...מב ליפמאן צונג

ש. ראבינאוויץ

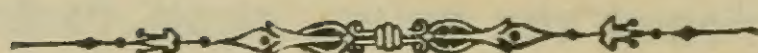
ר׳ יום טוב ליפמאן צונץ

חייו, זמנו וספריו

מאת

שאול פינחס ראבינאוויץ.

הוצאת חברת „אחיאסף״.

וואַרשאַ

בדפוס האחים שולדבערג ושותפם, דזיקא № 1

שנת תרנ״ז לפ״ק.

Д-ръ ЦУНЦЪ

Біографія Д-ра Цунца

соч. Ш. П. Рабиновича.

Изданіе „Ахіасафъ".

ВАРШАВА

Тип. „Универсалъ“, Варшава, Лешно № 31.
1914 г.

פתח דבר.

ספרי תורה שבכתב ושבעל פה נאחזים איש ברעהו, אין נביא ואין חכם עומד בפני עצמו, אין מאמר ואין מדרש יושב בדד. הפרטים יובנו על ידי הכלל, והכלל—על ידי השכלת הפרטים. אם נסגרים לנו פתחי ראשונים נתעה נבוכים בין ספרי האחרונים. (ר׳ יו״ט ליפמאן צונץ בהקדמה לספר מורה נבוכי הזמן).

האב לחכמת ישראל וחקירת תולדתו בדור האחרון, רבי יו״ט ליפמאנן צונץ המכונה דוקטור ליאופולד צונץ, נולד ביום י״ד אב שנת ה׳תקנ״ד (1794) ומת י׳ אדר שני שנת ה׳תרמ״ו. (1886).

המקרה הזה, כי היתה לידתו של החכם המופלא הזה לעת קץ המאה השמנה עשרה ומותו באחרית המאה התשע עשרה למספרם; לידתו בדור הפילוסופים ובעלי „בקרת התבונה הטהורה", ושנות חייו ופעולתו והשפעתו נמשכות והולכות בדור ה„בקרת המדעית" — המקרה הזה היה כעין סימן לבעלי בינה לעתים בישראל, המסַמֵן את הדרך אשר בחר בו צונץ בתור חכם חוקר בן המאה התשע עשרה. כי באמת היה צונץ הראשון בין חכמי ישראל באשכנז, שעזב דרך גאוני החקירה המופשטת, אשר ההשתכלות הפילוסופית כשהיא לעצמה היא להם למטרה ותכלית; הוא עזב דרכי „בקרת התבונה הטהורה", דרך ההיקשים וההגיונות השכליים, ויבחר ללכת בדרך ה„בקרת המדעית" לאחוז בדרכי החקירה, אשר תשים כל מעינה בהענין המבוקר, תתחקה על שרשי חזיונות ההיסטוריה והטבע, על דרכי החברה האנושית והתפתחותה, ואת הכלל תנתח לפרטיו, לחלקי חלקיו, ועל פי הנסיון והבחינה בחלקי החלקים תבא לידי הכרה שלמה את חזיוני התולדה, תשכיל לדעת תכונת נפש הלאֹם או החברה הידועה, ועל פיהם תקבע

עקרים ויסודות בתורת תקון העולם וסדרי הישוב. סוף דבר: צונץ לא היה מבעלי החכמה המופשטה, אך בן דור הדעת, בן הדור המתאמץ לשמוע קול האמת ההיסטורית דובר אלינו מגלים נצים בערים נכחדות, לדעת דרך הרוח (Evolution) ותנועת בני האדם לפנים או לאחור בדורות עולמים משברי לוחות ושרידי מגלות סתרים להבין ולהשכיל איך לקרב את העצמות המפוזרות על פני בקעת החיים מימי עולם עצם על עצמו, להקציע אבני אפל ואבני גיר מנופצות, ליפותם ולהטיבם עדי היותם לאבני פנה למוסדות בנין החכמה ההיסטורית. בין אנשי הדעת אלה נראה גם את צונץ. ומיום שעמד החכם הזה על דעתו ומראשית מפעליו נראה את תשוקתו העצומה להועיל לבני עמו בפנה זאת — כי יכיר ישראל את עצמו, עצמותו ומהותו, וידע את אשר היה לפנים, למען שים כבוד ותהלה להיהדות ונושאי דגלה. יש שנראהו נמשך אחרי הדעות השולטות בימיו ובמסבת מרעיו ומיודעיו, וגם הוא יאמר להושיע את ישראל בתקונים חיצוניים אם גם לא קיצוניים, בחקויים ומנהגים הממעטים דמות האומה ומביאים את היהדות לידי כליה בזמן קרוב או רחוק; אך גם בתעותו הביא צונץ ברכה לעולמו של ישראל. לתשוקת הריפורמה שהתנוססה בצונץ במחצית הראשונה לשנות פעולתו אנו חיבים להורות, כי אִזן וחִקר התפתחות הדרשה והפיטנות וסדרי העבודה באהלי יעקב משנות דור ודור, ובזה כבש הדרך לחכמי ישראל בדרישת תולדות ישראל. אך כמעט הכיר וידע, אשר בעקבות התשוקה לפנים חדשות כרוכה סכנה גדולה לקיום תורת היהדות והלאֻמית הישראלית, עזב דרכו ויסב פני חקירותיו, אשר עמל בהן עד הנה לשם הריפורמה, לעבר אחר: לבנין בית התולדה הישראלית וחזוק תורת היהדות. כי התלמוד והחקירה היו לצונץ רק אמצעים להשיג על ידיהם את המעשים הרצוים בעיניו. גם בפעולתו והתעצמותו להטיב מעמד בני עמו הנמוסי והמדיני הננו רואים בצונץ איש מופלא ומצוין מטובי חכמי ישראל באשכנז שהיו לפניו וגם בימיו. הם התאמצו ובקשו לפתוח לבני עמם שערי רחמים; בכל עת חננו קולם, כי יתמלאו המלכים ושריהם רחמים על עם עני ואביון לחֹן אותו בסבלנות וחנינה, לשאת ולסבול בארצם את תורתו, לקיימו ולהחיותו בחסד לאֻמים. גם בפעולתם או בהתעצמותם לפעולה בקרב עמם הננו רואים אותם בעבודתם לכבוש דרך להשכלה הכללית, כי „נהיה ככל הגוים”, ומעולם לא שמו לב לעם ישראל, באשר הוא עם בפני עצמו ויודע ומרגיש את עצמותו ומהותו; כי היו כל החכמים והמתחכמים עד צונץ נעדרי חוש ההרגש והטעם התולדי. ועל כן, במדה כזאת שנראתה עצמת פעולתם

על היהודים בארצם, היתה פעולתם על היהדות קלושה וחלושה.

לא כן רבי יו"ט ליפמאנן צונץ. כל דבריו ידבר צונץ בשם האמת ההיסטורית, ובשם היהדות וקיומה. כמעט ראה את השוחה העמוקה אשר תכרה הריפורמה החקויית ללאם ישראל, הריפורמה האוהבת להתקשט ולהתהדר במלבושי כבוד לפי טעם הזמן ורוח המושל בכל עת, ענה הוא ואמר: סוד תקומת ישראל בלאֻמים הוא בחזוק העם בהמדות והמעשים הטובים שהשרישה בו היהדות בדרך התפתחותה על פי דרכה. וכשם שהיה חוקר אמת, כן היה דורש משפט לבני עמו, וכאשר יהפך פניו כלפי האשכנזים בני יפת, לא יחנן קולו ולא יבקש רחמים, כי אם ידרוש משפט. בכל ספריו ומאמריו הננו רואים התעצמות כפולה: עקרית וטפלה. העקרית, להורות לבני עמו דרך תבונות בחקר היהדות וספרותה, ולפקוח עיניהם לראות אור במחשבי העתים; והטפלה — להוכיח להעמים וחכמיהם, כי מאז ומעולם היתה החכמה נאמנת ביתה של היהדות ונותנת רוחה בקרבה.

ובהיות צונץ חוקר בפרטים, אך לא הוגה דעות חדשות, ועוד פחות מזה חושב מחשבות מופשטות ופילוסופיות, — נשאו לבו ביותר לשמוע קול יעקב מאהלי יעקב, לשמוע דפיקת הלב העברי במקדשו המעט — בבית הכנסת. מעטות הנה חקירותיו על דבר בן מיימון ותלמידיו הספרדים, המעמיקים לדעת „כוונות הפילוסופים", ורבות הנה מאד בהלך־רוח תמימי היהודים בצרפת ואשכנז, מימי רבנו גרשום מאור הגולה ורש"י ובעלי התוספות עד אחרוני האחרונים שברבני אשכנז, בימי המאה החמישית והששית לאלף הששי. בגלל הדבר הזה היו חביבים עליו יותר פיוטי הקליר, שאין קולם ערב ואין טעמם יפה, מהשירים הנפלאים של חכמי ספרד ומליציהם; כי בהראשונים ראה צונץ את תמימות הכנסיה הישראלית, מסירת נפשה לאלהיה ותוקף הרגש הלאֻמי בלי כל פרכוסים וקשוטים. כפסיכולוג מובהק ידע לחדור אל מורשי לב העברי, להבין הגיגו ולשמוע את האנחות שהתפרצו מעמק לב הפייטנים והמקוננים. בהקינות והסליחות ראה צונץ נהרות הדמעה והים של דם אשר טבעה בהם כנסת ישראל שנות מאות רבות. ומבין שירות הקינות והסליחות שמע את קול התאניה והאניה ההולך מסוף העולם ועד סופו מימות עולם ושנות דור ודור...

רבי יום טוב ליפמאנן צונץ היה לא לבד מופת הדור, כי אם גם בן דורו. והדור ההוא (ביחוד מן תקע"ה עד תר"ח = 1815 — 1848) היה דור תהפוכות. רוב בניו ראו רק לפנים, רבים מהם התנשאו לעשות גדולות בתחבולות קטנות וגם לא תמיד — כשרות; ועל כן בכל

עמל צונץ להתרומם ברוחו על בני דורו, בני עמו בארצו, דבקו גם בו תכונותיהם, ולא עלתה בידו להשתחרר מדעות האנשים אשר בא בחברתם עד לחצי ימיו. פעמים רבות נראה בו דו־פרצופים: יהודי דבק בלאמו עד למסירת נפש, ועם זה שואף להתבוללות ולהתאשכנזות במדה מרובה; בכל מאמר וכמעט בכל דף מספריו נמצא אוצר של יראת שמים, וכפעם בפעם נשוב נראהו מגלה דעת בבקרת המקרא בפנים סותרים ועוקרים את המקובל; הוא היה מחבב את הלשון העברית גם ידע להביע בה הגיוני לבו בסגנון מלא דבר; אך בימי נעוריו, בהמשכו פעם אחרי רוח הריפורמה ששלטה אז בברלין ויתר ערי אשכנז, היה דברו, כי בבית ספר ללמודי דת ישראל אין כל צורך שיסַגלו התלמידים להם את הלשון העברית כהלכתה. אך בכל אלה נראה כי זַכּו דרכיו גם בעיני אמוני התורה המסורה וגם בעיני החרדים על הדינים ודקדוקיהם; יען ידעו, כי חקירות צונץ, תורה עיונית הן לו, אך מעולם לא הרשה לנפשו לפרוק עול מצוה, וחביבה היתה עליו היהדות התורנית כמו שהשתלשלה ובאה לנו מדורות הרבנים והגאונים; הוא לא בזה ושִקץ כל מנהג ממנהגי ישראל, כי אם הביט עליהם בעין חוקר ובודק לערות מקורם ולהתחקות על שרשם.

החכם הזה ידע בעצמו כי אי אפשר לאדם להיות שלם בכל הדעות, ידע כי בקיאותו הנפלאה אינה כבקיאות הלנים בעמק הלכה, הגבורים במלחמתה של תורה והוויות הגמרא; גם לא חשב עצמו לפילוסוף הוגה דעות בחקר־אלוה, על כן קיים בעצמו מאמר חכמינו: „עשה לך רב וקנה לך חבר", ולרבותיו וחבריו בחר לו את שני החכמים בני פולין: את הגאון המופלא רבי שלמה יהודה ליב ראפפורט (שי"ר) ואת רבי נחמן קראכמאל; הראשון, בחקר התלמוד ונושאי כליו וספרות הרבנים. והשני, בחקר אמונה צרופה וחכמת־ישראל התולדית וקדמוניות עמנו. שני החכמים האלה תמכו בידו, וצונץ יודם ויברכם בקהל, על כי היו לו לעינים ותמיד היה נאות לאורם.

והנה אין מכוונת הספר הזה לתת להקוראים העברים תולדות צונץ לפרטי פרטיהן עם תוכן כל ספריו ומאמריו — תולדה מפֹרטה כזאת עוד לא נמצאה גם בלשון הארץ אשר בה חי ופעל החכם הזה — אך מגמתנו היא רק לתת ציור כללי מחיי האיש הגדול הזה, תמצית דעותיו ודוגמאות מספריו, למען ידע ישראל, במה זכה צונץ להיות מורה דרך ומאיר עיני חכמי ישראל בדורו ודור שאחריו

עוד תכלית אחרת שמנו לפנינו בספר הזה, ואם כי איננה עקרית רק טפלה לתעודתו של הספר, אך בפנה ידועה נכבדה מאד להקוראים

בארצנו: לשום לפניהם פרצוף פני תקופת התמורה בהחיים הדתיים והתנועה לשינויים כבירים בהחברה הישראלית אשר במלכיות אשכנז באחרית המאה הששית וראשית השביעית לאלף הששי. לרגלי עבודתנו לא יכלנו, מבלי התרחק מתעודת הספר העקרית, להרחיב דברים בפרטי תולדות התנועה הזאת וחזיונותיה השונים, אך בכ"ז חתרנו לתת גם בפנה זאת קוים ושרטוטים, אותות וציונים, המסמנים את התנועה הזאת. בכל תולדות הימים ההם נראה פעולות צונץ, בכחו או בכת כחו, בפנות שונות ונטיות מתחלפות. נדמה כי הקוראים ימצאו גם במקצוע זה דברים חדשים להם, דברים שמהם נוכל ללמוד תורה שלמה ע"פ הדרך אשר עלינו ללכת בזמנינו בארצנו והמעשים אשר נעשה או נחדל מעשותם.

פרק ראשון.

פני הדור.

קהלות ישראל במלכיות אשכנז לפני ה"א תק"ס. התמורה בחיי הדת והצבור במשך השנים תק"ס — תקפ"ה. הרבנים הגאונים תופשי ישיבות: רבי יחזקאל לנדא בפראג, רבי רפאל כהן בהאמבורג (רב בקהלות אה"ו), החסיד רבי פינחס הלוי איש הורוויץ בעל ההפלאה בפראנקפורט דמיין. צאת בני הדור מתמימות ויראת חטא לפריקת על הדת. סבות התמורה, מצב היהודים באשכנז בחיי החברה והמדינה בימי המהפכה בצרפת ובימי מלחמות נאפוליון בונופורטי. דוד פריעדלאֶנדער ובני הדור תלמידי בן־מנחם ובאי ביתו. המרת הדת ושכחת התורה והלשון העברית. ימי ילדותו של צונץ בבית אבותיו בדיטמולד ושבתו בבית הלמודו של ר' הירץ שמשון בוואָלפענ-ביטעל. מצב החנוך, התורה וההשכלה בישובי היהודים אשר במלכיות אשכנז. הישיבה משנה פניה לבית הספר עפ"י חפץ מחזיקיה בני ר' הירץ שמשון. השפעת מנהל בית הספר עהרענבערג על חניכיו בכלל ועל בחירי תלמידיו צונץ ויאסט בפרט. צונץ בא לבית ספר הגימנאזיום ובכלותו את חק הלמודים שמה בא לברלין. שימת עין על מצב היהודים בפרוסיה ויתר מלכיות אשכנז באחרית ימי מלחמות בינופארטי ובתקופת השלום וכריתת ה„ברית הקדושה". ישראל יעקבזון ופעולתו בימי ממשלת הצרפ־ים באשכנז ואחרי כן כאשר העתיק משכנו לברלין. יסוד ההיכל עם סדרי עבדת־אלהים „מתוקנים" בערי ווסטפאלען ובברלין. צונץ נתמנה לדרשן בההיכל המתוקן הזה וישם את משכנו בימי תלמודו בברלין בבית האשה הענריעטטע הערץ.

חזיון בודד בחזיונות התולדה הישראלית באלפי שנות הגלות, הוא השנוי הפתאומי והתמורה הכבירה והנמרצה בחיי הדת וההשכלה של כנסיות ישראל במדינות אשכנז, שבאו ונהיו בראשית ימי המאה התשע עשרה למספרם. חזיון מפליא כל בעלי בינה לעתים בישראל, שאין דוגמתו בכל העתים שעברו על העם הקדמון הזה, הוא, כי בני

עם קשה עורף, מחזיק בכל עז באלפי שנות נדודיו בדעות ומסורות אבות, כשֹמר חקי תורתו וגם מנהגיו וארחות חייו בשמירה מעולה, ולפתע פתאום והנה בני העם הזה משנים בימי דור אחד (תק"ם—תקפ"ה) דרכי חייהם מן הקצה אל הקצה, פוסעים פסיעות גסות ויוצאים בבהלה ובחפזון מיראת שמים ותמימות גדולה ויתרה, מאדיקות באמונות ומנהגים שאינם לא משרשי הדת ואף לא מענפיה, לחיים חפשים בתכלית החפש, ומקצתם מרחיקים ללכת עד גבול ההפקרות ופריקת על הדת. בשנת ה' אלפים תק"ם או כמוך להזמן הזה, עוד נראה בערי אשכנז העתיקות, ויותר נכון בשכונות היהודים אשר בהערים ההן, ישיבות של מעלה לדרישת התלמוד ונושאי כליו, ובראשן עומדים גאוני ההלכה וגבורים במלחמתה של תורה, כהחסיד רבי פינחס הלוי הורוויץ בעל המקנה והפלאה בפראנקפורט ע"נ מאין [1]), גאון הדור רבי יחזקאל לנדא בעל נודע ביהודה והצל"ח בפראג [2])

---

[1]) רבי פינחס הלוי איש הורוויץ היה מעיר ליאכוביץ בפלך מינסק בנו של גאון גדול ונכבד כדורו רבי מאיר בן צבי, והצעיר בששת בני רבי מאיר — רבי נחום ורבי שמואל שמעלקא. רבי פינחס הצעיר עלה על אחיו בחריפות ובקיאות. לראשונה נתמנה לרב בעיר מצער וויטקוב, ואחרי כן נתקבל לרב בעיר ליאכוביץ. עוד מעט ושם תהלתו הגיע עד אשכנז הדרומית ונקרא לשבת על כסא הרבנות בפראנקפורט ע"נ מאין. בנסיעתו לפראנקפורט סר אל החסיד רבי בער המגיד ממעזעריטש תלמיד ר' ישראל (הבעש"ט) ואומרים כי שם מסר לו „המגיד" את תורת החסידות. נתקבל לרב בפ"פ בשנ' תקל"א ושמש ברבנות עד שנת מותו תקס"ה. הספרים אשר חבר המה: ה„הפלאה" חדושים על כתובות, ה„מקנה" חדושים על קדושין ושו"ת „גבעת פינחס". הוא היה מראשי הקנאים המערערים על התרגום האשכנזי של בן־מנחם וביאוריו — והרבה לדרוש ברבים ולהזהיר את העם לבלי להביא את ספרי בן־מנחם לביתם. תולדתו בפרטות נמצאה בקונטרס „שבת אחים" אשר בסוף ספר ה„הפלאה" ובספרו של הר"ד האָראָוויץ הרב בפ"פ בשם פראנקפורטער ראבבינער בש' תרמ"ג.

[2]) רבי יחזקאל לנדא בעל נודע ביהודה וצל"ח נולד בש' תע"ד בעיר אפטא בפולניה והיה אח"כ רב ביאמפאלי אשר בפודוליה ומשם נקרא לשבת על כסא הרבנות בפראג בשנת תקט"ו וכארבעים שנה עמד שם על משמרתו ותפש ישיבה והעמיד תלמידים הרבה. הוא היה בין המתנגדים הראשונים לספרי בן־מנחם והמאספים (ע' צל"ח ברכות דף כ"ח ע"ב). מת בשנת תקנ"ד. אך בניו הרבנים (ר' יעקבקא ור' שמואל) כבר היו נוטים לדעות הפשיות, ובן בנו ר' משה לנדא היה אחד מראשי דורשי הריפורמה במדינת ביהם. (עיין בהקדמת בנו ר' יעקבקא על ס' נו"ב ואגרות בן־מנחם בלשון אשכנז וקאיזערלינג בס' מאזעס מענדעלזאהן מעמוד 294 ולהלן, ובגראֶטץ חלק י"א ציון א').

הגאון הירא והחרד לדתו רבי רפאל הכהן בהאמבורג [1], כלם ילידי פולין וליטא שהיו ראשי המדברים ובעלי ההשפעה על עניני הדת והנהגת הקהלות בכל כנסיות ישראל שבאשכנז, גם בהקהלות שלא היו מרובות באוכלוסין מבני ישראל כהערים הנזכרות, בהישובים האמצעים והקטנים, היה כל רב בקהלתו מהדר להיות מרביץ תורה ל„בחורי חמד״, ו„בעלי בתים״ חשבו לחובה קדושה לעצמם להחזיק את ה„בחורים״ על שלחנם, וגם בעצמם היו משכימים ומעריבים על פתחי בית המדרש וקובעים עתים לתורה. יד היהדות התמימה (השם אורתדוכסיה לא נודע אז עוד בין החיים) היתה בכל משלה: בחיי הקהלה והצבור, בהליכות המשפחה ואין צריך לאמר בסדרי התורה והעבודה. דברי הרבנים יגזרותיהם יצאו לפעלם על ידי הפרנסים שעמדו לימינם, וכה היתה ידם תקיפה עדי מצאו און בנפשם גם להחרים ולהבדיל מן הקהל את אלה שנרא׳ להם כפורצי גדר או פוגמים בכבוד התורה ונושאי דגלה, ולא נמצא איש שיערער או יהרהר אחר מדותיהם. כבוד התורה היה

---

[1]) רבי רפאל כהן או רבי רפאל האמבורגער היה אחד מהגאונים החריפים שבימיו, נולד לאביו הגאון ר׳ יקותיאל זיסקינד אב״ד במדינת ליפלאנד במרחשוון תפ״ג ומת במרחשוון תקס״ד. אביו היה סופר מהיר בכתב ולשון פולנית והידיעה הזאת הנחיל גם לבנו אחריו. בנעוריו שמש את הגאון בעל שאגת אריה שהיה אז אב״ד במינסק, אחרי כן נתמנה לרב בווילקאמיר ובמינסק במקום רבו הגאון הנ״ל, בצאתו לשבת על כסא הרבנות במיץ אשר בצרפת. בשנת תקכ״ג נתקבל לרב בפינסק, משם נתקבל לרב המדינה בפוזנא ואחרי כן באה״ו (אלטונא האמבורג ואנזבעק). הגאון רבי רפאל נודע אחרי כן בשביל בן בתו גבריאל ריעססער, והוא היה מראשי הרבנים המקנאים להיהדות המעשית והרבנית בצורתה בדורות המאה החמישית והששית לאלף הששי. — רבי רפאל כהן היה קנאי גדול, אך נפלא מאד היה במדת האמת, בישרו ותומתו, ענותו וצדקתו, וגם האנשים אשר הרבו למרר רוחו ע״ד דעות ואמונות מעידים עליו כי לא נשא פני איש. הוא נתן לחרם כל איש אשר יקרא את התרגום האשכנזי של בן־מנחם, והרבה השתדל זה האחרון להסיר את האסור מעל הספר על ידי אוהבו השר הענינגס היושב בחצר מלך דאַניה (כי היתה אז העיר אלטונא נחשבת למלכות דאניה ומצודתו של האב״ד בקהלות אה״ו היתה פרושה על רוב קהלות ישראל בהמלכות הזאת). לרבי רפאל הכהן היו אז דין ודברים גם עם הפילוסוף התועה בדרכי החיים שלמה מימון. להלן בהערה ובפנים עוד נשוב להולדות הרב הזה. (פרטי תולדותיו נמצאים בקונטרס „מעללי איש״ מאת חתנו ר׳ ליזער ריעססער או קאצינליבויגין, אביו של גבריאל ריעססער; בתולדות ריעססער בשם: „ריעססער׳ס לעבען״ מאת איסלער, אשר בראש ספריו. ע״ד מחלוקתו עם בן־מנחם עיין מכתבי מינדלזון N 32, S. 525, ספרו של קאיזערלינג „תולדות מינדלזון״ בפנים ע׳ 253 ובאַנהאנג ע׳ 525, ובציון א׳ בגראֶטץ חלק י״א).

חדש עמה ומנהגי ישראל נשמרים ונעשים בכל פרטיהם ודקדוקיהם. — ובסוף ימי התקופה הקצרה הזאת הננו רואים: דלדול כבוד התורה התלמודית ושפלות הרבנים, עוד מעט והם יורדים מעל במת החיים בכל הקהלות הגדולות. הישיבות נתבטלו מאין דורש ומבקש ללמוד את התלמוד והפוסקים, המנהגים מתבטלים מאליהם וחיי הדת מקבלים פנים חדשות ותמונות משונות לא שערון זקני הדור ההוא. ברוב המשפחות המיוחסות שבישראל, בבתי הרבנים הגדולים שומרי חומת התורה קמה עליהם הרעה מתוך ביתם ורבים מבניהם ובני בניהם יצאו לגמרי מתחום היהדות, ואלה אשר רגלם האחת היתה עוד עומדת בתוך התחום כבר זרה להם דעת התורה התלמודית ויבטלוה תכלית בטול [1]. ולא לבד על

---

[1]) מהערה 2 כבר נראה איך היו בני ביו של הגאון בעל נודע ביהודה מהראשונים לדורשי חדשות בפראג; גם חתנו של ר׳ רפאל כהן בהאמבורג, ר׳ ליזר ריעססער, כבר עמד לימין בעלי ה„היכל״ ובנו גבריאל ריעססער, היה כמעט כל ימיו לדובר דבר התקונים בכדרי העבודה בביהכ״נ, ובכל אהבתו לעמו נוכל לחשבהו לאחד מראשי האסימיליציה. פרצוף פני העתים ההם בולט ביותר במשפחת הגאון רבי צבי הירש לעוון (או הירשל) שהיה רב בלונדון ואח״כ בברלין (עד הק״ס). היא היה מופלג בתורה וחסידות, ולבנו רבי שאול אב״ד בפראנקפורט דאדר ומדינת שיליזיה הלא ידענו מה היה לו; למרות היות אביו אחד מאנשי ריבו של ר׳ נפתלי הירץ וויזל וגם חפץ להחרימו לולי מיחו בידו בן־מנחם, פֿריעדלאֶנדער וחותנו דניאל איטציג; גם ידענו בהגאון רבי צבי לעווין שהיה מחמיר מקצה האחרון (עיין שו״ת נודע ביהודה חלק או״ח סימן צ״ט ק״א ובספר בנין אריאל לרבי שאול אב״ד באמשטרדם בדבר תגלחת בחול המועד); למרות כל אלה היה בנו הגאון המופלא (כן יכנהו רבי יהזקאל לנדא בעל נו״ב) ר׳ שאול בפ״פ דאדר ואח״כ רב המדינה בשיליזיה בעל דעות חפשיות ואח ורע לדוד פֿריעדלאֶנדער, כנודע דבר המחלוקת שבין הרב החפשי הזה שהיה נוטה כבר לריפורמה, עם רבי רפאל הכהן בהאמבורג בדבר ספרו של זה האחרון „תורת יקותיאל״, המחלוקת אשר הרעישה אז עולם הרבנים באשכנז ותגיע עד פולין וליטא (פרטי הענין הנכבד הזה לתולדות הזמן בראשית העת החדשה באשכנז נמצאים בתולדות אנשי השם מאת לאנדסהוטה, ברלין הרמ״ב ע׳ 87—105); הרב הזה לא לבד שלא הלך בדרך אביו לאסור תגלחת הראש בחול המועד, כי גם התיר גלוח הזקן בכל ימות השנה (בשו״ת „בשמים ראש וכסא דהרסנא״, ספר מלא קולות ואותות דעות חדשות, שהוציא הרב הנ״ל וייחס דבריו להרא״ש, החכם התלמודי המחמיר שבמחמירים בימי המאה הראשונה לאלף הששי). בנו של ר׳ שאול זה, נכדו של ר׳ צבי לעווין ותלמידו ומצד אמו נכדו של הגאון ר׳ יצחק יוסף תאומים אב״ד בברעסלוי והמדינה, היה הרב אריה ליב, ששמש גם את הגאונים בעל ההפלאה בפ״פ ע״נ מאין ורבי ישעיה ברלין (פיק) בברעסלוי והיה רב המדינה בשיליזיה, ואחריתו היתה — כי המיר דתו בדת הקתולית, היה נע ונד בארץ וכמעט שמת מות נבל בבית החולים לב״י בפראנקפורט. שלשת האותות האלה מוכיחים כי קמה הרעה על הרבנים מתוך ביתם ונגע הדעות החפשיות נראו לראשונה בין בניהם ובני בניהם.

התלמוד ומפרשיו ונושאי כליו עלה הכורת, כי אם גם דעת הלשון העברית, אשר היתה הנס להתנוסס אל המאספים הראשונים ושליחי ההשכלה הברלינית, גם היא נשכחה מלב בני הדור תכלית שכחה [1].

שנוי פתאומי כזה הוא אחד ואין שני לו בכל התולדה הישראלית. הן גם בכנסיות ישראל אשר במדינות רוססיא ופולין נראה חזון כזה לפני ששים שנה, וכבר עברו ימי שני דורות מימי בכורי ה„השכלה" בארצנו, החיים קבלו תמונה משונה; אך תמורה כבירה, עקרית ומחלטת כזאת, לא היתה ולא תהיה עוד בינינו בזמן קרוב. והדבר היותר מפליא הוא, כי כל זה נעשה לא בכח דחיפה מן החוץ, לא ברוח המושל אשר עליהם, אף לא בהשפעת רוב טובה, ועל ידי יציאה מעבדות לחירות. מאז ומעולם לא היתה הממשלה באשכנז האפטרופסית להשכלת ישראל ולא דאגה להתפתחות העם הזה גם בחיי האזרח והמדינה. בתי הספר באשכנז כבר היו קבועים בכל עיר ופלך וגם בכפרים וחצרות, חובת החנוך היתה חובת הגוף על כל ראשי בתי אבות ברוב מלכיות אשכנז ודוכסותיה, אך היהודים לא נחשבו לבעלי המדינה ואזרחיה, אותם רק נשאה וסבלה הממשלה, אם את כל הקהלה או את כל יהודי ויהודי לבדו, ובכן לא שמה לבה כלל לזה, אם משלחים הם את בניהם לבתי הכפר אם לא. בדבר הזה נפלינו אנחנו—יהודי ארצות הסלבים מיהודי אשכנז; בארצנו לקחה הממשלה הטורח על עצמה להשכיל את היהודים ולטעת בקרבם את רגש החברה הכללית במדה הדרושה והנחוצה כפי מבטה וחפצה; עוד פחות מזה שמה הממשלה באשכנז את לבה לעניני העדה והקהלה הישראלית [2]. הממשלה בפרוססיא לא שמה לבה, עד שנות השלשים להמאה הנוכחית למספרם, לסדר קהלות ישראל ובתי

---

[1] שכחת הלשון העברית משנת תק"ס, כן כבר יתאונן על זה בן זאב בהקדמה לכפר תלמוד לשון עברי ויאמר: „השפה העברית כבר נשכחה מלב העברים, ורבי יצחק אייכל במכתבו לרבי שלום הכהן בשנת תקס"ב יאמר: "... כוס התרעלה אשר עבר על עם ה' ועל משכיליו, חלפו ימי האהבה, עברו ימי הברית... מאסו בלשון אבותיהם והשליכוה אחרי גֵוָם". עוד קודם לו יתאונן מרה הדוקטור מרדכי גימפל לויסון (פרופיסור לחכמת הרפואה באופסלה אשר בשוודין והאחד מחכמי ישראל שהתנגד לבן־מנחם על דבר באוריו ותרגומיו) על כי „לא ישמרו בני ישראל משמרת לה"ק וכו'" (עיין תולדות הייני לשולמאן, הערה 17).

[2] כל הדברים האלה אמורים בפרוססיה והדוכסיות השונות באשכנז, ולא באוסטריא, ששמה עמדה בראש התנועה ההשכלית הממשלה בעצמה על ידי מלכת הקיסר יוסף השני, והדברים ארוכים בזה ואין כאן מקום להאריך.

הספר והחסר אשר להם, וכל אשר עשו יהודי אשכנז בפנה זאת מראשית ימי המאה הנוכחית עד שנות השלשים עשו מדעתם.

סבות השנוי הפתאומי הזה והתמורה הנמרצה בימי שנים אחדות, ובכלל חולשת הכח המעמיד אשר להיהדות העתיקה באשכנז מאשר בכנסיות ישראל שבארצות הסלבים, הן לפי דעתנו: א), בתבונת התקופה הקצרה אך רבת עלילה בדברי ימי האנושית בכלל, תקופה המהפכה בצרפת ושהוד מערכות החברה האירופאית שהיתה בשנת ה"א תקמ"ט (1789). בימי המרד והמהפכות בצרפת במשך עשרת שנים למדו בני האדם להרוס בתעופת עין את כל אותות העתות שעברו, לקוות כל טוב ומלכות הצדק והמישרים על הארץ בשנוי סדרי המשטר, לתקן עולם בתקון הישוב החיצוני. רוח אהבת החדשות נחה אז גם על בני ישראל באשכנז, וימצאו בנפשם און להרוס פעם אחת את כל דרכי החיים הטובים והרעים, אשר התנחלו להם מאבותיהם בחומות הגיטו. ב), לפי הערך מעט הוא ישוב היהודים במדינות אשכנז מאשר בארצות הסלבים. מלבד הערים הגדולות ישבו יהודי אשכנז בישובים קטנים וקבוצים מעטי המספר ורחוקים זה מזה, ועל כן לא עמד טעם היהדות הקדומה בהכנסיות הקטנות האלה, כאשר בכנסיות ישראל ברו"פ המרובות באוכלוסים, והקבוצים הגדולים שם הם עולם בפני עצמו ורחוק יותר מהשפעה רוחנית מחוצה לו [1]. ג), בהתקרבותם לבני עם הארץ בלשונם. בכל שהיו יהודי אשכנז נלעגי לשון, הנה דברו בשפת בני עם הארץ, ואלה האחרונים הבינו גם את ה„מוישעל" העברי, והעברי הבין את שפת הנוצרי; ועל כן בנשוב רוח חדשה במערכות הנוצרים, באה הרוח ותנוח גם בבתי בני ישראל וביחוד העשירים שבהם, שהיו להם עניני משא ומתן עם נאורי הנוצרים. ד), עוד מעט ונפל החיץ והקיר המבדיל בין ישראל לעמים במדינות רבות אשר בממלכת אשכנז, בפרוש הצרפתים את מצודתם על מדינות מערב הארץ הזאת, כל נפות הרהיין והכל הארץ נגבה מערבה; ביחוד ברוכסיות הקטנות, מקומות ישבו היהודים בקבוצים קטנים, שם יצאו באמת מאפלה לאור גדול. בכל ימי הבינים היו היהודים רק רוכלים מחזירים על הכפרים או סוחרים קטנים בבלויי סחבות ובגדים ישנים, ואשר עלו למעלה היו למלוים ברבית ושלחנים.

---

[1]) את המצב המושכלי והמוסרי של הקבוצים והישובים בממלכת אשכנז בשנות תק"ס יתאר יאסט בספרו: „פָאר איינעם האלבען יאהרהונדערט". בספורים לפאשעלעס חלק ג' ג' מעמוד 146, ובדברים רבים נעזרנו בהספר הזה.

להיהודים נאסר להיות בעלי קרקעות גם בערי מושב, וגם להיות בעלי מלאכה לא יכלו עוד בראשית המאה הנוכחית, כי הנוצרים ראשי חברות האומנים נעלו דלת העבודה בפניהם, וליהודים לא נתנו תעודת כשרון העבודה, אף לא נתנום לעמוד על הבחינה. ויהי כאשר בטלו פעם אחת כל הגזרות האלה, הותרו כל האסורים ונתקו כל הקשרים, וימהרו רבים אשר הקדישו בניהם ללמוד התורה ללמד בניהם אומנות וגם זה הועיל לא מעט להתמעטות עסק התורה וירידת כבוד לומדיה[1].
ה), בין כה וכה ורבים מעשירי היהודים עלו למעלה וישגו חיל בעשר בימי המלחמות והמהומות על ידי עסקי קבלנות וגם בשנויי העתים בעסקי השלחנות ומסחר השטרות במעלות ומורדות הבֶּארזע; ולעומת אשר החזיקה הממשלה הפרוסית — בימי פרידריך הגדול — במעוזי החקים הישנים ותתמיד לגזול משפט היהודים ולהבדילם לרעה מכל בני עם הארץ, נמצאו חכמי אומות העולם שפרצו הגדר בהליכות החברה ויתקרבו כמעט לעשירי ישראל ומשכיליהם, אשר עלו במעלות העשר, ויהיו לבעלי רבבות ויבנו להם בתים גדולים והיכלי כבוד לתפארה. בני העשירים ההם ובנותיהם למדו בבתי הספר או התכשרו הכשר דעת בבית אבותיהם ומשם באו בבתי מדרש החכמות — באוניבירסיטות — ללמודי החכמות הכלליות. בבתי יחידי סגולה אלה החלו טובי הנוצרים וחכמיהם להיות יוצאים ונכנסים: והבאים היו: גדולי השועים והשרים, חכמים וסופרים, ויתאספו לפרקים לקרוא מקראי מדע, להתרועע בשיחות מושכלות בטעם ה„השכלה החדשה".

אחרי מות בן־מנחם היו בניו ובנותיו לנושאי ההשכלה היומית ומפיציה בין העם, הם ודוד פריעדלענדער והרופא מארקוס הערץ היו כהני ההשכלה הברלינית ומדברים בשם עם ישראל מול הממשלה ופנות גדולי הנוצרים. בית זה האחרון היה לבית ועד לחכמים בימי מלוכת המלך פריעדריך ווילהעלם השני. המלך הזה היה איש אין אונים, נוטה בטבעו לדמיון והויה, אך טוב המזג ונוח לבריות, והיתה עת, אשר דוד פריעדלאנדער וחותנו דניאל איטציג דמו, כי יעלה בידם לשנות לטובה גם את מצב היהודים בחברה ובנמוסי הממלכה. השתדלותם לא נשאה פרי, רק המשתדלים בעצמם השיגו זכיות ויפויי כח להם לבדם, וכיוצאים מן הכלל נתנה פקודה למערכות השלטון שלא לכנות את היהודים האלה בכתבי הרשות בשם

[1] בהנ"ל.

„יהודים" [1]). בין כה וכה ורוח הזמן, אשר נשבה אז במערבות „המשכילים" והאזרחים, היהודים והנוצרים, הלכה הלוך והתקדם על דרכה, הלוך ופרוץ גדרי החיים ומחיצות המפלגות. בבית מארקוס הערץ נאספו ובאו כל אצילי הרוח וכל בעלי הכשרון בחכמה ומלאכת מחשבת בפרוסיה, ואבן החן אשר משכה אליה לב נבוני האשכנזים וצעיריהם היתה אשת הרופא הערץ — הענריעטטע היפה בבנות ברלין והחכמה בנשי הדור ההוא. מבלעדה היו עוד נשים גדולות טובות החן והשכל כבנות בן־מנחם ובנותיו של העשיר בעשירי ברלין דניאל יפה איטציג [2]). והבאנקיר מאיר כהן ובית אפרים; הנה היו הנותנות מהודן על האספות — ובטוב טעמן ונעם הליכותיהן שמו להן לוית חן. עוד מעט ולהסופרים החכמים מנוצרי ברלין נוספו גם בני האצילים אוהבי ימים לראות טוב, בחורי פרחי שרי הצבא, עֲלִזֵי החיים ובדיחי הדעת, ובין הבאים היו גם היושבים ראשונה במלכות ובתוכם יורש העצר פריעדריך ווילהעלם השלישי; בחבלי אהבה כאלה נמשכו יהודי ברלין וביחוד עשיריהם אל החברה הנוצרית. לא ארכו הימים וכל נושאי ההשכלה היומית, הקטנים עם הגדולים, הזקנים עם הצעירים זנחו את המקור הראשון שממנו שאבו את השכלתם, את הספרות העברית, נטשו עמם ונחלתם — חיי האומה הישראלית וחכמתה המקורית, וישישו משוש את חיי הדעת, או יותר

Annalen d. Juden in Preussischen Staaten. S. König' S. 336; ([1]
מאימתי הדלו יהודי פרוסיה להקרא . D. Friedländer Actenstücke etc. S. 53 f. בשם „שוטציודען' ונקראו בשם „שטאָדטישע בירגער" עיין להלן ועיין שולמית לשנת 1809 עמוד 160, גראֶטץ XI ע' 316 וע"ע גראֶטץ בהנ"ל ע' 159—161.

[2]) האמת נתנה להאמר בהתולדה, כי לא ממקום טהור היתה ראשית עשרם של היהודים עשירי ברלין בימים ההם או מקצת מהם, כי היו שלוחים לדבר עברה, ובעזרתם עשה המלך הפילוסוף פריעדריך הגדול את מעשהו, להטביע מטבעות אוסטריה מזויפות, למען רושש את ממלכת בית האבסבורג בימי מלחמת שבע שנים פרוסיה באויסטריא ע"ד שליזיה. פרטי הדברים ע"ד הטרקלינים (Salons) של היהודים, ויותר נכון: היהודיות, בברלין נמצאים באיללוסטרירטע מאנאטסהעפטע פיר דיע געזאממטען אינ־טערעססען דעס יודענטהומס I באנד. ובעברית נמצאים דברי חפץ גם בתולדות הייני וברני מאת ר"א שולמאנן. חותנו של פריעדלאֶנדער היה דניאל יפה איטציג וגיסו איטציג דניאל, שלשתם היו במיסדי בית הספר „חנוך נערים" וראשי החברה „אהבת רעים", או „שוחרי הטוב והתושיה". מדה טובה מצינו בבנות המשפחה דניאל איטציג מאשר בבנות בן־מנחם והאשה הענריעטטע הערץ, כי נשארו נאמנות לעמן והורתן וגם נחלו כבוד ותהלה ונכבדו לעמוד לפני מלכי ארץ בימי הקונגרים בווינא 1815 וגם לפני הקיסר אלכסנדר הראשון להמליץ טובה על בני ישראל יושבי ממלכתו.

נכון, את השעשועים והגעגועים על חזיוני לב העם האשכנזי, החרימו מקרבם את הרוח הישראלי ויתאוו תאוה לשאוף רוח מנשמת חיי העם אשר בקרבו ישבו. ובאשר כי ה„השכלה" הזאת נעקרה ממקום גדולה ולא היה לו עוד מעמד חזק ברוח האומה הישראלית ולא שרש וענף בתורת העם וחכמתו, אף לא סמוכים בחברת ישראל — המון היהודים בקהלת ברלין ובערי המדינה — נהפכה ה„השכלה" הזאת לרועץ להיהדות, בטלה את התורה ורגש הלאם; ובעליה לא מצאו גם את אשר בקשו: זכוי הזכיות והשואת משפטי היהודים למשפטי כל האזרחים. במבקרי טרקלינה של האשה הערץ היו אשכנזים נלהבים שונאי ישראל וצורריו. וגם אלה אשר ראו את בנות ישראל כי טובות הנה ויקחו מהן להם נשים ככל אשר בחרו, אחרי אשר המירו את דתן, גם המה עם נשותיהם היו מן המצירים לישראל ונוספו גם הם על שונאי היהודים ורודפיהם ברבות הימים, בימי הרעמים והרעשים על יהודי אשכנז משנות תק"פ ולמעלה. וזה וזה לא עלתה בידי כהני ההשכלה הברלינית בימי הדור ההוא.

היתה עת, אשר עשירי היהודים בברלין וכל שליחי ההשכלה כבר דמו, כי תשוקתם — הזכוי בזכיות האזרחים — קרובה לבא, אך שמחתם היתה עד ארגיעה ותקותם למפח נפש. עוד מעט ונוכחו לדעת, כי עוד לא בא הקץ לממשלת האדם באדם בכח משפטים קדומים לרע להם, ויום תשועת ישראל עוד ירחק חק. מלך פרוסיה פֿריעדריך ווילהעלם השלישי הוכה עם חילו מכה רבה על יד העיר יענא מאת נאפוליון בונופארטי (סוף שנת 1806); תבוסת הפרוסים היתה שלמה ובתעופת עין היתה הממלכה האדירה לממלכה שפלה סרה למשמעת הגבור הנערץ קיסר הצרפתים. בימי עניו ומרודו של המלך, בהיותו הוא עם אשתו המלכה נודד בארץ וכמעט שנשבתה פרוסיה מהיות עוד ממלכה בארץ, לולא חסדי קיסר רוססיה אלכסנדר הראשון שעמדו לה, להֵרך לב הגבור המנצח ולהטות לבו להשאיר למלך פרוסיה מלוכה שפלה, בימים הרעים ההם הרבו היהודים להוכיח חבתם להארץ אשר כגרים וכעבדים שפלים נחשבו בקרבה ואמונת רוחם להמלך אשר בזה להם ויבדילם לרעה מכל בני העמים היושבים בממלכתו. היהודים הרבו להביא תרומות כספם לאוצר המלך הריק ויאספו סכומים עצומים לחדש פני הצבא, להזק המבצרים ובכלל לשובב נתיבות הממלכה ההרוסה אחרי שלום טילזיט. אך גם המלך הזה המנוסה בכמה נסיונות לא מצא את לבו לתת צדק לפעולת היהודים; כל טובו היה, כי חדלו לקרוא להיהודים בשם „יהודים תלואים בחסדי המלך — שוטציודען"

ויתחשבו מני או לתושבי הערים וישם „בירגער" נתן גם להם, ולזה היו צריכים לחזור ולהשבע שבועת אמונים כאזרחי הממלכה, אבל לאזרחים ב פ ו ע ל ולא רק ב ש ם עוד לא היו, וגם לא הזקיקו אותם לעבוד בצבא ועוד נחשבו כנכרים, ומחוץ להערים לא נתן להם גם חנייה בקרקע, אף לא נפטרו מתשלומי המסים לעוברים ושבים בכל גבולות הממלכה. אך בשנת תקע"ב (1812), כאשר כבר נתגלאה סאתו של קיסר הצרפתים ובסוד יועצי מלך פרוסיה ידעו, כי עוד מעט והאשכנזים עתידים לעמוד על ארצם ועל חירותם לפרוק מעליהם על הגבור הנורא למלכי ארץ, חשבו מחשבה לקנות גם לב היהודים למען תבון גם ידם עם פרוסיה בהתעורר הרגש הלאמי באשכנז להשיב להעם את חירותו ועמידתו ברשות עצמו. ביום 11 מארץ 1812 קִיֵּם ואִשֵּׁר המלך את כתב הדת: „כי מעתה כל היהודים היושבים בעת התפרסם הדת בגבולות ממלכת פרוסיה, חֹק אחד ומשפט אחד להם כאשר ליתר התושבים; שערי בתי הספר ובתי ישיבות של מעלה לדרישת החכמות פתוחים גם לפני בניהם באין מעצור; אך להעמידם על משמרת ופקודה במלכות, תלוי ברצון המלך וחוות דעתו בכל פעם ופעם. יחו׳ עם ההזכיות קבלו גם חובות האזרחים להרים מקרבם אנשים לעבודת הצבא. בסדור עניני הדת שלהם ומשטרי הקהלות תתעסק הממשלה אחרי עבור שעת ההרום ומהומות המלחמה — ואז יתיסד ועד משרי הממלכה בצרוף צירי היהודים, אנשים של צורה והשובים בעיני העם בגלל חכמתם וישרת לבם" 1).

אך התשועה הזאת היתה כקצף על פני מים. עוד מעט ובני הטייטנים, אשר הראו טלפיהם, הוכיחו במעשיהם כי השנאה לישראל הטבעה בלבם מדורות עולמים, ותהי לטבע שני שאי אפשר לעקרה משרש; חבל סופרים שונאי בני שם יצאו אז ללמד קטגוריא על ישראל. כהפילוסוף ד י ו ר י נ ג היום כן היה פ י כ ט ע הפילוסוף תלמידו של קאנט אז, רבם של צוררי ישראל; השנאה והקנאה התגברו, כתב הדת להַשְׁוָאַת היהודים במשפטי האזרחים נשאר חרות על לוחות התולדה ולא יצא לפעלו אף במקצת מן המקצת; עתותי הרעמים והפרעות קרבו אז לבא, ועם ישראל אשר בכל ממלכות אשכנז היה שנית לרצוץ משפט ועשוק תורת האדם באשר הוא אדם.

המרות הדת החלו וילכו הלוך ורב עוד לפני תק"ס, מראשית ימי

---

1) Preussisch Gesetzsammlung 1812 S. 17, Könne u. Simon, Lage d. Juden etc. p. 264. ועיין גרעטץ חלק י"א ע' 317.

„המאספים" בהתרבות ההשכלה. בהפצת הדעות החפשיות של הריפֿי חכמי צרפת ועוד ביתר שאת ועז על ידי המהפכה הצרפתית וחוקרי אשכנז כפיכטע וחבריו, רבו מאד קלי הדעת ובעלי ההנאה שבין היהודים החפצים להשליך מעליהם עבותות תורתם. גם אלה שנשארו ביהדותם, נקעה נפשם ממנה; רק בהיותם מטבעם בעלי מדות ומוסר, גם ידעו את התורה מבית רבם, נשארו בתחום היהדות. ויש מהם שגם בעזבם התורה לא זזו מחבב את ספרות ישראל. הראש והראשון מסוג היהודים ההם היו דוד פריעדלאֶנדער וחברו אלעזר בן־דוד. שניהם כבר נמצאו אז מחוץ לתחום היהדות במעשה ומחשבה. הראשון מצא עוד לפני שנת תק"ם את לבבו להציע לפני הכהנים הגדולים בפרוסיה לתת להם להכנס בברית הכנסיה הלותירית בלי קבלת יסודות הדת הנוצרית, לאמר: לרכוש להם משפטי אזרח במחיר חצי הדת, או לבא לידי פשרה עם הדת השלטת, כי תסתפק רק בפריקת על היהדות בלי קבלת יסודות התורה הנוצרית[1]. הפשרה הזאת היא רבת־הענין בתולדות התקופה הזאת וגדולת התוצאות. אך בכל זאת נשארו הנחשלים האלה במחנה ישראל. לא כן עשו בני דורם, אשר תורת היהדות מעולם לא ידעו, המה בראותם כי מדת דינים קשים מתוחים על ישראל, כי מיום ליום תתגבר שנאת בני מרום עם הארץ וקנאת המון העם לאחיהם בני בריתם, ראו כי בזמן קרוב לא תקום עוד תשועת השואת משפטם למשפט בני עם הארץ, ותקצר נפשם בעמלם ויבעטו ביהדותם ויחישו גאולה לנפשם בהתמורה, ויש שהכניסו בניהם ובנותיהם לברית הכנסיה השלטת, והם בעצמם עוד נקראו בשם יהודים עד יום מותם.

אלה תולדות התקופה הקצרה בימיה ורבת העליליה לאדם ולישראל, תולדות עשרים וחמש שנה הראשונות למאה הנוכחית. בדברינו התאמצנו רק להעביר לפני הקורא את ציור הזמן ומאורעותיו ב כ ל ל, בלי ציוריו ותָויו בפרט, מבלי לבאר היטב את הסבות ומסובביהן, כי נסמכנו על נבוני הקוראים, אשר ידעו לתור אחרי כל הדברים האלה בספרי דברי ימי ישראל. ההיסטוריה הישראלית כבר חרצה משפטה על הדור הזה ועלילותיו ותשפוט במשפט צדק את האישים הפועלים על במת

---

[1]) דבר פריעדלאֶנדער ואחדים מראשי בתי אבות בישראל אשר בברלין, בהעמידם על הממכר את חצי דתם בשכר האימנציפציה, בהמכתב הידוע להכהן טעללער, הוליד ספרות שלמה: ספרי התוכחות מזה ומזה, ועיין בגראֶטץ בהנ"ל 171—175. רשימת הספרים האלה ופרטים נכבדים מהמאורע הזה נמצאים במאמרו של הד"ר ריפנער בספר היובל לכבוד גראֶטץ במלאות לו שבעים שנה.

חזיון התולדה. אך כל הדברים האלה דרושים ונחוצים לדעת תולדות האיש המופלא רבי יום טוב ליפמאן צונץ, להבן רוחו ולהעריך ערך ספריו וחשיבות פעולתו, כמורה אבן־פנה לחכמת ישראל ודרישת תולדתו, וכפועל ומשפיע על בני דורו, בני כנסת ישראל שבאשכנז, בדבריו ובספריו. הצעת התולדה הישראלית בממלכת אשכנז בימי התקופה הזאת, מספקת לתת לנו השגה ברורה מפני הדור ההוא ותכונת האנשים אשר עמדו בראש קהלות יעקב שבאשכנז בימי ילדותו של צונץ ובחרותו; ומעתה נדע את אשר הורה והוגה הנער צונץ בבית תלמודו בוואלפענביטעל ובגאֶטטינגען, נדע גם את חזיוני רוחו בשבתו בסוד משכילי ברלין. מני אז, תולדות החכם הזה עד ראשית שנות ת"ר, ובמדה מרובה גם תולדות ספריו, סבת יצירתם, תכונתם, טיבם ותכליתם קשורות כשלהבת בגחלת בהליכות העתים ודרך הרוח בכנסת ישראל האשכנזית לכל מפלגותיה וכתותיה באחרית המאה הששית וראשית השביעית למנינו, ואותן נחזה בפרקי הספר הזה.

על פי פתגם חכמינו: „תורה מחזרת על אכסניא שלה" או לפי תורת החיים בזמננו, לפי שיטת האַטַביזם, היה לנו לבאר בארוכה גם את גזע החכם צונץ וכל שלשלת יחוסו, מאבותיו ואבות אבותיו עד ראש אבות המשפחה צונץ בפֿראנקפֿורט ע"נ מאין, הראש הקצין והפרנס רבי מיכל צונץ שנפטר בשנת שמ"ו, עם יתר אנשי השם ששים איש במספר שהקימה מקרבה המשפחה הזאת בימי שלש מאות שנה, רבנים גדולים, פרנסי הקהלות רבי הפעלים ונשים גדולות ויקרות [1]. אך לא בחבור ספר יוחסין הננו עוסקים הפעם, די לנו לדעת כי

---

[1]) בדבר שלשלת היוחסין של אבות צונץ נמצאים שלשה מאמרים גדולים של החכמים קייפמאן ובראַנן בכתב העתי היוצא על ידם מאנאטסשריפט פֿיר געשיכטע אונד וויססענשאפט ד. יודענטהומס לשנת 1894 הודש אויגוסט. על פיהם שלשלת יחוסו תעלה למעלה בקדש עד שנת שמ"ו. הראשון שבהם הוא רבי יחיאל מיכל צונץ הנזכר בפנים והחשוב שביניהם הוא רבי יצחק יהודה ליב צונץ יליד פראנקפורט רב בהעלישויא (במאֶהרען) ובפינטשוב אשר בפולין. יש רגלים להשערה כי הוא היה אבי משפחת צונץ אשר בפולין והחשוב שבהם בדורו של רבי ליפמאנן צונץ היה הגאון רבי ליב בעל מלא העמר הרב בפלאצק. שני החכמים הנ"ל, בספר הירחון שלהם בחדש אויגוסט 1894, מונים ששים אנשים ונשים רבנים ופרנסים בין אבות צונץ ורושמים חמשים נוסחאות מצבות, ולפי תכלית הספר הזה לא נוכל להכניס עצמנו בדיוקים אשר בספרי יוחסין אלה.

התורה היתה ירושה לרבי עמנואל מנחם צונץ אביו של ר׳ יום טוב ליפמאן — ולפי עדות בנו החכם היה אביו מופלג בתורה, אך הִשָּׂהו ה׳ עשר ונכסים וגם אשה לקח לו לא ממשפחת עשירים, כי אם בת הש״ץ והנאמן בקהלת דֵיטמולד, ושם נולד להם בנם הנקרא בשם יום טוב בחודש אב תקנ״ד. עודו ילד מת עליו אביו ואז הובא יום טוב ליפמאן לוואלפענביטעל אשר בדוכסית ברונשוויג, והוא אז בן תשע שנים. בעיר הזאת נוסדה אז ישיבה או תלמוד תורה ע״י אחד מעשירי אשכנז רבי הירץ שמשון, סרסור ומלוה, יוצא ונכנס בחצר הדוכס מברונשוויג. מדברי הנער צונץ לא נדע דבר, רק ממה שיזכיר דרך אגב החבר הטוב אשר מצא לו בבית המדרש הזה, ר׳ מרדכי יאָסט, הראשון בזמן לסופרי תולדות ישראל בלשון אשכנז. ממנו נדע כי שקד אז צונץ על חכמת התורה, התלמוד והפוסקים. מצב החנוך היה אז פרוע מאד ובפנה זאת מתאֵר אותו יאסט בתמונה מוראה ואיומה בדברים אלה לאמר: „בימים ההם כבר היו בתי הספר קבועים בכל עיר ופלך בדוכסיות אשכנז וההשכלה עמדה על מדרגה גבוהה בערי המדינות כאשר בערים הגדולות שבאשכנז. אך היהודים לא דמו ולא עלתה על לבם אז לשלוח בניהם לבתי הספר הכלליים; כי עוד היו נגררים אחרי מנהגי הזמן הקדום, וגם מדעתם את שנאת האשכנזים להם היו נמנעים מבֹא בחברתם והיו גם יראים לתת לבניהם לבא בין הגוים; בכלל הסיחו היהודים את דעתם מטובת עולם הזה וראו את תעודתם רק בשמירת כל המצות שבין אדם למקום. אמנם לא חפצו ההורים כי יהיו בניהם כלם רבנים בישראל, כי דל מאד היה חלק הרבנים בהערים הקטנות ולרוב היו מחוסרי לחם; אך זאת היתה תשוקת כל אב כי יהיה בנו יודע ספר: מקרא, משנה ותלמוד ומפרשיו. בהישובים הקטנים היה על פי הרוב החזן או השוחט גם המלמד לכל בני הקהלה הקטנה. המלמד הזה, אם גם לא עשה מלאכת ה׳ רמיה, לא ידע דרכי החנוך ויהי רודה בתלמידיו במקל חובלים וביד חזקה ומוראים גדולים, ובמקל ורצועה הביא את התורה המעטה אשר למד הוא בלב תלמידיו״[1]. כארבע שנים למדו שני

---

[1]) יאסט בזכרונותיו „פאר איינעם האלבען יאהרהונדערט״ יתאֵר בצבעים כהים מאד את מעמד ההשכלה הכללית בהישובים והקבוצים שבערים הקטנות באשכנז, וכי גם הממשלה לא שמה כלל את לבה להרבות השכלה בישראל. את הבערות בתורה יתאר הנ״ל ויאמר: „האיש שנבחר להיות חזן היה גם השוחט והמלמד, אף כי איש לא בחן אותו ולא ידע אם למד מימיו מקרא משנה ותלמוד ואם יש לו איזה כשרון בהוראה ותנוך. יהודי אשכנז חשבו אז, כי למלאכת ההוראה דיה — ריאה בריאה

הנערים יאסט וצונץ תורה מפי מלמד עני בדעת כזה, אך התמידו בלמודם וצונץ עשה חיל במדה יתרה. ולפי עדות חברו כבר נגלו בו אותות כשרונו העצום, כח הזכרון והתפיסה היה נפלא במאד וירבה

להשמיע קול אדיר בחדר למודו ויד חזקה לרדות בתלמידיו במקל חובלים וכו'".

להיות הכלית הספר הזה, מלבד דעת תולדות צונץ והכרת פניו המאירות על פי עבודתו בחכמת ישראל, גם דעת תולדות התנועה לחדשות ותקונים באשכנז בראשית המאה הנוכחית, החובה עלינו להעיר, כי יאסט גם במאמרו „פֿאר איינעם האַלבען יאהרהונדערט", כדרכו בההיסטוריא, לדון לכף חובה את ישראל ולראות אור וחיים רק בפמליא של אומות העולם, ירבה גם במקום הזה להאשים את תמימי היהודים בהערים הקטנות באשכנז, כי לא ישלחו בניהם לבתי הספר של הנוצרים האשכנזים; ובאמת אין הדבר כן. פהאָבום פיליפסזון שבשום אופן אין לחשדו בשנאת ההשכלה והאסימיליציה. יספר, כי כאשר עלה על לב הדוכס בדעסוי, ליאופולד פֿריעד-ריך פֿראנץ, לכונן בארץ ממשלתו בתי ספר עפ"י תורת החנוך החדשה של באזידוב, שהיה מהאוחזים בשיטת החנוך של הצרפתי רוסו, והדוכס ובאזידוב היו שניהם אנשים נאורים ודורשי טובת היהודים, בכל זאת לא קבלו אחרי כן, אחרי באזידוב, תלמידים יהודים בבית הספר שיסד ושנקרא „בית אהבת הבריות (פילנטרופין)". כאשר חפץ המזיזה העברי הנודע אז לתהלה משה פיליפסזון להביא את בנו לבית ספר הגימנאזיום בשנת 1814 היה דרוש לו רשיון מיוחד מאת הדוכס בנו של הדוכס פֿריעדריך הנ"ל, וכאשר מת, ואלמנתו בקשה לתת לבנה החופש משכר למוד, היתה תשובת ראש בית הספר כהן פרוטסטנטי לאמר: „מה את חפצה, כי נלמד אנחנו את ילדי היהודים בחנם? לחפצך זה תמצא בית תלמוד ליהודים". פֿיליפסזון יוסיף, כי אמנם לא אבו היהודים לשלוח בניהם לבתי ספר הכוללים, כי בעת ההיא עוד היו שני היסודות: הדתי והתנוכי אחוזים ודבוקים זה בזה, וילדי העברים היו מלבד זה צפויים לנגישות ומצוקות, מריבות והכאות מצד חבריהם ומוריהם האשכנזים.

ומדי דברנו בדעסוי עיר מולדתו של בן־מנחם, ובהתפתחות ההשכלה בכנסת ישראל שבמלכיות אשכנז, לא נוכל עצור ברוחנו מבלי להביא בזה זיכר מפליא בתולדות בן־מנחם, אשר כל כותבי תולדותיו במתכוין או שלא במתכוין העלימו עיניהם ממנו, ולנו יושבי רוסיה נכבד הדבר, כי דומה הוא בכמה פנים למקרה מיוחד בקורות השכלתנו, לעת יסוד בתי מדרש הרבנים ובתי ספר לנערי בני ישראל בשנות ת"ר.

הפדגוג באזידוב מיסד בית הספר הגדול הנקרא אז בשם „הפֿילנטרופין" בדעסוי בשנת 1782, פנה בשם הדוכס גם אל בן־מנחם ויבקשהו כי ישלח קול קורא אל אחיו בני עמו יושבי עיר מולדתו והמדינה, כי יביאו גם הם את בניהם לבית הספר, ובהבטחה, כי לא יֵעָשה שם שום דבר נגד דת ישראל. על המכתב הזה ענה הפילוסוף היהודי, בתודה להדוכס ולהחכם האומן הפדגוג, אך מאן למלא חפצם ויאמר: „איך אדבר לבני הנעורים מבני עמי כי יסגלו להם טוב ההשכלה, כי תפקחנה עיניהם לראות אור וחיים, והמה עודם נבדלים לרעה מכל בני האדם? ואם יעוררו בקרבם התשוקה לחיים של אור ודרור, הלא שבעתים יגדל כאב לבם, כי כלואים המה בארבע אמות של הגיטו וכביב שתו עליהם הזמות וגדרים חקים מעיקים ושמים מכשול

ללמוד מקרא משנה וגמרא. מקץ ארבע שנים נשתנו פני הבית הזה, ומתלמוד תורה היה לבית ספר מסודר כהלכתו. איש חכם ומשכיל עהרענבערג נקרא מאת בנידשמשון לעשות סדרים בבית הזה, מורה התלמוד נשאר על כנו, אך הוסיפו על הלמודים העברים גם לשון אשכנז ודקדוקה, ועהרענבערג בעצמו היה מופלג בידיעת הלשון העברית, ושני תלמידיו המצוינים הודו אחרי כן, כי רוב תורתם ודעתם את הלשון העברית וספרותה הוא מהמורה הזה. מעצמם למדו שני בנידעניים אלה תורה וחכמה מתוך הדחק וישימו לילות כימים, נרות למאור עשו להם, ללמוד תורה בלילה, מהדונג המטפטף מנרות היאהרצייט שהביאו המתפללים לבית המדרש אשר שם היתה דירתם הקבועה; ויעשו חיל בלמודיהם. ובמשך ששה ירחים בשנת תקס"ט נתקבל צונץ בבית הספר הכללי אשר בוואלפענביטטעל, ויאסט נסע לברוינשווייג לבא להגימנאזיום על חשבון בני־שמשון. הם היו מהראשונים לתלמידי הגימנאזיום מן היהודים באשכנז, כי אף אם כבר היו בתי ספר מתוקנים מעטים לבני ישראל בערים אחדות בממלכת אשכנז, אך בבתי ספר לבני עם הארץ לא באו בני ישראל במספר גדול רק עד אחרי המלחמות לחירות אשכנז מעל צרפת בשנות 1812—1815 [1].

על דרכיהם. האם לא תגדל אז תשוקתם לחליץ נפשם מן המצר ולהתיר אגודתם עם דתם? ואם גם יעמדו בנסיון, האם לא יחושו ולא ירגישו את מעמדם השפל? ואומללים יהיו אז עוד יותר מאשר הם עתה?". תשובה כזאת השיבו היהודים התמימים החרדים אשר במינסק כבא אליהם ליליענטהאל בתור ציר שלוח מאת המיניסטער אוברוב — תשובה דומה לתשובת בן מנחם בטעם ובמלות, ובשביל זאת נתנו אותם „משכילינו" למורדי אור ובשם Мракобѣсы קראו אותם. ובני מינסק דברו דבריהם אלה בשעה שהיו הדינים מתוחים, בשנת 1846, והמעמד האזרחי היה דומה או גרוע עוד ממעמד היהודים במלכיות אשכנז לפני ששים שנה. בכלל, לראות את בן־מנחם כמתנגד ההשכלה (לפי ההבנה ההמונית של המלה הזאת), הוא חזון מפליא וראוי לבעלי התולדה לשום לב לזה. מכתב באזידוב ותשובת בן־מנחם נמצא נדפס בהזשורנאל של בית הספר „פילנטרופין" בדעסוי, וכל זה נמצא בספרו של פיליפסזון „ביאגראפישע שקיצצען„ ע' 53—55.

[1]) יאסט בהנ"ל יספר: „אין וואלפענביטטעל וואר צונץ דער ערשטער יורישע גימנאזיסט אונד אין ברוינשוויג איך דער צווייטע, אויך אין ברלין ווארען נור וועניגע גימנאזיסטען, אין פיעלען גראָססערן שטאֶדטען גאר קיינע". — גם בספרו תולדות ישראל (חלק ג' ע' 339) יספר: „ביז צום פרייהייטסקריעגע (1813) וואר גימנאזיאל־בילדונג אונטער דען יודען איינע גראססע זעלטענהייט". וכזאת יספר גם צונץ במחברתו לכבוד מורו עהרענבערג, ובכלל יתאר גם הוא פני דורו בערי אשכנז הקטנות כאשר יתאר יאסט, ועוד יוסיף לספר איך התנהגו הממשלות עם היהודים אז באיבה ומשטמה

מזכרונות צונץ בימי בחרותו אין לנו רק דברים מקוטעים, שאינם מספיקים לתת לנו ציור שלם מדרכי מחשבותיו והגיונותיו בימים ההם. חכמי ישראל באשכנז הקרובים לצונץ במקום ובזמן עוד לא אספו את החמר הנמצא בידם לספר שלם ומסודר; גם ספר הזכרונות שכתב החכם הזה בעצמו בימי ילדותו וקרא אותו בשם „דאס בוך צונץ, קינדהייט עהרליכען לייטען געווידמעט" עודנו בכ"י בידי האשה מאיר יורשת רכושו וכתבי ידו. לענינו נוכל רק להגיד ברור, כי גם בשנות למודיו בגימנאזיום וכן אחרי כן בבאו לבקר באוניבירסיטה הברלינית עשה את תורתו—תורת ישראל—קבע, וזמן רב הקדיש לכל מקצעות ספרותנו, יען כי ממאמריו הראשונים כבר יראה בו בקיאות עצומה, הגיון ישר והחפץ לכבוש דרך תבונות, לגלות עמוקות חכמה בשפוני טמוני ספרותנו העתיקה. ובימים ההם עוד לא רבו ספרי השמוש גם לחכמים, והבקיאות לא היתה נקנית בלי עמל ושקידה עצומה. בחדש אלול לשנת תקע"ה יצא צונץ מוואלפענביטטעל ודרך האמבורג ואלטונא בא בראשית שנת תקע"ו לברלין וכתבי תעודה מגידים תהלתו ושקידתו, וכתבי מליצה מספרים בשבחו בידו. ובבאו סר לבית אחד הפרנסים בברלין רבי ראובן שמואל גומפירץ, נשוא פנים ונכבד מאד בהקהלה, ומני אז היה הפרנס הזה לאב ופטרון לצונץ ומגן לו בכל ימי שבתו בברלין.

פה עלינו להפסיק מעט בספור תולדות צונץ ולשוב לעדת ברלין והלך־רוח עשירי ישראל באשכנז בימים ההם, ימי התעוררות הקנאה הלאמית באשכנז, אחרי אשר במלחמות רבות ועצומות נשתחררו המלכים והדוכסים שבאשכנז משעבודם לנאפוליון בונופארטי, שבה יד הדעות הנושנות להיות תקיפה במערכות העם האשכנזי. בבתי המדרש ובפמליא של מעלה. בימי ממשלת הצרפתים ברוב מחוזות אשכנז נפל הקיר ונהרס החיץ שהיה חוצץ בין ישראל לעמים בנמוסי המדינה; יהודי אשכנז טעמו אז טעם החירות, בני הנעורים כבר הקדישו עצמם לתורה לחכמה ומלאכה; בימי המלחמות בעד חירות שבטי העם האשכנזי, או יותר נכון, בעד שחרור המלכים הקטנים והדוכסים והנסיכים מהשתעבדותם

צלויה. אספקלריא על זמן התפשטות השכלת העת החדשה באשכנז, הנה זמני התיסדות בתי הספר לבני ישראל במאה העברה: בברלין נתיסד בית הספר „חנוך נערים" בשנת תקמ"א; בברעסלוי בהשתדלות נציב המדינה הגראף הויאים ע"י יואל ברי"ל (לאֶווע) בשנת תקנ"א; בדעססוי (פראנץ־שולע) ע"י פראֶנקל — תקנ"ט; בזיזין (Seesen) ע"י יעקבזון בש' הקס"א; בפ"פ ע"נ מאין — בש' תקס"ד; ובוואלפענביטטעל ביה"ס לבני שמשון (ושם קבלו תורתם יאסט וצונץ) בש' תקס"ו.

להגבור הרודד עמים וחולש על גוים וממלכות, לבשה רוח גבורה גם את בחורי ישראל; רבים מהם מתו מות גבורים על שדה קטל ורבים מהם הצטינו ברוח גבורה ואמץ לב ויעלו במעלות לשרי חמשים ושרי מאות, וגם שרי צבאות פרוסיה הרבו לספר בשבח אנשי הצבא ומצביאיהם היהודים. במשך העת הזאת — בימי חמש עשרה שנה — נתעורר עשיר נדיב רב פעלים, אך גם שואף לשם ותהלה והודף אחרי הכבוד, לפעול טובות לישראל במערכות המושלים והשרים ולשנות פני הדת בעבודת אלהים ומנהגי בית הכנסת חוצה, שם האיש הזה הוא רבי ישראל יעקבזון יליד האלבערשטאדט. הוא היה לבני דורו במערב אשכנז את אשר היה דוד פֿריעדלאֶנדער יליד קאֶניגסבערג ליהודי מזרח אשכנז. בכל זאת עלינו לשום פדות בין שני האנשים רבי הפעלים אלה, כי יעקבזון לא נשען על בינתו יותר מדאי ולא הרחיק ללכת בהריסת קדשי האומה כדוד פֿריעדלאֶנדער; וגם בפעולתו בדבר חירות היהודים והטבת מעמדם הנמוסי והמדיני היתה פעולתו יותר רצויה ומקובלת. ישראל יעקבזון נולד בשנת תקכ"ח ובישיבת האלבערשטאדט עיר מולדתו למד גמרא ופוסקים, וישא אשה את בת רבי הירץ שמשון אב"ד בברוינשווייג אשר היה גם סרסור ושליחני בחצר הדוכס, כאשר כבר הזכרנו למעלה. אחרי מות חותנו עמד יעקבזון לשרת לפני הנסיך; ובחריצותו וישרת נפשו קנה לו לב אדוניו ומלכו ויהי לו לשר האוצרות. על פי השתדלותו הואיל הדוכס להעביר (בשנת תקס"ג ביום 23 אפריל) את מס הנפשות (לייבצאלל) אשר הכביד עֻלו על יהודי מדינת ממשלתו ויהי להם למשא ולחרפה — הוא המס בעד מדרך כף רגל בכל עיר וכפר אשר בא שם היהודי, מס גלגלת ממנו ומסוסו, המס אשר השפיל עד עפר כבוד היהודי בעיני בני עם הארץ וכבהמה נדמה להם. יעקבזון היה גם בן בן דורו, דור שלא ראה רק לפנים; בכל משבילי דורו שפט גם הוא כי מעמד אחיו הנמוסי והמדיני תלוי במעמד השכלתם וקלסתר פני החיים שלהם, ובהטבת התנאים האלה תלויה הטבת המעמד המדיני. הונו העצום וחפצו הכביר עמדו לו להוציא כל מאוויי לבו לפעלם. כך עצום מאד בימים ההם (מאת אלף שקל כסף) הקדיש ליסוד בית ספר לנערי בני ישראל בעיר מצער זיזן (Seesen) אשר בין ברוינשווייג ובין געטטינגען ללמודי הלשונות והמדעים ולהכשירם הכשר דעת למלאכה ועבודת האדמה. נפלא הוא החזיון, כי הדרשה הראשונה בכנסת ישראל האשכנזית, הכנסיה שבה היתה עד היום הדרשה לאבן פנת העבודה בבית הכנסת, וכמעט שבה נתקפלו כל חיי הדת, אחרי שהתכווצה והצטמקה על ידי בעלי הריפורמה, המהרסים על מנת לתקן; הדרשה

הראשונה בלשון אשכנזית צחה נשמעה לא מפי רב או דרשן, או איש אחר מנושאי דגל התורה, כי אם מפי העשיר והסוחר השלחני יעקבזון; להיות לאות ולעדה על הסלסול החיצוני והטבת טעם העבודה בבית הכנסת, כי לא ממקום קדוש יצאו, כי אם מחפץ ההתהדרות וההתדמות לבני עם הארץ בהליכותיהם ומדברותיהם וגם בדרכי דתם והעבודה בבית התפלה. על יד בית הספר לתורה ולמלאכה, אשר יסד וכלכל בעיר זעזן בנה יעקבזון גם בית הכנסת, ובשעת חנכת הבית במעמד הדוכס והדוכסית מברוינשוויג דרש יעקבזון את דרשתו, וגם אחרי כן היה דורש דרשות מדי שבת בשבתו לפני תלמידי ביה"ס והבאים בו להתפלל. בשנת 1806 פנה במגלת ספר ובקשה כתובה אל נאפוליון בונופארטי להטות לבו להטיב מצב היהודים במדינות אשכנז, אשר סרו אז למשמעת קיסר צרפת; ויש אומרים שדברי הספר הזה עוררו את נאפוליון לכונן את מעשה הסנהדרין ולקרוא עצרת צירי היהודים בשנת 1807. בימים ההם הציב נאפוליון גבולות חדשים לממשלות אשכנז המשועבדות לו ועוה ושנה פני כל הממלכה והואת; ממדינת ברוינשוייג ובנותיה עשה ממלכה חדשה: ממלכת וועסטפאלען, ותנה מתנה ליהורם (Jeromé) אחיו. וימצא יעקבזון חן גם בעיני המלך יהורם בונופארטי ויהי לאיש סודו בעניני האוצרות וכלכלת הממלכה. ובהיות ידו תקיפה במסבי המלך הפיק חפצו ליסוד כנסיה (קונסיסטאריום) ישראלית על תכנית הקונסיסטוריות שכבר נוסדו אז לבני ישראל בצרפת, ויעקבזון היה לנשיא הקונסיסטוריה. אז נגלה כל חפצו בעשותו שנויים נמרצים בהנהגת הרבנים והקהלות, והעיקר במנהגי עבודת אלהים. בלי שאלת פי רבנים הנהיג הוא ראשונה את השירה במקהלות משוררים והעמיד גם אורגן (אָרגעל) בבית הכנסת על יד ביה"ס בזעזן, ובהיכלו אשר בנה בקאססעל בירת ממלכת וועסטפאלען החדשה. על הרבנים הטיל חובה לדרוש בשבת ומועד בלשון אשכנזית צחה, מבלי לשאול אם כבר הקנו להם זקני הרבנים אלה די ידיעות נחוצות והרגל להרשות באלה, והוא בעצמו היה ראש המדברים והדרשנים שבדור במדינה הזאת. הוא היה גם הראשון שהתקין את ההכנסה לברית דת ישראל והבחינה בפומבי ביסודי הדת לילדי ישראל בנים ובנות בהגיעם לפרקם, הנודעה בשמה קונפירמציה, וגם בחן בעצמו את המורים והתלמידים ועמד ולמד אותם להיות דרכי הלמוד שלו לאות ולדוגמא למוריהם. סוף דבר יעקבזון היה אחרי פריעדלאֶנדער האחד בעשירי ישראל, שהתנשא להשתמש גם בכתר הכהונה, וכל התעצמותו היתה מכוונת אל פני הטבת הצורה החיצונית, לתת למנהגי ישראל פנים

חדשות וקרובות אל פני העם אשר בקרבו הוא יושב מאין פנות לדעת אם מתאימים ומסכימים הם המנהגים החדשים האלה לרוח היהדות ואם יש כח ברפואות כאלה להחיות נפש האומה, להחליף כחה ולחדש בקרבה רוח נכון, — כוונתו היתה — לעשות את ישראל לנושא חן בעיני העמים ולהעביר מן הארץ את מחיצת הברזל אשר הפסיקה ביניהם ובין אומות העולם זה מאות שנים.

כעבור ממשלת נאפוליון מן הארץ, ומושלי אשכנז הראשונים שבו אל ארצות ממשלתם וישיבו גם את הסדרים הישנים עם כל הנגישות והמצוקות לקצות בתורת האזרחים אשר נתנה ליהודים על ידי הצרפתים, ראה יעקבזון, כי אין תקוה לתעצומות פעולותיו בקאססעל ויעתק מושבו לברלין. ובביתו הגדול והנהדר כארמון הפארה כונן לו בית תפלה ערוכה וסדורה בטעמו ורוחו; משכילי ברלין החזיקו בידו וגם פה היה הסוחר והשלחני לאיש הרוח וידרוש דרשותיו [1]. ובשנת תקע"ו ביום הכפורים בקר צונץ את בית התפלה הזאת וישמע מפי יעקבזון את הדרשה הראשונה מעל הבימה בשפת אשכנז צחה. אחרי כן נמנה צונץ בין תלמידי האוניבירסיטה, והכהן הידוע שלייערמאַכער, אשר בכל התעטפו בשלמת־אור האמונה בתבונה היה כופר בהכל, הכהן אשר יותר משמרו משמרת כהונתו היה יוצא ונכנס בבתי עשירי ישראל ופורש מצודתו על בנות העם הזה להכניסן תחת כנפי אמונתו, הוא היה אז הראש ומורה־מנהיג (רעקטאר) בהאוניבירסיטה הברלינית. צונץ היה לתלמיד במחלקת הפילוסופיה ויקשב לקח גם מפי הפרופיסור הנודע לאחד מאבות מבקרי המקרא ומנסחיה דידוועטטע (de Wette), ומשכנו שם צונץ בבית האשה, אשר כבר ידענו את טיבה, ה ע נ ר י ע ט ט ע ה ע ר ץ, וכפי הנראה היה מורה בביתה, ובמעמדו זה נשאר עד סוף החורף לשנת תקע"ב [2], ואז נתמנה לדרשן קבוע בהיכלו של ישראל יעקבזון, ורוב דרשותיו שדרש היו בימי עלומיו ובההיכל הזה.

הנה כן הגיע צונץ לקץ ימי הבחרות וכבר ראינו וידענו מה היה לו, כי נא בחוג אנשים, אשר בכל ארחות חיידם, שיחם והגיונם, בכל דרכי מחשבותיהם ומאוויי לבם כבר עמדו מחוץ לתחום היהדות, ורובם עברו את הגבול וימצאו להם גאולה בהתמורה אחרי שנים מועטות.

---

[1] ע"ד יעקבזון ותעצומת פעולותיו עיין גראֶטץ חלק י"א 233, 291, ובע' 306 ולהלן.

[2] מאיבוים: אוים דעם לעבען... ליאופולד צונץ עמוד 3.

צונץ דר בימי בחרותו בין אנשים אשר הריפורמה היתה משאת נפשם ותמיד היתה נשואה על לשונם, אף כי באמת לא היתה להם עוד כל יהדות, שתהא צריכה לתקונים ויפויים. כמובן אי אפשר היה לצונץ שדעותיו בימי הבחרות והיתהרות לא תהיינה מושפעות מן האנשים אשר ישב ביניהם, שהיו כלם אנשים משכילים וגם חכמים ונשואי פנים בהחברה הכללית, אף כי לא לנו היו וכמו זר נחשבו להם כל קדשי העם סגולותיו והמודותיו מימי קדם. שבתו בתוכם לא הפריעה אותו משקיד בשקידה נפלאה על תורת ישראל לכל ענפיה וסעיפיה, וכאשר נראה עוד היו לו הימים האלה ימי עבודה גדולה, הימים אשר בהם המית עצמו באהלה של תורה וחכמה, הקנה לו הבקיאות הנפלאה ויכון להתעודתו להיות מאיר עיני חכמים בחכמת ישראל וחקר תולדתו. מן מרוצת דברינו בפרקים הבאים יראו הקוראים, כי התכונות המופלאות שאנו מוצאים בצונץ באו לו מעצמו—בהשגתו הבהירה, בינתו החדה, הרגשתו הטהורה והזכה והתשוקה העצומה להועיל להטיב לבני עמו; והתכונה המסמנת את התעצמותו בחקרי לבו, ללמוד את התורה לא לשמה, כי אם לשם צרך הריפורמה, התכונה אשר התמידה אצלו רק עד שנת ת״ר, באה לו מן החוץ בהמשכו אחרי בני דורו והאנשים אשר עמהם התהלך וביניהם דר. אך גם אז לא דרכי דורשי הריפורמה בעלי ההנאה וחפצי חיים היו דרכיו ולא מחשבותיהם מחשבותיו, כאשר נראה מהצעת הדברים בהפרקים הבאים.

פרק שני.

חיי צונץ וראשית מפעלו ליסוד חכמת ישראל.

צונץ ידמה, כי עיקר כחו — בדרשנות. חפצו להשיג משרת דרשן לא עלה בידו. מחברתו הראשונה „דברים אחדים ע"ד הספרות הרבנית". תוכן המחברת הזאת הוא „תוכן כל עניני העבודה הספרותית" של צונץ לימים הבאים. השקפת מיסד חכמת ישראל באשכנז על תכונת הספרות התלמודית ושאחרי התלמוד. עוד הפעם „פני הדור". מעמד המדיני של יהודי אשכנז שב להיות שנית שוקע ויורד אחרי מפלת נאפוליון וכריתת „הברית הקדושה". הרעמים והרעשים או קריאת העם! העם! בשנות תקע"ט—תק"פ. ממשלת פרוסיה תשים מכשולים על דרך חפצי חדשות ותאסור את הדרשות בבית הכנסת בלשון אשכנזית צחה. — דלדול התורה ובטול הישיבות. „ריב ההיכל" בהאמבורג. הדרשן קליי והריפורמיר ברעססלוי. סדר התפלות בהשמטת התקוה לגאולה וזכר ציון וירושלים. ליזר ריעססער חתנו של הגאון רבי רפאל כהן בהאמבורג נותן ידו לבעלי הריפורמה. „האגודה להשכלת היהודים וחקרי היהדות" (קולטור פעראיין), תכליתה וחפצה. צונץ, עדוארד גאנס, משה מאזער, עמנואל וואלף או וואלוויל, לודוויג מארקוס והיינריך היינע. ספר העתי (צייטשריפט) שהוציאה האגודה. הוכן מאמרי צונץ ב„ספר העתי" הזה. „תולדות רש"י". אחרית האגודה „קולטורפעראיין".

כבר עבר על צונץ כחצי יובל שנים, וכבר מלא כרסו בתורה והחכמה, הגיע לקץ ימי בחרותו ובעל הכח בעצמו לא הכיר עוד בכחו והכשר דעתו בחכמת ישראל. בגלל הדבר הזה היה קשה עליו למצוא תעודתו האמתית בחיים. הוא עודנו יושב על ספסל בית מדרש החכמות בברלין והנה נדמה לו כי אין כחו אלא בפיו, לקחת לשונו ולנאום נאום מעל בימת בית הכנסת, בתוכחת מוסר ואמירה נעימה על דבר תקון הנפש ותשועתה כאורח דרשני היהודים באשכנז אז, שהיו מחקים גם בזה את הכהנים הפרוטיסטנטים. דעת־נפש זאת, כי לא נוצר רק להיות דרשן בישראל, היתה קשורה בלבו שנים רבות, וגם עשה רבות והשתדל להשיג משרה כזאת באחת הקהלות החדשות, אך לא עלתה בידו, כאשר עוד נראה להלן. באמת הקורא את דרשותיו יסכים כי היה בו כח הדרוש באופן נפלא, ידע להטעים את מוסרו באמרי נעם ודברי נגידים, להלביש את האמונות והדעות בשמלת

התמימות וענות צדק ודבריו גם יצאו מן הלב מלא יראת שמים ורגשי דת זכים וטהורים. אך באשר כי לא הצליח חפצו בידו, נאמנים עלינו שומעיו, כי מדברו לא היה נאוה ולא היה מסוגל לקחת נפש בקסם על שפתיו, ועלינו להודות להמגרעת הואת, כי על ידה מצא צונץ את דרכו ותעודתו כחוקר וסופר כובש דרך בחקרי חכמת ישראל. אך הדברים הראשונים שבאו מצונץ בדפוס היתה ד ר ש ה בחג הסוכות לשנת תקע"ח על הנושא בפסוקי קהלת „וזכור את בוראיך בימי בחורותיך". דרשה נאמרה במליצה יפה ובמיטב הגיון, אך כלה בטעם ה ד ר ש נ י ם שבאומות העולם בימים ההם: תפלה קצרה לפני הדרשה ותפלה קצרה אחריה ותוכה רצוף מליצה ב ת ק ו ן ה נ פ ש ו ת ש ו ע ת ה וריח „פ א ס ט ר ו ת" נודף ממנה.

ובכן נעבור נא מן הדרשות ונשים לב לראשית מפעלו בחכמת ישראל, והיא המחברת הקטנה שפרסם בשנת תקע"ט בשם: „ד ב ר י ם א ח ד י ם ע ל ד ב ר ה ס פ ר ו ת ה ר ב נ י ת[1]".

נאמנים הם דברי אחד מזקני החוקרים בחכמת ישראל בדורנו, כי במחברתו הראשונה והקטנה הזאת כבר נראה את צונץ בכל עצם תומו: „תמים ושלם בראשית פרי תבונתו, מדבר אלינו כזקן ורגיל בבינה עמוקה לחקור לדעת מ ה ה ם ה ע י ו נ י ם אשר נדרשו לנו לעמוד על שרשם ולהתבונן בם בינה, למען הוציא מתוך ספרות היהודים פנינים יקרי ערך הטמונים בקרקעיתה. בה סופר ומונה את כל פרטי המחקרים הדרושים לחפץ הזה, ואשר בהקבצם יחד נאותים להכין וליסד חכמת ישראל[2]". המאמר „דברים אחדים על דבר הספרות הרבנית" הוא כעין „פתיחה", או יותר נכון „לוח־מפתחות" לכל פנות החקירה, אשר פרש וברר אהדי כן הוא בעצמו בימי שבעים שנה. וזאת תמצית דבריו:

אחרי אשר יאמר, כי שונה הוא גורל כתבי הקדש או הספרות הקדמוניה של ה ע ב ר י ם מגורל ספרות היהודות, שנולדה בימי הבית השני והיא נמשכת והולכת בימי אלפים שנה עד היום. הראשונה מצאה לה גואלים הדורשים וחוקרים בה בין כל חכמי אומות העולם, כי היא — ספרות ה ע ב ר י ת — היתה גם יסוד דתם ואבן־פנת בנין החברה ותורת

---

[1] Etwas über die rabbinische Litteratur (Gesammellte Schriften I 131).

[2] ווייס בזכרונותיו עמוד 132.

המדות והמוסר, ועל כן היו כתבי הקדש לספרי־ספרים, והתנ"ך הקטן הוליד ספרות גדולה ורבת הענין, יתר רב מהספרות החוקרת לדעת את עתיקות יון ורומא, אף כי מן הספרות העתיקה הזאת נשארו לדור אחרון ספרים גדולים ורבים בכמותם מספרי העברים. לא כן ספרות היהדות, היא היתה נחלת עם היהודים הסחופים הדוויים והמטולטלים; ומיום שהחלו היהודים לסגל לעצמם ספרות העמים אשר בקרבם ישבו והשקפות בני אירופה, החלה ספרותם להיות שוקעת ויורדת. גם אלה שכתבו עברית בחמשים שנים האחרונות, הנה רק הלשון היא עברית, הלבוש החיצוני, אך ענינם הוא רק מזון הנפש לבני האדם בכלל, אך אין בהם דברים מיוחדים לרוח איש ישראלי לרומם רוחו בתור יהודי ובן דת ישראלית. ובכן יבא צונץ לידי החלטה ויאמר:

„מהסבה הזאת בעצמה, כי היהודים (ביהודי אשכנז הכותב מדבר) נוהים עתה אחרי חזיונות לב עמים אחרים, מסגלים את הלשון האשכנזית ומביאים אל קרבם את השכלת העם האשכנזי, והם כורים בזה קבר (שלא במתכוין ואולי גם למרות חפצם) לספרות היהדות הרבנית, חובת החכמה עתה להתעורר ולדרוש דין וחשבון על כל הנעשה במקצוע הספרות הזאת, אשר כנראה בא קצה והגיעה לגמר חתימתה. בזמן הזה (יגמר צונץ לפני שבעים שנה) יש להחליט, כי לא יתגלו עוד חזיונות יקרים בהספרות הזאת לבלבל את ההשקפה הכללית ולהניא אותנו מסדור עניניה, עתה, כאשר ישנם בידינו ספרי שמוש שלא היו עוד לנו בימי המאה השש עשרה והשבע עשרה למספרם, בזמן הזה, כאשר עוד לא הרחקנו ללכת מדרכי אבותינו ועוד ספרי עברית מצויים בידינו, יותר מאשר נמצאם ונשיגם מהיום ולאחר מאה שנה — בשנת תרע"ט —. עתה (בשנת הקע"ט) החובה עלינו ליסד חכמת ישראל ולשכללה. כי מן המסקנות שתעלינה לנו מן חקר חכמת ישראל ותולדתו נמצא תשובה מספקת על כל שאלה ושאלה בדבר משפטי היהודים ומעשיהם — תשובה קצרה בבל פעם בשנים שלשה סעיפים (?!). החדשות בעולם הישוב להכלית הטבת מעמד היהודים המדיני והמוסרי, אם נעשן בהפזון, בלי דעה מיושבת ומתינות דרושה, בלי חקר והגיון בקורות האומה לא תצלחנה ואולי גם תהפכנה לרועץ, ואז לא לבד שלא החלש, כי אם גם עוד הגבר קדושת הישן; אז יחסר לנו אבן הבחן וקנה המדה בין הישן שנפסלה

צורתו ועבר זמנו; ובין הדברים הקרמונים העומדים בחזקתם, ועוד כחם יפה ויש בהם רוח חיים. והיה בחפצנו לקנות לנו דעה והבדלה בין ישן לישן עלינו לגשת אל חקר רוח האומה בחקרי תולדותיה. אך איכה נהיה הדבר הזה, כי כל הידיעות נצטרפו ונתבררו בזמנינו; לכל מעשי בני האדם ומחשבותיהם, ארחות חייהם בזמנים שונים מצאה החקירה החדשה מדה ומשקל הפיצה קרני אורה על כל מה שנעשה במדינות נבחרות ועמים אשר כבר אבד זכרם בתולדה; החכמה גלתה שפוני טמוני לשונות בני קדם בימי קדם קדמתה ורק לחכמת ישראל ודעת הספרות היהדות בכל חלקיה וענפיה לא נמצא עוד גואל עד היום?".

תשובת צונץ על השאלה הזאת היא: הדבר אשר הניא את המעיינים מהעמק בהמקצע הזה הוא — העדר ספרי הכנה והתכשרות למלאכה כבדה כזאת, העדר ספרי השמוש שישימו לפני בעלי המדע מערכה שלמה ומשוכללת בדעת אבות הלמודים הדרושים להעבודה הזאת. ספרות היהדות כתולדות היהודים מורכבת כלה, מכחותיה פנימה, ממעלות רוחה ותכונותיה העבריות שבאו לה מנעוריה בית אביה, ומן השפעות החיים והדעות שפרצו בתוכה מחוצה לה; ענינים רבים נמצאו בחברת ישראל וספרות ישראל שעומדים ביחס ישר וקשר אמיץ עם מאורעות העתים, מזג אויר המדינות, אשר ישוב היהודים התמיד שם שנות מאות רבות, ונשתרבבו ביניהם מנהגי העמים והדתות והשקפותיהם, או שיסודם בהנגוד שהתנגד השבט הישראלי אל המנהגים וההשקפות של העמים, אשר הובילוהו רגליו שם ועשה לו גדרים וסיגים לבל יטמע ביניהם, או לבל ילמד מהם דעות נפסדות ומדות נשחתות; — וכן יצאו לנו דברים ומנהגים, מושגים ותורות שיסודתם בנגוד ושנאה או בהתקרבות ובקשת אהבה. מן כל היסודות השונים והמתחלפים האלה הורכבה ונתמזגה הידיעה הגדולה והרחבה שנקרא אותה בשמה הכללי: „ד ע ת ה י ה ד ו ת". ואבות הידיעות הדרושות לשכלול הידיעה הזאת הם: ת ו ר ת ה א ל ה ו ת או השתלשלות האמונות והדעות, לברר את השקפות קדמונינו על האלהות, על צורת העולם ויוצרה, לגלות מעלינו חרפת חורפינו כל ימי הגלות, כי מנאצי אלהים הננו. משם נבוא ללמד דעת חקר ה א ג ד ו ת ו ה ש מ ו ע ו ת ה ק ד ו מ ו ת, מקורן הראשון ומוצאן. מהחקירה הזאת נלמד דעת ה מ נ ה ג י ם ה ש ו נ י ם שהשתנו ונתהלפו לפי שנויי הזמנים והמקומות. אך נעזבה נא חקר — אמונות ודעות אלהיות, נשים נא פנינו אל הנמוסים ותורת המשפטים:

בין אדם לחברו ובין האדם הפרטי להחברה האנושית או הלאֻמית. אז ימצא החוקר בהמקצע הזה ענין גדול לפניו בדעת תורת הדינים לעם ישראל שהגיעה לידי שלמות מופלאה ויחידה במינה בעת המצא העם תחת עקת אויב וממשלת עריצים. החוקר ילמוד דעת תורת ה„חזקה" לסעיפי סעיפיה, תורת ההתחייבות או החובה (Culpa) שנמצאה בשלשת ה„מסכתות" או שלשת ה„בבות" שבסדר „נזיקין", להשוות תורת התלמוד לתורת המשפטים של הרומאים. החוקר לדעת פרטי התולדה והתפתחות חיי העם וחכמיו ומוריו, עליו גם לדעת רוח „הפוסקים" ופסקיהם, לדעת במה היה כח פוסק פלוני גדול ויפה מחבריו עד ש„פסקיו" נתקבלו להלכה שמורים כן, וכן הדין לדעת סבת קביעת „הלכה כפלוני נגד פלוני" שמצינו במשנה ותלמוד. נכבד לנו גם לדעת אָפני הדבור ושמות המושגים והענינים (טערמינאלאגיע) שבתלמוד להעריכם בצמצום המושג הזה מול אָפני הדבור בפנה זאת בספרי היונים והרומאים. נשם נא פנינו לתורת המדות והמוסר, אוצר התורה הזאת נמצא בספרי בחיי הזקן (חובת הלבבות), הרמב"ם, הרמב"ן, רבנו תם (ספר הישר) רבי יוסף אלבו (העקרים) וכו' וכו'. מתורת המדות, נעלה ונבוא להתבונן על „אמרי בינה" פתגמים ידועים בשם „אמרי אינשי", או פתגמי מוסר ודרך ארץ שהם כללים בדעת העולם והבריות, המפוזרים לאלפים בתלמוד ומדרשים ובספרי בעלי אסופות בימי הבינים, ומכילים בקרבם תורה שלמה, תורת הנסיון ודעת החיים.

החוקר לדעת מהלך הדעות ודרך הרוח בקרב היהדות והיהודים לא יתרשל לשים לבו גם אל יסודי הלמודים הכלליים, שיטות שלמות או שברי שיטות והשקפות בדעת הטבע וחֹק היצורים, דעת התכונה, השעורים ושמות המושגים בחכמה זאת שהשתמשו בהם בעלי המשנה והתלמודי וראשוני הרבנים. על החוקר לשום לב לספרי המסעות של היהודים בימות הבינים, ספרים מלאים ידיעות מחיי העמים בכלל וארחות חיי היהודים בפרט בכל ארצות כדור הארץ שהיו ידועות להתרים בימים ההם; חוקר דברי הימים ימצא בהם חפץ לדעת סדר זמני המאורעות (כּרונולוגיה). דורש דעת־אלהים (Theosophie) ישים לבו לספרי המקובלים, יתבונן עדיהם למצוא פרצופי־דעות בחקר אלוה בספר הזוהר והספרים המסתעפים ממנו והלמודים הכלולים בראשי אבות בתי מדרש הקבלה מראשית אלף הששי עד היום. בניני המקדש, תבנית בתי התפלה בארצות שונות וזמנים שונים, מלאכת הדפוס בעברית וכשרון העבודה

בה ועוד יותר אספת כתבי יד לפני המצאת הדפוס מעשי ידי מעתיקים מופלאים באומנתם, כל אלה מושכים לב חכמי חרשים וחוקרי קדמוניות במלאכת מחשבת. במאמרו זה מגלה צונץ בהספרות הישראלית ספרים נכבדים בתורת המוזיקה ובנין כלי־שיר ונגון — כלי מיתרים וכלי צלצול ותקיעה. ביחוד נכבדה מאד דעת קורות השיר והמליצה העברית באלפי שנותיה, דרכי הערך והקצב, המשקל והחרוז, תכונת הפיוטים ואוצר רגשות נפש האומה שנמצא בהם, דעת המאורעות ומעמדי החברה בישראל ואדם, אשר הולידו את הפיוטים. והותם צונץ את דבריו לאמר: „עלינו להיות מטפסים ועולים מן המאוחר אל הקודם, לקשור נימא בנימא וחבל בחבל, לשום בים הידיעות האלה דרך, ובהיכל—מתעה זה, הנקוב בשמו תולדות ישראל ודברי רוח ישראל, נתיבה, אז נבוא ונעלה אל מגדל צופים, אשר מראשו נתבונן בינה על התמורות והחליפות אשר מצאו את העם הנפלא והמופלא מכל אומות העולם בכל ימי תולדתו במשך אלפי שנים".

הקוראים הנבונים ירגישו בעצמם, כי שמרנו את הכוונה ולא המלות והמליצה, בתתנו לפניהם תכן המחברת הראשונה שיצאה מתחת עטו של צונץ. ואולם נכבדה היא מאד לדעת ממנה דרכי עבודתו העיונית, כלה היא מגלת ספר לזכרון דברים לעצמו לדעת מה יהיו עניני עיונו בכל ימי עבודתו את החכמה, ואולם צדקו מאד דברי אחד מזקני החכמים אשר הזכרנוהו למעלה, „כי פרטי המלאכות אשר יעורר עליהן את חכמי דורו לעשותם, הם מקיפים את פנות הדרישה אשר היו בקרבנו לפעולה... והוא היה המעיר הראשון ויועץ לרבים במה יזכו ארחם" [1]. בהמאמר שהוא רק רשימה ופרוגרמה למלאכת מאה חכמים בימי מאה שנה נראה גם כן תכונת נפשו המשכלת ודרכו בעבודתו העיונית. בהולד במוחו רעיון נכבד — אז ברר לראשונה לעצמו כל חלקיו ופרטיו, ציין ציוניו, נתח את ענין העיון לנתחיו, סדר אותו לכלליו ופרטיו, ובהמצא לו התכנית כלה כלולה בכלליה ופרטיה נגש למצוא פשר השאלות, היתר הספקות, וימלא דַפי הספר אחד לאחד בהדרגה והגיון ודיקנות יתרה.

מדברי צונץ יראו הקוראים, כי בימי עלומיו דמה, אשר עוד מעט יבא הקץ על תורת ישראל וחכמתו, בעיניו יראה את היהדות הרבנית טובעת בים הנשיה, התורה משתכחת מן העם, ותדאב נפשו ויאמר לחנוט אותה ולהניחה בְכל אופן למשמרת באהלי המלומדים והתורנים,

---

[1]) בהג"ל ע' 134.

למען ידעו חכמי הדורות הבאים את טיבה וטובה וכי חיתה בזמן מן הזמנים. לאשרנו לא הטיב ראות החכם בפעם הזאת; בעיניו ראה אחרי כן כי נבואתו לא נתקיימה רק במקצתה, וגם זה רק באשכנז ובנותיה ועד ארצות הסלבים לא הגיעה עוד; העם בעצמו עוד ידע לשמור תורתו; וגם הוא נוכח באחרית שנותיו, כי תורת ישראל שהיא חכמתו נצחית היא כהעם הנושא את דגלה זה שלשת אלפים שנה.

עוד תורה אחרת תצא לנו מהמחברת הקטנה ראשית מפעלו של האב לחכמת ישראל באשכנז, כי אין טוב במוחלט בהתולדה. מהמאמר הזה בכמה מקומות יוצא לנו, כי חכמת ישראל אינה מלאכה הצריכה לגופה, כי אם לדון ולהורות על פי מסקנותיה מה יעָשה בישראל ותורתו עתה, כאשר החיינו ה' והגיענו לימים טובים מאלפי שנות הכנסיה הישראלית לפנים. הוא אמנם כחכם ממיושבי הדעת לא יסכים לתקונים ושנויים, שאינם מסכימים להשתלשלות היהדות עד היום, ועצתו היא — הדרגה והדרכה; אך יותר מזה יתאמץ להוכיח לחכמי אומות העולם, לבל יאמרו עוד אין חכמה בישראל. מהדבר הזה יצאו שני קלקולים; אם העסק בחכמת ישראל הוא לפי זה רק משום: — למה יאמרו הגוים (כאשר נראה זאת בצונץ בכל ספריו עד חצי ימיו), אם כן צריכה החכמה הזאת להיות כתובה אשכנזית לאשכנזים, צרפתית לצרפתים ורוסית לרוסים, ואין כל חשבון לכתוב עברית לעברים. בגלל הדבר הזה תחת לאסוף ולכנוס את כל ענפי חכמת ישראל למקום אחד לטובת עם אחד, התפוררה ונתפזרה החכמה הזאת כפזור האומה, ותכָּחד החכמה הזאת, שהיא בכל זאת חכמת ישראל, מהיות לנחלה גם לעם ישראל כלו. ובאשר כי לא מצאה חכמת ישראל לה עז בספרות ישראל, והלשון העברית לא היתה לכלי שרת להביא את העברים לידי שלמות והשכלה לאמית, על כן לא עמד טעם החכמה הזאת בה ולפעמים גם נעו מעגלותיה. זאת היא הסבה היחידה, אשר בכל ימי המאה הזאת היתה ספרות העברית לעברים מצטמקת ורע לה ותתקטן ותתכווץ בספרי מליצה לבדם. הקלקול השני הוא מפני שקטני הדור ההוא לא הבינו דעת גדול הדור, או שגם הוא בעצמו נלכד בטעות ותלה כל כבוד היהדות על חכמת ישראל המופשטת ולא ברוח החיוני הכלול בהתורה המעשית והלאמית הישראלית. כי אחרי שהחכמה הזאת נכתבה אשכנזית; ובתור „חכמה" הלא יהיו היודעים אותה יחידי הדור וחכמיו, ולכל היותר הרבנים החדשים בקהלות גדולות, על כן חדלו ללמד את בני הנעורים דעת לשון הקדש לאשורה; וצונץ בעצמו כאשר בקשו אותו בימים ההם להבר תכן־למודים לבית כפר

לדת ישראל ההליט: „כי ידיעת הלשון העברית לאשורה אך למותר להנערים ודי להם בקריאה והעתקת פסוקים אחדים" ¹). גם ספרי־מקרא בשפות לועזיות להבב את היהדות על היהודים לא נכתבו כמעט בימי שלשים וארבעים שנה אחרי כן, ואשר נכתבו נתחברו במחשבה תחלה לחבב עליהם את הריפורמה—סוף דבר, היהדות היתה לנחלה ל ה מ ל ו מ ד י ם וענין ה ח ק י ר ה ל ח ו ק ר י ם, אך לא הגיון ומקרא להעם.

ומיום שנטלה התורה מישראל ונתנה למלומדים ורבנים, נשתכחה מן ה ע ם, גלה כבוד ממנה, הפרנסות התגברה על הרבנות, יהדותם של יהודי אשכנז, התכיוצה והצטמקה בדרשות רבות המליצה הריקה וקטנות הענין, דרשות שדופות ומלאות קדים. זה היה כל תכן העבודה בבית הכנסת ומקיר בית הכנסת וחוצה פסקה היהדות בכל וכל. צונץ היה האב לתורה וחבל חכמים בני זמנו והבאים אחריו השלימו וכללו את אשר החל הוא. אך בספריהם בלבלו החכמים האלה רק את הרבנים הצעירים מעוטי תורה ועניים בדעת. קטני־הרבנים אלה התפרנסו מן המוכן להם בלשון אשכנזית ומעולם לא עלה על דעתם להגות גם הם בספרים שהגה בהם צונץ וחבריו. הרבנים ממין החדש הזה קבלו תורתם מכלי שני או שלישי ודברי התורה וחכמת ישראל במקורה זרו להם, עדי קמו אחרי כן תרבות רבנים־הדיוטים לגמרי שאין כחם אלא בפה ובתנועות נאות. שפת עברית נשכחה כלה, נשבתה מאהלי יעקב, ואחרית הדברים גלויה וידועה. גם צ ו נ ץ בעצמו שנים מועטות אחרי כן, ועוד יותר אחרי שנות הארבעים, הכיר והרגיש בהקלקול הזה, ומני אז שמענו ממנו תמיד, כי חכמת ישראל הוא דבר חשוב הקובע ברכה לעצמו, כי רק הוא לבדו יעמוד וישאר מתוך מבול המושגים החדשים שפרצו בישראל. זאת היא התורה היוצאה לנו, בהתבוננו לתוצאות התנועה ל ה ע מ י ק בחכמת ישראל ולא גם להטעימה ולהרחיבה ולעשותה מרוצית לעם. תורת ההתעצמות לתת יד ושם להתורה רק להמלומדים המתאבקים באבק בתי עקד הספרים, ולא להפיצה גם בין החיים, לפרנס פרנסה רוחנית את היחידים ולמנוע מזון הנפש מן בני כ ל ה ע ם.

נטינו מעט הצדה במשא ומתן שאינו נוגע ביחס ישר לחיי צ ו נ ץ, אך בכל זה יש לו תפיסת יד גדולה בפעולתו הספרותית במחצית הראשונה לימי חייו. ואמנם בכל זה היתה גם פעולתו שלמה ומעשיו רצויים

¹) צונץ בתכן הלמודים הדרושים לבית"ס לדת ישראל בקאָניגסבערג 8§ ואצל מאיבוים „אויס דעם לעבען צונץ" עמוד 6 .

בתכליתם ולברכה בישראל גם בימים ההם, כאשר נראה מתוכן מאמריו וספריו בשנות תקפ"א—תקצ"א.

בהשנים האחרונות של התקופה שאנו עומדים בה (תקע"ח—תקפ"ה), אירעו מעשים שונים בישראל ובקרב אומות אירופה המערבית אשר בקרבם הוא יושב, מאורעות רבי הענין והתוצאות בזמנם: המעמד הנמוסי והמדיני של יהודי אשכנז היה שוקע ויורד מאחרית ימי המלחמה נגד נאפוליון בונופארטי וכריתת „הברית הקדושה" (תקע"ה). בעלי הערים „החפשיות" באשכנז, פֿראנקפורט, האמבורג, ליובעק וברעמען, היו הראשונים לגזול משפט היהודים היושבים בקרבם ולהשיבם למעמדם הראשון במאה העברה, לסגרם שנית בהגיטו ולהשפיל כבודם בתור אזרחים ובני אדם. בעלי „הברית הקדושה" נועדו פעמים אחדות להתיעץ במה תוכלנה הממשלות במערב אירופא לבצור רוח העמים לבל יהיו נוהים אחרי החירות המדינית. בימים ההם תקפה רוח קנאה לאמית את האשכנזים ואותותיה נראו לראשונה בין פרחי תלמידי בתי מדרש החכמות, ויתגודדו לאגודות ויתחברו לחבורות, הנקראות בלשונם „בורשענשאַפֿטען". שלשת מלכי הברית הקדושה ושריהם ראו, כי אם יתנו לעמי אשכנז לעשות דבר על פי דעת עצמם תזוח דעתם עליהם, ומקנאה לאמית יצאו לתאות הדרור והחפש. עוד היה רושם מעשי המהפכות בצרפת חזק מאד בלב בעלי העז והמשרה, ואותות רוח פרחי האשכנזים ההולך וסוער כבר נראו בהרצח שרצח אחד מתלמידי האוניבירסיטה (זאַנד) את השר קאטצעבואי הגדול והנכבד בחצר אלכסנדר הראשון קיסר רוססיא. על כן נועצו לחק חקים נכונים לשום מתג ורסן בפי האשכנזים שואפי אחדות ודרור ולבצור רוחם. ויהי בראות האשכנזים המתנשאים לעשות גדולות, נלהבי הלאמיים שביניהם, כי אין להם תקוה לבא אל תכלית חפצם, וישימו פניהם אל היהודים להניח בם כל חמתם. בימי ממשלת הצרפתים באשכנז הגיעו היהודים האלה לעשר רב, העסקים הגדולים בימי המלחמות הביאו להם ברכה מזה ומזה; המה היו הקבלנים המספיקים מזון ומחיה לצבאות מלכי הברית הקדושה וגם לצבאות הצרפתים; רבים מיהודי אשכנז נתעשרו עשר עצום בימים מועטים במעלות ומורדות הבארזע בימי מהומות המלחמה ובימי משא ומתן על דבר השלום בהקונגרים בווינא (תקע"ה), היהודים מצד עצמם כבר טעמו טעם החירות המדינית והנמוסית בעשרת השנים שהיתה מצודת צרפת פרושה על רוב מדינות אשכנז, וכמדת עבד היוצא לחירות אולי גם הראו מצדם אותות גאות ורמות רוח למרות כבוד האשכנזים הגאיונים. על כן, כאשר חזר גלגל דברי המדינות וחירות החברה אחורנית, והממשלות חשבו מחשבות לבצור רוח החירות במדינות אירופה

התיכונה מצאו האצילים הגאיונים, ועוד יותר מהם הסוחרים האשכנזים, אשר היהודים היו כקוצים בעיניהם מהתחרותם אותם במסחר ותשומת יד בבקיאות וחריצות רבה, ויחכלו תחבולות להפטר מהם ולשוב לדכאם ולרוצץ אותם כאשר בימי הבינים. מצד אחר היתה דעתם של בני פמליא של מעלה במערכות ממשלות שלשת בעלי „הברית הקדושה" נוחה מאד, כי מצאו להם גלהבי הרומנטיקים, הסופרים ופרחי התלמידים בהאוניבירסיטיות, וכל בעלי הדמיון ענין אחר לשעות בו מלבד עניני הפוליטיקה ותורת חירות העמים. ואם לא חזקו ראשי הממשלות את ידי שונאי ישראל בעלי הפרעות בפועל, אך גם לא מיחו בידם ויש שהרכינו בראשם ואמרו צדק לפעולתם. כל הדברים האלה נגלו ברעם ורעש על בתי ישראל בערי מדינות פֿראנקען ושוואבען (תקע"ט—תק"פ) ותנועת העפ! העפ! (היא קול השנינה של האשכנזים בהתנפלם על היהודים שנשמעה לראשונה בימי הפרעות ההם) הקיפה את המדינות ההן מערי באַבאַריה: ווירצבורג, באמבערג, בדוכסיות דארמשטאדט ובבאדען, בקארלסרוהע והיידעלבורג עד מערב גרמניה האמבורג וצפונה עד דנציג. ואחרי הרעש קול מכתבי עמל בכתבי העתים ומגלות־עפות מלאות נאצות להצדיק מעשי בעלי הפרעות ולהוכיח כי היהודים משחתם בם. ואחרי קול הסופרים פקודות ואזהרות, הגבלות וגזל משפט היהודים, ככל תבנית החזון הנראה במדינות רבות בימינו. דברי ימי הפרעות לפני שבעים שנה היו לעינים לבעלי הפרעות ולשוטני ישראל בדורנו, והדברים מבוארים בפרטיהם בספרי תולדות ישראל למאה השנים האחרונות.

ומה עשו היהודים הנאורים שבאשכנז, „שוחרי הטוב והתושיה?" האם היו כל המפלגות לאגודה אחת לעמוד בפני האויבים מחוץ? הם החליטו כי כל הרעה באה עליהם מפני שעוד לא התאשכנזו יפה יפה, מפני היותם עוד אוחזים במקצת במעשי אבותיהם ובמנהגי דתם, עוד מעט והריב בין בעלי היהדות הישנה או התמימה ובין המתקנים — המהרסים, התפרץ בחמה וקצף מבין שני הצדדים. אם על ידי המשתדלים מצד אמוני היהדות המסורה בברלין, או כי דעת המלך פֿריעדריך ווילהעלם השלישי בעצמו לא היתה נוחה ממעשי המחדשים בבני ישראל, אך „היכל יעקבזון" נסגר מטעם הממשלה. ולא לבד בברלין, כי אם גם בכל העריב בממלכת פרוסיה נאסרה ליהודים הדרשה בלשון אשכנז צחה! ובכלל שנוי כל שהוא מדרכי התפלה והמנהגים הקדומים. שוטרי הפוליציי היו לשומרי דת ישראל ומנהגי בית הכנסת, ומן שנת 1823 עד 1832 לא נשמעה כל דרשה בבתי הכנסת לישראל אשר בפרוסיה, גם על המנהג של „מכירת המצות" שקדו שוטרי פרוסיה שלא יתבטל.

הדרשה הראשונה, אחרי ההפסק הגדול הזה דרש לודוויג פיליפזון בביהכ"נ אשר במגדובורג בשנת 1832 ומני אז רפתה הגזרה ותתבטל מאליה בשנת 1837 [1]). המחדשים בברלין נוכחו לדעת, כי במשך זמן ידוע לא יוכלו עשות גדולות ושנויים נמרצים בעניני הדת ועבודת אלהים. ההתאשכנזות התגברה בין עשירי היהודים ועת תגבורת ההתנצרות התחדשה ביתר תקף ועז מאשר בשנות תק"ס, כי רבים מהעשירים בעלי ההנאה וחפצי חיים בעולם הזה קצרה רוחם מחכות לזכוי היהודים בזכיותי אזרח ויחישו גאולה להם ולבניהם אחריהם בהתמורה, הדרשנים שקבלו תורתם ונתחנכו ונתרגלו „בעבודה" בהיכל יעקבזון ראו כי אין ידים לפעולתם בברלין ויעתיקו את משכנם להאמבורג, והיחיד המיוחד שבהם היה הדרשן המצוין שביניהם קליי [2]). האיש הזה היה תלמידו של ר' אהרן האללי (המכונה וואלפסאהן) ממעתיקי כתבי הקדש והמבארים שיצאו בעקבות בן־מנחם. אך קליי בכל הצטינותו בדברנות ודרשנות, לא נחל מרבו את האהבה לשפת עברית וגם לא חפץ לדעתה. ובהאמבורג מצאו המחדשים כר נרחב לפעולתם.

ריב המתקנים באמוני היהדות העתיקה בהאמבורג, חותם התקופה הראשונה (תק"ס—תקפ"ה) בקורות השנויים הנמרצים שבאו ונהיו בימי המאה האחרונה בחיי היהדות בממלכות אשכנז; וממנו גם מתחלת התקופה השניה שהגיעה להריפורמה הקיצונה בשנות תר"ד—תר"ה, והיא כמעט מתמדת והולכת עד ימינו. התנועה הזאת נוגעת בכמה פנים בתולדות צונץ וספריו, ויותר נכון בדרכי השקפותיו על היהדות, ולכן לא למותר יהיה להעביר המעשים לפני הקורא בסקירה אחת, אם גם נצמצם דברינו רק במה שנוגע בעצם וראשונה לעניני הספר הזה.

במשך שנים מועטות נתדלדל כבוד התורה התלמודית באשכנז ועמה כבוד הרבנים נושאי דגלה. הריבות בין רבי יונתן אייבשיטץ ובין רבי יעקב עמדען על דברת קמיעות ואמונת שבתי צבי, דברי ריבות שנתגלגלו ובאו לידי ערכאות ומשפטי אומות העולם לחלל שם ישראל ותורתו ויחלקו את הרבנים לשתי מפלגות עוינות זו את זו; המחלוקת ע"ד ספרי בן־מנחם וספרי המאספים ורוח החירות שהתגנבה

---

[1]) ע"ד הגזרה נגד הדרשות בבית הכנסת ובכלל שנוי מנהגים עיין בספרו של פהאָבוס פיליפפזון ביאגראפהישע שקיצצען חלק ב' עמוד 57.

[2]) על תכונת האיש, וכן להתולדות חברו הנכבד ממנו ר' שלמה זלמן (Salomon) גאטהאלד מזאגרעדסלעבען עיין גרעטץ ה' י"א ופיליפזון בהס' ביאגרא־פהישע שקיצצען.

לבתי הרבנים בעצמם ותגוח על בניהם ובני בניהם, כל אלה הורידו מעלת התורה ולומדיה. האות הראשון לזלזול כבוד התורה היה החזון שנראה גם כן לעינינו במדינותינו: בשמת אז רב גדול בעיר ואם בישראל לא הוסיפו פרנסי הקהלות למנות במקומו רב אחר גדול כמותו, כי אם הסתפקו במורי הוראה ודיינים; בכלל חדלו בני הדור להרגיש הסרון רועה אחד ודַבָּר אחד בעניני התורה וחיי הקהלה. עד הנה היו קהלות אשכנז מביאים רוב רבניהם מערי ליטא ופולין, אמנם אז לא יכלו עוד לעשות כן, כי היו דורשים להם רבנים יודעים לשון הארץ, ובאשכנז עצמה לא נמצאו עוד רבנים גבורים בהתורה התלמודית כאשר מלפנים. הרב רבי רפאל מהאמבורג נתפטר מרבנותו בקהלת ישראל היותר מפוארה באשכנז, קהלת אה"ו המשולשת (אלטונא, האמבורג, ואנדזבעק) ועל מקומו נמנו מוצי"ם ודצי"ם, וסבת התפטרותו היתה קנאתו הגדולה להיהדות העתיקה למורת רוח אחדים מהפרנסים[1]). במות הרב השני ממדינת פולין (פאדאליה) הגאון המופלא בערכו רבי יחזקאל לנדא בפראג (תקנ"ג), לא מנתה עוד גם קהלת פראג רב אחר במקומו; וכן עשתה גם עדת פֿראַנקפֿורט ע"נ מ אי ן, במות עליה הרב הגאון החסיד רבי פינחס הורוויץ בעל ההפלאה והמקנה (ג"ב יליד ליטא) בשנת תק"ס, וכמובן גם עדת ברלין פרקה את עול הרבנות הכללית מעליה משמת הרב רבי צבי לעווין (תק"ס), בשברון לב על מעשי בני עדתו ועוד יותר על מעשי בנו הרב רבי שאול שנלוה גם הוא על עדת ה„מאספים" ויחזק את ידיהם.

עם ירידת כבוד התורה התלמודית באה מגערה גם בבתי התלמוד, במשך עשר שנים נשמו כל הישיבות שבקהלות אה"ו, פֿראַנקפֿורט, פיורדא (פיורט בבאַבאריה), מיץ (לותרינגיה) והאלבערשטאדט, והתלמידים נפוצו לכל רוח או נכנסו לבתי הגימנאזיות. אז גלתה התורה התלמודית ותמצא לה קן רק במדינות פולין שנספחו לפרוסיה, בפוזנא וליסא ובמקצת גם במורביה (מאֶהרען) ובאונגריה. אז אחזה רוח חפץ החדשות והתקוף בעצומיה את רוב פרנסי ישראל בקהלות אשכנז, ולראש וראשונה בקהלת האמבורג העשירה. רוח דוד פֿ ר י ע ד ל אֶ נ ד ע ר ו י ע ק ב ז ו ן מצאה לה מסלות גם בלב עשירי העיר הזאת. להשתחרר מן הדת מכל וכל

---

[1]) קנאת רבי רפאל כהן והחרם אשר החרים את אחד מהפרנסים באלטונא, ואשר זאת היתה הנסבה כי התפטר מהרבנות בשנת תק"ס, נתבארה בקונטרס „מעללי איש" להתנו ר' אליעזר ריעססער ובהקדמה לספרי גבריאל ריעַססַער מאת איסלער.

לא יכולו וגם לא אבו אלה המחקים את האשכנזים בכל דרכיהם, כי הדת שבה לכבודה הראשון אחרי מפלת נאפוליון ושקיעת רוח המרד אשר פרץ מצרפת; בני אומות העולם ההלו שנית לשובב נתיבות דתם ולהשיב עטרת האמונה ליושנה; אך את הדת הישראלית העמידו כלה על התפלה והדרשה, והדרשן קליי היה לנביא בעלי הריפורמה בהאמבורג. הוא חבר את התפלות בלשון אשכנז, הזמירות על האורגן והדרשות בימי שבת ומועד. עוד מעט ובעלי הריפורמה בהאמבורג פסעו פסיעה גסה ויעברו גם את גבול השנויים אשר אמרו לשנות פני העבודה בעלי ברלין. קליי היה בעצה אחת עם ברעסלוי וזעקיל פֿראַנקעל, המעתיק את ספרי „כתובים אחרונים", המה ספרי האפוקריפה, לעברית, עברו על פני סדר תפלה הנהוג בקהלות אשכנז, הסירו ממנו תפלות רבות והכניסו במקומן זמירות אשכנזיות, וביחוד השמיטו מקרב התפלה הדברים המזכירים תקות ישראל לגאולה ושיבתו לארץ אבותיו לקץ הימים. גם בפני העבודה הרחיקו ללכת יותר מחבריהם בברלין, בהשירה במקהלה לקחו חבל גם נערות [1]. המעשים האלה נתנו יד למחלוקת גלויה, אשר לחלק את העם לשתי מחלקות יצאה, ומני אז נשברה אחדות כנסת ישראל באשכנז שבר לא יוכל להרפא.

עד הנה היו מחולקים בדעותיהם ההולכים לפנים והעומדים על עמדם; אך לא הרימו עוד את דעותיהם על נס ולא שמו ראשי המפלגות החדשות אותותם אות השקפתם החדשה, הנוטה מהשקפת אמוני היהדות המסורה. אמנם עתה כאשר ההלו החדשים לקצץ בנטיעות—לקצר את סדר התפלות, ולהסיר משם כל דבר המעורר תקות ישראל לשוב להיות לאם בארצו בזמן מן הזמנים, — היה דבר האמונה בהגאולה העתידה ה„שבולת" או הסימן המסמן ומציין את היהודי החדש מאחיו היהודי המחזיק בדת המסורה. דברי המחלוקת הזאת שהיתה רק כעין פתיחה למחלוקת גדולה ממנה באחרית שנות השלשים וראשית הארבעים למספרם כתובים בספרי־תוכחה ותגרה מזה ומזה [2]. רק אז החל הפרוד המוחלט והמלחמה

[1]) גראַטץ בהנ"ל.

[2]) כאות הזמן בין תקופת הריפורמה הראשונה — ריב ההיכל בהאמבורג — והשניה, תקופת הסינודים בראשית שנות ת"ר, הם דרכי המחלוקת בין המתקנים ואמוני היהדות המסורה. בפרק הזמן שאנו עומדים בו — זמן ריבות ההיכל בהאמבורג — ספרי התוכחות בין שני הצדדים עודם כתובים ברובם עברית. אך הוכוחים שנולדו עשר שנים

הגלויה בין בעלי שתי המפלגות. והמחלוקת הזאת ארכה שנים רבות מאד, וכל עניניה ופרטיה מבֹארים בספרי תולדות ישראל להעת החדשה, ולראשי פרקים מהם עוד נשוב במדת הנחיצות לדעת תולדות צונץ וספריו.

אחרי כן, וכוחים וריבות הסופרים בתתמרמרות גדולה בין גייגר והולדהיים מצד אחד ופראנקל (זכריה) ומיכאל זאכס מצד השני, כלם כתובים אשכנזית (מלבד החכמים „הפולנים": רבי צבי חיות, ראפופורט ורבי פינחס מענדיל היילפערין בטומאשוב, שהם כתבו את תוכחותיהם נגד המתקנים עברית), ואחרי כן מדברי הסינודים והחלטותיהם לא נמצא דבר בעברית. — מזה ג"כ יוצא לנו, כי במשך חמש עשרה שנה נשכחה הלשון העברית במדה כזאת, אשר ברצות המלומדים לעשות דבריהם מובנים גם ליהודי המשכילים היה עליהם לדבר רק אשכנזית, כי לא היתה עוד הלשון העברית שגורה בפיהם. הספרות הוכוחית בלשון עברית בריב ה„היכל" ההאמבורגי, היא יקרת המציאות עתה. ועל כן ימצאו קוראינו חפץ בתתנו פה שמות הספרים המדברים בהריב הזה והמבקרים את הסדור החדש סדר תפלה להריפורמים שנראה אז לראשונה:

בשבח הריפורמה מדברים הספרים: א), „תכונת הרבנים" מאת אוריה למשפחת פאלקיירה, שם בדוי והמחבר הוא ליב מיזעס בלעמבערג. ב) „חרב נוקמת" מאת ברעססעלוי בלי שם המחבר ומקום הדפוס, אך נדפס בהאמבורג ובגנונו חלק מאד, אף כי לא נמצא בו הגיון, ולחנם ירבה גראֶטץ לספר במעלתו במרב־במיטב הגיון; ג), „נוגה הצדק" עם „יאיר נתיב" מאת הרבנים הספרדים רבי שם טוב בליווארנו ור׳ יעקב חי ריקאנטי בווירונא; ד), „קנאת האמת" מאת הרב אהרן חארין בארא אשר באונגאריה; הוא בטל את דבריו ואחרי כן חזר וקיים אותם; ה), שו"ת מאת ר׳משה קוניץ באובין ישן; הרב הזה עשה דבריו לא בדעת נפש, כי אם בשגעונו ובחפצו להכעיס את אחיו הרבנים, כאשר בכלל היה מאמין מהביל ובכל זאת אהב להתהפך בתהבולותיו ובכלל מתנהג בשגעון; ו), „אור נוגה" מאת אליעזר ליבערמאנן, האיש הזה היה עסקן גדול בריפורמה, ובעלי ה„היכל" בהאמבורג שלחו אותו לשוט בכל ארץ אשכנז לעשות נפשות להריפורמה; אך לאחרונה מעל בשליחותו — כי המיר דתו ונכנס להדת הקתולית בצרפת.

הצד השוה שבכל הספרים, שמדברים רק בסדרים נאים בבית הכנסת ובהיתר הארגון, ומשתמטים מנגוע בשאלת ההשמטה מסדר התפלה את כל הדברים המדברים בגאולת ישראל ותחיית הלאם הישראלי — היסוד העקרי המבדיל בין אמונ היהדות העתיקה ובין בעלי הריפורמה. הספר העקרי נגד הריפורמה הוא כפר „ואלה דברי הברית", מטעם בית דין והרבנים בהאמבורג ואליהם נלוו ארבעים רבנים מגדולי הדור ההוא, כרבי עקיבא איגר, רבי יעקב מליסא, רבי משה סופר, רב מרדכי בנעט ואחרים. המגרעת הכללית שבשו"ת אלה היא, כי הרבה יותר מראי הם לנים בעמקה של הלכה, מהפלפלים על דינים ודיוקים בפסוקים, וכמעט שלא ישימו לב לעקרי מעיניהם של הריפורמים, הרבנים שכחו כי יש להם דין ודברים עם אנשים כופרים בהכל, והנם מתאמצים להוכיח ברור מתוך „מגן אברהם" ויתר האחרונים, כי התקונים של הכופרים אינם „אליבא דהלכתא". דברים של טעם הננו שומעים הפעם רק מפי הקנאי הגדול שבקנאי הרבנים רבי משה סופר, הוא אינו מכניס עצמו לפלפולים, יודע הוא שמצד הדין אין לאסור את התפלה בלשון

אפס בכל אשר נראה את ראשי המחדשים בברלין ובמקצת גם בהאמבורג עושים מעשיהם להפר את האחדות בישראל, בכל אשר נראה את בני הדור שלא ראה אלא לפנים, ובטוב טעם ויפוי־חיצון אמר לקרב את שנתרחקו בלבם וברוחם מעל היהדות, לא כלם אף לא רובם עשו זאת מרוע לב או מקלות הדעת; מרביתם נמשכו אחרי דעות הזמן והלכו לרוח היום. — הזקנים שביניהם, בכל שהיו רודפים אחרי החקוי ובכל הפצם להיות נושאים חן בעיני עם הארץ, עוד היתה תורת ילדותם בקרבם ועוד לא פג מלבם רוח היהדות המסורה, רק כי חשבו וטעו, וטעותם היתה כי רפאו שבר עמם במים שאובים שלא ממקור ישראל, שלא על פי דרכי מולדתו ושלא על פי טבע נשמתו־תורתו. ויהי בהגיע העזובה בקרב ישראל עד הראש, מחוץ שבלה השנאה ומבית—הבגידה וההתכחשות למולדתם ודתם; ויתעוררו אחדים מהם לעשות דבר גם לעמם. המה ראו בעיניהם כי עוד לא גלה כבוד מהנפש המשכלת אשר להלאם הישראלי, ובא האות, כי בימי שנים מספר שהחלו לבא בשערי בתי הספר ובתי המדרש העליונים, והנה העמידו להאשכנזים אנשי־שם גדולים בחכמה, מליצים ומשוררים וחכמי חרשים במלאכת מחשבת. המה ראו כי בני הדור הראשון אחרי בן־מנחם זנחו את עמם ולא אבו לדעתו, ויאמרו לשוב לעמם ולעבוד לטובתו עבודה־תמה כפי השגתם והרגשתם בימים ההם.

אז נועדו נוסדו יחד לראשונה שלשה אנשים גדולים בחכמה ולבם מלא רגש אהבה לעמם, איש איש כפי רוחו ונטות לבו, לכונן חברה בשם: „אגודה להשכלת היהודים ומחקרי דעת היהדות" (פעראיין פיר קולטור אונד וויססענשאפט דער יודען). תכלית האגודה, בראשית הוסדה, היתה להוציא מלבם של האשכנזים את השנאה הכבושה אל היהודים. ומשלשה מיסדי האגודה, הראשון ורב הפעלים בין כלם

אחרות, ומשנה מפורשת היא: „אלו נאמרין בכל לשון קריאת שמע ותפלה", אבל יאסור ויחרים, מפני „שבכלל כל המעשים האלה הם עשוים להעביר על דת ולהשכיח תורה מישראל"; הוא האחד בין הרבנים המעורר על הדבר כי בהתפלה שלא בלה"ק, מתבטל הקשר שבין היהודים יושבי ארצות שונות ורחוקות זו מזו. סוף דבר הוא האחד המביעלט מעשי הריפורמה לא ממבט „מורה הוראה", כי אם על פי השקפת יהודי לאמי; להלן נראה כי הדעה הזאת מתאמתת לשיטת צונץ ודעותיו על דבר התקונים או השנויים ביהדות.

היה -- צונץ [1]. ושני חבריו היו הגדול שבחכמי דת ודין באשכנז בדור ההוא עדוארד גאנס [2] ומשה מאזער [3], לשלשה אלה

---

[1] תולדות „החברה להשכלת ישראל וחכמתו" נמצאו בלשון עברית בדרך כלל מאת רש"י פין בספרו „שפה לנאמנים" 77 ; ובפרטות מאת החי' אליעזר שולמאנן בתולדות הייני; ובאשכנזית: היינריך הייני כרך י"ב מעמוד 91, ולהלן במאמר : „לודוויג מארקוס", בספרו של שטראדמאנן היינים לעבען אונד ווערקע, וגם בצייטשריפט -- וכתבי צונץ השונים ; זה האחרון אף כי ימתח קו בקרת על מיסדי החברה, אך קצר גם כן בכמה פרטים נכבדים מאד לדעת מהם הלך־רוח יהודי אשכנז. בכלל אף כי לא רבו פעולות החברה והחבילה נתפרדה במשך שנים מעטות, נכבדו מאד דברי ימיה לתולדות צונץ, כי ברור הדבר, אשר בהיותו מראשי המיסדים את החברה הזאת, ערך לו תכנית כל העבודות אשר עליו לעבוד בימי חייו ליסד ולקיים חכמת ישראל בין בני ישראל. ואלה דברי הייני על צונץ ופעולתו בחברת השכלת ישראל וחכמתו, לאמר : „כל הרכוש המדעי שרכשה החברה, הנה החקירות התולדיות, המאמרים כדברי ימי ישראל שהנחיל לנו צונץ על דבר היהודים בספרד בימי הבינים, מאמרים המצוינים במינם, ברות הבקרת המדעית השפוכה עליהם (כוונתי להמאמר ע"ד שמות ערי ספרד הנמצאים בספרות ישראל, אשר על מקצתו נדבר בפנים הספר). איך אוכיר את החברה להשכלת היהודים וחכמת ישראל מבלי לדבר על האיש המעולה ליאפולד צונץ, הוא האחד אשר בעצם ימי התמורה, כאשר התמוטטו והתרועעו הדעות והאמונות, נתן היא אות ומופת על חוק והתמדה בדעות ואמונות, חרף שכלו והריבות בינהו, חרף היותו מבקר ומטיל ספקות בכמה ענינים, למרות היותו מלומד גדול, היה ונשאר נאמן לנדרו, הקים כל דבריו ולא שב ממחשבותיו, וביקרת רוחו וגודל נפשו קיים את המחשבה אשר נקבעה במוחו ובלבבו. צונץ היה האיש האומר והעושה המדבר והמקיים, האיש רב הפעלים, עובד, יוצר ומחולל באותה העת אשר חבריו היו הוזים הולמים ומקצר רוח רפו ידיהם ולא עמדו בנסיון". (תמצית דברי היינע בדברי זכרון על לודוויג מארקוס. Vermischte Schriften B. 12, S. 96)

[2] עדוארד גאנס הוא אחד מראשי חכמי המשפטים שקמו באשכנז במחצית המאה הי"ט, הוא היה תלמיד מובהק להפילוסוף העגעל, הוא נולד בברלין בשנת 1798 ובהיותו בן עשרים כבר עשה לו שם תהלה במחברתו ע"ד תורת שטרי התחייבות אצל הרומאים, בתור פרופיססור העמיד תלמידים הרבה בחכמת המשפטים, ויהי לדיקן האוניבירסטה הברלינית (אחרי שהמיר דתו עוד בשנת 1825) עד יום מותו 1849. המאמר המובהר שלו בהצייטשריפט של חברת ההשכלה הוא ע"ד חוקי היהודים ברומי העתיקה.

[3] הוא היה עובד עבודה בבית פריעדלאֶנדער. נולד בעיר קטנה במחוז ניימארק, ובברלין ידע לקנות שלמות גדולה בידיעת הלשונות והמדעים ויהי רע אהוב להיינריך הייני, ומדי יזכירהו יפליג בשבחו ויתארהו ככליל המעלות בשלמות הנפש במדות ומוסר.

גלוו: עמנואל וואלף[1], לודוויג מארקוס[2], והיינריך הייני. חבר אנשי־לב ואנשי־רוח אלה נקרא, לראשונה בשם „ישראל הצעיר" (Jung-Israel) ועליהם נלוו עוד המשים חברים מברלין ועשרים מהאמבורג ועוד מספר ידוע מערים אחרות וביניהם היו גם זקני דור ה„השכלה" הברלינית דוד פֿריעדלאֶנדער וישראל יעקבזון.

כוונת החברה הזאת היתה רצויה על פי דעת ראשוני מיסדיה: להכשיר בני עמם הכשר דעת ממקור חכמת ישראל ועם זה להדריכם במסלת רוח הזמן. הצד הטוב שבהחברה הזאת היה בכל אופן, כי היא היתה הראשונה שלא שמה לבה להנוי החיצוני, להחקוי וההתדמות, ולא בקשה התחדשות רוח נכון בקרב העם בשירים וזמירות במקהלה ושיחות נאות מעל הבמה. הנדר הראשון שנדרו מיסדי החברה היה להחזיק בידים אמונות בדגל היהדות, לעמוד בפני חמדת החיים ופתויי הרת השלטת באשכנז ולהיות למופת לבני הדור ההוא באמין לב ורוח אמונים להיהדות. כאשר יראו הקוראים במרוצת הדברים לא עמדו בדבורם אף ראשוני המיסדים וגם היו הראשונים לצאת מגבול ישראל; אך בכל אופן אין לכחד כי בהימים הראשונים היתה כוונתם רצויה ומעשיהם רצויים. לו עמדה החברה על דעתה והתכלית אשר שמה לה בראשית ימי הוסדה: לחזק דעת־נפש איש יהודי את ערכו וכבודו בתור בן־עמו, ודעת עצם היהדות בלב בניה אשר כמעט יצאוה, כי עתה אולי נשאר שֵׁמָה לברכה בקרב ישראל, אבל חבריה שבו

---

[1]) נולד בעיר קטנה בגרמניה התיכונה בשנת 1799, אבותיו מתו עליו בהיותו נער קטן ויעקבזון אספהו לבית הספר אשר יסד בזיזין ועל הוצאתו היה מבקר גם בהאוניבירסיטה בברלין, ומשנת 1823 נראהו עוזר להדרשן בההיכל אשר בהאמבורג, ובסוף ימיו היה המשגיח הראשי על בית הספר בזיזין ומת בשנת 1847. המאמר שלו שהוא פתיחה ופרוגרמה לספר העתי של חברת ההשכלה, הוא המעולה אחרי מאמריו של צונץ ושל גאנס.

[2]) גם הוא היה יליד העיר דעסוי (קן ההשכלה העברית באשכנז במשך עשרים וחמש שנה אחרי מות בן־מנחם ושכחת הלשון העברית בברלין). זה „מארקוס הקטן" היה גדול מאד בידיעת העתיקות לעמי אסיה ואפריקה. חכמי האוניבירסיטה בברלין חפצו למנותו לפרופיססור לולא היה — יהודי, בגלל זאת עזב את אשכנז ויבא לצרפת ויהי לפרופיסור בעיר דיזשון (Dijon), אך מפני דין ודברים שהיו לו עם שר ההשכלה הניח מקומו ויצא לפאריז, שם התפרנס מנדבת משפחת רוטהשילד ויוסף דעת על דעת, עד כי השתגע מרוב התעמקו בלמודים בהיותו עוסק בספריו ע"ד אביסיניה, ספר קורות הוואנדאלים, הערות לפליניוס וכו', וימת בשנת 1843. ואוהבו וידידו היינריך הייני שם לו יד־זכרון במאמר הגדול הנמצא באסף ספריו ושם נמצאו גם תולדות החברה להשכלת ישראל וחכמתו.

לשיטת ההתיפות בעיני בני טיט, להטיב דרכם ולמצוא חן בעיני האשכנזים, להוציא מלבם את השנאה הקרומה ולמשוך על עצמם חוט של חן וחסר, ועל כן אבדו דרך וכל החפץ הגדול הזה נשבר לשברים. מכל הגדולות אשר אמרו החברים לעשות: יסוד בתי ספר ובתי חנוך למורים וגם ישיבות של מעלה לרבני ישראל, בתי למוד המלאכות היפות ומלאכות ד ועבודת האדמה ועוד דברים גדולים ונכבדים כאלה לא יצאו לפעלם, כי אם הדרישות שדרשו בינם לבין עצמם והספר העתי שהוציאו לאור בשם „צייט־שריפט פיר דיע וויססענשאפט דעם יודענטהומס". כפי ידיעתנו היתה זאת הפעם הראשונה שנשמעו בין החיים בימים ההם, כי ישנה בעולם ידיעה שקוראים לה „חכמת ישראל" וזאת כל פרי החברה להרבות ההשכלה או התרבות בישראל. וגם זאת לא מאתה יצאה כי אם מאת המעורר הראשון ליסדה— צונץ. במשך שלשת השנים שארכו חיי החברה, היה הוא עורך הספר „צייטשריפט"; ורוב המאמרים היותר נכבדים, אלה שחותם החקר המדעי טבוע עליהם, מלאים בקרת חדה ונמרצה, בעמק העיון ונאמרים בסגנון נאה ומתקבל על הלב ובדברים יוצאים מן הלב, כל אלה הם מצונץ; ומהם הכי נכבדים: „תולדות רש"י" ו„חקירה על דבר שמות ערי ספרד הנמצאים בספרי ישראל".

המאמר השני, אף ששמו מוביח עליו, כי הוא ענין שאינו מושך כלל לב הקורא — ענין שכלו הוא בירור דברים ופירוש ידיעות מפוזרות ע"ד ערי ספרד הנמצאים בספרי ישראל בימי הבינים, אך נכבד הוא בהמבוא אשר להמאמר הגדול הזה. בו ישים צונץ תכנית שלמה לחבור ספר דברי ימי ישראל, או קורות היהדות, לפי מהותה וצביונה. לדעתו תולדות היהודים מתחילות מתקופת הדומיה שבספר תולדות העם הזה — מן הזמן שבין עזרא ונחמיה ובין שמעון הצדיק או מלכות היונים־הסוריים בארץ ישראל. מתקופת המנוחה והדומיה הזאת בימי מאתים שנה ויותר, שבין מות נחמיה עד בא הקץ על ממשלת פרס, דורות אנשי כנסת הגדולה, התפתחה התולדה הישראלית ועוד מעט ועל במת החיים נראו כהנים גדולים, החשמונאים, ואחריהם ההורדוסים והנשיאים. לאֹם חדש קם ויהי אז בימי תקופת כנסת הגדולה „לאֹם היהודים" תחת „עם העברי" ששכן על אדמתו בכל ימי הבית הראשון. „לאֹם יהודה" הוא גם „עם העברי" על פי גזעו, עקרי תורתו, אך כבר נבדל ממנו בצורתו הלאֻמית: בלשונו במנהגיו וגם בדעות ומדות. מעטים היו ימי החסן הלאֻמי, הכח המדיני לעם יהודה בתור עם מושל לו לבדו ויושב על אדמתו, אך התקופה הקצרה הזאת

היתה דיה לתת לתורתו הסגולה, להשפיע מכחה על התולדה האנושית כלה ועל כל חברת בני האדם, השפעה רוחנית כבירה ונמרצה, אשר רק עניי הדעת יכחשו בה. הלאם הישראלי לא נכחד קיומו גם בהִכָּחד חסנו הלאמי, ואחרי שחדל היות גוי מושל בארצו ויושב על אדמתו, עוד היה רוח החיוני דופק בקרבו, ובמקום שיש חיים יש פעולה ותנועה. אך אם אין מקום להעם להיות חי בחיל וכח, לעשות מעשים לעיני השמש — בכח גדול, מעשים מורגשים ודברים נראים ונשמעים, אם אי אפשר להעם להגלות בכחו וגבורתו בעלילות גבורים על שדה הקרב, בדרשות מליצים נואמי נאום בתור ראשי מפלגות מדיניות, בבתי הממשלה ובבתי הדינים — גם באפס מקום למעשים באלה, בכל זאת עינינו הרואות כי העם הזה עודנו חי ומרגיש, פועל ומתפעל. ואם עוד רוח חיים בקרבו ועוד לא נס כחו ולחו מקרב אישיו— אז מחשבותיו מצטרפות למעשים. כל כח החיוני שבו מתקבץ ומתרַכֵּז בהגיוני לבו ועבודת מוחו, והם הם מעשיו, בהם מתגלה כחו הלאמי; מבין דפי הספרים — נשמע דפיקת עורק החיים אשר בקרבו ומבעדם נראה מעלותיו ומורדותיו בחיי התולדה וארחות התפתחותו המושכלת ונמנה מספר צעדיו לפנים או לאחור.

עולם מעשי־המחשבות הזה הוא עולמו של ישראל, במקצתם הם—ממקור ישראל, קנינו הלאמי: הדעות והאמונות, המחשבות וההגיונות, סגולת הנפש הלאמית של השבט הישראלי; ובמקצתם הם: תוכן ענינים ממדות ודעות, דמיונות והגיונות שנסתגלו להעם מבלי להיות עצם מעצמו וקנינו בימי עמידתו ברשות עצמו. ענינים שבאו לו מן החוץ אך נתמזגו ונתקפלו בו עדי היו כמעט לחלק מכללו ונראים בסגולתו ונחלתו הטבעית. סוף דבר, דברי ימי ישראל המה דברי הלך־ההרוח (Evolution) של האומה הישראלית בארצות פזוריה. כל אותות החיים האחרים שבהתולדה הזאת, אינם אותות חיי העם ותנועתו החפשית והעצמית, בהם לא נראה עוד כל פעולה ותעצומה יוצאת מקרבו, כי אם פעולת אחרים עליו והתאמצותו להגן על עצמו לבל תשלוט בו עקת צר ויד אויב ומתנקם והן הן קורות הגזרות או „הצרות". המאורעות האלה, כשמם כן הם, מעשים שאירעו בזמנים שונים — מקרים שקרו לעתים שונות. הנה כי כן, ספר תולדות ישראל מורכב משני הלקים: מחשבות וצרות ובספרי הקורות הצרות בולטות יותר ממעשי החיים הרוחניים של האומה, כי בם נראה יותר את השינוי וההתחלפות, אותות תניעה וחיים, והם נותנים מקום לסופרי דברי הימים לספר ולתָאר ולשום לפני הקורא את קורות העתים.

לפי ההשקפה הזאת כמעט שאין כל מציאות לתולדות היהודים בעצמם, כי אם לתולדות היהדות והשתלשלות דעותיה. ואמנם גם התולדה הרוחנית הזאת עלולה גם כן לתמורות וחליפות, לתנועה להתקדמות או לנסיגה לאחור, אם בכח תנועה מחוצה לה, כשינוי דרך הרוח בחברה האנושית בכלל, או מצד עצמה, כרעיון שלם ובריא הנושא את עצמו ומתפתח מעצמו. ובכן דרוש לתאר דרכי התפתחות היהדות ועם זה תבא תולדת היהודים כנטפלת אליה או ששתיהן תבאנה בבחינת שני פועלים ונפעלים. התולדה הזאת אשר תעשה דרכה במרחבי אין קין—מרחבי המקום והזמן— בהיותה מקפת כל ימות עולם ותוכנה — דברי ימי עם מפוזר לארבע רוחות העולם, לא תתן היכלת לסופרים מספרים מ ע ש י התולדה, מתארים את ע ל י ל ו ת בני הדור; כמו כן אין התולדה הישראלית נותנת ענין לסופרים אשר זה דרכם לקבץ ולכנוס את כל המעשים לקופה אחת ולמתוח עליהם קָו כפי רוחם ודעתם. בגלל הדבר הזה, התולדה הישראלית נראית כַּעֲרֵמָה של מעשים ומאורעות או אוצר בלום מדעות ומחשבות, בלי כל קשר תולדי, אשר נקשרו רק בחפץ סופר התולדה בקשר שאינו של קיימא. אך כן הוא על פי הסקירה על פ נ י המעשים, מבלי התבונן עדיהם והתחקות על שרשיהם, אך באמת מבין האבנים המפוזרות והצרורות הנפוצות יגלה החכם יסודות בנין בנוי בחכמת חרשים, בנין נסתר ונעלם מעיני איש הרואה רק לפנים. הפזור והפרוד הם בחיי היהודים בחברה וממלכה, לפי שינוי המעמדים בעתות שונות וממלכות שונות, אך בתור „בני היהדות" תולדתם שלמה ויחידה.

מכל האמור יצא צונץ לדון ע"ד מגדל הצופים, אשר עליו יעמוד בעל התולדה הישראלית, ואשר ממנו תשוט בת עינו על היהדות הדתית והמדינית (דאס רעליגיאָז־פאליטישע יודענטהום) לבקש את כלל ישראל, המה אחיו היושבים בהמון רב היום במדינות רוסיה ופולניה ומלפנים בארצות ספרד. כדרך צונץ בכל מקום לכלול כללים ולהציב גבולות הזמנים והמקומות, הוא מונה גם בהמאמר הזה אחד עשר מקומות על כדור הארץ, ששם היו לעת מן העתות ישוב גדול מבני ישראל. ואחרי כל החקירות יבא לנושא המאמר: שמות המקומות השונים בספרד שנפגוש בהספרות התלמודית, המדרשית וספרי ימי הבינים עד הדור האחרון. אופן כתיבתם של השמות ההם ורמזי התולדה וההגדה התלויות בהם.

בהמאמר הגדול הזה המחזיק יותר ממאה עמודים ורובו מוקדש לתכנית ספר תולדות ישראל, רואים אנחנו את מבטו של צ ו נ ץ על התולדה הישראלית בימים ההם והוא עודנו בוסר וגם צונץ בעצמו חוזר

בו אחרי כן. הדעה, כי אין לנו „תולדות היהודים", כי אם „תולדות היהדות", ודברי ימי היהודים בעצמם אינם אלא נטפלים לתולדות הדעות והאמונות או תולדת הספרות, הדעה הזאת, אינה עומדת בפני הבקרת. הפתגם התלמודי: „אורייתא וישראל חד הוא" מתאמת בכל דפי ספר התולדה הישראלית מימות אברהם העברי הראשון עד ימי הדור האחרון. הנמוסים, מעמדי החברה והתורה המדינית וקורות העמים בהארצות אשר ישבו שם היהודים בימי שנות מאות פעלו בעֹז ותעצומה על הלך־רוחם וארחות חייהם גם במנהגיהם הדתיים, ובמשך העת טבעו המקום ובני המקום את מטבעתם על פני היהודים והתפתחותם השכלית והמוסרית. וכשם שנכבדו מאד החקירות והחפושים בכל פנות ספרות ישראל הגדולה והרחבה ללמוד ולדעת מהם תכונת כל דור ודור, כן נכבדו הדרישות והחקירות בכתבי העמים העתיקים, כתבי המלכות והנמוסים ללמוד ולדעת במה התפרנס ישראל ומה היה מעבדו ומצבו בחברה, בכדי לדעת גם את תכונת הלאם הישראלי למשפחותיו בארצות פזוריו. אך בדבריו אלה כבר התוה צונץ לפניו את דרכו, רק להקציע אבני בנין למוסדות תולדות ישראל וספרותיו, ומקום הניח לגראֶטץ הבנאי האומן להתגדר במלאכת הבנין ולהוכיח את הקשר האמיץ שבין היהודים והיהדות או היחס הישר שבין הומר התולדה הישראלית וגופה — העם הישראלי, ובין נשמת התולדה הזאת וצורתה — תורת היהדות [1]) — נדמה כי לא נשגה אם נאמר, כי ההשקפה המצומצמת הזאת של צונץ על התולדה הישראלית היתה נסבה, כי בחקירותיו הראשונות היה בוחן ובודק רק פרטי תולדות ישראל ממקור ישראל, מבלי שים לב אל המעמד הנמוסי והמדיני של משפחות עמנו בארצות הגולה השונות וגם לספרי אבות הכנסיה הנוצרית, שהרבה יש ללמוד מהם בפתרון חידות רבות בדברי ימי ישראל בדורות התלמוד ופשר דבר הגדות ומדרשים. ומעתה נשים נא עין על המאמר השני הגדול עוד מהראשון שנמצא בספר העתי של החברה להרבות השכלה — והוא תולדות רש"י.

המאמר הזה הוא באמת ספר בפני עצמו בכמותו ואיכותו, הוא הבכור בספרי צונץ, בו החלה עבודתו התמה בחקר תולדות ישראל ממקור ישראל, וביחוד מחקריו הרבים לחקרי תולדות

---

[1]) עיין המבוא להחלק השלישי (ואצל גראֶטץ החמישי) לספר דברי ימי ישראל בתרגום והוצאת שפ"ר ווארשא תרנ"ד.

החכמים התלמודיים בצרפת ואשכנז. הספר הזה מצוי בידי כל אדם בהעתקתו העברית מאת שמשון בלאך ועל כן לא נאריך בהצעתו, אך זאת נאמר כי בו נראה לראשונה תכונת החוקר הזה לאמר תמיד דבר ולא חצי דבר, כל מה שיש לעמוד בפירושי רש"י על התורה ועל הש"ס, דרכי דבורו, כגנונו, דעותיו, החכמים אשר נמשך אחריהם ונאות לאורם בפירושיו, ואלה אשר חלק עליהם, כל זה מבואר, מתברר ומתבאר בהמאמר הגדול הזה בסדר ופלא, ובהקיפו כל פנות החקירה הזאת בבקיאות גדולה ומבט ברור, בדרך הלוכו הוא מפיץ אור על כמה אישים בהתולדה ועל כמה ענינים, אף שאינם מעקר החבור ותכליתו, ואשר יפלא יותר כי החוקר הזה השט בים התלמוד ומפרשיו לחזק דבריו בהוכחות לא היה בכל אלה חכם תלמודי היודע לעמוד בקשרי מלחמתה של תורה, לא ידע ללון בעומק הלכה ועל פי גדולו והנוכו והאנשים אשר במסבו היה רחוק מהתורה התלמודית כפי בניה שנתנו לה רבני הדורות הקודמים.

אחרי אשר יעביר לפנינו בציורים וקוים אחדים את פרצוף פני רש"י המוסרי, מצב השכלתו וידיעותיו, למען דעת מה ידע רש"י ומה לא ידע, אחרי שיבאר יחוסו ושבתו בבית אבותיו הוא פורט את הספרים והסופרים שהיו להמורה הגדול הזה לעינים, כן בפירושו לכתבי הקדש וכן בפירושו על הש"ס שבעים וחמשה במספר. החלטתו כי לא ראה רש"י ולא ידע את ספרי תורת הנסתר נסתרת מכמה וכמה מקומות ברש"י על הש"ס, ואולם באשר כבר הרבה לדבר ולהוכיח בסתירת ההחלטה הזאת בלאך ואחריו החכם וויס בתולדות רש"י, לא נאריך בדקדוקים אלה; בשגם תכלית הספר הזה איננה הדקדוק בפרטי פרטיהם של עניני הספרים והמאמרים שכתב צונץ, רק לשום תמציתם לפני הקוראים, — בטוב טעם והוש־בקרת הוא מברר את דרכי הדבור של רש"י, קוצר אמריו ולשונו המדוקדקת, מראה לדעת גם הבדלי הסגנון בין רש"י על כתבי הקדש ובין פירוש רש"י על הש"ס, דרכו של הפרשן לשום לנגד עיניו את הספר המבואר מבלי להכנס לענינים אחרים שאינם ענין להדברים שיבאר. צונץ יפיץ אור גם על תולדות תלמידי רש"י; מונה מספר להמפרשים את פירוש רש"י והם ארבעים ותשעה, ובקצרה יבאר גם כן דרך כל אחד מהמפרשים האלה. מוכיח את הקלקולים שקלקלו המפולפלים ברצותם לתלות בוקי סריקי ברש"י ולהרכיב את פלפוליהם בדבריו הפשוטים והישרים, לאחרונה יבאר ויפרוט הספרים או הפיוטים שחבר באמת רש"י והמיוחסים אליו בטעות או בשקר בכוונה — וחותם מאמרו הגדול הזה בציור תכונת הנפש של המורה הגדול הזה על פי

דבריו ופתגמיו בספריו ובתשובותיו [1]. מלאכתו זאת היתה הנסיון הראשון לתולדות אנשי שם אחרים וחבורים רבים בנושא הזה, ואם כי לא הגיעה העבודה הזאת לגבול השלמות, והחכמים שבאו אחריו [2]) צרפו ובחנו את דבריו, בטלו מקצת החלטותיו והוסיפו הלכות גדולות ונכבדות בדעת דרכי הפרשן, הנה נשאר בכל זה ספרו זה למופת לכותבי תולדות החכמים הקדמונים, והיטיב אשר דבר החכם וויים, כי המחברת תולדות רש"י של צונץ היתה לעינים לראפופורט בכתבו את מאמריו: תולדות רב האי גאון, רבנו חננאל וכו'. — ואולם כאשר נחזה אנו: אין לכנות את כל המאמרים ממין הזה בשם תולדה, בהבנת המלה הזאת בכל הלשונות: דברי ימי החיים של איש ידוע וקורותיו, וצביון מעשיו והלך רוחו. מרש"י, רב האי גאון ואחרים, לא נדע רק דברים מקוטעים, רק את ספריהם ולא את מעשיהם בפרט — על פי מרחק הזמן והמקום כמעט שלא נדע דבר ממעשי רש"י בימי חייו, מלבד הדברים המקוטעים שנמצא בתשובותיו, ומהם רק נדע כי למד בישיבה, ותפש בעצמו אחרי כן ישיבה, שמות אחדים מתלמידיו. — השם תולדה יונח רק על תולדות א נ ש י מ ע ש ה; ולהמאמרים ממין הזה, כמאמר תולדות רש"י יצדק יותר השם: ח ק י ר ה מ ד ע י ת א ו ל מ ו ד י ת (Studie). יש לכתוב ת ו ל ד ת ה ר מ ב "ם, ה א ב ר ב נ א ל, אבן־עזרא, מנשה בן ישראל, ואולי גם ר ב י י ה ו ד ה ה ל ו י, מפני שקורות חייהם ומאורעותיהם קשורות ואחוזות בספריהם, וכמעט שבכל ספר וספר נראה קלסתר פניהם של אנשי־המעלה אלה בתקופה ידועה בזמני חייהם, ועל פי הרוב מעשיהם וקורותיהם בולטים מתוך ספריהם. — אבל מרש"י, רה"ג וכו' רק ספריהם הם זכרונותיהם — ומאמרי־תולדותיהם המה באורים על הלך רוחם ודרכי מחשבותיהם, והם מאמרים למודיים ומדעיים, אך בכל אופן לא ת ו ל ד ו ת במובן הרגיל. בתכונה למודית־מדעית מצטין מאמרו של צונץ בספר העתי לחברת „מרבי ההשכלה" ונכתב בשנת תקפ"ב. שם המאמר הוא: „תוים ושרטוטים יסודיים לספירות היהודים לעתיד לבא" (Grundlinien zu einer künftigen Statistik der Juden) מאמר קצר ומלא דבר — בבחינה לאמית —. בדברים קצרים הוא נותן תשובה

---

[1]) בספרו „דיע גאטטעס דיענסטליכען פארטראֶגע" תקן צונץ כמה דברים נכבדים בתולדות רש"י והוסיף הוספות יקרות לדעת דרכי אבי הפרשנים בפירושיו לכה"ק ולהתלמוד.

[2]) עיין תולדות רש"י לרא"ה וויס ובספרו „זכרונותי" עמוד 134 הערה 49.

ברורה על השאלה: הסטטיסטיקה הואת מה טיבה? לאמר: הספירה של משפחת האדם כלה מבררת לנו מהות ומצב החברה בזמן ידוע, המהות והמצב שהם תוצאות תולדתו שטבעה עליה (על החברה) את חותמה ותבניתה היום. יסודי ההיסטוריה ושרשיה הם החפש והחק, חפש האישים מאישי התולדה והחק הטבעי והכללי לטובת הכלל הם הם גם יסודי הסטטיסטיקה. ימי התולדה המה חברת זמנים, תקופות ופרקי־העת, לכל אחד מהם יש מספרים, שהם מוצא דבר הנסיונות שנעשו במקרה או בכוונה בחיי חברה ידועה במערכת אנשים שוים זה לזה במולדתם, בתולדתם, בדעות ובמדות וביותר תנאי החיים; ובכן אם הסטטיסטיקה היא־מוצא דבר ההיסטוריה בפרק זמן ידוע, הנה ומן־התולדה כלו מורכב מפרקים או חלקים, שמוצא פעולותיהם נראה לנו בהסטטיסטיקה, ונמצא כי התולדה הכללית היא שלשלת גדולה וארוכה של־סטטיסטיקות ומצרוף כלן נוציא ונחליט את משפטי התולדה. אך תורת המספרים האלה לפי זמניהם החולפים המה רק חזיונות התנועה האנושית ולא התנועה בעצמה. לדעת את הדרך אשר עברה בה המשפחה האנושית כלה, או לאם אחד מלאמיה, ובכלל הליכות התולדה בעתותיה הרבות, לא נוכל רק מתקופה, לתקופה ואז יבאו המספרים ויצטרפו ל ס ך ־ ה כ ל אחד, אשר מבעדו נחוה חזון העתים ותנועת חיי העמים לפנים או לאחור. כאשר באיש מאישי משפחות האדם נראה, למרות התמורה המתמדת בכל ימי חייו בכל פעולותיו החומריות והנפשיות, כי בהגיעו לשנות בגרות ידועה מקבלות דעותיו ומחשבותיו — הגיוני לבו והרבי בינתו צביון מיוחד ותמונה מיוחדת, שהוא—הצביון הזה — יסוד הויתו וקיומו, כן כ ל ל ה א י ש י ם החיים בזמן אחד, כשמגיעים לזמן ידוע, לכלל תקופת בגרות כללית, אז מקבל הדור את פרצוף הפנים המיוחד רק לו, וצרופי המספרים אלה היה יהיו לידיעה המבֹארת ומבררת את תכונת בני האדם בימי הדור ההוא. כאשר התולדה הכללית מתפרדת ומסתעפת לתולדות משפחות העמים השונים, כן נמצאות בדור אחד ספירות רבות ושונות לפי העמים ההם. יש אשר מספירת עם ידוע, בחפצנו להרוץ משפט החיים בפנה ידועה, הננו נזקקים גם לתור ולדעת ספירת עם אחר על פי שלש סבות: א), על ידי המשא ומתן שבין עם לעם או מפני שסמוכים הם זה לזה על פי מקום מושבותיהם; ב), על ידי פגישת עם בעם או פגיעת אחד מהם בחברו, אם לשלום ואם למלחמה; ג), על ידי שווי־הדעות אם בדברים מסורים מפה לפה או על פי הליכות התולדה. אחרי כל אלה די יהיה לנו לאמר: הסטטיסטיקה—היא מוצא דבר נסיונות ובחינות, בהשקפה על פעולות שנעשו במקרה או בכוונה בחיי חברה

ידועה, אשר אישיה שוים זה לזה במדות ודעות, בגזע ומקום מולדת, ובדברי ימי אבותיהם. הסטטיסטיקה, בתור תורת הנסיון והבחינה בהויונות החיים הפרטיים של כלל או קבוץ ידוע, מחויבת למצוא סימני הכלל או הדברים המסמנים את הפרטיים שהם חלקי הכלל ועצם מעצמיו. אם במשך הזמנים, לאמר, ברבות ימי התולדה, נמחו סימנים ידועים מקרב הפרטיים ההם, נשארים עוד יסודי העצמיות הכללית האחרים, ובהבטל כלם חדל הכלל או הקבוץ הזה להתקיים והוא בטל ועובר מן העולם, ובכן הסטטיסטיקה תתאר לנו שלשה אלה:

א), יסודי הכלל או הקבוץ ושרשיו: השם, המדינה או ארץ מולדת, הגזע והלשון, התורה או הדת, המשטר המדיני והנמוס.

ב), העקרים: מוצא־דבר היסודות הנזכרים, המסובבים מהם ומשֻעבדים אליהם במדה מרובה או מועטת, והם: תורת המשטר וסדרי המשרה (פֶערפַאססונג), המנהגים וארחות החיים, המעשה והמפעל, הדעות ומעמד ההשכלה או השלמות.

ג), המסקנות או תוצאות כל המעשים האלה בהתיחסות הקבוץ הידוע הזה, שהוא ענין השקפתנו, לקבוצים או לכללים אחרים הנמצאים בקרבתו, אם בהשתעבדו אליהם, או בהתנשאו לשעבד אליו קבוצים אחרים או בהשארו במעמד בינוני בין ההכנעה ובין ההשתררות. —

בנוגע להיהודים, בהיות שאין להקבוץ הזה כל תבונה מדינית ונמוסית, הנה מן יסודות הסטטיסטיקה של היהדות נוכל למנות רק את: השם, המולדת והתורה, בהיותם בני שבט אחד שהיה לפנים לממלכה אחת, הנה יש לאַחֵד כל חלקי העם הזה בהצטרפות חלקיו היום לאחדות האומה מימי קדם קדמתה, ונמצא כי יסודי הסטטיסטיקה התולדית הזאת הם הפרוד והשבר שנשבר הקבוץ הזה לחלקיו בשדרות הדורות מאז ועד הנה, ובחקירת יסודי אחדותם של החלקים האלה החיים והקיימים עד היום, יסודותיו ושרשיו ברוחו הבוללת את כל פרטיו ותקבצם יחד. ובכן החליפות והתמורות לפי מדת השברים והתפוררות החלקים מן הכללים, התחלפות צורת קבוצי האומה כפעם בפעם וקבלתם פרצוף פנים שונה ומשתנה מפקידה לפקידה, זאת היא חָזותה של הסטטיסטיקה התולדית להאומה הישראלית וצביונה החיצוני.

ובתעודתה, הסטטיסטיקה או הספירה הישראלית משולשת:

א), ביסודה ושרשה: הגזע והתורה ובכל הנשאר עד היום מהלשון הכללית והארץ מושב הקבוץ הראשון, לאמר, כל שרידי השפה והזכרונות התלויים בארץ. ב), העקרים: מרכז היהדות העומד הכן ולא ימוש ממקומו והענפים המסתעפים מהעיקר הזה: המנהגים, הדעות והאמונות,

המעבדים והסדרים. ג), התוצאות: השנוים שחלו בכלל האומה על ידי פזורה בארצות שונות, ועניניה לפרטיהם הם:

א), מצב היהודים בתולדות אדם בכלל מלפנים והיום, בבחינה מדינית־נמוסית ובבחינה רוחנית ומוסרית. בחברת בני האדם בכלל ובכל מדינה ומדינה בפרט.

ב), לצאת מן ההוה ולחקור ממנו על העבר בכל מקום מושבות היהודים היום, לדעת מתי החל הישוב הישראלי, ובדעתנו התחלות הישובים מראש מקדמי התולדה נבוא עד לגבולות האחרות מדורות קדומים; נדע קורות בא בני העם הזה לארץ ידועה והספירות או החזיונות התולדה בחיי המשפחה הזאת בכל ימי שבתם שם.

ג), שבתם בארצות שונות בזמן מן הזמנים ובירור המקומות שלא ישבו שם יהודים כל עיקר.

ד), התכונה הטבעית (פהיזישע בעשאפּפּענהייט) להמשפחות הישראליות במקומות שבתם השונים ובאור הסבות של החזיונות והשקפות האלה ותוצאותיהם.

ה), הלשון, שחדלה מהיות מדוברת, המדוברת היום, והתיחסות הלשון הזאת לשפת העם במדינות מושבות היהודים כעת.

ו), התורה, עבודת אלהים והכתות הדתיות.

ז), סדרי הקהלות או המשטר המדיני והנמוסי.

ח), המנהגים, השעשועים, ארחות החיים, הליכותיהם ומנהגם עם הבריות, הנטיות ממנהגי אבותיהם בזמנים ידועים ונטיות ממנהג בני הארץ שהם יושבים בה. העבודה, העסק והמלאכה ותשומת יד, לאמר: במה יפעלו ויתעסקו ובמה יניחו ידיהם (לרצונם או לאנסם), עשרם ועניותם, תקיפותם והשפעתם.

ט), מצב ההשכלה או השלמות הרוחנית, המעמד המוסרי, הדעות וחלוקי הדעות, הדעות המקובלות ושוררות בקרב החברה הישראלית; שאלות הזמן, ריב ומחלוקת (מבית ומחוץ), התיחסות בני האומה הזאת לבני אומות העולם.

י), סדרים: מוסדות ומכונות הצדקה והחסד, חברות ואוצרות ספרים.

יא), תורת־אזרח; החקים המדיניים והנמוסיים, מצב היהודים בחברה ובמדינה בכלל.

יב), התיחסות בני עם ועם אל עם היהודים בכלל והיהודים היושבים בקרבם היום או שישבו מלפנים, דעות שוררות ומתהלכות בין בני העם על היהודים, ספורי מעשיות ושמועות וכו'.

יג), צרוף כל הסטטיסטיקיות השונות לאחת ותוצאותיהן, המשפטים שנחרוין על פיהן בהקבל אחת מול אחת, תקוות והשערות עצות והצעות וכו׳.

כל דעת הספירות (הסטטיסטיקה) להאומה הישראלית מסתעפת (בדרך דרישתה ותבונתה) לשתים: ידיעת־המספרים ממקור ישראל וממקורים חיצוניים. ממקור ישראל, המה הידיעות והדעות שנמצא: א), בספרים, בכתבי ראיה והוכחה (פנקסי הקהל, מערכת תקנות לקהלה או לקבוץ ידוע, פסקי בית דין וכו׳), מרביתם לא נדפסו ומתייחסים לדברים מחיי הקהלות; במצבות ובנינים ישנים, שרידי עתיקות אמתים ומזויפים, שמות האנשים הפרטיים והמשפחה ושמות לווי שנתנו לאנשים ידועים, המתייחסים למקומות שבתם, מולדותיהם או מלאכתם ומועדיהם; המסורה, המשל, ספורי בדים, הלשון, חתוך הדבור ואופני המבטא, בטויים שונים ופתגמים.

החמר להסטטיסטיקה הישראלית בעולמם של אומות העולם הוא: ספרים וכתבים על אדות היהודים (על היהודים והיהדות, אם בדרך ספור לפעמים כאיש שאינו נוגע בדבר, ועל פי הרוב להתכלית שנוי ידוע אם דתי או מדיני); ספרים נגד היהודים (על פי רוב כתובים על ידי אינם יהודים), מעוטם בכונה להטיב ורובם בשנאה ומשטמה גדולה. ספרי שטנה אלה כבר נמצאו במאה הראשונה לכפירת הנוצרים ובדורות הראשונים לצמיחת דת מחמד, מעטים מהם מועילים לדעת את האמת בהספירה הישראלית וכמה פעמים הננו למדים מן השטנה את הטוב המוסרי של העם הישראלי. ספרים להמליץ על היהודים וללמד עליהם זכות מימי המאה השש עשרה לספירת הנוצרים, ורק למעטים מהם יש חשיבות ותבונה מדעית. יותר נכבדים מספרים כאלה שנתחברו לכתחלה על דבר היהודים לספר בגנותם או לדרוש בשבחם, הם ספרי המליצה החזיונית: ספורים (רֹמַנים), חזיונות, ספרי הלצה, שירים, זמירות, משלי ההמון ופתגמיו, בטויים ואופני הדבור; מכלם נוכל לדעת איך התייחס העם ההוא בזמן מן הזמן לעם ישראל.

כה יספור וימנה צונץ את כל האבנים המפוזרות בשלשת חלקי התבל (אסיה, איירופה ואפריקה) אשר מהן תוסד התולדה הישראלית, ולפני כותבה צריכים להיות נפתחים ספרים וכתבים הספונים וטמונים בהארכיבונים אשר בכל מדינות חלקי התבל אלה, וגם דעת נמוסי העמים ההם ותורת המדינה והמשטרה אשר לכל אחד מהם, כי משפטי התולדה הישראלית המה תולדות ותוצאות המעמדים השונים וחיי החברה והמדינה בכל הממלכות אשר בתבל ארצה, במדינות הישוב שנודעו מאז ומקדמי ארץ.

מלבד מאמרי צונין לא נמצא בכתב העתי, לחברת „השכלת היהודים וכו׳״, דברים נכבדים לתולדות ישראל, ואם נצרף למאמריו של צונין גם מאמריו של גנס ע״ד החקים בדבר היהודים ברומא הקדומה. הנה הבאנו בזה כל הדברים החשובים לשעתם ולהורות שנמצאו בספרי כלי מבטא לחברת ה„קולטורה״ הזאת. כל הטיב שעשתה החברה הזאת בכלי מבטאה, ספרת העתי, הוא, שעל ידה התעורר צונין להקים מחשבות לבו, ובמאמריו הורה דעת (לעצמי) לדעת מה חכמת ישראל דורשת מידי שוחריה להקימה לתחיה. עוד מעט וחברת „למרבה השכלה ותרבות בין היהודים״, מתה מיתת אפיסת הכחות, כל יתר החברים מלבד צונין היתה להם ההשכלה הכללית עיקר וחכמת ישראל טפלה לה, ולעתים התעסקו בה מפני המקרה שקרה אותם — כי נולדו ביהדות. החברים כלם, ובכללם דוד פֿריעדלאֶנדער הישיש וגנס החכם בחכמי דת ודין בדור ההוא, נואשו מתקוה להדריך עמם בדרך השכלה והאמונה לדתם ועמם. ראשי המיסדים היו הראשונים להפר נדרם, גנס היה הראשון שנתק מוסרות היהדות ויבנס בברית הדת השלטת למען היות מורה ראש בהאוניבירסיטה הברלינית, ממנו ראו רבים מהחברים וכן עשו; כי ממשלת פרוסיה בכוונה אסרה מצד אחד את הדרשות בלשון אשכנז וסדרי העבודה החדשים, למען אשר יקוצו בעלי ההשכלה בדתם ומנהגיהם, שהיו כבר מוזרים להם ויבאו לחסות בצל הדת השלטת. ותקותה זאת קמה ונהיתה, כי מראשית שנת תק״ס עד שנות תק״ץ המירו דתם יותר מחצי בעלי הקהלה הישראלית בברלין[1]. כל תקוות חברת „השכלת היהודים״ עלו בתהו וכל חפציה ותעצומותיה היו כקצף על פני מים, רק האחד צונין היה איש החיל הנשאר עומד על שדה המערכה; מימינו ומשמאלו ראה בגד בוגדים, בעלי הנאה ורודפים אחרי קנינים עוברים, נואשים מעמם ונסים ונופלים למחנה האויב, והוא על עמדו יעמוד ובמעוזו יחזיק וגם מצא פתח תקוה להדש רוח עם ישראל ולרפוא הריסותו. דבריו אז היו: „עם ישראל והיהדות היו לשלל למליי ברבית הדיוטים ופרנסים שוטים — חכמת ישראל בזיה בעיניהם והחכמה אירופאית מה היא להם; קטנותם ופחיתותם נמצא בהמון כתבניהם, הישניהם, מנהיגיהם... רק עמוד זכרון אחד לא יהיה לשלל בשטף מי המבול הזה והוא: חכמת ישראל; זאת החכמה אשר רוח חיים

---

[1]) גראֶטץ ח׳ י״א ע׳ 171 ועיין אגרות רחל אל אחיה בשנת 1819 במאנאטס-שריפֿט של פֿריינד ש׳ 1843 ע׳ 182.

בקרבה וחיה תהיה אף אם לא ינקוף איש אצבעו בגללה להחיותה ולקיימה. מודה הנני, כי מלבד שאני מוסר עצמי לדין שמים ומקבל הכל באהבה, חלקי מכל עמלי היא רק עבודתי בחקירת חכמת ישראל ובה אמצא נחמתי וששון ישעי. סערות הזמן ונסיונותיו לא יזיזו אותי ממקומי ולא יביאוני להתכחש לנפשי (לדעותי); עשיתי עד הנה כפי מדת חובתי הקדושה, אולם בראותי כי קולי הוא קול קורא במדבר חדלתי מהשמיע דברי, אך לא חדלה נפשי ורוחי מהיות אמונות לדברי ולדעותי עד הנה" [1]). את נדרו זה הקים האיש המופלא הזה וידיו ולבו היו אמונה לתורת היהדות וחכמתה עד בא שמש חייו כשבעים שנה אחרי נדרו זה.

בכל העת ההיא (תקפ"ג—תקפ"ט) לא מצא לו צונץ עבודה נאותה למעלת רוחו, שתהיה לו פרנסתו מצויה ממנה. ממשרת דרשן בקהלת האמבורג משך בעצמו את ידו, אחרי שנודע לו כי בישענטהאל רעו ומיודעו עומד גם הוא על הבחירה ויכתוב לפרנס ה„היכל" לברעססלוי, כי מסתלק הוא מהמשרה הזאת לטובת רעו, אשר לפי דבריו הוא מסוגל יותר לדרשנות ויתרון גדול לו עליו בכשרונו [2]). מקרוב ומרחוק כבר הגישו אליו פרנסי הקהלות ורבנים שאלות שונות, כי כבר יצא שמו לתהלה בארצות רחוקות מעל לגבולות אשכנז. כאשר קבעו „משכילי" קאֶניגסבערג את בית הספר לתורת ישראל בשנת תק"פ, פנה הראש והראשון שביניהם, הוא ב ר ו ך ל א נ ד א בעל הספר ראשית למודים על חכמת הטבע, במכתב לצונץ להורות להם דעה בתכנית הבית ויסודותיו וסדר הלמודים. אולם האמת נתן להאמר, כי מתשובתו של צונץ נראה, כי נצפנה לו התעודה להיות מ ו ר ה ל מ ו ר י י ש ר א ל ה ג ד ו ל י ם, ודעתו אז בחכמת ההוראה ל ק ט נ י ם לא היתה גדולה, בין ארבעה עשר הכללים שהוא כולל ליסוד בית הספר, אומר בהסעיף השמיני: כי לא נחוץ הדבר שידעו התלמידים את הלשון העברית, בכלל הוא הולך סחור סחור להשאלה ההמורה הזאת לבני ה„משכילים" בימיו (ובימינו), מה יהיה משפט הוראת הדת ומעשיה, אחרי כי, כפי הנראה, כבר היו אז ההורים בעצמם בועטים במצות המעשיות ופורקים עול הדת המתגשמת במנהגים ידועים. גם השתדלותו זאת להיות מורה בית הספר בקאֶניגסבערג נשארה מעל. לעומת זה נ ת נ ה ל ו ר ש ו ת מטעם

---

[1]) דברי צונץ בשטראדמאנן בהנ"ל ועיין גרעטץ ח' י"א ע' 47
[2]) מאיבאום, יע"ם דעם לעבען פֿאן צונץ ע' 4,

הנהגת הקהלה בברלין להדריש ב„היכל" העדה או להיות סגן להדרשן הקבוע בההיכל הזה י. ל. אויערבאַך. ההיכל הזה נפתח אחרי הסגר „היכלו" של ישראל יעקבזון בשנת 1815, אך לא קבל שכר בעד דרשותיו, ורק קוה כי בהמשך הזמן ירצוהו פרנסי הקהלה וימנוהו לדרשן קבוע. בין כה וכה והוא כבר נשא לו אשה מרת אדלהייד (אדל) לבית בעקמאנן ועוד לא מצא לו פרנסה ולא ידע עוד מאין יביא טרף לביתו. כל פרנסתו היתה אז עבודתו בהספרות והוראה לתלמידים יחידים בלשונות רומית ויונית וידיעות המַתֶּימַטִיק. וכה נמשכו הדברים עד שנת תקפ"ה—בשנה ההיא ובשנה שאחריה נסגר בית הספר „חנוך נערים" שנוסד בברלין על ידי פּריעדלאֶנדער ובן דוד ואחרים בדורם של המאספים (תקנ"ו), ותחתיו נפתח בית הספר הכללי והחפשי בלי תשלומים מטעם קהלת ישראל בברלין ותחת השגחת הרשות, וצונץ היה המתעסק בדבר השנוי הזה ואחרי כן המפקח והמנהל את בית הספר שהתקיים עד היום, ויעבוד את עבודתו לרבים בהבית הזה עד ראשית שנת תק"צ [1]. בשנה הזאת התאחדו בית תלמוד תורה ובית הספר הכללי לקהלת ישראל לבית ספר אחד. עוד נמצאו אז בברלין חרדים שעמדו בראש עניני העדה וביחוד בית תלמוד תורה והם מאנו למנות את צונץ למפקח על הבית הזה, כי ראו בו חניך בית האשה הערץ ויתר חבריו בעלי ה„קולטורפעראיין" ויסבו פני הדברים עד שנאנס להתפטר ממשמרתו [2].

וצונץ לא התעצב אז על התפטרו ממשמרתו, כי כבר תקע עצמו אז לעבודת כפיו הראשון והגדול ספר „תולדות הדרשות בסדר עבודת אלהים אשר ליהודים", Die Gottesdienstliche Vorträge der Juden [3].

---

[1] בהנ"ל ע' 12—13.

[2] בהנ"ל.

[3] מדברי היינע במאמרו מצבת זכרון לודוויג מארקוס יוצא ברור, כי משנת 1823—תקפ"ג כבר החל צונץ לכתוב את ספרו: דיע גאטטעס-דיענסטליכען פאָרטראָגע.

פרק שלישי.

ספר: הדרשות בסדר העבודה שבבית הכנסת לבני ישראל (מראשית התחלתם, השתלשלותם מימי הדורשים הקדמונים עד דורות האחרונים);

הסבה הגורמת ליצירת הספר „הדרשות בבית הכנסת". הגזרה על ה„דרשות" בפרוסיה והיתר ה„דרשות" בכל יתר מלכיות אשכנז. תמצית דברי ההקדמה לספר „הדרשות בבית הכנסת". העמדת כל ה„תורה" על ה„עבודה" (בבית אלהים). כוונת צונץ הטובה וטעותו בפעולת ההיסטוריה והשפעתה על איתני עולם אשר גורל העמים בידם נהנו. צונץ דרש ריפורמה אשר תטיב פני הדת אך לא תהרס אותה. תכנית הספר: „הדרשות בבית הכנסת". תמצית המבוא: התפלה והקרבן, הקריאה בתורה = הדרשה. מצות „הקהל" ותקנות עזרא ואכנה"ג. התרגומים: לשון הקדש משתכחת, אך גדולי הלאם מתאמצים להחזיק בה. התרגום לארמית וליונית. יפיפיותו של יפת באהלי שם. חקירה עיונית ע"ד המצות הכתובות בתורה ולא נתקימו בפועל. הקריאה בתורה ונביאים היתה לחלק ה„תורה" אשר ב„עבודה". הערות אחרות על המבוא. הצעה ראשונה: רישומי הדרשה בכתבי הקדש, בדברי „הסופרים" והחכמים ה„מבינים", בה„משנה". ה„תוספתא", ה„ברייתות השונות". הצעה שניה: ע"ד ספר דברי הימים תכנו וחבורו ועקבות ה„דרשה" אשר בו. הצעה שלישית: מדרש הלכה ומדרש הגדה. ההגדות למיניהן וסוגיהן. הצעה רביעית וחמישית וכו': פרטי המדרשים, התרגומים, ההגדה אשר בחלקי ההלכה וההגדה המוסרית, התולדות וכו', תורת הסוד הקדמוניה, מהות הפירוש והבאור. ההצעה התשע עשרה: ההגדה היא שיור מרוח הנבואה, — ההלכה וההגדה אחרי שנסתם החזון, רישומי ההגדה הקדמוניה. „משא דבר ה'" בימי הנביאים ומשא הדרשות בימי התנאים והאמוראים. חבור המדרשים. הדרשות בימי הסבוראים והגאונים. הדרשות באספמיה ואיטליה, בצרפת ואשכנז. הדרשות בדורות המאות החמשית והששית לאלף הששי. הדרשות בדורות העת החדשה. שיר תהלה על כנסת ישראל שבאשכנז. השקפה כללית על הספר.

לפני גשתנו להציע בזה את תכן הספר „הדרשות בבית הכנסת", ענינו וחשיבותו לתולדות הספרות הישראלית החדשה וגם מעיותיו ומגרעותיו, עלינו לשום עוד הפעם לב להמעמד הנורא, בבחינה מוסרית, של יהודי פרוס'ה בראשית שנות השלשים למספרם

והסבה שגרמה את יצירת הספר הזה, אשר הזכרנוה פעמים אחדות למעלה. בגזרת מלכות פרוסיה, כי לא ידרשו היהודים בבתי כנסיותיהם בלשון אשכנזית צחה, ירדה הדת עוד יותר פלאים. רוח התקונים והשאיפה לפנים חדשות היו תולדות הזמן, תוצאות מעשים ומעמדים מימי הדורות הקודמים; שכחת התורה ועזיבת המצות המעשיות היו לפי זה תולדות מוכרחות שאי אפשר להסירן במאמר גבוה; מכל עניני העבודה בבית הכנסת נשארה אך „הדרשה", שבכחה היה גם לקרב לבבות ולהשיב עטרת הדת ליושנה, לו נמצאו אז דרשנים מובהקים, אנשי לב ובעלי רגש, בעלי תורה ואוהבי עמם. אך בהגזרה על הדרשות נתבטלו התמידים מכל וכל. התפלה והזמרה לבדן לא משכו עוד לב בני הדור ומשכיליו; לשוב להמעמד הראשון, מעמד התמימות שבדורות הקודמים, לא היה עוד באפשרות לאיסטניסים ואניני הדעת שבמותם. ונותרה להם רק „הדרשה" הזאת, שבה מצאו לפעמים איזה חדוש או דבר מדברי המדרשים וחקרי דעות חכמינו הקדמונים, ובהִבָּטֵל מטעם המלכות גם הדרשה, ובשיור הזה מסדר העבודה שלהם, פג טעם חיי הדת מכל וכל. מלבד זה, איך שיחשוב איש ע"ד הערך המוסרי של הפנים החדשות בעבודת אלהים, אשר הנהיגו אז בבתי כנסיות של ישראל באשכנז, היו הכל מודים, כי הדין הזה איננו מסור להשוטרים המזוינים אשר בממלכת פרוסיה, ולא להם להיות שומרי חומת הדת הישראלית ומשגיחים על סדר העבודה בבית הכנסת. השפלות הזאת, שהשפילה ממלכת פרוסיה את כנסת ישראל יושבת מדינות ממשלתה, היתה עוד בולטת ביותר, כי בשאר מדינות הממשלות באשכנז לא נתפשטה הגזרה הזאת, אף לא באוסטריה החשוכה או, ובכן היו הקהלות: בברלין, ברעסלוי וקאֶניגסבערג וכו׳ לבדן מוכרחות לצמצם את העבודה ברנה ותפלה, בעוד אשר בהאמבורג, פראג וכו׳ העמידו דרשנים מובהקים וסדרו עניניהם כחפצם וזר לא התערב בעניני בית הכנסת לישראל. הסבה הזאת גרמה לו לצונץ לכתוב ספרו „הדרשות בבית הכנסת". אחת התכונות המצוינות את צונץ היתה — אמונתו החזקה בכח החכמה. דברו היה תמיד לאמר: העמים ימושו והממלכות תמוטינה והחכמה לעולם תעמוד. ובכן, בהוכיחו במאה וחמשים טעמים כי „הדרשה" היתה מאז ומעולם הכח המעמיד בהכנסיה הישראלית חשב בתומו, כי תראה הממשלה ותִוָּכַח, כי לא כן תעשה, ותשנה את דרכה. המגמה הזאת צריכה להיות לפני עיני המעיין בהספר הזה, ועם זה יתבאר הדבר, כי לספרמדעי מחקרי כתב צונץ הקדמה מדברת על הזיוני המדינות והמעמד האורחי של יהודי אירופה בכלל ויהודי אשכנז

בפרט. דהקדמה הזאת ראויה ג"כ לשום לב אליה, אף כי ברובה כבר נתרפפו יסודות הדברים ונתישנו, והזמן ומאורעותיו הוכיחו בטולם. כיהודי בן אירופה המערבית או יותר נכון אחד מאבות הדור שהקים יהודים כאלה מקרבם, רואה צונץ כל גאולת ישראל בזכוי הזכיות האזרחיות, רואה הוא באספקלריא שלו גאולת ישראל — מטעם הממשלה. הגאולה הזאת היתה לו בימים ההם התכלית והמטרה שאליהן ישאו נפשם כל בני ישראל, הן ואין זולתן...

ואלה הם קצות דבריו בהקדמה.

אחרי הוכיחו, כי עתה (בשנת תקצ"א) באה העת לתת להיהודים באירופה וביחוד (?) ליהודי אשכנז משפט וחרות, לא משפטים וזכיות, לא משפטים וחוקים וזכיות התלוים בתנאים ותנאי תנאים, כי אם לתת להם משפט אחד וחקה אחת, כאשר לכל אזרחי המלכיות האשכנזיות, לכל היהודים בכלל. אחרי כי יבאר צונץ ויוכיח בראיות ברורות ונוצחות, כי שלילת זכיות האזרחים מאיזו מפלגה או אומה שתהיה במדינות הממלכה גורמת רעה לכל הכלל הגדול ומרופפת עמודי הממשלה; כי עוָת הדין כזה הוא נגד ההלכות הפסוקות בשולחן הערוך לסדרי החברה והישוב המדיני. אחרי שיוכיח צונץ, כי אמנם כן, זה יותר משלש מאות שנה (מימי יוחנן רייכלין) קמו מליצי יושר לישראל גם בין אומות העולם, וגם נמצאו באשכנז מלכי חסד שמשכו חסדם ליהודים כאשר לנוצרים. (Vorrede V—VIII) יאמר:

„בשפלות היהודים במעמדם המדיני הֻשפל גם כבוד חכמת ישראל. בקבלת הקולטורה וההשתלמות הרוחנית, ובדעת בני ישראל את כל הדברים הנוגעים ביחוד לעם ישראל, לא לבד כי יעלו הם למדרגה יותר גבוהה במעמדם בחברה, כי גם בני אומות העולם יכירו צדקתם ומשפטם, אך גם הדעות הקדומות והנפסדות שהשתרשו בלב רבים נגד תורת היהדות והיהודים תבֻטלנה מאליהן. הדעות הקדומות והנפסדות האלה היו סבת העזובה בספרות ישראל וחקרי תולדתו השולטת באשכנז זה כשבעים שנה. הספרים ללמד זכות או חובה על התלמוד צומחים ועולים יום יום כפטריות ופטריות ורבו גם החכמים בעיניהם, נותנים לבם כלב סולון המחוקק להציע שנוים ותקונים איש איש על פי רוחו ונטות לבו, ובכל זאת לא נראה בדפוס ספר חשוב בבחינה מדעית, אשר ממנו יוכלו שרי הממלכה ושופטיה לדעת את תכונת היהודי ודרכי התפתחות העם הזה מימות עולם עד ימינו; לא נמצא עד היום (זמנו של צונץ) פרופיסור קורא מעל הקתדרא פרק בדברי ימי ישראל, לא נמצאה אקדמיה באשכנז קובעת פרס לפתרון שאלה משאלות היהודים ואין איש חובב אדם שיתור את

מקומות מושבות היהודים וישים לב לגורל העם העתיק נושא התולדה העתיקה הזאת. מחוקקים ומלומדים נהגים עצה ותושיה בדבר שאלת היהודים מהסופרים אשר מימות המאה הי״ז למספרם: א י י ז ע נ מ ע נ ג ע ר, ש ו ד ט, ו ב ו ק ס ט ו ר ף ואחרים כאלה וממקורים חשודים, יקחו להם חֹמר למאמריהם והצעותיהם בדבר שאלת היהודים.... דעת היהדות כן בעניניה וכן בחקר לשונה. כמעט שלא זזה ממקומה שעמדה עליה לפני מאה שלשים וחמש שנה (בדורו של אייזענמענגער) או מאתים שנה (דור בוקסטורף), על כן מעלים הסופרים גרה בדבר האשמות על היהדות וחכמי המדרש והתמוד מלפנים, אף כי כבר הוברר הדבר בראיות נכוחות, כי אך שקר עשה עט הסופרים הנזכרים; גם סופרים חכמים ורודפי צדק בהגיעם לפרשת היהדות והיהודים, הם כופלים ומשלשים דברי הסופרים המנאצים שקדמום מבלי לבחון ולבדוק בעצמם את דבריהם בדרכי הבחינה והבקרת המדעית שמשתמשים בהם בכל החקירות והחכמות היום״.

„ובין כה וכה (בעוד שחכמי אומות העולם ומחוקקיהם התרשלו בחקר היהדות ויחשבוה לדבר אין חפץ בו) לא חבקו ה י ה ו ד י ם ידיהם בחיק. מימות בן־מנחם עבדו היהודים וכתבו ספרים בדבר חרות האזרחים ומשפטיהם, קראו ל ה ש כ ל ה ו ת ק ו נ י ם ויכתבו ספרים ומאמרים במחקרי קדמוניות האומה ועתיקותיה, בחיי החברה וההשכלה, בהחנוך ובהדת, בצרכי החיים ובתקוות התעצמות ומשאת נפש, כי הוכיחה העת החדשה לדעת את חוקה ופעולתה; זרע טוב נזרע על אדמת ישראל וכחות טובים בריאים ומוצקים באו לידי התפתחות. אך אין עוד מָכון טוב לכונן את ההשתלמות הזאת בחכמת ישראל ולסעדה, לתת לה יסוד ותקומה, ואל הקהלות הישראליות מרכז לחיי הדת. ישנן בהקהלות מפעלי צדקה וחסד — בתי חולים ובתי אוסף יתומים, ושדה הקברות למתי מצוה, כל זה לטובת ההנהגה החמרית בהקהלה והסדרים הנחוצים בה לצרכיה החומריים. אבל מי יחוש ומי ידאג לצרכי הנפש, צרכי הדת והדעת, החרות האזרחית, התפתחות ההשכלה? לזה נחוצים: בתי ספר, בתי חנוך למורים ובתי כנסת לתורה ותפלה; בהם ישמשו וימלאו תעודתם פרנסים עוסקים בצרכי צבור באמונה, מורים ומלמדים עושים מלאכת הקודש בלב מתנה ורצון כביר ואדיר ורבנים יודעי תורה ודורשי חכמה. אם הזכוי (עמנציפאציאן) והדעת אינם רק קול הברה בעלמא, אינם רק דבר בעתו המתבקש לזמנים ידועים, כי אם מקור חיים, חיי המדות הטובות ומוסר השכל, החיים שאנחנו חפצים בהם, הארץ הטובה והרחבה שהיתה נפשנו נשואה אליה בימי נדודינו במדבר ערבה זה אלפי שנה אז עליהם

(על הזכוי והדעת) לקרוא לאור עולם מעוז ומכון להיהדות: בתי מד"ש לחכמת ישראל, הוראת תורת אל, עבודת אלהים בסדר נעים ומושך את הלב ודרשות בבית הכנסת מורות דעת את קהל השומעים ופותחים לבם ליראת שמים ואמונה ישרה. כל הדברים האלה מוכרחים הם לכנסיות ישראל של המשכילים בעם; אך ליסוד ענינים כאלה אי אפשר בלי קנאת האמת להדת וקיומה ובלי שקידה נפלאה והעמק חקר בחכמת ישראל ובלי הכר לטובה את היהדות גם מחוצה לה".

„הדבר הנחוץ והמוכרח להחפץ הזה היא ההוראה בדברים מפה לאזן קהל השומעים. כל הקנינים — קניני הרוח והשלמות המדעית — רכשה לה המשפחה האנושית על ידי תורה שבעל פה והחנוך המוסרי באמרי נעם מפי הרב לאזן התלמיד, אשר פעולתם תִּוָּדַע בכל ימי חייו. בכל העתים שעברו על עם ישראל היתה לו תורה שבעל פה לתורת החיים; ההצלחה והגדול של מפעלי הכנסיה הישראלית אינם אפשרים כי אם בצאתם ממעין מפכים מים חיים — מי הדעת והדרשה מהמורה לשומעי לקחו. בגלל הדבר הזה היתה הדרשה דרושה מהרבנים והמורים, והצבור הישראלי היה תָאב תמיד לשמוע דרשות הרבנים בבתי כנסיות ובתי מדרשות, והתלמידים — לשמוע דברי רבם המשנן להם למודי התורה ונוטע אותם בלבות שומעיו. בזמן הזה (תקצ"א) כבר נתקנו דרשות או לקחי־מוסר לעתים מזומנים בבתי הכנסת ובבתי הספר לבני הנעורים ונכנסו בחוג סדר עבדת אלהים, סדר התפלה. הפעולה הריפורמית הזאת, כאשר טבע הענין מחייב, עוררה מחלוקת ופרוד המפלגות, התוכחות הסופרים וגם התערבות בהריב הזה מצד הממשלות (בפרוסיה וגם במקצת בוויסטפַּלין); אך בכל היות הדרשה ויתר הסדרים החדשים בבתי הכנסיות מוכרחים להלחם נגד מכשולים ומפריעים ורבים מכנים את החדשות האלה בשם מינות, יהדות חדשה, הדת על פי השכל האנושי (Deismus); אך התקונים הישרים עושים את דרכם ומוצאים להם מסלות בלב היהודים, ואם גם יפגשו מכשולים ומפריעים, אך לא יכָחדו בכל זאת מקרב החיים ואינם כלים ואובדים".

„אך מלבד יקרת הדרשה בזמן הזה להשגת התכלית של נטיות וחפצים ידועים ויחס האנשים אליהם, הנה נראה לי, כי התקנה של הדרשות והלקחים בפומבי בבתי כנסיות ובתי מדרשות, תקנה עתיקת ימים מאד, היא דבר חשוב הקובע לו חקירה בפני עצמו ודרישה היסטורית מיוחדת לדעת מקור־מוצאם, השתלשלותה והתפתחותה וכל המוצאות אותה מקדמוניות ההולדה עד ימינו. כל מה שחקרתי והעליתי

בדעתי ע״ד קורותיה (של הדרשה): מקורה הראשון ומציאה בהעת הקדמוניה, דרכי התפתחותה והתמורות שעברו עליה מימות עזרא הסופר עד ימי דורנו האחרון, שמתי בספר הזה....״

עד הנה דברי ההקדמה כפי מדת התיחסותה לתוכן הספר ותכליתו ומגמת מחברו. מהם יוצא ברור, כי הספר הזה, שהוא בכל תכניתו וצביונו ספר מדעי, וחקירותיו נעשו רק לשמה של החכמה, אך הספר בכללו לא נתחבר לשמה כי אם לתכלית ידועה לצרך השעה וחפץ זמני בתקון העולם. צונץ היה מן האידעאליסטים שבראשית המאה הניכחית, אשר האמינו בתומתם, כי החכמה כל תוכל, כי החקר בדברי הימים שעברו יפקח עיני איתני עולם, אשר עתותי החברה האנושית בידם נתנו, לקחת ממנו מוסר השכל איך לכונן צעדם להצלחת מין האדם לעתיד לבא; האידעאליסטים, מטפוסו של צונץ, האמינו בתומתם, כי עמי אירופה המערבית ומנהיגיהם מורים הלכה למעשה מתוך ספר התולדה; הם עוד לא ידעו, כי התולדה הכללית תשפוט תבל בצדק, אך קצרה ידה להנך את בני האדם על פי התורה היוצאת לנו ממנה ולטעת בקרבם אהבת חסד, משפט וצדקה. האמונה התמימה הזאת, כי קורות הדורות המה לעינים לאלה אשר עתותי המשפחה האנושית בידם נתנו, שלטה גם בלב החכם התמים צונץ, ומה מאד השתוחחה עליו נפשו בקץ ימיו ואחרית שנותיו בראותו, כי תקוותיו כלן היו למפח נפש. בכל אופן, שתים היו כוונותיו בגשתו לחבר את הספר הזה: לתת לבני העמים, אשר בקרבם ישבו היהודים, ספר מדעי, שממנו יראו הלך־רוח העם הזה ורגשותיו ומעלות רוחו בבית מקדשו פנימה, ועם זה להוכיח, כי הדרשה היא נשמת העבודה בבית אלהים, והעם הישראלי הפורש את עצמו ממנה הוא כפורש מן החיים, ולכן לא בצדק עשתה ממשלת פרוסיא ששלחה יד בנפש האומה הישראלית באסרה את הדרשה. אמנם כן רוח השאיפה לריפורמה בסדרי העבודה, ריפורמה דתית בבית הכנסת שפוכה על הספר, אבל לא ריפורמה המבטלת את היהדות ושוללת ממנה את צורתה המיוחדת לה, כי אם אשר תטיב פניה ותשים עליה לוית חן לפי דעתו וטעמו של המחבר.

ומאשר כי התכלית הזאת היתה לנגד עיניו, לא נראהו דורש חדשות או שנוי מנהגים אלא בסדר העבודה, אבל מעולם לא הטיל ספק בהתמדת התורה המעשית. משפטנו זה נוכיח בפרקי הספר הזה בהגיענו לפרשת התנועה הריפורמית בראשית שנות ה״א ת״ר, ופה נאמר רק, כי הבנת המלה „דרשה״ היתה לצונץ גדולה ורחבה כגדל התורה; היא מקפת את כל היהדות והיא גם המרכז לה. ובהצעת דעותיו בהספר

הזה נראה, כי בקורות השתלשלות הדורשים הראשונים עד ימי הדורות האחרונים שִׁלֵּב ויחבר כמעט כל קורות התורה הישראלית ודברי ימי האומה בחייִ הרוח והדת.

בבארו את תכן הפרקים בספרו זה ובהביעו את תודתו להחכם הגדול רבי שלמה יהודה ליב ראפפורט (שי"ר), אשר היה לו לעזרה בספריו ובמאה ועשרה מקומות נעזר בהערותיו ובמאמריו, תמו דברי ההקדמה להספר הזה, הספר הראשון בחכמת ישראל שנכתב במאה שנים האחרונות. ומאחר שנתבררו לנו מגמת הספר ותכליתו ומחשבת מחברו נציע בקצרה גם את תוכנו ועניננו.

לפי תכלית הספר הזה ותְכניתו אי אפשר לנו להיות נזקקים לפרטי פרטים. בהצעת ספרי צונץ בכלל והצעת הספר „ל ק ו ר ו ת ה ד ר ש ו ת" בפרט. גם קיצורם והצעתם היא מלאכה קשה ביחוד בלשון עברית. ספרי צונץ, וביחוד הספר „לקורות הדרשות", הם תוצאות השקפות חדות וחודרות אל ת ו ך הענינים והמאמרים המפוזרים בהספרות התלמודית והמדרשית וההגדית, וגם בספרות ימי הבינים עד קרוב לזמננו. דרכו של המחבר הוא להביא סעד וסמוכים לכל דבר מדבריו במראי מקומות לאין קץ ותכלית מכל המון הספרים האלה. הסופר החכם הזה הוא החורז והוא הקודח את הפנינים שהוא מוציא מקרקעית ים התלמוד והספרות המתיחסת אליו, אך יש שישגה ברואה, יחליט דבר על פי הקדמה מוטעת או על פי טעות בהבנת הדברים והמאמרים, ביחשו להם כוונה אחרת מהכוונה הפשוטה והמובנה להתלמודי שהתרגל בעבודת המשא ומתן בהלכה והגדה. הסופר התלמודי מעמיד עצמו בנסיון קשה מאד, קשה לו לחשות מהמחשבות המתרוצצות בקרבו ולכבוש את יצרו, יצר ההערות וההשגות, במקום הדרוש להעיר ולהשיג. אך בהיות הספר הזה נועד ל ק ה ל ה ק ו ר א י ם ה מ ש כ י ל י ם ולא לאלה אשר ר ק ת ו ר ת ם א ו מ נ ת ם, עלינו למעט בהערות ומראי מקומות בלי צֹרך מוכרח להבנת עצם הענין. חפצנו הוא לשום לפני קוראינו רק תֹכן הספר, צורתו ופרצופו השכלי והמוסרי, בהיותו הראשון לספרי חכמת ישראל לפני שני דורות.

ולראש וראשונה נציע בזה תמצית המבוא:

„מקדמי ימות האומה הישראלית היתה הדרשה והתוכחה תקנה קבועה בחיי הדת והמוסר, ככלי חפץ בידי מורי העם להורות דעה לתועי לבב, לשקועים בתאוות החיים הגופניים והמאויים החמריים, להשיב לבם לאביהם שבשמים, לפשט העקמומיות שבלב עקוב במוסר

השכל ואמרי נעם. שבת ומועד, מקראי קדש, קרבנות ועצרה בבית אלהים, היו התפלה בצבור והבינה במקרא התורה ברבים „מפורש ושום שכלי לחבלי אהבה למשוך בהם לבבות הנוטים מדרכי התורה והמוסר, להורות חטאים בדרך ולהחזירם למוטב, גם לחזק לב אסירי התקוה ולשגבם ישע, לבטיח באלהי מעזם ומגנם. כל אלה היו מסוגלים לקרב לב־העברי ולחזקו באהבת דתו וארצו. מני אז ועד הנה עברו אלפי שנה, החסן הלאמי וגם כבוד עם יושב על אדמתו בארץ אבותיו כבר גלו מישראל, ובאבדן כל התכונות הלאמיות נשאר להאומה רק השיור הזה: בית הכנסת לתפלה ולקח טוב — הדרשה — מפה המורה לאזן הצבור; בית הכנסת היה בית מנוס לדת ישראל ובו מצא היהודי מאמוני הלאם את אשר בקש: תורת חיי הדת; שם נחו יגיעי כח מעמל חיי הגלות ושם החליפו כח לשאת ולסבול עול התלאות בתקוה טובה, כי גם עליהם עוד יבקע כשחר אור הדרור, ועוד תזרח להם שמש צדקה ומשפט האדם באשר הוא אדם. סדר העבודה בבית הכנסת היה מני אז לדגל הלאם ומגן להדת".

„התפלה היתה בבית הכנסת, אך התפלה היתה נאמרת בכל לשון ובכל מקום ובכל זמני היום והחדש; גם בעת הקרבת הקרבנות היו (הבעלים או אנשי המעמד בקרבנות של צבור. ע' תענית פרק ד' במשנה ובגמרא שם. שפ"ר) מתפללים. אך התפלה בצבור עוד לא היתה התכלית האחת של בית הכנסת. הננו רואים כי השם „בית תפלה" כמעט שנשכח ותחתיו משתמשים בכל ימי האומה בהשם „בית הכנסת", אף כי הדבור „כנסת" אינו כולל הוראה לעבודת אלהים ופעולת הדת [1]. מזה ברור, כי מאז ומעולם ראו החשיבות של התפלה בצבור בה„קבוץ" וה„קהלה" לשם כוונה גדולה ונשגבה; בית הכנסת נקרא בשם בית מקדש מעט בארצות הגולה [2], לאות כי בהקבוץ ראו סמל הלאם, וה„מקדש המעט" הזכיר להאומה את ה„מקדש הגדול" בית מועד הלאם בימי שבתו על אדמתו. הנה כן מלבד עצם ה„תפלה", — שפך שיח לב היצור לפני היוצר — היה בית הכנסת למקום התרוממות רוח העם לפעולה עצמית, ותעודתו היתה לחזק את הפעולה הלאמית ולקיימה, אחרי אבדן החסן המדיני, לטעת בלב בני האומה דעת הדת הלאמית והתורה, עדי התאחדו התורה והעבודה לתכלית אחת וחפץ אחד

[1] עיין בבלי שבת דף ל"ב ע"א. משם יוצא כי בהכ"נ נקרא בפי ההמון גם בשם „בית עם".

[2] מגילה כ"ט ע"א ובכמה מקומות בירושלמי, ילקוט ומדרשים.

בבית הכנסת. ומראש מקדמות ימי האומה כבר נראה את התורה (הדרשה) והתפלה ביחד כיסוד ושרש העבודה בבתי כנסיות. בנביאים הננו קוראים כי ימי חדש ושבת היו להם לימי קרא מקרא והרבות תפלה בחצרות בית ה' [1]. הלקח הזה אשר השמיעו אז לפני קהל הבאים לבית הכנסת היו לראשונה קריאות מכתבי הקדש ועל פי הרוב מספר התורה. זה ספר משנה התורה וביחוד חלק התוכחות אשר בו הנהו כלו כדרשה אחת גדולה אשר דרש משה והוכיח לבני ישראל לפני מותו *), והוא היה נועד לקריאה בהקהל בכל מוצאי שביעית בחג הסוכות, בהקהל כל העם האנשים והנשים והטף [2]. הקבלה התלמודית תְּיַחֵס את מנהג הקריאה בתורה בימים ידועים מימי השבוע, במקצת למשה והנביאים, ובמקצת לעזרא הסופר [3]. בכל אופן יש להחליט בבירור, כי המנהג הזה קדום מאד וכבר היה נהוג מימי החשמונאים, ואז הנהיגו גם הקריאה מספרי הנביאים (ההפטרות). בהתקופה שלפני חרבן הבית השני, כבר היתה נחשבת הקריאה בתורה בצבור בכל ימי שבתות השנה למנהג קדום מדורות עולמים [4]. חלוקת התורה לנ"ד פרשיות למספר שבועות השנה לא היתה נהוגה עוד ובארץ ישראל היו מסיימים את התורה אחת לשלש שנים (בקנ"ז פרשיות או סדרות) [5], או לג' שנים ומחצה (בקע"ה פרשיות או סדרות) [6] כמבואר בתלמוד ירושלמי. בכל אופן יוצא מפורש מכמה מקומות שבתלמוד כי מחלוקת ה„סדרות" הנהוגה היום לא ידעו עוד בארץ ישראל. על פי סדר ה„סדרות" הזה, אשר כנראה הונהג

---

[1]) ישעיה א', י"ב—ט"ו.

*) עיין מגילה ל"א ע"ב: „קללות שבתורת כהנים משה מפי הגבורה אמרן ושבמשנה תורה משה מפי עצמו אמרן" וע' זוהר ואתחנן דף רס"א, שפ"ר.

[2]) דברים ל"א, י'—י"ג.

[3]) התיחסות התקנה הזאת לעזרא וגם לא כל התקנה כי אם מקצתה (הקריאה בשבת במנחה) נמצאה במס' בבא קמא פ"ב ע"א ובירושלמי מגילה פ"א ה"א, אבל במכילתא (פרשה א' כ"ב) נאמר: התקינו להם הנביאים והזקנים שיהיו קורין בתורה ובשני ובחמישי והשם משה לא נזכר לא בגמרא ולא במכילתא, אבל במס' סופרים מתיחסת התקנה למשה ואסמכוה אקרא עיי"ש, שפ"ר.

[4]) בפעלי השליחים ט"ו, כ"א נאמר: כי משה מדורות עולם יש לו מגידיו בכל עיר ועיר ויקרא בבתי הכנסיות מדי שבת בשבתו. (בתרגום דעליטש). וביוסף פלאוויוס נגד אפיון פרשה ב' פסוק י"ז נאמר: ... הוא (משה) צוה אותנו לנוח ביום השביעי ולהתאסף לשמוע קריאת התורה וכו'.

[5]) מגילה דף כ"ט ע"ב. ועיין בדבר מספר הפרשיות בההערה הסמוכה.

[6]) עיין שמע שלמה לר"ש אלגזי, והיה לו לצונץ לרשום גם בים של שלמה על בבא קמא בסוף המסכת כי שם עיקרי הדברים, ובפעם הראשונה נזכר המספר קע"ה פרשיות במסכת סופרים פט"ז הלכה י'.

ונקבע בבבל ¹), מתחלקת כל התורה להמשים ושליש או חמשים וארבע סדרות, והסדרה הראשונה נקראת בשבת הראשונה שאחר חג הסכות *), חג שמחת התורה הוא כפי ההשערה זכר למצות „הקהל" ביום האחרון של הג במוצאי שביעית, שעיקרה היא הקריאה בתורה באזני כל העם מפי המלך ²). חג „שמחת תורה" נהוג גם כן אצל הקראים, אף כי בני הכת הזאת נוטים לפעמים מקביעות ימי המועדים אשר להיהודים הרבנים **). בכל אופן במאה החמישית לאלף החמישי כבר היתה חלוקת התורה לשבועות עפ"י ה„סדרות" נחשבת לתקנה קבועה ועומדת מימים מקדם ³).

נעבור נא מפרטי דינים של תקנת קריאת התורה בצבור, ועוד הערות ודקדוקים, שיש להם חשיבות גדולה לחוקרי קדמוניות הכנסיה הישראלית ⁴), ונבוא מעתה להרעיון הראשי של צונץ, כי הקריאה בצבור היתה מקובלת בעם מימים מקדם, בכדי לחבר את התורה אל התפלה, והתוכחה והמוסר אל שֶׁפֶךְ שיח וצקון לחש, והיא היא הדרשה להכין הלבבות לקבלת על תורה ומוסר השכל. והמשפט הזה מתברר

---

¹) בבלי מגילה דף כ"ט—ל׳ ע"ב ושם כבר נזכרים שמות הסדרות בכל הסוגיא.

*) מירושלמי מגילה פ"ג יוצא כי היו מסיימים את התורה בשבת שחל להיות בראש חדש (אלה שסיימוה אחת לשלש שנים ומחצה), שפ"ר.

²) על דבר שמחת תורה כעין רמז לדבר משמחה ביום כ"ג תשרי עיין דברי הימים ב׳, ז׳, י׳. הבבלי לא ידע דבר משמחת תורה.

**) ע"ד סיום התורה והשמחה בה ביום שמיני עצרת אצל הקראים עיין אדרת אליהו ענין תפלה דף נ"ט ע׳ ד׳, ולהוסיף עוד יש, כי שם נאמר: ולעולם מתחילים התורה בשבת שאחר שמיני עצרת וכו׳, וכי גם שמות הסדרות לפי חלוקתנו נמצאו אצל הקראים, שפ"ר.

³) בשאלתות דרב אחאי וכפסיקתא.

⁴) ואשר הנכבדים שבהדינים האלה ע"פ חשיבותם ההיסטורית הם: תקנת ארבע הפרשיות לבשר בקהל רב יום בא ההגים וזמני הזכרון; תקנת עזרא בדבר הקריאה במנחה בשבת, שהכוונה היתה לעצור בעם לבל יתהוללו יותר מדאי בטיולים ושיחות בטלות ביום השבת והמועד (ומזה נסתעף מנהג הדרשה ביום השבת לפני תפלת המנחה) ובימי שני וחמישי (שהיו אז בתי דינים קבועים וכנראה גם יומי דשוקא והיתה שעת הכשר להשמיע להעם דברי התורה); קריאת ההפטרה (סבת התקנה וזמנה וקדמוניותה). פה עלינו להעיר, כי החלטת צונץ בדבר הפטרה בכתובים במנחה בשבת הוא עפ"י התוס׳ שבת כ"ד׳ ד"ה שאלמלא אבל אינה מיושבת בלשון הש"ס, כי מה שנא׳ (שבת קי"ז:) „בנהרדעא פסקו סדרא דכתובים במנחתא דשבתא" אין הכוונה שקראו „ה פ ט ר ה" מעין פ ר ש ת ה ש ב ו ע מספרי הכתובים כדרך שקוראים אנחנו בשחרית מתוך הנביאים, והכוונה רק שלמדו שיעור ידוע ב כ ת ו ב י ם בכדי לשלש את עסקם בכתבי הקודש ביום השבת אחרי שכבר קראו ב ת ו ר ה והפטירו ב נ ב י א בתפלת שחרית.

לצונן מהתפתחות הקריאה בצבור וקבלה צורה מסוימת יותר על ידי התרגומים

עוד מקדמות ימי הקריאה בתורה מעצם ספרי כתבי הקדש נרגש צורך חדש: לתרגום ארמי. לשון הקדש כבר חדלה אז להיות לשון מתהלכת בארץ, וכבר החלה לְהִשָּׁכַח מלב העברים, והלשון הארמית, אשר עוד בימי ישעיה הנביא לא ידעוה עוד בני העם היושבים ביהודה (מלכים ב׳, י״ח, כ״ו, ישעיה ל״ו, י״א—י״ג) היתה כבר בימי החשמונאים ללשון כל העם יושב ארץ יהודה [1]), עד כי כל השטרות וכתבי האמנה שבין אדם לחברו, וכל מיני שטרי ראיה והתחייבות [2]), פתגמים [3]) ונוסחאות ידועות אשר נועדו לקראם בפומבי להבנת הנשים והילדים [4]) וגם ספרים שלמים שנתחברו בעד העם [5]) היו כתובים ארמית. סבות שונות היו בדבר היות הלשון הארמית ללשון מתהלכת בין היהודים בימי הבית השני: גולי בבל שהשתקעו בארץ גלותם ונתפשטו בה, שבו כפעם בפעם לארץ יהודה מימי כורש במשך מאות שנים והביאו עמהם את הלשון הארמית ויטעוה על אדמת ישראל, וכאשר רב מספר השבים, כן פרצה הלשון הארמית והשתרשה בין היהודים יושבי ארץ הקדושה ותהי להשפה השוררת בחיי העם והמשפחה. נוספו לזה גם פעולות צדדיות: השומרונים יוצאי ארצות עבר הנהר (פרת) ארם ובבל וממשלת הסורים בארץ ישראל אשר ארכה ימים רבים וכן התפשטות היהודים בסוריא. בכל זאת נשמרה הלשון העברית בין טובי העם, ותהי יקרה כאוצר כלי חמדה להחכמים וביחוד בין „בני יהודה שהקפידו על לשונם" [6]), ושנות מאות אחרי כן היו אומרים: „הדר בארץ ישראל.... ומדבר בלשון הקדש מובטח לו שהוא בן עולם הבא" [7]); גם בהמשנה שנתחברה כימי מאה שנה אחרי החרבן עוד נמצאו יסודות הלשון העברית, ורק במאה

---

[1]) סוטה ל״ג׳, עיין ג״כ משנה עדיות פ״ח משנה ד׳ בעדותו של יוסי בן יועזר בארמית והוא היה כמאתים שנה לפני החרבן.

[2] ירושלמי מועד קטן פ״ג הלכה ג׳ (ע״ד שטר חליצה), משנה כתובות פ״ד משנה ח׳, תוספתא שבת פ״ח וכו׳.

[3]) כל הפתגמים המפוזרים במקומות אין מספר בתלמוד („אמרי אינשי" ואחרים).

[4]) תפלת הקדיש ונוסחת „כהא לחמא" בהגדה.

[5]) מגלת תענית ועיין ביוסף פלאוויוס בספר המלחמות בתחלתו.

[6]) ערובין נ״ג ע״א.

[7]) ירושלמי שבת פ״א הלכה ג׳, ירושלמי שקלים פ״ג, ספרי האזינו על הכתוב „וכפר אדמתו עמו".

השניה לאלף החמישי נראה כי תם כחה ותחדל מהיות שפה נשואה גם על לשון החכמים התלמודיים. והנה באשר שקדו החכמים על תקנת המון העם או ההדיוטים, תקנו לדבר אליהם „בלשון הדיוטות"[1]. להדיוטים כבר היתה הלשון העברית לשון נכריה, והתקינו להם החכמים את התרגומים של הפרשיות שהיו נקראות בצבור, אם כל פסוק היה נקרא בעברית מתוך הספר ותרגומו לארמית בעל פה ואם פרשה שלמה והתרגום אחריה על ידי איש ממונה לזה נקרא מתורגמן, והקורא והמתורגמן היו שניהם משמשים כאחד. מנהג קריאת התרגומים בצבור על ידי המתורגמן היה נמשך שנות מאות רבות, אך בהתפשט התרגום שבכתב נתמעטה קריאת התרגום בעל פה בצבור, ורב נטרונאי גאון יאמר, כי אלה המתרגמים לעצמם אינם יוצאים ידי חובת הקריאה (שנים מקרא ואחד תרגום) כי מחויבים הם לקרוא את התרגום הכתוב והמצוי בידינו[2]. מדברי החכמים שבתקופת הגאונים: רבי יהודה בן קריש, ר' נתן הכהן (המובא בהיוחסין בספור הושבת ראש הגולה על כסא נשיאותו) ורב האי גאון[3] יוצא, כי בזמניהם היה מנהג קבוע לקרוא את התרגום בצבור. אם הדבר, כי התרגום שבעל פה בתור באור להתורה או „דרשה ברבים" פנה מקומו לפני התרגום הכתוב ומסור בידי כל איש יודע ספר, מצא מקום בארצות המזרח, הנה נראה החזון הזה עוד לפני הזמן ההוא בארצות המערב, מקום היו שם מהלכים ללשון יונית. הלשון הזאת היתה השוררת והשגורה בפי בני עם הארץ ובפי היהודים יושבי ערי ארץ ישראל שנמצאו שם יונים, במצרים ובקירינאיקה, במדינות יון אשר באירופה ובאסיה הקטנה. הלשון היוָנית או יפיפיותו של יפת שמה משכנה באהלי שם ועקבותיה נודעו גם בהעברית והארמית, ותהי חשובה מאד בעיני

---

[1]) סנהדרין כ"א ע"ב: „הניחו להדיוטות כתב עברית ולשון ארמית, מאן הדיוטות? א"ר חסדא כותאי. עיין ברית חדשה באגרת פולוס הראשונה אל הקורינתיים י"ד, בפסוקים: ט"ז, כ"ג, כ"ד שקורא את אלה שאינם מבינים לשון הקודש בשם הדיוטים. „לשון הדיוט" בנגוד ללשון הקודש נמצא נזכר בירושלמי יבמות פט"ו הלכה ג'; ירושלמי כתובות פ"ד הלכה ח'; בבלי בבא מציעא דף ק"ד ע"א. „משל הדיוט" הוא הפתגם של העם הנאמר בלשון ארמית כיוצא מכמה מקומות במדרשים.

[2]) רבי צדקיהו הרופא בשבלי הלקט סימן י"ט דף י' ע"ב. הריא"ז באלפסי מגילה ריש פרק ג', טור אורח חיים סימן קמ"ה.

[3]) שנוררער: ביבליאטהעק דער ביבבלישען ליטעראטור (13. 3 S. 954); אריענט 1842, נומר 2, צד 19; יוחסין דפוס קראקא דף ק"ב ע"ב ודף קכ"ג ע"א. ושבלי הלקט בהנ"ל.

חכמי ארץ ישראל [1]. תרגום היוני השבעים ותרגומו של עקילס הגר מפונטוס נעשו בשביל היהודים ההילינים באלכסנדריא של מצרים ואסיה הקטנה ואיי יון; ולהם היו קוראים את המגילה בפורים „יונית ליונים" [2] וגם את מקצת התפלות (או קריאת שמע) היו קוראים בלשון יונית [3], מובן הדבר, כי לא היה מקום להתרגום בשפה זרה להיהודים ההילינים, וכנראה לא מצא שם מקום התרגום בצבור הנהוג אז בבבל וארץ ישראל, כי הלשון הארמית היתה זרה מכל וכל ליהודי מדינות יון או ארצות מושבות היונים. מוטלת בספק עד היום היא השאלה: אם היה נהוג תרגום יוני לעת קריאת התורה בבתי הכנסת לקהלות ישראל היונית. הנובֵילה (חֹק חדש) הידועה (בספר התורה (Codex) השני) של יוסטיניאנוס קיסר רומא המזרחית תחת לברר הענין הזה עוד תרבה בו ספקות ושאלות, ואשר יוצא ברור מכל המשא ומתן בההלכה הזאת הוא, כי התנגדו היהודים להנוסחאות שבכה"ק כפי שבאו בהתרגומים ללשון יונית *).

אך גם בהכנסיות הישראליות באותן המדינות, אשר שם היתה הלשון הארמית מובנת לכל היהודים לא היה עוד התרגום מספיק למלא צֹרך אחר נרגש אז מאד. יותר מכל ספרי הקדמונים היו דרושים פירושים ובאורים לספר התורה, הקדוש להעם מקבלי התורה, כי עִוְּות הכתובים או גלוי פנים בתורה שלא כהלכה מסבבים אבדן האומה וחטאים ועונשים בעולם הזה ועולם הבא; וביחוד בהיות התורה דורשת פירושים ובאורים לפי המעמדים החדשים, תולדות שנויי העתים בחיי החברה והאדם הפרטי. הלכות רבות נתבטלו מאליהן בתור הלכות למעשה בזמנינו בחרבן בית המקדש ואבדן החוסן הלאֻמי, ונמצאו בלי ספק גם דינים קבועים ומפורשים בתורה שלא באו מעולם לידי מעשה; למשל, כי יכתוב לו המֹלך ספר תורה לשמו, והיתה עמו ספר התורה וקרא בו, „יוצא למלחמה מוציאה עמו, נכנס הוא מכניסה עמו" [4]), דיני עיר הנדחת [5]), בן סורר ומורה ובית המנוגע, שההכמים האחרונים

---

[1]) מאור עינים ספר א׳ סימן ח׳ דף נ׳ ע"ב.

[2]) מגילה י"ח ע"ב.

[3]) ירושלמי סוטה: רבי לוי בר חיתה אזל לקיסרין שמע קלון קריין שמע אלוניסתון.

*) עיין דברי ימי ישראל ח"ג בפנים עמוד 32 ובציון ז׳ עמוד 398—400 והערת הח׳ הרכבי שם.

[4]) סנהדרין כ"א ע"ב.

[5]) בהנ"ל ע"א עמוד א׳ ובתוספתא שם פרק ז׳

היו אומרים עליהם: „לא היו ולא עתידים להיות״ 1). למיני דינים אלה יש לחשוב גם את: כנוסת הרוצח לעיר מקלטו, עונש עין תחת עין ממש, האזהרה של משוח מלחמה ליראים ורכי הלבב שישובו לביתם ממערכות המלחמה והאזהרה שלא לשוב לשבת בארץ מצרים *). **)כנגד זה נרגש העדר גדול בספר התורה הכתובה המנהגים הדתיים והמשפטים בין איש לחברו בכמה פנים; ומכל פרטי היחסים והמעמדים שבחיי העם והחברה הישראלית, מכל החקים וההתורות והאמתיות של תורת היהדות נמצא רק מעט מהם מפורשים בתורה הכתובה, כאשר יאמר החבר בהכוזרי (מאמר שלישי ל״ה): „זה ספר משה הפשוט הוצרכנו במלותיו אל כמה כתות מן הקבלה: ענין החדשים מי הם חדשי מצרים או חדשי הכשדים? הזביחה מה היא? אם נחירה או הרג או שחיטה? סימני העוף הטהור והטמא, גדר המלאכות של שבת, מצות הציצית, המילה והסוכה, אמונת השארת הנפש, איזו מצוה חשובה מחברתה, כי תדחינה המילה והפסח את השבת״. מלבד זה בחיי העם הישראלי כבר נמצאו דינים ומצות שהיו עתיקים לימים כימי מציאות התורה והעם, והם נקראו בשם „הלכה למשה מסיני״, או כי באו בקבלה מפי אבות האומה ונקראו „דברי סופרים״ שנכבדו בעיני העם יותר מדברי תורה. ואחרי כל אלה נמצאו בכתבי הקודש כתובים סותרים זה את זה, דברים סתומים ומקוטעים וצֹרך צֵרופם ובֵאורם היה נרגש מאד עוד בעת ההיא, כאשר עוד לא נרגש צֹרך בהתרגום. וכחזון הזה הננו רואים גם בספרי הנביאים, אשר דבריהם היו נחשבים לדברים ופקודים מה׳ ללכת בדרכי ישר 2), במדברותיהם של הנביאים ובהמשא אשר נשאו על העם נשקפה התבונה הרוחנית של היהדות הקדומה או נשמת התורה הלאמית, בעֹז מליצתם ורַעַם תוכחתם היו מעוררים את רוח בני עמם — איש ואיש בפרט וכל בני האומה בכלל — לדעת את הדרך ילכו בה והמעשים אשר יעשו: כל טוב האומה ורעתה, עליתה וירידתה, ששונה ואסונה, שפונים טמונים באוצר הרוח שבאו לנו בירושה מצירי ההשגחה אלה. התורה היתה מאירת עינים

---

1) בהנ״ל.

*) על בטול הדברים האלה של צונץ אדבר להלן.

**) הדברים האלה עד סוף הענין אינם נמצאים מפורשים בהמבוא של גד״פ, אך בעיקרי הרעיון שלהם ואנחנו הרחבנו פה מעט הדבור.

2) כי תורת משה היא תורת הנביאים, ודברי נביאים היו נחשבים כדברי התורה יוצא מהפסוקים (מלכים ב׳ י״ז, י״ג): ויעד ה׳ ביד נביאי כל חוזה... ושמרו את מצותי וחקותי אשר צויתי את אבותיכם ואשר שלחתי בידי עבדי הנביאים; ובדניאל (ט׳, י׳—י״ג): ולא שמענו... ללכת בתורותיו אשר נתן... ביד עבדיו הנביאים.., כאשר כתוב בתורת משה וכו׳. ועיין עוד נחמיה ט׳, ל״ד.

לכונן דרכי העם ומעשיו בהזמן ההוֶה והנבואה קרעה את הערפל ותסיר את המסך הפרוש על העתיד.

על פי הדברים האלה הנה היה מחויב הדבר, כי לשני היסודות של התורה שבהעבודה בבית הכנסת שהם: קריאת פרשיות התורה ותרגומן, נלוה אחרי כן גם יסוד שלישי: פירושים (על הכתובים), הוראות, דרשות וכדומה. אך איך נדע תכונות הפירושים והבאורים, הדרשות והתוכחות? ואיך נדע טיבם ומהותם? מתי נוצרו ונולדו? מה הנה הלקיהם ואופן בריאתם ויצירתם, התפתחותם, הפרחתם וירידתם? בכלל תולדות הדרשות האלה מימים מקדם עד ימי שנותינו מה הן? לתשובות השאלות האלה יש לברר מקודם עניני החקירה אשר בפרקי הספר הזה, שהנה כלן הצעות ליישר דרך ההתבוננות בספרי האגדות והמדרשים, יכודותיהם ושרשיהם ואופני פירושיהם

עד כאן המה דברי המבא לספר „קורות הדרשות בישראל" בתמציתם. בזה כבר אמר צונץ להוכיח, כי התורה שבעבודה (הדרשה בתור חלק נכבד בעבודת אלהים) היה מנהג קרום כקדמות עם יהודה למן עת התפשטות התורה בין העם (במאת השנים לפני חרבן הבית השני), והוא מתמיד והולך עד ימינו ודורנו. אמנם עוד לא באר מַהות הדרשה ותוכנה, אך בהוכיחו קשור התרגום אל הקריאה בצבור, כבר יצא ידי הוכחה על דבר קדמות הדרשה והיותה יסוד ושרש העבודה, כי באמת התרגום הוא מדרש שלם, לא לבד תרגום השבעים הנוטה בכמה דברים עקריים מגוף כתבי הקודש, ובמשך הזמן נשתרבבו בו גם דברים מה„מחדשים" להכריע את הכתובים לפנים ידועים וכוונות מיוחדות, כי אם גם תרגומו של עקילס היוני והנעשה במתכֻנתו תרגום אונקלס שלנו, הם מדרש בפני עצמם. — זה יוצא מכל התרגומים המרחיקים את הגשמיות מהשי"ת, דבר המורה על היחס הישר שבינם ובין חכמי ישראל האלכסנדרונים, כאשר יבאר כל זה בפרק ה', (שהוא הצעת התרגומים השונים וחשיבותם בתור מדרש הלכה והגדה). מתכלית הספר הזה הוא שלא להִכָּנס להקירות ההיסטוריה הספרותית, כי אם למסור תמצית ספריו ומאמריו של צונץ. ועל כן עלינו להעיר גם כן, שבהמבוא הזה, אמנם השיג צונץ את התכלית העקרית להוכיח בראיות ברורות, כי התורה בצבור והתפלה בצבור היו אחיות תואמות אשר התלכדו ולא התפרדו כמעט מראשית הגָלותן בחיי הדת והלאֹם; אך גם עלינו להודות, כי בהערותיו או בהחלטותיו במקום שאינו נוגע לגוף הענין שהוא דן עליו הוא מדמה ענין לשאינו ענין להתכלית הדרושה; עלינו להודות, כי הוא, צונץ, כבש את הדרך שהלכו בה אחריו חכמי ישראל

באשכנז, ואשר הביאם כמה פעמים לגלות פנים בתורה שלא כהלכה.

הדרך הזאת היא: לכלול כללים ולהניח הנחות ואחרי כן לבקש להם סמוכים מכתובים ומאמרים, להכריח את הכתובים ולאנוס את המאמרים לקיים כלליהם והנחותיהם. לאות ודוגמא הננו מביאים בזה החלטתו שהבאנו למעלה (עמוד 71), כי היו מצוות בתורה שלא באו לעולם לידי מעשה, החלטה שעל זה נתפש מאת מבקרו החרוץ רבי אליקום המיל זאהגי (הראבי"ה). המצות האלה הן, לדבריו, תשע: כתיבת ספר תורה ע"י המלך שתהיה עמו תמיד ויקרא בה כל ימי חייו; דין בן סורר ומורה; שריפת עיר הנדחת; מנוסת הרוצח בשגגה לעיר מקלטו ודין גואל הדם; עונש עין תחת עין ממש; חזרת „יראים ורכי הלבב" ממערכות המלחמה; אזהרה שלא ישבו בני ישראל בארץ מצרים; סגירת בית המנוגע; מצות שמיטה. הדברים המתמיהים האלה לקח צונץ מדברי יחיד בתוספתא (פי"א ופי"ב) ובתלמוד בבלי סנהדרין (דף ע"א עמוד א'). וגם בדעת היחידים בזה נמצא סמוכים להשערתו רק בשלשה ענינים (בן סורר ומורה, דין עיר הנדחת ובבירור כמעט נדע זאת בענש עין תחת עין עפ"י המסרה הקדומה דאסמכוה אקרא) וביתר ששת המצות דבריו מוכחשים מראשם ועד סופם. המצוה שיכתוב המלך ס"ת מלבד שנאמרה מפורש במקרא: וכתב וכו' והיתה עמו וקרא בה כל ימי חייו (דברים י"ז, י"ח—י"ט), הנה תבאר המשנה פרטיה לאמר: „יוצא למלחמה מוציאה עמו, נכנס מכניסה עמו, יושב בדין היא עמו, מיסב (בסוד יועציו) היא כנגדו ... והוא עושה אותה כעין קמיע ותולה בזרועותיו" (סנהדרין כ"א—כ"ב, ע"ב). ומפני שהדברים אמורים בלשון הזה יוצא מפורש כי במנהג קבוע וידוע תדבר המשנה. ובכלל כל אלה דברים מסכימים למנהג העם ועל פי הרוח השולטת בארץ הקדם לשאת קמיעות בצאתם למלחמה; ועוד יותר קרוב הדבר אל השכל, כי זאת התורה אשר שם משה לפני בני ישראל, היא תורת הממלכה הישראלית — הקונסטיטוציה — שהמלך מחויב להיות נזהר בה עוד יותר מהעם, והוא ועמו מושבעים ועומדים עליה מהר סיני, ומאין מצא לו צונץ סמוכים להשערה פורחת באויר לבטל את המצוה שבי תורת הנימוס בישראל, בהיותו לעם שליט בארצו היתה נשענת עליה? בן נגד האמת היא החלטתו, כי המצוה ליראים ורכי לב לשוב מן המלחמה לא נתקיימה, וממקום שיאמר להסתייע מחשמונאים (ח"א פרשה ג' פסוק נ"ו) מבוארת סתירת ההנחה הזאת; ואם אין ראיה לדבר יש זכר לדבר שנתקיימה המצוה על ידי גדעון במלחמתו במדין (שופטים ז', ג'). ומה יקרו דברי רבי יוסי הגלילי, שאחרי כי יפרש המקרא: הירא

ורך הלבב — מעברות שבידו, יאמר, כי בשביל העֲבֵרָנִים האלה הכריזו גם על לוקחי אשה חדשה ובוני בית חדש שישובו, „שתלתה להם, (לבעלי עברה) התורה, שיחזרו בגללם שלא לפרסם את החטאים". ומדוע זה נחליט לעקור מנהג יפה כזה מחיי הנימוס והמדינה בדברי הישראלים הקדמונים? כן לא נאמנו דבריו אף במקצתם: בדבר מנוסת הרוצח לעיר מקלטו, שהרי יהושע כמעט שנכנס לארץ הרגיש הצרך להבדיל שלש ערים (יהושע כ׳) לנוס שמה כל רוצח מלבד ג׳ ערים שבעבר הירדן, ובמשנה מדברים התנאים שבימי הבית השני בפרטי דיני ערי מקלט (מכות פ"ב), וביותר מתמיהים ומפליאים דברי צונץ בדבר השמטה, אשר כל מי שיש לו ידיעת בית רב בהתלמודים וספרי המשנה והברייתות ידע דיני השמטה דור אחר דור, הדעות השונות, החומרות והקולות התלויות בה מימות הבית השני; מאה שנה לפני החורבן התקין הלל פרוזבול; ויוסף פלאוויוס יספר, כי אלכסנדר המוקדוני פטר את היהודים ממסים וארנוניות בשנת השמטה שאין בה חריש וקציר, וכאשר בקשו ממנו השמרונים לפטור גם אותם, דחה אלכסנדר את בקשתם בנתינת טעם לדבר: מפני שאינם שובתים בשנת השמטה[1]. הוא הדבר שדברנו, החפץ לכלול כללים ולהניח הנחות, ולנטות אחרי כן קַו על הפרטים בכדי לקיים את הכלל ולחזקו, מביא לפעמים את החכמים לעַוֵּת הישרה ולהוציא משפטים מְעֻקָּלִים. ומחטא זה לא נִקָּה גם האב לחכמת ישראל באשכנז, והחוקרים שיצאו בעקבותיו.

נשובה נא ללַוֹּת את צונץ בדרכי חקירותיו על דבר „חשיבות רשה במקהלות", ותולדות ה„מדרש וההגדה" בישראל.

בהקדמתו מבאר צונץ, כי תכלית הספר וכוונתו מבֹארות בפרק העשרים (עצמות ה„דרשה" בתולדות ישראל הקדמוניה). אך להגיע להתכלית הזאת מצא דרוש להקדים הצעות, אשר (לדבר בלשונו) בעזרתן ניישר הדרך להבנת ספרי המדרשים וההגדה, לדעת שרשיהם ואופני פירושיהם. להשגת התכלית הזאת חתר צונץ לראשונה למצוא רישומי ה„דרשה" בכתבי הקודש קרוב להעת שבה

---

[1]) בקדמוניות לפלאוויוס ספר י"א סוף פרק ה׳. וידידי הח׳ צ"ה יפה הוסיף להעירני עוד בראיות מבטלות הוכחת צונץ: בחשמונאים א׳ ו׳ נ"א כתוב: ואנשי בית צור לא יכלו לעמוד בעיר כי חזק עליהם הרעב מפני שהיתה שנת השמטה. במלחמות היהודים לפלאוויוס ספר א׳ פ"ב כתוב שהורקנוס חדל להלחם בהגיע שנת השמיטה שאז שובתים ממלאכה, ובקדמוניות היהודים ספר י"ד פרק ט"ז כתוב שירושלים נכבשה ע"י הורדוס וסוסיוס בשנת השמטה שלא היה לחם בעיר.

נסתם החזון וחדלה הנבואה מימות עזרא ונחמיה עד ימי שירי אנשי כנסת הגדולה — או עד ימי הכהן הגדול שמעון הצדיק ועד בכלל. אחרי שיבאר, כי התימתם של כתבי הקודש תורה ונביאים קדמה להתימת הכתובים (עמוד 35 הוצאה שניה), יאמר כי בהכתובים האחרונים (עזרא, נחמיה ודברי הימים) כבר נראו נִצָּנֵי ה„דרשה" וסימני תורה שבעל פה, תורת ה„מבינים והסופרים" שם כבר נזכרו „מ ד ר ש ה נ ב י א ע ד ו" (דה"ב י"ג, כ"ב), „מ ד ר ש ס פ ר ה מ ל כ י ם" (שם כ"ד, כ"ז), שם נזכרו גם „מ ב י ן ע ם ת ל מ י ד" המבטא הבודד בכל כתבי הקודש ומדבר בשפה ברורה על מושגי תורה שבעל פה ו„ה ע מ ד ת ת ל מ י ד י ם ה ר ב ה" כפתגמם של אנשי כנסת הגדולה (פרקי אבות פ"א) הלוים היו אז „מבינים" (דברי הימים ב' ל"ה, ג' וכמה פעמים בעזרא ונחמיה). זה הוא תוכן הפרק השני שכלו על „תכונת הספר דברי הימים", הכולל (לפי דעת צונץ) גם את עזרא ונחמיה. אחרי החלטתו, כי חתימת התורה והנביאים היתה בימי נחמיה או ימים מועטים אחריו ובכל אופן בימי מלאכי אחרון הנביאים החותם את החזון בדברים רבי הענין: „זכרו תורת משה עבדי", לאמר: זמן הנבואה כבר עבר. וזמן ההגיון בתורה והעמק בה הגיע, והתימת הכתובים היתה בסוף ימי אנשי כנסת הגדולה, בימי שמעון הצדיק ולפני יהושע בן סירא (פרק ב'), הוא בא לדון על דבר תכונת „ה מ ד ר ש" (הפרק השלישי).

את ההגיון בתורה וספרי הנביאים, או את השעבוד הרוחני שנשתעבד העם בהלך רוחו והתפתחותו הדתית אל ספרי קודש אלה הננו רואים מקדמות ימי האומה. יהושע כבר נצטוה מפי ה': „לשמור לעשות ככל התורה אשר צוך משה עבדי", כי לא ימוש ספר התורה מפיו ויהגה בו יומם ולילה, והמשים ושמנה פעמים נזכר שם מ ש ה בספר יהושע לבדו, ובכל יתר ספרי כה"ק רק ששים ואחת. ממזמור תמניא אפי שבתהלים (קי"ט) המתחיל „אשרי תמימי דרך ההולכים ב ת ו ר ת ה'" נשמע מאות קולות מֵהֵד קול המספר במעלות ה ת ו ר ה והשיבותה; בכל פסוק ופסוק מהמזמור בן מאה שבעים וששה פסוקים הזה יקשור המשורר כתר לה„תורה", להעדות, החקים, הפקודים והמצות. מני אז החלו מורי העם, ממלאי מקום הנביאים בימים מקדם, להשכיל אל ספרי ה ת ו ר ה ו ה נ ב י א י ם ולהוציא מהם את המצות והמוסרים האצורים בהם. מימות עזרא ונחמיה היתה תעודת הסופרים (הכהנים והלוים) הפצת ספרי התורה והנביאים ושמירת המצות והחקים. במקום הנביאים באו הסופרים, והתלמידים היו עתה את אשר היו בני הנביאים מלפנים. וזאת היתה גם עבודת הלוים „המבינים והסופרים", לדרוש

במקהלות בבתי כנסיות ובתי מדרשות בימי השבתות והמועדים לפי צרכי ומניהם. ולמן היום שדבר אנשי כנסת הגדולה היה „להעמיד תלמידים הרבה" ו„לעשות סיג לתורה" היתה עבודת „המבינים והסופרים": להבין במקרא, להשכיל בתורה, למצוא סמוכים ומקורים בתורה הכתובה לדינים ומנהגים הנשרשים בחיי העם וימיהם כימי התורה הישראלית, כה היה הדבר נמשך והולך מאות שנים, בכל ימי ממשלות „מלכי הנגב" („מלכי מצרים התלמיים או הבטלמיוסיים)" ואחריהם „מלכי הצפון" (הסיליקיים) הסוריים. לשמעון הצדיק מ„שירי אנשי כנסת הגדולה" היה תלמיד אנטיגנוס איש סוכו, הראשון בין חכמי ישראל הסופרים, שנקרא בשם יוני. המסרה תספר, כי תלמידיו פקרו בתורת הסופרים וגם הכחישו בהשארת הנפש, ואז החלו דעות היונים למצוא להן מהלכים בין העם ותוצאותיהן היו: התפלגות העם לפלגות, קריעתו לקרעים וכתות — מבית, ורדיפות — מחוץ; הכתות הנפלגות מרוב העם במנינו ובנינו חזקו עוד ידי הצוררים מחוץ בימי התעוררות הלאמית על ידי החשמונאים ותגברת הקנאה לקדושת התורה, לאהבת ארץ מולדת ולהספרות הלאמית (כתבי הקדש) כשלו ונפלו ראשי המפלגה אשר בקשו להביא הדעות היוניות בקרב עם יהודה ותורתו, אחרי אשר היתה יהודה לקבוץ מדיני חפשי משעבוד לעם אחר, בהיות שמעון החשמונאי נבחר העם לנשיא וכהן גדול (רי"ב שנה לפני חרבן הבית) ונוסדה הסנהדריה, אשר תעודתה היתה ללמד חק ומשפט בישראל ובראשה עמדו הנשיא ומשנהו — אב בית דין. אז החלה תקופת הזוגות; שלשלת הקבלה, אשר לא נפסקה עוד מני אז ועד הנה. ואחריהם של המקבלים הראשונים בעלי הזוגות ומבית „מדרשם" יצאו התנאים והרבנים, החכמים ותלמידי החכמים, ויודעי ספר בלבד נקראו בכלל בשם „חברים ובנאים"[1]. מני אז נשתעבדו דורות האחרונים לחכמי הדורות שקדמום ונודעים אז כבר המבטאים: „רבותינו", „חכמינו". למיום שפקרו הצדוקים והתגברו הריבות מבית, והרומאים מחוץ הכבידו עֻלם על העם, התחזקה עוד יותר רוח העם בתורתו מורשת אבותיו, והתחזקות חקי התורה על ידי הרדיפות נשקפת לנו בדברי החכמים: „כל דבר שבית דין נותנים נפשם עליו סופו להתקיים בידם", „וכל מצוה שמסרו ישראל נפשם עליה בשעת השמד

[1]) שבת קי"ד ע"א

נוהגים אותה בפ"הס"א" ¹). צונץ משער, כי בימי התקופה הזאת (מן החשמונאים עד אחרי הה"ב יותר ממאתים שנה) נכתבו ספרים הרבה, אך נאבדו במהומות המלחמות בימי אספיסנוס, טיטוס ואדרינוס, וביחוד בימי רדיפות התורה והחכמים, הגזרה על הסמיכה, תלמוד תורה, כל אלה הרדיפות הנודעות לנו בשם גזרות אדרינוס קיסר. הדברים שנשארו לנו ממדרשי העת ההיא הן: דרשות, צֵרופים ובאורים, והתרחבות מושגי התורה שבעל פה או תורת הדינים בדְבָרים למדים מענינם. בצמיחת הברית החדשה, בהתחזקותה עדי הצליחה להיות שלטת ברומא המזרחית והמערבית, נולדו צרכים רבים במדרש והגדה להוכיח נצחיות תורת משה. מורי העם ומאשריו ראו, כי דרוש לבני האומה הירודה טל של תחיה מזכרונות ימים עברו, תנחומים בצרותיו, ועליהם לעשות חזוק לתורה בדברי ישועה ונחמה הנסמכים על כתבי הקדש, מורשת העם וסגולתו. כה צמחו מתחתם: מדרש ההלכה וההגדה, הראשון לבאור משפטי התורה להלכה ולמעשה, והשני להצעת האמונות והדעות, המוסרים והתקוות הלאֻמיות, וקנו תפיסת יד בחיי הדת של האומה כל ההלכות וכל החקים שהוציאו הסופרים מדברי תורה על פי מדות ידועות. אז נתחברו הספרים: משנה, תוספתא, ברייתא, ספרא, ספרי, מכילתא, ועוד ועוד. כל אלה הספרים מקורי התורה שבעל פה שמוצאם מימות רבי עקיבא עד הדור שאחרי רבי יהודה הנשיא. צונץ מחליט ומוכיח את קדמות חבור תלמוד ירושלמי על הבבלי, ידבר על דבר „נחותי דמערבא" שנזכרו בתלמוד בבלי (רב דימי ורב אבין=רבין) ע"ד בנין התלמוד הבבלי ותְכניתו, תבנית הירושלמי, הספרים בהלכה שנתחברו בימי הגאונים הראשונים סמוך לדורם של הסבוראים (שאלתות דרב אחא והלכות גדולות), יגע בהספרות הרבנות שקמה לתחיה בגלל הוכוחים נגד כת הקראים ויזכיר מפעלות הגאונים האחרונים (רב סעדיה ורב האי). ובזה תם הפרק השלישי, ובזה כלו דבריו ע"ד מדרש ההלכה, ולהתכלית ספרו נשארו לו לבאר:

מהות מדרש ההגדה וגדריו השונים.

כל דברי המדרש, שאינם נוגעים לקיום המצות המעשיות ודרכי עשייתן — בהלכה למעשה, הם דברי הגדה. ההלכה היא בת הקבלה

---

¹) ספרי ראה: רבן שמעון בן גמליאל אומר כל מצוה וכו', ובירושלמי שביעית פ"א הלכה ה' נאמר: כל דבר שבית דין נותנים נפשם עליו סופו להתקיים כמו שנאמר למשה בסיני.

והמסרה איש מפי איש ומשועבדת מצד אחד אל האותיות שבתורה ומצד השני למסרת וקבלת אבות התורה שבעל פה, וההגדה מוצאה מחקרי לב החכמים, איש איש על פי הגות לבו. כל דבר שמוצאו ממדרש הלכה קונה תפיסת יד בהיהדות המעשית ופעולתה מתמדת ונראית בחיים המעשיים; וההגדה היא בת המחשבה והגיון לב המתלבש בפתגמים ודרשות ותכליתה היא הפעולה כדבר רק בעתו ולא מתמיד והולך. בכל זאת, אם ההלכה היא התורה המעשית בעצמה הנה ההגדה היא המאור שבתורה ומוצאה מהחירות המוסרית, שרש פורה כל מדה נכונה וחפש המחשבות על פי כללים ידועים, אך לא חפש פרוע, פריצות דרכי המוסר או סכלות ובערות. יסודות ההלכה הם: החקים ודיני התורה המעשית ויסודות ההגדה הם: אהבת הלאם והארץ הקדושה, יראת שמים, כבוד חכמים מדות ודעות. ושני המדרשים: ההלכה וההגדה הם שני העמודים שבית התולדה הישראלית נשען עליהם.

צרוף כתבי הקדש ופירושם הפשוט הוא התרגום. אמנם כן, התרגום הוא לפעמים קרובות הבאור היותר מספיק וברור, אך בתכונתו משועבד הוא לאותיות שבתורה ולא לרצון המתרגם, ההפך מהתרגום הוא העיון המחקרי המרחיב מושגי המקרא במרחבי אין קץ ומוציא אותו לכמה טעמים גם יכנים בו כוונות עיוניות וסודות על דבר הבורא והבריאה, בין שני הקצוות האלה הדרש הוא הכר הנרחב, לסבב פני הכתובים אל ספרי הקדש באופן מושך את הלב ונכנס אל הלב, אל חזיונות החיים וצרכי הזמנים. האופן הראשון (התרגום) הוא הפשט, השני (העיוני־המחקרי) הוא הסוד, והשלישי הוא הדרוש. הזמן השליט בכחו וגבורתו על העמים וביותר על העמים המשועבדים והגולים ממקומם הוא הזמן ההוה וצרכיו. ולכן עקבות הזמנים השונים נראו על מדרשי האגדות לדורותיהן לעתותיהן. מסבות הזמן ומאורעותיו גרמו בזה, כי יעמיקו חכמי הזמנים להתבונן בספרי קדש וימצאו בהם ידים מוכיחות על המעשים והחזיונות, הקורות והמאורעות אשר בימיהם לעיניהם. מלבד פעולות הזמנים על בעלי המדרש, הנה גם חבה יתרה אחרת נודעת לבעלי מדרש ההגדה מאשר למדרש ההלכה מכל זכי הרעיון וחושבי מחשבות עיוניות. בההגדה מצאו אנשים כאלה כר נרחב לפניהם להביע הגות לבם, בההלכה מצאו מקום להתגדר רק כחות הזכרון וחריפות השכל, וההגדה נתנה מקום לבעלי לב־מתנה ובעלי כשרון להתפתח לכל צד במעלות רוחם, הם בקשו וימצאו ברוח הנביאים ובעלי כתבי הקדש את חזיוני לבם ומשאת

נפשם, דעות חדשות נקשרו בהישנות, ובהישיעות והנדמיות מימים עברו מצאו נֹהם ותקוה לעתיד לבא. בכל הדורות האלה (בימי גלות אדום — מהה״ב עד חתימת התלמוד) בקשו לחדור אל תוך כוונת כתבי הקדש, למצוא חן ונועם באמרותיהם ולמודים חדשים בפתגמיהם. המליצים מצאו להם מקום במדרש ההגדה להתגדר ולהתהדר בנאומיהם ומיטב הגיוניהם. במדה הזאת שהאריכו הצרות ועל שעבוד מלכיות היה הולך וחזק על משפחות שארית יהודה שגלו ונתפזרו לארבע רוחות השמים, במדת התגברות עקת אויב מחוץ, התגברה אהבת הלאם והתורה מבית, ואז נמצאו אנשי לב ורוח, אשר הרבו להתהלך בחקרי לבם על דבר ישראל והעתות שעברו עליו, חזו בתורה והנביאים חזות הכל: העבר והעתיד של האומה, וילמדו מהם את כל בני העם אהבת הכלל, דבקות במורשת אבות, בטחון בה׳ ותקוה לימים טובים. וכל זה בקשו ומצאו במקראות שבתורה והנביאים והכתובים. בהמשך הזמן למדו להותיר לטובה את מרחבי הדרשה, שאינה מוגבלת בגבולים ומצרים, מדרכי הפשט והכוונה הפשוטה. ורוח הזמנים ההם, מצב ההשכלה בימי המאות הראשונים לעת שנהיתה הברית החדשה לשלטת במלכות רומא, היתה מסַגלת בכלל לחבב הדרשות וההגדות על העם ולעשותן מרוצות להקהל. מני אז היה ה„דרוש״ לאבן חן בידי הדורשים להמשיך לבות השומעים ולהטות מחשבותיהם אל תכלית הדורשים האלה ומגמתם, וכן יתגלה לנו הדרוש בפניו הידועים ובצורותיו השונות בהספרות הלאמית וספרי ההלכה והתרגומים בכלל.

בסדור מדרש ההגדה למיניו השונים, יחלק צונץ את ההגדה לא לפי ראשי עניניה המבוארים למעלה, כי אם לפי סימניה ואותותיה העקריים בצורתה ובנינה והם ששה: א) הגדה שבתרגום. ב) הגדות שנמצאו במדרש והלכות. ג) הגדות בלמודי מדות ומוסר. ד) הגדות ספוריות או תולדתיות. ה) תורת הסוד. ו) הגדות הדרוש, בהרחבת מושגי כתבי הקדש והשתמשות במקראי כתבי הקדש להרחבת המושגים האלה והיא היא עצם ההגדה הדרשנית. — זאת היא תמצית דבריו בפרק הרביעי.

מן הכלל הזה במהות האגדות וצורתן, יוצא צונץ לפרטי המדרשים: ידבר על התרגומים (פרק ה׳), יוכיח קדמות התרגום הארמי ומציאותו במאת השנים לפני החרבן [1]. תבונת תרגום אונקלס על התורה

---

[1]) צונץ משער, כי תרגום ארמי כבר היה מצוי בידי העם בימי החשמונאים ומציאות התרגום של כתובים (איוב) לפני החרבן יוצא מהדברים: „מעשה ברבי חלפתא

ותרגום יונתן בן עוזיאל על הנביאים.— יפָּרט השיבותו של זה האחרון בתור מפרש הכתובים ומוסיף דברים עליהם כעין הגדות. מביא כל המקומות בשני התלמודים המזכירים את התרגום הראשון והשני. בבאו לדבר על דבר „תרגום הכתובים": תהלים, משלי, איוב, חמש מגלות [1], דניאל, עזרא, נחמיה ודברי הימים הוא מוכיח ההבדל שבין תרגום תהלים ואיוב ובין תרגום משלי, בזה שאין בהאחרון כל דרשה וכל הוספה מהמתרגם וחפשי הוא מהגדה [2], לעמת זה התרגום שעל חמש מגלות כלו דברי הגדה הם, ואם גם נאמר, כי תרגום של כתובים נמצא בימים קדמונים, אך בדבר התרגום של חמש מגלות אשר לפנינו ישנם ידים מוכיחות כי חי המתרגם הזה אחר חתימת התלמוד. תרגום אונקלס שבידינו נקרא בשם „תרגום שלנו" להבדילו מהתרגום של התורה המיוחס ליונתן — כי בתלמוד לא נמצא דבר מיוחס ליונתן בן עוזיאל מלבד „ת ר ג ו ם ש ל נ ב י א י ם". צונץ יצרף ויבאר תכונת תרגום ירושלמי וחלקי הפירוש וההגדה אשר בהתרגום הזה ותכונת לשון ארמית המזרחית (הבבלית) והמערבית (שבארץ ישראל) ושם יגלה חדשות ונצורות בתורת הלשון (ע' 72—), ואחרי דברו דברים אחדים על דבר התרגום היוָני של ע ק י ל ס הגר, וימעט הדבור בפנת החקירה הזאת [3] בא לידי תכליתו לבאר כי התרגומים הם הם המדרשים, ויקדיש את הפרק הששי [4].

להגדה אשר בהמדרשים וההגדה הנמצאה בספרי ההלכה.

אף כי „ה ה ל כ ה" מסמנת אותו החלק של תורה שבעל פה הנבדל בחמר וצורה מן ההגדה, הנה היה טבע העִנינים מחייב, כי יגעו שני חלקי התורה זה בזה והתחומים של שניהם יונקים זה מזה. ביחוד נמצא הערובת ההגדה בהלכה, בהספרים הקדומים הסדורים לפי סדר הפרשיות שבתורה וכדברי הפרשן הגדול רש"י [5]: „מדרש הוא ק ר ו ב ל מ ק ר א

שהלך לפני רבן גמליאל (הזקן) ומצאו יושב... ובידו תרגום של איוב וכו'" (בבלי וירושלמי שבת פי"ד ומס' סופרים פ"ה הלכה ט"ו).

[1]) כל זה מעמוד 65 (הוצאה שניה) עד עמוד 70.

[2]) עמוד 68.

[3]) מהנ"ל עד עמוד 86.

[4]) מן 87 עד 103.

[5]) רש"י ברכות י"א: ועיין פירוש הרא"ש נדרים ל"ו: שם הוא אומר על המשנה: „מלמדו מדרש" — ספרא וספרי שהוא מדרש הפסוקים; ובביצה (ב':) בתוס' (ד"ה והיה ביום הששי) נקראה גם כן המכילתא — מדרש.

כגון מכילתא, ספרא וספרי שהם מדרשי מקראות". לפי תכונת הענין במדרש הלכה „שהוא קרוב למקרא" נוח לו יותר לבעל המדרש לצאת מהלכה להגדה. אך ישנם ספרי הלכה שעל פי ענינם הקשה בעֹמק הענין ומצוי הדין אין כל שתוף ונגיעה להם ולההגדה, ובספרים אלה לא הגיעה ההגדה להיות רוחה שולטת בהם במדה מרובה והיא רק טפלה לההלכה והם ספרי המשנה והתלמוד. אך בהיות יסוד ושרש ההלכה גם כן המוסרים הטובים וישרת המדות, בהיות גם היא נוגעת בפתרון המקראות שבכתבי הקדש, הנה מתגלגלים הדברים בהגמרא, שהדבר המְסֻמָן אותה ביותר, היא השקלא והטריא לכל פרטי הענין וחלקי חלקיו, לצאת מהלכה להגדה, ואם הגמרא המפרשת את המשנה שענינה מדות ודעות, הנהגות טובות או זכרונות התולדה הישראלית, אז כֻלה הגדה. בהפרק הזה יבקר צונץ קדמות הספרים: סדר עולם רבא וזוטא ספרי רבא וזוטא, ספרא, מכילתא — שהם ממיני הספרים הראשונים (המסודרים לסדרי הפרשיות שבתורה) וממין השני (המשנה, ביחוד המסכתות: פרקי אבות, מדות וכו' התוספתא, והברייתא, אבות דרבי נתן, מסכתות קטנות ועוד ספרים רבים מהמין הזה ועליהם נלוו גם הספרים שנתחברו בזמן סמוך אחר התימת התלמוד: שאלתות דרב אחאי ותשובות הגאונים. ומכיון שכבר ידע הקורא את ההגדה לפי צורתה החיצונית הוא בא לדון בדבר ההגדה על פי עצמותה, השיבותה ותכליתה המוסרית, וזה יצא לו ראשונה:

בפרק השביעי[1]) יצא לראשונה לבאר אֵיכות ומָהות.

ההגדה הלמודית־המוסרית.

ההגדה בכלל לפי עצמותה ומגמתה תתחלק: למוסרית וספורית או תולדית. מהבינה בכתבי הקדש ביחס המעמדים השונים, הצרכים והדעות שנולדו בין בני האומה בזמן מן הזמנים, נתהוו, על ידי חכמי הדורות ותוצאות ותורת הנסיונות: למודים, פתגמי מוסר, אמרי בינה, משלים ומליצות. הפתגמים, הלמודים והמשלים האלה, אף כי אינם עומדים בקשר ויחס ישר אל תוכן ספרי הקדש, יש לראותם כתנובת רוח הלאֹם הישראלי אחרי סתום החזון, כי רוח חוזי־יה דובר ברוב הפעמים בקרב המליצים האלה, וכהנביאים ובעלי ספרי הכתובים היתה עמדתם על אדמת ישראל, ובני הדורות הבאים מצאו אותם מהאימים לכתבי הקדש וסִגלו להם את תורת המוסר היוצאת מההגדה הזאת כאשר סגלו

[1]) עמ"ד 103—125.

להם את כתבי הקדש. — ואם הלמודים האלה אינם נובעים ממקור חיים — ספרי התורה והנביאים — הם נסמכים ונטפלים בכל זאת אל האמונה הלאמית והספרות הלאמית, יען תוכן רצוף רוח היהדות הטהורה, אהבה נצחת ודבקות עצומה ללאמיות ישראל; מהתמונות המופלאות של ההגדה המוסרית הן: המשל, החידה, הפתגם. באמת נקראים כל משלי מוסר, ספורים ואמרי בינה כלם בשם אחד „משל". נפלאות ונצורות ישמיענו צונץ בהפרק הזה, באספו את כל המשלים, הספורים ולמודי המוסר בכל מרחבי ההגדה וספריה הרבים, ויספר לנו תולדות המשל מן ספר התהלים, משוררי — שירי קדש, אשר פתחו „במשל" פיהם ו„פתרו" בכנור „חידתם"; מאיוב וחבריו המליצים, עד בן סירא ורבי מאיר ומשלי שועלים אשר לו, ואחריהם דור אחר דור, במשניות ברייתות, מגלות סתרים, פרקי אבות, אבות דרבי נתן, מסכתות קטנות, תנא דבי אליה, דרשני הספרדים הקדמונים והאחרונים עד דרשני אשכנז ופולין. ובדרך הלוכו יפיץ צונץ אור חדש, או יעורר לבבות המתבוננים, על תכונת ספרים קדמונים ואוצר החכמה הספון וטמון בהם.

אחרי ההגדות המוסריות־הלמודיות תבא החקירה (בפרק השמיני):

על דבר ההגדות הספוריות או ההיסטוריות.

יסודי ההגדה ושרשיה כאשר כבר הזכרנו, הם: השמועה והספור והם לבדם כמעט ממלאים את כל חללה. התולדה בעצמה ביסודותיה היא לפעמים: שמועה ומְסֹרת. השמועות החדשות הנוספות מדור לדור, מצָרפות ומבָררות את השמועות הקדמוניות ומיַפין פניהן. בההלכה המפרשת את „דבור" התורה, ובהספורים והמסרות הנטפלים לה מקבלת התולדה קוי־פנים בולטים, ובבחינה ידועה נוכל לאמר, כי תהיה למוחשת ומורגשת. תחת מעטה התולדה וספורים התלוים במעשים שנהיו ובאו, מתפרסמות הדעות האמתיות בעם, נפתרים הדברים הקשים שבספר התולדה, מתחזקות התקוות והנחמות, לשגב ישע ולחזק הידים הרפות של סובלי עול הגלות, לזכור תכלית יעודם ולתת להם כח ועָצמה בימי ענִי ותלאה. הנה כן נראה את שלשת סוגֵי ההגדה: דרשות המקרא, אמרי בינה או המשל והמליצה, עם ההגדות והשמועות הולכים אל מקום אחד לתכלית אחת: חזוק הרוח הלאמי. השמועות והספורים לפעמים הם הולכים צמדים עם מעשי התולדה, ופעם הם מכריעים תחתם את המעשים ומשעבדים אותם אליהם. יש שהשמועה או הספור בא רק לצרף את המעשים ולבררם, לתת לוית־חן בשיחה והזון להמעשים המאומתים בהתולדה, ובימי דורות

אוהדים והחזון או המליצה השירית הזאת מקבלת צורת הדבור הפשוט עד כי בני הדורות האחרונים יחשבו את לבוש האמת להאמת בעצמה, והשמועה וההגדה הספורית יחשבו למעשה מאומת בהתולדה; על כן מוצאים הננו בההגדה הספורית או ההיסטורית שמועות וספורים לפעמים משלימים דברי המעשים בכתבי הקדש ולפעמים נוטים מהם. הספורים (בהמשך הזמן) יהיו למאורעות התולדה המאֻמֶתת או כי ישארו הגדות ומשלים.

עוד זמן רב לפני חבור ספר דברי הימים היתה השמועה מתרועעת להתולדה הַוַדָאִית ותְלַוֶּה אותה על דרכה. לאלה יקרא בעל דברי הימים בשם „מדרש", כאשר כבר הזכרנו למעלה. בדברי הימים מצאנו ספור גדול ממנשה שחזר בתשובה, דבר אשר בעל ספר מלכים יחשה ממנו מכל וכל, ותבא ההגדה ותספר לנו גם דברי התפלה ונוסחאתה, שהתפלל מנשה בשובו תשובה שלמה [1]), ונשען בזה על המסופר בדברי הימים. ממיני הספורים האלה הם גם השמועות הנוספות למגילת אסתר הנמצאות בתרגום השבעים היוני, שאין ספק בהם, כי נשתרבבו בהמגילה על ידי היהודים ההילניים אשר באלכסנדריא של מצרים, וכמו כן ההגדות שבספר תרגום שני. החלום ותפלת מרדכי ואסתר נמצאים בנטיה מהנוסחא היונית בתרגום שני ובמדרש אסתר, בהיוסיפון העברי ובכ"י עבריים. לסוג הספורים האלה נחשוב גם את „מגלת שושן" שמזכיר הרמב"ן על התורה (פרשת כי תצא ועיין כרם חמד חלק ו' עמוד 6); מעשה דניאל וצלם בֵּל; „מגלת בית השמונאי" (נזכרת מאת בעל הלכות גדולות והוא יאמר: „זקני בית שמאי וזקני בית הלל כתבו מגלת בית השמונאי ועד עכשיו לא עלה לדורות עד שיעמוד כהן לאורים ותומים"; הגדה של פסח מן „כהא לחמא" עד „חסל סדור פסח". ובשם שהגדה של פסח מקצתה ספורי תולדה ומקצתה תפלה ושיר, כן ישנם ספורי תולדה שמקצתם הלכה ומקצתם הגדה והיא „מגלת תענית". פה יפיץ צונץ אור בהיר על מוצא המגלה הזאת, תמונתה הראשונה; חלקיה העקרים והתוספות שבאו בה. לההגדות הספוריות או ההיסטוריות האלה

---

[1]) הפלת מנשה נמצאה בסדר הדורות דף ל"ד ע"ב. להעיר ע"ז כס וע לדברי צונץ שהספורים ממין היה בדברי הימים לא היו עוד מאומתים ומוסכמים בדורות מאוחרים יש מגמרא דסנהדרין (ק"ב—ק"ג) א"ר יוחנן ושניהם (תנא קמא שאומר מנשה אין לו חלק לעוה"ב ור"י שאומר יש לו חלק לעוה"ב) מקרא אחד דרשו בירמיה ונתתים לזועה וכו' בגלל מנשה וכו', מר סבר בגלל מנשה דעבד תשובה ואינהו לא עביד ומ"ס בגלל מנשה דלא עבד תשובה.

יחשוב צונץ גם את ספרי ההגדה אשר נדע רק שמם וזכרם ולא הגיעו אלינו: „מגלת יוחסין" (הקדומה מאד כי נזכרת היא במשנה[1]), „ספרא דאדם הראשון"[2]), הברייתות והתוספתות המכילים בקרבם דברי התולדה, כמו כן רבו מאד מגלות התולדה בההגדה שבשני התלמודים. בדורות מאוחרים מזמן חתימת התלמוד נתחברו ספרי מעשיות או קובצים של ספורים שנכנסו בהם גם ספורים שאינם נמצאים בספרי הגדה המצויים בידינו. מאסף כזה נמצא בכתב יד בהוואטיקאן ברומא וכולל בקרבו: „מעשה יהודית", „אנטיכוס", „האשה ושבעה בניה", „ארמילוס", „מעשה בן סירא" ומעשה ד„רבי יהושע בן לוי". נכבד מאד בירור הדברים שלו על סדר „עולם זוטא", צונץ היה הראשון שהעיר על מגמת המגלה הזאת לשים הוד ותפארת על משפחת ראשי גליות שבבבל מגזע מלכי בית דוד; יבאר תכונת ה„יוסיפון העברי", זמן יצירתו וחלקיו, ובכל זאת לא ידבר דבר על דבר הסגנון העברי הצח והנעים שהספר הקדמון הזה מצוין בו מכל הספרים מסוג הזה; ידבר על ס' „אלדד הדני", „מדרש עשרת הדברות", „מעשה פטירת משה", „ספר הישר" ו„מעשה דרב נסים" ועוד ספרים כאלה הרבה מאד, בהפרק הזה נראה תוקף גבורתו בדעת תוכן התורה התלמודית והמדרשית וכל ספרי בעלי אסופות שנתחברו אחר התלמוד.

הפרק התשיעי לתורת הסוד העתיקה. התוכן הממלא את ספרי התורה והנביאים אשר בידינו הוא: תורת ישראל ותולדות ישראל. בשתיהם נגלתה יד ה' הרועה את עם סגולתו. אך בכל ספרי התורה והנביאים לא מצאנו דברים על אל עולם ותכונת הבריאה כלה, כאשר נמצא בהכתובים (איוב, קהלת ומזמורים ידועים בתהלים) מלבד שתי פרשיות אחת בתורה ואחת בנביאים: הפרשה הראשונה שבתורה פרשת מעשה בראשית, הנושאים משאם על אל עולם וישלחו קוֵי אורם אל הערפל אשר שם אלהים, מקור חי העולמים. ובהפרשה שבנביאים מצא השקפה כוללת ומקפת את כל חלקי תורת הסוד הקדמונית המתחיל ביחזקאל וחזיונותיו *), נכבדו מאד השקפותיו של צונץ על ספר יחזקאל ולשונו וסגנונו המופלא,

---

[1]) משנה יבמות פרק ד' דף מ"ט ע"א. להעיר יש כי המעיין שם כמעט שיסכים להשערתי, כי הענין מוכיח, שנכתבו הדברים במאה הראשונה למנין הרגיל. ונראה הדבר, כי „מגלת יוחסין" אינו „ספר יוחסין" הנזכר בפסחים (ס"ב ע"ב), ומשם משמע כי ספר יוחסין היה כעין מדרש על דברי הימים ועיין רש"י שם.

[2]) סנהדרין ל"ח ב', ע"ז ה', א'.

*) נכבדה מאד הערת צונץ, כי מראה יחזקאל קדם לספר דברי הימים. יען כי בהאחרון נזכר מעשה המרכבה: „ולתבנית המרכבה" הכרובים וכו', (דה"א כ"ח, י"ח)

והחלקים אשר ממנו הורכב, אך אי אפשר לנו להאריך הדבור בזה, ומסיים בהיכלות דרבי ישמעאל ואותיות דרבי עקיבא. ואחרי ההצעות האלה בא צונץ בפרק העשירי למרכז חקירתו ונקודתה התיכונה והיא: ההגדה הדרשנית, אשר נושאה הם המקראות שבכתבי הקדש ובאור המלות והענין בפנים שונים.

פירושי התורה והנביאים הם כמעט עתיקי ימים כהספרים הקדושים האלה בעצמם. רישומי הפירוש והדרוש נמצאים בכתבי הקדש. בפרשיות הראשונות שבתורה נמצא פירושים לשמות אנשים ומקומות: חוה, קין, שת, נוד, נח, צוער, אברהם וכו'. כי לפירושים מסוג הזה קראו מדרש, יוצא לנו ברור מדברי האמוראים הראשונים רבי יוחנן ורבי שמעון בן לקיש [1]. מלבד ביאורי המלות האלה, שמקצתם נאמרו בהמשך על ספרים קדומים ועל קבלות ומסורות מימים קדמונים, הנה נמצא גם בהנביאים הושע, יחזקאל, יהושע וספר תהלים אותות נאמנים כי הגו בתורה ודרשו את ספוריה והעמיקו חקור בהם. תכונת המדרש או חקר המלות והענין בספרי הקדש הקודמים בולטת ביותר בהספרים שנכתבו בהדורות המאוחרים ע"י אנשי כנסת הגדולה — בספרי דברי הימים, עזרא ונחמיה —. בתרגום השבעים נמצאות דרשות של הגדות. בן סירא מחבב חכמת הסופרים ולעתים נראהו דורש את הכתובים. בהקרע הצדוקים מן הפרושים, ע"י הויכוחים בין שתי המפלגות בימי החשמונאים על דבר כוונת המקראות שבכה"ק, נתחזקה הבינה במקרא והדרישה בה, ובימי ההורדוסים התגברה דעת התורה ותלמודה, כנראה מספרי הדורות ההם והזמנים המאוחרים הסמוכים להם. וענין הדרישה היה לא רק באור המלות ותוספות ספורים לספורי כתבי הקדש, כי אם השכילו לרוח הדברים, דרשו טעמי תורה, חקרו ודרשו את תכליתה ומגמתה, הקישו ודמו ענין לענין, ועל פי אופנים ידועים הבינו לחדש את המסורות ולתת להן תפיסת יד בהמקרא. הגדות כאלה הנסמכות על הכתובים כבר היו רבים מאד בימי הבית השני, אך לידי התבררות והתפתחות גמורה הגיעו בדורות המשנה, במדרש ההלכה וההגדה. ממיני מדרש אלה הם ההגהות על התורה והנביאים שנמצאו כתובים על „תורתו של רבי מאיר", שהיה לבלר והתפרנס מכתיבת ספרי תורה, הגהות כתובות על שולי הגליון [2]. מדור הראשון לאמוראים ודור

---

[1]) בראשית רבה פכ"ט, וצונץ מונה מאה ושבעה מקומות שבכה"ק עצמם דורשים משמעות השמות העצמיים הפרטים באופן שנמצא בספר בראשית: שת כי שת וכו'.

[2]) ירושלמי תענית פ"א ה"א ובבראשית רבה.

השני והשלישי הננו יודעים, כי היו מעיינים בספרי דאגדתא והיו הספרים האלה מצויים בידי כל אדם [1]), למרות הדבר, שרוח החכמים לא היתה נוחה מכתיבת ההגדה, כאשר בכלל לא נחה דעתם מכתיבת ספרים לבל יִקָּדְשׁוּ ברבות הימים וְיֵהָפְכוּ לרועץ אל המחשבה החפשית וההגיון והדרשה של בני הדורות הבאים, בכל זאת, כאשר כבר הזכרנו למעלה, לא נמנעו טובי החכמים מלעיין בספרי דאגדתא, יש לשער כי קובצי הגדות אלה, אשר רבים מדבריהם עלו בלי ספק בשני התלמודים ובספרים מאוחרים מהתלמוד, ונמצאו עוד בימות הגאונים, נמצאו הצעות עניני ההגדה באותה הצורה והתבנית שנמצא אותם בתלמוד ומדרשים, לאמר: דרשות הכתובים מעורבות בלמודי מוסר וספורים שיסודותם בתולדות ישראל, או שנשתמשו בהכתובים למדרש הלכה או להכנים בדבריהם דעות המתקבלות על לב בני הדור ההוא.

ובכן, לפני הִכָּנֵס לעצם החקירה, עלינו להעביר בסקירה אחת את המדרשים — או קובצי־הדרשות ולדעת את בנינם וצורתם החיצונים. מלבד מגלות־מדרשים, הגדולים שבספרי מדרש השלמים הם: ששה ספרים ששם נכנסו כל ההגדות בדרשת הכתובים והמאמרים ופתגמי החכמים הקדמונים והם: א) „מדרש רבה" על חמשה חומשי תורה וחמש מגלות. ב) „מדרש תנחומא" או „מדרש ילמדנו" [2]). ג) „מדרש שוחר טוב" (על תהלים משלי ופרשיות אחדות בשמואל). ד) „פסיקתא". ה) „פרקי דרבי אליעזר" או „ברייתא דר"א". ו) „ילקוט" או „ילקוט שמעוני". לרגל מלאכתנו, בספר הכולל כל חיי צונץ ותוכן רוב ספריו ומאמריו, אי אפשר לנו להביא אף מקצת מן המקצת של החקירות הרבות על כל הספרות המדרשית. חקירות שכל אחת מהנה הוא ספר גדול ונכבד בפני עצמו. די לנו לאמר, כי בתשעת הפרקים (מן העשירי עד התשע עשרה) מעביר המחבר לפנינו עשרות ואולי גם מאות מדרשים גדולים וקטנים, מדרשים מסודרים לסדר הפרשיות שבתורה או שבנביאים וכתובים (מדרש רבה, תנחומא, שוחר טוב וכו') והמסודרים

---

[1]) ירושלמי מעשרות סוף פ"ג, ירושלמי שבת פט"ז הלכה א', בבלי ברכות כ"ג ע"ב, גיטין ס' ע"א (ושם נזכרו ר' יוחנן וריש לקיש מדור ראשון לאמוראים, בבא מציעא קי"ז א' ושבועות מ"ו ב' (ושם מבואר, כי היו הספרים מצויים בידי כל אדם ונחשבו לכלי בית לגבותם בבית דין), ועוד בכ"מ.

[2]) החכם ר"ש בובער במבוא להתנחומא תרגם לעברית כל הפרק י"ב מהספר על צונץ בהמבוא הגדול שלו פרק כ', והנה המסקנא היא, כי תנחומא ומדרש ילמדנו הם שני ספרים. התנחומא של בובער הוא עצם מדרש תנחומא והתנחומא הנדפס הוא הקיצור ממדרש ילמדנו.

לפי הענינים והזמנים (הפסיקתות), קובצי ההגדות (פרקי דרבי אליעזר והילקוט) וספרי אגדה הקטנים אשר אין להם מספר; וכל הספרים האלה מבארים ומבקרים בבחינת בנינם וחלקיהם השונים, זמן חבורם ותכונתם וצביונם, עד כי דברי המחבר מעידים עליו שיודע הוא לספור אותיות הספרים האלה, ועין בעין נראה את גאון הבקיאות הזה בכל תקפו וגבורתו בנתוח הענינים ובקרת ספרים קדמונים. אמנם כן לא נמלט משגיאות גדולות, והחכמים בפנת הדרישה הזאת: גראֶטץ, יעלינעק, בובער, מאיר איש שלום וא. ה. ווייס ואחרים הרבו לגלות חדשות ולסתור החלטותיו, אבל זה לא יקטין מעלת הספר ומחברו, ולהלן בהתימת דברינו על דבר הספר הנפלא הזה נביא עוד המשפט שחרץ עליו אחד מחכמי הדור, הנראה לנו לנכון מאד.

אחרי כל ההצעות האלה ואחרי כי יבאר בפרק התשעה עשר את אברי גוף ההגדה לכל חלקיה, השלים צונץ את תעודתו הראשונה:— לבאר איכות ההגדה והדרשה על פי דמותה ותכניתה ואופן יצירתה — ונשאר לפניו איפוא לתת לקוראי הספר את הציור השכלי, ההשקפה הרוחנית על המדרש וההגדה, לאמר: מהותה בבחינה מוסרית ולבאר עוזה ותעצומתה על רוח העם מדור לדור וזה מבאר בפרק התשעה עשר והעשרים אשר תוכן דבריהם נביא בזה.

על שני דברים המשטר המדיני בחברת בני האדם עומד: על תורת החקים אשר יעשו אתם בני האדם וחיו בהם חיי חברה מתוקנה, ועל תורת החפש במדה ידועה לאיש ואיש מאישי החברה. החק והחפש בהמשטר המדיני המה המוח והלב בהאדם הפרטי או המחשבה והרגש: המוח מתיגע וחושב מחשבות לָחֹק חקים טובים ומשטרים ישרים לישוב בני האדם, ורגש החפש, רגש נובע מלב מלא חום וחיים, הוא החותך חיים לחיי הלאם והדת, לחיי החברה והמדינה; החקים הם מדת הגבורה שבחיי האנושית, ורגש הלב, התשוקה לחפש ולחיים מתוקנים כרצון איש ואיש בתור אישים פרטים, הוא ממדת החסד הממתיק את מדת הדין, נושא פנים להנטיה והבחירה, ולפעמים נוטה כלפי חסד גם בנטיה משורת הדין, לזכור רחם גם ברגז, לנטות מקו המשפט בזמן מן הזמנים. סדרי החברה הישראלית — החקים והתורות אשר שם משה לפני בני ישראל נמסרו אז להכהנים; הם היו שומרי משמרת התורה וארון הברית — יסודי הלאמית הישראלית —; והיא — זאת הלאמית — נתלבשה ונתגשמה בהם למראה עיני כל הקהל. באחת, התורה היתה הקונסטיטוציה הלאמית, או נשמת הלאם ורוחו, אך הנביאים היו לשומרי האש מן השמים, כי תוקף

תמיד על לב־העברי ולא תכבה, אש החפש והמחשבה הגדולה שהיתה יסוד ושרש התורה, לב היהדות, תכליתה ונקודתה התיכונה. המחשבה הזאת לא נתגשמה מעולם ולא לבשה צורה מוחשית, כי אם התנחלה בין בני העם על ידי אנשי הרוח הנביאים ותהי פושטת צורה ולובשת צורה לפי העתים והזמנים השונים והמשתנים, אך תמיד היה דבר ה׳ בפי עבדיו הנביאים לתת מרוחם על העם ולקרב לבו לאביו שבשמים. כאשר אבד לישראל חירותו הלאמית, כאשר נעקר ממקום גדולו ויהי עבד למלכי בבל ופרס, נסתם החזון ופסקה הנבואה, כי באין חופש לאמי אין עוד נביא וחוזה, אשר ידבר דבר־ה׳ באין מעצור ורוחו תהיה כנחל שוטף וכפלגי מים לב העם בידו להטותו לכל אשר יחפוץ. בדברי האחרון לאחרוני הנביאים: זִכְרוּ תּוֹרַת מֹשֶׁה עַבְדִּי אֲשֶׁר צִוִּיתִי אוֹתוֹ בְחֹרֵב עַל־כָּל־יִשְׂרָאֵל חֻקִּים וּמִשְׁפָּטִים נסתם החזון, פסקה הנבואה ותמה העבודה שבלב מקרב העם ונשארה רק עבודת מוחו — החקים והמשפטים. בחרבן בית מועד הלאם ואבדן החפש ועמידת העם ברשות עצמו, עוד לא אבד העם נצחו ותוחלתו. חייו הִתְרַכְּזוּ כֻּלָּם בתורה וספרי הנבואה ורוח הקדש (הכתובים), שהתנחלו למורשה לקהלת יעקב בכל ארצות תפוצותיה. בית הכנסת היה לבית מועד הלאם, והתורה הזאת, נשמת הלאם. על פי טבע הדבר, התפתחה והשתגשגה וממנה יצא המדרש. עוד מעט — ותורת החקים וחזון הנביאים — תורת המוח והעבודה שבלב נתלבשו שנית בשני סעיפי המדרש — מדרש ההלכה ומדרש ההגדה. ההלכה הוא הח׳ק והמשפט, וההגדה — החופש והרגשת הלב. כאשר לא נמצא בתורת משה ח׳ק ומצוה, כי יהיה נביא בישראל, רק הבטחה „כי יקים ה׳ נביא מקרבך" (כשתהיה האומה ויהיה הדור ראויים לכך), כן אי אפשר היה להלכה לקבוע מקום להגדה בתור דין מדיני התורה, או לקבוע לה מקום מיוחד ותמונה מצוינת ומסוימת בחלקי התורה. אמנם בכל זאת הנבואה, וחותם תכניתה בדורות אחרונים — ההגדה, לא נתבטלו, כי המה הזיונות חיי האומה ומבין שתיהן נושבת רוח אהבת המולדת ובטחון בחסדי ה׳ הרועה את ישראל עמו; בשתיהן הננו רואים אמץ־לב, בטחון חזק ועזוז התקוה לגאולת ישראל ותשועתו באחרית הימים. כאשר הנבואה איננה מליצת מליצים ודברת נואמי נאום לבני העם על פי ההבנה הידועה, אינה מתנת הרוח אשר לסופרים רבי הכשרון, כן לא תֵחשב ההגדה לאחד מסוגי המליצה האלה, ואיננה מלאכת ממלאכות הספרות, כי תחדור היא אל עורקי לב־בני האומה וממנה נשמע דפיקותם בכל מאמצי כחם. בכל תנובות המדרש הננו רואים

תוכן עבודה רוחנית בחיי העם, באמונותיו ודעותיו, בחקרי לבו ומשא נפשו ותקותיו, והנה—ההגדות—תוצאות העבודה הזאת ותנובתה, ועם זה גם הכלים, אשר על ידם הוציאו חפצם למעניהם, ובכן היו ה ה ל כ ה ו ה ה ג ד ה אחרי שנסתם החזון, את אשר היו התורה והנבואה בימי קדמות האומה וחירותה בשבתה על אדמתה, וספרי שני סעיפי תורה אלה היו לספרי הלאם, עדי נקדשו על פני כל העם, ודורות הבאים בטלו דעתם מפני דעת אבות האומה, בעלי שתי פנות התורה אלה, ונשתעבדו להם, לכונן כל ארחות חייהם ודרכי דתם על פי תורת הקדמונים בהלכה והגדה. הן (ההלכה וההגדה) היו לנחלת כלל ישראל כלו ותוצאות התפתחותו בימי אלף שנים, מצבת זכרון מחיי האומה ורחשי לב טובי בניה, גדוליה וחכמיה.

רישומי ה ד ר ש ה או ה ה ג ד ה הראשונים אנו מוצאים במזמורי תהלים שתוכנם וחזותם מעידים עליהם כי נתחברו בזמנים מאוחרים, בהספורים שבדברי הימים, בפתגמי אנשי כנסת הגדולה, ספרי החשמונאים והפתגמים המסורים לנו מה„זוגות" (בפרקי אבות) מימות החשמונאים עד ימי הלל ושמאי והנשיאים בתקופת הרבן הבית השני. עוד א ר י ס ט י א ס יספר כי יש ליהודים ספר התורה וספר הנביאים וכי יתאספו לבית כנסיתם לקריאה ולדרשה (עיין דברי ימי ישראל ח"ב ע' 35), כן יספר גם ידידיה האלכסנדרוני וכן נמצא בפעלי השליחים בברית החדשה, כי היתה דעת התורה והמדרש לתהלה ותפארת בישראל. בין גדולי העם שבכל דור ודור הראה הקב"ה לאדם הראשון „ד ו ר ד ו ר ו ד ו ר ש י ו" [1]), וביניהם נזכרים גם „ד ו ר ש י ר ש ו מ ו ת" [2]) ו„ד ו ר ש י ח מ ו ר ו ת" [3]). גם נמצאו בין המורים שנקראו בשם „דורשים" [4]) או דרשנים [5]) ו„מ ש מ ת ב ן ע ז א י ב ט ל ו ה ד ר ש נ י ם" [6]). בשעה שהתפתחה ההלכה כל צרכה ותהי לענין־למוד גדול ורחב מאד, חדל להיות העסק בהמדרש לענין הדרישה לכל החכמים, כי אם ליחידים „בעלי הגדה", ונמצאו גדולי הלכה שדעתם בהגדה היתה קצרה [7]), כאשר נמצאו מורים מצוינים בדרשה והגדה כ ר ב י א ל י ע ז ר ה מ ו ד ע י שהיה מופלג בדעת הדרשה ועליו אמרו

---

[1]) סוף סדר עולם רבה; ע"ז דף ה'; סנהדרין ל"ח; ובכ"מ.

[2]) מכילתא פרשה י"ח פסוק ב'—ג'; ספרי מסעי וכו'.

[3]) ברכות כ"ב; פסחים נ"ד; חולין קל"ד; ובכ"מ.

[4]) „א ב א ד ו ר ש", ילקוט תהלים רמז תש"ל, שמות רבה פ' ג"ז ובכ"מ.

[5]) משנה סוף סוטה ועיין אליהו זוטא דף ב' ע"ב

[6]) רב ששת, סוכה נ"ב ע"ב, רבי חייא בר אבא ב"ק פרק הכונס נ"ט ע"ב.

[7]) מכילתא בשלח פסוק י"ט. בבא בתרא י' ע"ב ובכ"מ.

גדולי דורו כשהתאספו לדבר איש ואיש דברי דרשה והגדה: „עדיין אנו צריכים למודעי" 1). וכשם שאין כללים וגדרים להדבור הנבואי, כהארה אלהית שאינה נגבֶלֶת בגבולות ומְצָרים, כן אין לתת כללים וגדרים למדרש ההגדה, שלשים ושתים מדות של רבי אליעזר בנו של רבי יוסי הגלילי שהאגדה נדרשת בהן, הנם במקצתם כללים יוצאים ומסורים מזמן קדום על פי הדרשות שנדרשו בימי בעלי המדרש הראשונים, אך בעלי ההגדה האחרונים לא שמו להן לב וידרשו דרשותיהם לפי נטות לבם והלך רוחם בזמנם וכפי אשר הביאו המאורעות ומבטיהם על תולדות העתים לזה, ומקצת ה„מדות" של ר"א בן ר"י הגלילי הן לדעת הוראת משפטים אחרים בדברי כתבי הקדש והבנתם הנכונה והפשוטית שלא לצורך הדרשה. המדרש על פי דרכו ומגמתו לא נגע בבאורי המקראות על דרך הפשט והבאור של המלות והענין, שהיו מלמדים לתינוקות מאביב נעוריהם 2), כי זו כחה של הגדה לעשות את המקרא ליתד לתלות עליו הגיוני לב הדרשן ולהפנות פני הכתובים אל הענינים אשר בהם ישעו בני דורו לפי התכלית המיוחדת ששמו לפניהם הדורשים. במאורעות האומה בימים עברו, בתולדותיה הרשומות בכתבי הקדש, הכניסו בעלי ההגדה זכרונות העתים בימיהם, או פתגמי המוסר ולקח טוב שלקחו מתורת הנסיון, הכל שמו בכתבי הקדש על דרך ביאור בכונה שניה, רחוקה או קרובה. המקראות „לא היו להם ראיה לדבר כי אם זכר לדבר". ולנו די לדעת, כי שרש דבר אמת ולמוד מוסרי נשגב ונעלה נמצאים בהם, ושמלתם לעורם המה המקראות המרוקמים בדבריהם לעדי עדיים בטעם הימים ההם. דרכי הדרשה או האופנים שבו השתמשו בעלי המדרש לתלות למוריהם ומוסריהם בכתבי הקדש היו: שמות משותפים (הסתעפות מלה אחת לכמה הוראות) ושמות נרדפים (מלות רבות להוראה אחת), כעין שדרשו: עשר לשונות של שמחה: גילה רינה וכו' 3), שלש לשונות של שבח: אשרי, הודו, הללויה 4), דרשו סמוכים — לקרב ענין פרשה אחת אל הסמוכה לה בתורה וספרי הנביאים וכעין שאמרו: „סמוכים מן התורה" ו„מיוסדים על אדני פז אלו פרשיותיה של תורה שנדרשות לפניהם ולאחריהם" 5) בנוטריקון גימטריאות וצרופי אותיות.

---

1) בבא בתרא י' ע"ב.
2) שם כ"א—כ"ב.
3) ילקוט ישעיה רמז של"ח.
4) פסחים קי"ז א' ובפסיקתא רבתי כ"ד.
5) ויקרא רבה פרשה כ"ד.

א"ת ב"ש וכו', כמה פעמים מסמיכים הם את דרשותיהם על שוויי הברות בפסוקי כתבי הקדש להוראת כוונה רצויה להם ממלות שבלשונות ארמית, ערבית ויונית [1]), החופש הזה, בהטות דברי הכתובים לכוונה רצויה להדורש, לא היה גלוי פנים בתורה שלא כהלכה, ולא בטול פשוטו של מקרא, כאשר חשבו רבים בטעות, כי ד ר כ י הדרשה לא היה כחם יפה מן הדרשה בעצמה, והיא היתה חותם תכנית ההגיון החפשי להכניס מוסר השכל בלב העם, מחשבה חפשה אך א י נ ה מ כ ר ח ת ו א י נ ה מ ח י י ב ת, ובמדה הזאת שרחבה ונסבה ההגדה ונתן רשות ל כ ל ה ד ר ש נ י ם להרוש הכתובים לפי צרכי ענינם ותורת המוסר שעסקו בה, אבדה לדרכי הבאורים האלה תכונת באור הכתובים כפשטם, לעשות את הבאורים ההם לחובה על כל המבינים במקרא, וידעו כל העם: „כי אין למדים מדברי הגדה" ואין מורים ממנה הלכה למעשה; אף כי בזה לא הורע כח ההגדה בתעודתה הישרה להכניס בלב בני האומה אהבת תורה, אהבת ארץ מולדת אבותיהם ולאמית ישראלית וטהרת המדות והדעות, ואף כי לא הורו מתוך משנתה היתה תקומה להגדה ותתגדל ותתרחב ותקנה לה עֶמְדָה נכונה בחיי העם מני אז ועד הנה.

אולם איזו הדרך עברה ההגדה מדור לדור ותתקיים בידינו בהמדרשים והגדות התלמוד עד לדור אחרון? מה היה כלי הקבול והכח המעמיד את השיחות והפתגמים, המדרשים והשמועות והמעשים, לתת להם קיום ועמידה לבלי יאבדו מתוך הקהל הישראלי? את התורה קראו והשלימו בבתי כנסיות במשך ימי השנה; ההלכה מוצאה מדברי התורה, ומלבד זה מיחסים למשה התקנה, „שיהיו שואלים ודורשים בענינו של יום ביומו והלכות החג בחג" [2]), ההלכה היה העמוד אשר כל בית־המדרש הישראלי היה נשען עליו וכל עניניה הם עניני החיים ופתרון שאלות על דבר מעשים בכל יום, ואין פלא אם עברו זמנים רבים ודבריה נשמרו גם מבלי היותם כתובים על ספר, או נסדרו אחרי כן ממסורות או הלכות מפוזרות במגלות סתרים, אך ה ה ג ד ה, שהיא כלה ר ו ח והֵד קול הנבואה שפסקה מישראל וכל יחס ונגיעה לעולם המעשים רחקו ממנה, ה ה ג ד ה, החפשית מכללים וגדרים, ממדות והנחות, איה נמצא את הקשר שבינה לבין הקהלה הישראלית והצבור הישראלי? ס פ ר י ה ג ד ה

[1]) בבא בתרא ח' א'. גם כי יתנו בגוים וכו' אמר עולא פסוק זה בלשון ארמית נאמר ועוד במקומות רבים במדרש רבה ותנחומא ובירושלמי שקלים, ובפסחים פ"א א' נאמר על הכק"א הכוסו על השה רבי אומר לשון פ"יסי הוא זה.

[2]) מגילה ל"א א'.

נכתבו בזמנים מאוחרים מאד ובכל עת לצורך ידוע ומעט מעט. כתיבת ספרי הגדה לא היתה רצויה לחכמי הדורות הראשונים, ודעתם לא היתה נוחה ממנה, מיראתם לבל יכלול העם גם את הספרים האלה בכלל כתבי הקדש. על השאלה הזאת יש להשיב רק בדברים אלה: נראה הדבר, כי ההגדה היתה נדרשת לעתים ידועות ולרגלי מאורעות ידועים בחיי הקהל והצבור, ובחיי המשפחה והיחידים. אחרי כי נדע, כי כל עניני הצבור היו נעשים בבתי כנסיות ובבתי מדרשות, הנה אין ספק כי שם נדרשו הדרשות, והדבר היה בשעה שהעם פנוי מעסקיו בימי השבתות והמועדים, כי אז קראו בתורה והפטירו בנביא והמתורגמן היה קורא ומסביר את דברי התורה והנביאים בהלשון המתהלכת בהקהלה הזאת. אם לא נקבעה הדרשה לחובה כחובת קריאת התורה וההפטרה בנביא; הנה כן היה נאה לה — בהיותה בת הנבואה הד הנבואה־החפשית ברוח ה׳ הדובר בה — לבלי השתעבד לחק ודין המחייב אותה ומכריח את קומה, על פי תקנות, גבולים וגדרים, כל אלה דברים שאין ההגדה החפשה סובלתם ולא תוכל לצמצם עצמה בהם.

ומעתה יש לעבור בשימת עין על מהות הדרשה בימים מקדם.

„מדי שבת בשבתו ומדי חדש בחדשו, כאשר יבוא כל בשר להשתחות לה׳" בהיכל הקדש, נשא גם שם הנביא את משאו לפני עם ה׳ ויוכיחם ב„שער בני העם" „אשר יצאו ויבאו בו בני העם ומלכי יהודה"[1]. באבדן החוסן הלאמי וניר ממלכה מבית יהודה וישראל, הלכו בגולה ונקלטו בקרבם גם דעות חדשות ולשונות עמי הנכר, אז נסתם החזון — פסקה הנבואה, אך קול אלהים לא חדל מהתהלך בקהלת יעקב, הממשלה חדלה ואבד ניר מבית יעקב, אך התורה והארץ נתקיימו בידי האומה, ואהבת עם יהודה לאלהי מצוו עוד התגדלה והתקדשה. בימי שבת ומועד נהרו בני העם אל בית מקדש מעט, אל בית הכנסת, לדרוש את ה׳ מעל ספר התורה הכתובה בדברים נשמעים מפי הסופרים המורים, החכמים והתנאים. עזרא ונחמיה ואנשי הכנסת הגדולה „השיבו עטרה (עטרת התורה) ליושנה", ומני אז ועד ימינו עוד לא נמצא תקון או השבת עטרה ליושנה במדה כזאת. פעולת הסופרים, התפשטות כתבי הקדש בין העם, השנאה להשמרונים וגם היותם עבדים למלכי פרס ויון, חזקו עוד יותר דבקות העם בתורתו וספרי נביאיו, ותוקף תעצומתה של דבקות העם בתורתו ומצותיו, לרגלי פעולת הסופרים, נראה מדברי הימים שאחרי כן בימי החשמונאים, בעבור מאות שנים אחרי עזרא.

---

[1]) ישעיה ס"ו, כ"ג. ירמיה י"ז, י"ט.

ונחמיה ואבנה"ג. או, כאשר הכתה התורה שרשים עמוקים בלב העם, התפשטה הקריאה בתורה, נתרבו ה„מבינים" במקרא, קוראים בספר לפני העם „מפורש ושום שכל"[1]) וכבר נמצאו אז „מבין עם תלמיד"[2]), גם „מדרש"[3]). עוד מעט ואנשי כנסת הגדולה עשו סיג לתורה, חתמו כתבי הקדש והחלו להעמיד תלמידים הרבה, תקנו קריאות התורה בימים ידועים וסדרו את התפלה, ואז (בהמאה הראשונה למנין השטרות ג"א ת"ן—ג"א תק"ן) החלה הדרשה במקהלות. וכאשר לפנים היו בני הנביאים מתרגלים בעבודתם ולוקחים תורה מפי הנביאים הזקנים, היו אלה אשר התעתדו לדרשנות במקהלות „גדלים בין החכמים", „המבינים הלוים", ואולי היו כבר אז בתי מדרש קבועים לחכמת הסופרים. שמעון הצדיק משירי אנשי כנסת הגדולה היה אומר: „על שלשה דברים העולם עומד: על התורה, על העבודה ועל גמלות חסדים". בימי המאה השניה למנין השטרות (מן ג"א תק"ן והלאה), נראה הדבר כי כאשר כבר נמצאו בתי כנסיות במספר רב[4]), כשכבר הונהגו בסדר העבודה ההפטרה בנביא והתרגום הארמי, והתפלה קבלה צורה מסוימת ומסודרת, ו„חכמת הסופרים" גם היא התגברה והתפתחה על ידי מלחמת הסופרים וההתוַכּחות בין אמוני התורה והעם ובין הצדוקים והנוטים אחרי היונים, התרבו גם הדרשות במקהלות, וגם התרגום הרחיב לפעמים פירוש הכתובים ולפעמים שמר המלות מבלי נטות ממשמעות הדברים כמלא השערה. בימי תקופת הסנהדרין (הזוגות), ברבות החכמים ותלמידיהם, היתה התורה המסורה בשני סעיפיה: ההלכה וההגדה פרה ורבה, וגידולה של תורה היה גידול רוחני: התגלות המאור הטמון בחביונה של התורה שבכתב, כי זאת היתה תעודת הסופרים ואחריהם התנאים, להוכיח, כי זאת התורה הכתובה ונתונה בידי משה איש האלהים, אם כי היא אלהית מצד נותנה, הלא נתונה היא לבני אדם בני־חֲלוף ותמורה ולא היתה יכולה לבא בחקים ומשפטים מפורָשים ברורים לכל המקרים והפרטים ההכרחיים והאפשריים, המתמידים והמתחלפים בכל הזמנים והמצבים. אז כבר נמצאו, מלבד החכמים הסופרים מקיימי תורה שבעל פה המעשית לכל הלכותיה וחקותיה. גם אנשי רוח, אשר התעוררו להחיות הרוח המוסרי בלב האומה, על ידי השקפה רוחנית ומושכלת במעשי המצוה והכרת הנפלאות בהקורות את בני ישראל מאז היותם לגוי, ללמד

---

[1]) נחמיה ח', ז'—ח'.

[2]) דברי הימים א' כ"ה, ח':

[3]) דברי הימים ב', י"ג כ"ב.

[4]) חגיגה ג' א'.

ולהודיע, כי עין ה׳ פקוחה על עמו לטובה ורוחו מרחפת על פני כל דברי ימיהם, ואז כבר נמצאים חכמים מופלאים בדרשה והגדה, ועל שמעיה ואבטליון רבותיו של הלל הזקן אמרו „שהיו חכמים גדולים (בהלכה) ודרשנים גדולים״ [1]), ותלמידם הלל הלא ידענו בו, שהיה נחשב למשובב נתיבות התורה שבעל פה, ובבחינה ידועה גדולה מעלתו בשעתו כמעלת עזרא הסופר בזמנו.

רישומים יותר נכרים מן הדרשה במקהלות מתרבים בתולדות ישראל מתקופת בית שמאי ובית הלל. תורה שבכתב ותורה שבעל פה כבר היו אז מוגבלות ומסוימות, והמחלוקת שבין הפרושים ובין הצדוקים הגיעה אז, אחרי מאה שנה של הִתְוַכְּחוּת, לגבולה האחרון. המחלוקת הזאת וגם המדרש והדעות החיצוניות שפרצו לבא בגבול ישראל ע״י היהודים האלכסנדרונים, הביאו את מורי העם להעמיק חקר בבינת המקרא או לטַפֵּח ולרַבּוֹת את מדרש ההלכה והאגדה. תרגום הנביאים של יונתן בן עזיאל שנעשה אז יעיד, כי משכבר הימים, כבר התפשטה הדרשה בישראל. בספר שופטים (פרשה ה׳ פסוק ב׳) יתרגם יונתן בדרך מדרש את המקרא בפרוע פרעות וכו׳: „בכן תבו חכימיא למיתב בבתי כנשתא בריש גלי ולאלפא ית עמא פתגמי אורייתא״ ובפסוק ט׳ (לבי לחוקקי ישראל וכו׳) יאמר: „אמרת דבורה בנבואה: אנא שלחא לשבחא לסופרי, דכד הוה עקתא ההיא לא פסקו מלמדרש באורייתא וכדו יאי להון דיתבין בבתי כנשתא בריש גלי ומאלפין ית עמא פתגמי אורייתא״. אות נאמן כי כבר היתה אז הדרשה במקהלות מנהג קבוע ומתמיד בישראל. מימי קדמות האומה עד כי יחסו את ראשיתו וצמיחתו לימי השופטים. ידידיה האלכסנדרוני מודיע על דבר יהודי אלכסנדריא ויהודי רומא, כי בבתי כנסיותיהם היו המורים משמיעים תוכחת מוסר, צדק ומשפט וחובת האדם לאדם [2]), ומדי שבת בשבתו למדו אותם תורת אבות, לאמר התורה המסורה להם איש מפי איש [3]). קריאת התורה, הפטורה בנביא, התרגום והדרשה היו נהוגים בין בני יהודה אשר בארצות יהודה והגליל וגם בנפוצות יהודה במושבות היהודים שבארץ העמים וב„כרכי הים״: אנטיוכיא, דמשק, איקוניום, עפּיזוס, אתונא, קורינת ותיזסלוניקה.

---

[1]) פסחים ע׳ א׳.

[2]) ידידיה האלכסנדרי נגד פלאקקום עמוד 972; חיי משה ע׳ 685 ועוד בספריו.

[3]) ברית חדשה: מתיה ד׳, כ״ג; ט׳, ל״ה; י״ג, נ״ד. מרקוס א׳, כ״א וכו׳. וכן בלוקס ד׳, ט״ז וכו׳. וביוחנן ו׳, נ״ט וכו׳.

מלבד הדרשה, שהיתה חלק התורה בעבודה שבבית הכנסת, היתה הדרישה פועלת לעת מצוא גם בחיי המשפחה. עם החתן שמחו כל בני העדה בכל שבעת ימי המשתה — ובכל אופן הוקבע לחובה, כי יעשה הדבר בפומבי וברכת חתנים היתה צריכה להיות בעשרה כל שבעה עם פנים חדשות [1], ואז היה מקום לדרשנים להשמיע דברי תורה מענין המאורע. וכבששון כן באסון השתתפו בחיי משפחת היחיד כל העדה, וכדובה שהיתה לשמח את החתן והכלה כן היתה חובה לנחם אבלים, וברכת אבלים היתה גם כן בעשרה, ושם מצא בעל ההגדה עוד יותר מקום להתגדר בספדנות על הנפטר ובדברי תנחומים להאבלים [2] „במעמדים ומושבות שעשו לזה ברחוב העיר"; ברוב הפעמים היה המספיד קרובו או רעו של הנפטר וגם היו ספדנים מיוחדים בקיאים בסוג הדרישה הזאת, ובתנחומי אבלים היו הדרשנים נושאים משאם בבית האבלים בעת ברכת האבלים, והיו המנחמים פותחים דברי התנחומים בדברי דרשה והגדה [3], מסבין פניהם כלפי האבלים, מברכים את כל המסובים המנחמים ומסיימים בברכה ובשבחו של הקדוש ברוך הוא. והיו נקראות ההגדות האלה: ברכות ונחמות. ההגדה היתה שגורה בפי החכמים בכל הליכות החיים, כשהיה איש מבקר בבית חברו, מקדים לו שלום בשוק בפגשו אותו, היו מ ג י ד י ם או „פותחים" דבריהם בדברי הגדה, בפתגם מוסר ואמרי בינה, או בעת שנפטר חכם מחבירו לא היה נפטר אלא מתוך דבר של חכמה [4]. כה קנתה לה ההגדה או „המדרש" תפיסת יד בחיים, בחיי הלאם והצבור ובחיי המשפחה, בישיבת חכמים ובדבוק חברים, ותהי אומנת בני העם ושעשועיהם, ותורם דרכי ישרים, אֵמון לעמם ותורתם ואמונה ובטחון באלהי ישראל עזרת אבותיהם מעולם, כי יהיה גם מגן ומושיע לבניהם אחריהם. והם הם התקוה והבטחון, האמון והתמימות שעמדו לכנסת ישראל לתת לה התמדה וקיום לדורות עולמים.

---

[1]) כתובות ז' ע"ב, ח' ע"א. מגילה פרק ג'.

[2]) כתובת בהג"ל ע"ד ירודה בר נחמני המתורגמן.

[3] ירושלמי ברכות פ"ב וירושלמי מגילה פרק ד' הלכה ב'. ועיין עוד בבבלי מגילה כ"ה ב', ובבא בתרא ק' ב'. ופה טעה צונץ בפשטות דברי הגמרא. הוא אומר שהיו קוראים להמספידים או הדרשנים, כי יתחילו לדבר בדברים: „עמדו יקרים עמודו" ובאמת היו קוראים כן להמלוים שהיו עושים מעמדות ומושבות עיי"ש.

[4]) תוספתא ברכות פרק ג' ועיין תענית ה' ב'.

[5]) בבלי ברכות ו' ב', ל' א', יומא ע"ז ב'.

נִפלאים מאד מבטי צונץ בהעבירו לפנינו את דרכי הדרשה במקהלות בהלכה והגדה בארץ ישראל ובבל בימי התנאים והאמוראים: ה„פירקא" (בעניני הלכה [1]), הדרשות ב„שבתא דרגלא" [2]), סדר הַשִּׁנּוּן לתלמידים ב„חדשי דכלה" ובימי החגים בעצמם, שאז נאספו כל העם מקצה לשמוע הדרשה אנשים ונשים ביחד [3]) בימי התענית וכו', הדרשן היה במשך העת ל„חכם" שהיה „יושב ודורש" והמתורגמן או ה„אמורא" עומד על ידו, יבאר סדרי „כלה", ומונה את כל האמוראים שנמצאו בתלמוד שהיו מתורגמנין — סדרי „הכלה" בבבל, ופרקי דבי נשיאה בארץ ישראל, יחס הנשיאים וראשי גליות אל הדרשות ו„הפרקא" בימי הגאונים. ובתקופה הזאת ושלפניה (התקופה הסבוראית) הננו נכנסים בזמן חבורי המדרשים ואספתם לקובצים שונים.

בכל העת ההיא היתה הדרשה בפומבי, וכמו שיאמר אחד מהמופלאים שבדרשני הספרדים (ר' משה אלמושנינו בספר „מאמץ כח"): „נשתמשו רבותינו בהרבה מקומות במלה זאת (דרש) על הפרסום וההודעה ברבים" [4]).

במשך מאתים שנה נשבת סדר הדרשות או „פירקא" בשבתות במלכות פרס ובארץ ישראל שהיתה אז תחת ממשלת ביצנץ, לרגלי המהומות והמלחמות, נשבתו, אך לא נפסקו, ותנובת הזמן היא: סדור „מדרש רבה" לסדרי הפרשיות שבתורה וחמש מגלות וחתימת התלמוד הבבלי. בכל זאת מימי חתימת התלמוד לא נראה גָדול מדרש ההלכה וההגדה עד אחרית ימי המאה החמישית לאלף החמישי; עד הנה היה עוד הלמוד בעל פה העיקר, כי ספרי ההלכה והמדרש לא היו עוד לא מרובים ולא מצויים, העם לא הורגל עוד לקריאה בספרים, ודי ספוקו במזון הנפש מצא בהדרשה במקהלות בשמעו דברי ההלכה וההגדה מפי ראש הישיבה או הדרשן, ובא האות על היות אז הדרשה או הדבור שבתורה בעל פה, ממסכת סופרים שנתחברה אז, ונזכרו שם הדרשנים והמתורגמנים [5]). עיקר זמן תנובת המדרשים וספרי ההגדה הרבים והשונים הוא מאמצע המאה הששית עד אמצע המאה התשיעית לאלף החמישי. אֹרך הגלות, התגברות

---

[1]) פסחים נ' א', קרושין ל"א ב' וכו'.

[2]) ברכות ל' א' והדברים מבוארים בארוכה ורוב ענין ברש"י שם.

[3]) כפורש בקדושין פ"א א', ועיין שם ברש"י וצונץ לא העיר על זה.

[4]) ר' משה אלמושנינו בספרו „מאמץ כח" דף קצ"ו עמוד ב'.

[5]) מסכת סופרים פי"ב הלכה ז', פי"ד הלכה ב'. מדרש קהלת דף ק"א ע"ב.

הברית החדשה והתפשטותה בכל ארצות המערב, צמיחת תורת מחמד והתפשטותה במזרח, קרע הקראים ויתר הכתות הדתיות נתנו ענינים גדולים לבעלי הדרוש ויסובבו תנועה והתרגשות באהלי התורה. בבבל עשו את עסק תורת ההלכה לקבע וההגדה לעראית, אך לא בטלו אותה ולא הוציאוה מבית מדרשם. גם בתגברת החקר והלמוד המדעי בבינת המקרא — הבינה במקרא לפי הפשט ותורת הלשון — היתה ההגדה לידיעה בפני עצמה, וכבוד התורה והשיבה היה חופף על המדרש והקבלה, ובדבריהם היו משיבים על טענות חכמי אומות העולם והכתות שנקרעו אז מעל בית ישראל. עד היכן הגיעה מדת הצורך לדרשה בהתקופה הגדולה הזאת נראה מאיכות ובמות ספרי המדרש שנתחברו אז: הפסיקתא, שאלתות, מדרש ילמדנו ותרגום ירושלמי.

הוכחה ברורה למעלת הדרשה בשבתות ומועדים, לפי השקפות בני הדורות ההם, יהיו לנו: המדרשים שנתחברו אז לסדרי השבתות והמועדים, המעלות והשבחים שבהם ישבחו ויפארו את הדרשנים: „חכם שיושב ודורש בקהל מעלה עליו הכתוב כאלו הקריב חלב ודם על גבי המזבח״ [1]. בשבחו של רבי אלעזר היו מספרים: „דהוה קריי ותניי פייטני ודרשנא״ [2]. „ומי שאומר דברי תורה ברבים זוכה שתשרה רוח הקדש עליו״, ו„בשעה שהזקן יושב ודורש הרבה גרים מתגיירים״ [3]. „לבוש בגדים של שבת ושל מועד ונכנס ומתאבק בעפר לשמוע לזקן ולשמוע דברי תורה״ [4]. והדברים היותר ברורים בסדרי הדרשה הננו שומעים מן הדברים האלה: „רבותינו בעלי אגדה אומרים: ויקהל משה... אמר הקדוש ברוך הוא למשה: עשה לך קהלות גדולות ודרוש לפניהם הלכות שבת, כדי שילמדו ממך דורות הבאים להקהיל קהלות בכל שבת ושבת, ליכנס לבית המדרש ללמד להורות לבני ישראל דברי תורה ואיסור והיתר... ומכאן אמרו משה תקן להם לישראל לדרוש בענינו של יום הלכות פסח בפסח וכו׳״ [5].

ואם נתבונן על טיב הדרשה ותכונתה מנעוריה בית אביה בימים מקדם וארצות הקדם, נראה כי מוצאה ממקור חיים, חיי החפש הדתי לדבר „בעדות ה׳ נגד מלכים״ באותה העת שהיו מבקשים „תורה מכהן, עצה מחכם ודבר מנביא״. בכל תקופות התולדה האנושית מקדמותה

---

[1] אבות דרבי נתן ריש פרק ד׳.
[2] ויקרא רבה פרשה ל׳;
[3] בהנ״ל.
[4] בהנ״ל.
[5] ילקוט במדבר דף קי״א ע״ב.

עד דורנו האחרון לא נמצאו אמיצי לב להגיד למלכים ועמיהם קשט דברי אמת כאשר עשו זאת הנביאים, ולא נמצאו אוהבי ארץ מולדתם במדה כזאת להשליך נפשם מנגד ולדבר באזני השרים והעם השכם ודַבֵּר דברי הוכחה כאשר עשו הם. הם אמנם דרשו כבוד וממשלה לעמם, אך ממשלת הצדק והמישרים, האמת והאמונה; הם חזקו את התורה, אבל אמרו גם להגדילה ולהאדירה—והתקדמות התורה עפ"י רוח הנבואה היתה ע"י ההגדה, זאת ההגדה רוממה רוח העם לעלות למעלה ולכן היו דורשי ושומעות אומרים: „רצונך שתכיר מי שאמר והיה העולם — למוד הגדה שמתוך כך אתה מכיר את הקב"ה ומדבק בדרכיו"[1]), ו„פעולות ה' אלו ההגדות". ובכן תכלול ההגדה: למודי הדת ואמתיותיה, למודי המוסר והמדות, השמועות המאַמתות את האמונה בשכר וענש, כי נותן ה' לרשע כרשעתו ויגמול לאיש חסד כמפעלו, להוכיח חשיבות המצות שהן דגל הלאמית הישראלית והנס להתנוסס, שמועות וספורים בשבחם של ישראל בימים מקדם ובימי דורם, חזיונות והגדות בתולדות ישראל, ספורים בשבחה של ארץ ישראל ועוד מסוג הזה. ובכל הזהירות הגדולה שלא לגלות להמון סודות התורה, ובכל האזהרות שהוזהרו הדרשנים שלא „לדרוש בפרקא" דברים העלולים לתקלה בהַשְׁמָעם בהמון עם[2]), הנה נטלו לפעמים רשות לעצמם, לדבר בלשון בני אדם בארצות הקדם בתמונות מוחשות ומבטאים הנראים כמגשימים את הבורא ושמים גבול לממשלתו. אך על פי תכונת המקומות והזמנים שבהם נאמרו הדברים לא יכלו לדבר בלשון אחרת, ודברו חכמים כלשון בני אדם במקומם ושעתם. החכמים האלה ערכו בכל עת מדברותיהם לפי צורך הזמנים והצבור המקשיב לקולם; אם ראו שהצבור מתנמנם, הרעישו לבב השומעים והפליאום במאמר מעורר פלא והשתוממות[3]). הגדות רבות, אשר הדיוטים אנשי לצון הרבו ללעוג עליהן או כי העמידו קול זְוָעות, ולא ידעו כי כל עיקר ההגדות ההן, הן מכלל „מילי דבדיחותא דהון אמרין רבנן מקמיה דפתחין (דבר בהלכה ובהגדה) ובדחי רבנן"[4]), דברים שנאמרו לכתחלה רק לשם מליצה הלצית[5]), לצורך השעה או ברגע ההתפעלות וההתרגשות. בכלל, כל ההגדות שהן נאמרות בדרך זו, עלו בַּארבע אמות של הדרשה בצבור,

---

[1]) ספרי פרשת עקב.
[2]) ירושלמי שבת פ"ג הלכה א'; חולין ט"ו ב'; מנחות מ' א' וכו'.
[3]) בראשית רבה פכ"ד, מדרש שיר השירים על הפסוק הנץ יפה וכו'.
[4]) שבת ל' ב'; פסחים קי"ז א'; זבחים ס"ב ב'.
[5]) נדרים מ"ט ב'; סנהדרין ל"ח ב'.

ותהיינה לכלי אומנות הדרשנות לפעול על לב השומעים. לרוב הפעמים: המשל, החזיון, דבר הבאי, הגוזמא וההפלגה, הגשמת כחות מופשטים וישים בפיהם דברים מכתבי הקדש, נבובי לב וריקי מוח מצאו את ידיהם לשתות לעג כמים ומקום להתגדד בשחוק ולצנות על הדרש המוסרי, בעוד אשר מכל אמר והגה, מכל דבור ופתגם נראה שאומריהם הם חכמים בתורת הנפש, וגם בהגשימם תכונות ופעולות עושים זאת בכוונה לאמץ כח פעולתם, ורוב דבריהם נאמרים בחזון במשל ומליצה לשבר את האזן, לעורר ההרגשה ולהכין את הלבבות לקבלת אמתיות ודעות תורניות, או להבב את העם והארץ הקדושה, את התורה והלאמית הישראלית על בני האומה ולשגבם ישע בימי ענים ומרודם [1].

לא נבאר פה בפרטות את הצעות צונץ בדבר לשונות המדרשים בנינם וצביונם, בסקירתו בפרק העשרים. ובזה נשלם כמעט כל הפצני לתת לקוראי הספר הזה מושג שלם מתכונת הספר הראשון שנכתב בחכמת ישראל בימי המאה הנוכחית.

אמנם עוד לא הגענו לתכלית הענין הראשי והתכלית של הספר הזה אם לא נעביר בסקירה אחת את תוכן הדעות של צונץ בספרי „לקורות הדרשות״ בארבעת פרקיו האחרונים, וננסה גם לשום את תמצית הפרקים האלה לפני קוראי ספרנו בקיצור מופלג וכפי מדת האפשרות במדת הספר הזה וצביונו.

בפרק העשרים ואחד יוסיף צונץ לדבר על התפתחות ההגדות והדרשות בדורות האחרונים של הגאונים ודורות הראשונים של הרבנים בארצות המערב ויאמר:

בבטול הישיבות שבבבל בשנת ת״ת לאלף החמישי נתבטל המרכז האחרון להיהודים והיהדות בארצות שהיו מקום גדולה של היהדות מימי קדמות האומה (בבל וארה״ק); אז כבר עלו כפורחת חכמים ובתי מדרש להפוצות ישראל שבמערב: באפריקה הצפונית, באיטליה, באספמיא ובצרפת, ותוקף פעולתם והשפעתם היה גדול וחזק מהשפעות הישיבות בארץ ישראל שעוד היו עומדות אז על תלן; התורה שבעל פה שהיתה מסורת עד הנה לישיבות בבל היתה כבר לתורה שבכתב, ותלמידי גאוני בבל — שיצאו או ישבו מכבר באירופה היו לרבנים ומורים. אך לא לפתאם

[1]) והכמינו בעצמם השתדלו להוציא מלב השומעים, כי מדברים הם דברים במשמעם, וכאשר התקשה איש בדבריהם היו אומרים: „מדרשות קא אמינא״ (ירושלמי נזיר פ״ז הלכה ב׳ והריא״ז על האלפסי ע״ז פרק א׳): „וכי המדרשות אמנה״. אי שאמרו על המתקשה „מקרא אני דורש״ — ואין משיבין על הדרוש.

ומבלי משים יצאה התמורה הזאת לפעלה, כי אם כבר הוכשרה והוכנה תורת היהדות לקבל פניה החדשות בראשית ימי תקופת הרבנים בימי מאה ומאתים שנה לפני אבדן הישיבות שבבבל. במשך התקופה ההיא כבר עברה עת הגדול והשתלמות התורה בשני סעיפיה הראשיים: ההלכה וההגדה כבר היו כתובים ומסורים לכל יודעי ספר בעם, הלשון העברית חדלה מהיות לה מהלכים בקרב העם, והארמית היתה מתנוֶנֶת והולכת ועוד מעט מתה גם בארץ מולדתה בבבל, וכבר הורגש אז הצורך לבאר את כוונת התלמוד בבאור הענין והמלות. תשוקת החקר וההתעמקות בדרישת המדעים שבאה אז לישראל ע״י הערביים והויכוחים והתשובות על טענות הקראים הפיחו רוח חיים בדרישת התורה ויעוררו תנועה חזקה במערכות דורשי התורה. אז חדל השעבוד הרוחני שהיו יהודי המערב באפריקה ואירופה משועבדים לאחיהם בני מזרח בבבל וארץ ישראל, וכבר נמצאו אז בבבל, באפריקה ואספמיא חכמים בתבונה, רופאים, בעלי בינה במקרא, רושמי הקורות, מליצים ומשוררים, חכמי תורת הלשון ופילוסופים. אז נתחבר ספר המלים או ה„אגרון״ הראשון לפתרון המלות שבתלמוד *), ועוד בימי הדור השני כבר נכתב לראשונה ספר תורת הלשון העברית והתרגום הערבי הראשון על התורה (מרב סעדיה גאון).

בספר העתים לדברי ימי הספרות הישראלית נרשמים מעתה גם יהודי איטליה, אספמיא וצרפת. עוד באחרית המאה הששית לאלף החמישי נמצאו דברים „שהשיבו בני רומי לרב שר שלום גאון״ [1]), וקרוב להזמן ההוא כנראה נתחברו ה„מדרש ילמדנו״ ואחריו „מדרש תהלים״. בשנת ד״א תרע״ג נולד באיטליה בעיר אבירסה (Aversa) התוכן הנודע רבי שבתי דונולו. מחכמי הזמנים ההם באיטליה עד שנת ת״ת יש לחשוב את הפייטן רבי אלעזר הקליר, ועוד נזכרים חכמי ישראל שבעיר באַרי, והיו אומרים: „מבאַרי תצא תורה ודבר ה׳ מאוטראנטי״ [2]) (שתיהן באיטליה הדרומית), ורב האי גאון יזכיר את הרבנים החכמים שברומי [3]). נטיעת התורה בספרד ידועה ממעשה ארבעת חכמי בבל שנשבו והובאו

*) על כל הדברים שיובאו פה בתור מעשים מקויימים או החלטות בדברים ברורים, באה עליהם הבקרת ההיסטורית אחרי צונץ ותקיים אותם או כי סתרה ובטלה החלטותיו. לרגל מלאכתנו אי אפשר לנו עוד להכנס למשא ומתן כזה ורק לפעמים הננו רושמים מראי־מקומות ולא יותר.

[1]) שערי דורא סימן פ״א.

[2]) ספר הישר דף ע״ד עמוד ד׳.

[3]) תולדות רב האי לרש״י ראפופורט

לארבע ארצות שונות. מאיטליה באה התורה לצרפת וביחוד למדינות הריינוס ע"י רבי קלונימוס ובניו ובני בניו. מני אז העתיקה הכנסיה הישראלית ברוב מנינה ובנינה את משכנה מאסיה לאירופה. ימי ההפרחה והגדול ארכו כמאתים שנה עד קרוב לקץ האלף החמישי, ומני אז מתחלת תקופת הדלדול. ימי הבינים פרשו צלם ויאפילו גם את אהלי יעקב, ותהי חתימת התקופה הזאת בגלות ישראל מספרד ופורטוגליה בשנת ה"א רנ"ב—רנ"ז.

ההגדה, אשר בראשית צמיחתה בקדמות ימי האומה יצאה מדברי שיר ושבחה, מכבוד והלל את אלהי ישראל במועדי אל לבני ישראל, שבה עתה שנית למקורה הראשון — התפלה — בתמונת הפיוטים והסליחות. פה הגענו אל הפרשה שעתידים אנו לחזור לה בהגיענו לספרי צונץ הגדולים שנתחברו אחרי כן, ועל כן נעבור עליהם פה—גם לא נתעכב עוד בשני הפרקים הבאים על דבר תכונת הדרשנים בצרפת ואשכנז וספרד וחלופי המנהגים בעניני הדרשות בין מדינה למדינה. כל אלה ענינים חשובים, שעליהם ידבר עוד צונץ בעצמו ברוב ענין בספריו, וגם ענין הספר הזה יביאנו לשוב להם, ועל כן נדבר נא דברים אחדים בהפרק האחרון או חתימת הספר ובאור תכליתו.

אחרי הציעו את פני הדורות האחרונים בכל צבעיהם הכהים ובכל פניהם המשונות, את ירידת התורה, לפי דעתו ורוחו, באשכנז ופולניא; הוא מחליט (ושלא בצדק), כי מראשית אלף הששי עד העת החדשה לא זזה דעת היהדות על פי רוחה ממקומה, והמאור שבתורה היה הולך וכבה ביחוד במאתים שנה האחרונות. המנהגים היפים שיהא כל העולה לתורה קורא בתורה, ושיהיה המתורגמן מתרגם ומבאר להנשים ועמי הארץ את הנקרא בלשון הקדש נתבטלו; ועי"ז רפה גם קשר העם להתורה ודעת חן התמימות ונעם המוסר והמדות בכתבי הקדש, ולב העם חדל להיות ער למליצות הכתובים וההגדות. הדרשות במקהלות היו עוד נהוגות רק בהקהלות הגדולות, מורי התורה אמרו לשית חן על דרשותיהם או להראות כחם הגדול בעקירת הרי הרים ולטוחנם זה בזה, ערבו בהגדה את פלפוליהם — שהועילו רק לבלבל המוחות ולהרחיק את ההמון והנשים כלה מדעת דבר ה' ממקור מים חיים — כתב הקדש. עם העזובה בהשכלה הדתית רבה העזובה גם בידיעת לשון הקדש, בהגיונה ומליצתה, וזאת היתה גם לסבת הבלבול והמבוכה באהלי תופשי התורה, כי אבד המפתח לבינה במקרא באופן פשוט, נעכרה הדעת הצלולה ופג טעם היופי והנשגב מספרות ישראל. צונץ יוסיף לדבר על התוכחה והמוכיחים או המגידים והמגידות, תנובת הדרשה בישראל בימי המאה החמישית.

והששית לאלף הששי, והוא מותח קו בקורת זעומה על ה„מגידות" הגרועה שנהפכה כמעט לבדחנות, שכל אלה גרמו להשכלת הדת שתשכח מישראל ולחכמת התורה שתשבת מטהרה. מלבד שהפכו הדרשנים דברי אלהים חיים ופתרו כתובים והגדות בפלפולים עקומים להלכה, שפרעה והמן, ברק וסיסרא היו מחולקים בדיני שעבודא דאורייתא והכחשה והזמה, הנה גם העיזו פניהם לבדות מאמרי מדרש מלבם ויבנו עליהם בנינים על קו תהו ואבני בהו, וכה נשרשו גם בלבות השומעים נטיה יתרה לפלפולי הבל וחריפות של תהו, וכמו שיאמר על זה הגאון זך השכל רבי חיים יאיר בכרך (בשו"ת חוות יאיר סי' קכ"ו): „וההרגל בזה (בהפלפול) נעשה טבע, וסוף דבר לבשה ההלכה אדרת זר למען כחש". רעה גדולה לטהרת הדרשה היתה מלאכת הדפוס שפרצה בימים ההם, כי רבו אז הספרים הגרועים, שהשחיתו הטעם הטוב בישראל. האחרונים שבספרי הדרוש המשובח היו ספרי דרשני הספרדים: רבי משה אלשיך, רבי משה אלמושנינו[1]), רבי משה אלבילדה[2]) ואחרים. לדעת צונץ, האחרון שבדרשני האשכנזים המעולים, הוא רבי שלמה אפרים לונטשיץ אב"ד בפראג בעל עוללות אפרים וכלי יקר ועמודי שש. ובאמת הקורא דרושיו גם היום יחוש וירגיש זרם חיים של אמת ומוסר השכל. עיניו היו פקוחות על דרכי בני דורו להורות אותם בדרכי טובים להיות רצויים למקום ולבריות. אולם רוב הדרשנים המעולים שבימי המאה הרביעית והחמישית המה בין הספרדים והאיטלקים (ר' יהודה מוסקאטי, רבי עזריה מפאנו, רבי עזריה פיגו בעל בינה לעתים).

שני דברים, לדעת צונץ, דחקו רגלי הדרשה הישרה ודעת הדת בדברי טעם ושכל טוב הנכנסים אל הלב בטעם המדרשים הקדמונים: הפלפול והקבלה. על הפלפול כבר צווחו קמאי דקמאי מימות התלמודים התמימים רבי שלמה לוריא (מהרש"ל) ומהר"ר ליווא מפראג. זה האחרון יאמר: „התורה היא תורת אמת ולא השקר של המעמידים עיקר הלמוד על פלפולים וחילוקים... ומבלים הזמן בשקר, ויותר היה ראוי להם ללמוד אומניות"*). אך לצעקת הגדולים לא היה אז שומע מפני שהיה אז הפלפול מכת המדינה והשעה כמו שנדבר עוד להלן.

---

[1]) בספרו „מאמץ כח", כ"ח דרושים, החכם המופלא הזה חבר גם ספרי דרוש בלשון ספרדית. והריט"ל צונץ קצר יותר מדאי בתולדתו. ונמצא דרוש גדול עליו ועל מפעליו בהירחון של פראנקל לשנת 1864 במאמרו הגדול של החכם גראֶטץ.

[2]) בספריו „דרש משה" וכו'.

*) מהר"ל מפראג בספר „דרך חיים".

והמנהג הנובע מצורך השעה ופעולת המקום והזמן נהפך לטבע, ובאמת גם הצועקים מדה על הפלפול נלכדו בעצמם ברשתו באין משים וכמה פעמים היו הם בעצמם למפולפלים. בדבר הקבלה, הנה הנטיה אליה היא מולדת רגש לב והחפץ לדרוש ולהבין פנימיות הדת, כי העסק בנגלה, בהלכה ומצות המעשיות לבדן, לא תמלא את הנפש המשתוקקת לדעת דרכי ה' ותעלומות השכל העליון, וכחוזן החולקים על הפלפול נראה גם בין אלה שהתלוננו על התפשטות הקבלה וגנו את רבוי העסק בה (המהרש"ל ואחרים) שלא ידעו להזהר ממנה ונתפשו בכפה; כי שני עניני העיון אלה: הפלפול והקבלה העבידו אז את המיחות והלבבות עבודה רבה ומלאו אויר הנשימה לכל אנשי הרוח ובעלי הכשרון שבאומה, בלי הת מקום למחשבות ישרות ופשוטות. בהשקפתו בפרקים הכ"ב והכ"ג הגיע צונץ לגבול העת החדשה. ועלינו לאמר, כי בעלי בינה לעתים הצופים על פני הזמנים השונים והזהירים במדת החכמים שלא להון את חבריהם עד שיגיעו למקומם (ושעתם) לא יוכלו להסכים להחלטותיו הסכמה שלמה, כן לא צדק בדבר החלטתו בגנות הזשרגון האשכנזי בימות המאה הי"ז והי"ח למספרם. השפה האשכנזית היתה אז לכל היותר לשון המליצים לבדם, והמלומדים כתבו ספריהם במקצעות המדעים בלשון רומית. היהודים, על פי תנאי החיים שהביאום לזה, התרועעו את המון העם וסגלו להם שפת ההמון בתוספות דברים ופתגמי לשון הקדש שהיתה שגורה בפיהם, כאשר היתה התורה מצויה בכל פנות העם. גם בדבר הפלפול ותורת הסוד הננו רואים פעולת הרוח ששרר אז גם במערכות הנוצרים. נודע הדבר, כי בהמאה הי"ז התגברה הבערות גם במערכות הכהנים הפרוטסטנטים. הימים ההם היו רעים מאד, ימי מלחמות הרג ואבדן בין הקתולים ובין בני ברית לותיר וחבריו ראשי הריפורמציה. היהודים, אשר לא מצאו כל התעוררות מן החוץ ללמודים אחרים, התבודדו בעיונם בלמודי התורה המעשית, אך השכל אשר עג לו עוגה קטנה כזאת בקש בכל אלה את תפקידו, וכאשר לא מצא לו מזון די כפוקו צמצם כל כחותיו במקצוע האחד הזה ויבנה לו בהמקצע הזה מגדלים התחיים, שניים ושלישיים לתפארת, לענג נפש ובדיחות הדעת.

בהפרק האחרון כבר נראה את צונץ בתור בן הדור, האיש השקוע כלו בדעות השולטות בימיו, אחד מאלה אשר „האור וההשכלה" היו ראש וסוף כל מאוויילבם בעת ההיא, אך גם בזה יתרון גדול לו על כל חבריו, ובכל דבור ודבור הננו מוצאים בו רגש חיים וחם הממלא את לבו, רגש האהבה ללאם ישראל ותורתו—נשמתו.

במחצית הראשונה למאה הי"ח למספרם כבר נראו קרני אור הדרור

הראשונים ועמוד ההשכלה האנושית כבר החל להיות מתַמֵר ועולה באירופה התיכונה, ומהאור הזה נפלו קרנים גם באהלי יעקב לעורר את בעלי המחשבה והרגש להאיר לבני עמם. האחד והמיוחד שביניהם יחשוב צונץ את רבי משה בן־מנחם, אשר קבל תורה מפי רבנים מובהקים ילידי פולין ואשכנז והביא בלבו חכמת טובי הפילוסופים שבדורות האחרונים באנגליא, צרפת ואשכנז. העולם כלו פשט את צורתו — צורת ימי הבינים — ועולם חדש, קרוב יותר לדרכי הישוב המתוקן, לחירות האישים הפרטיים ומדת אהבת הבריות, קם ויתכונן אז, הזרם של החיים החדשים פרץ בכל עֹוז גם לאהלי יעקב, ובעז וגבורה לקח לו נפשות, ורבים התעוררו לעבודה תמה ושלמה. הצורך הראשון שהורגש אז, היה — הלשון והספר — ואז החלה תקופת ההשכלה — תקופת בן־מנחם — אחריה תבא תקופת החנוך (תקמ"ג—תקס"ז) ואחריה — תקופת הריפורמה. ובכן הולך צונץ ונושא מדברותיו על כל שלשת פרקי הזמן האלה. הלשון היתה הראשונה שבכלי שרת להביא רוח העֵת החדשה במחנה ישראל, ונודעה פעולתה בתרגום התורה ע"י בן־מנחם. למרות ערעורי תמימי הרבנים עשה לו התרגום האשכנזי דרך אל בתי־התלמוד אשר לבני ישראל, ונתפשט עוד יותר, כאשר נקבעו בתי ספר לבני ישראל בממלכת אוסטריה במאמרו של הקיסר יוסף השני. אחרי התורה נעתקו יתר כתבי הקדש ועוד מעט נעתקו גם כדר התפלות והמחזורים ללשון אשכנזית צחה ואחרי כן גם המשנה. במרוצת הזמן שנו בני ישראל באשכנז את לשונם הבלולה וידברו גם בינם לבין עצמם באשכנזית צחה, בלשון הספרים אשר הרבו לקרוא בהם ושמעוה כבר מפי הרבים והמורים. ואם נצרף לזה התקדמות החנוך בבתי הספר לבני ישראל בימים ההם בטעם ההשכלה השלטת בברלין ותעצומות פעולתה על בני הדור — דור המאספים — יצא לנו ברור, כי אמנם נחוצים היו אז תקונים בסדרי החנוך וסדר העבודה בבתי כנסיות ובתי מדרשות.

אולם, יאמר בצדק צונץ, כל העבודה הזאת בטהרת הלשון, בהתרבות הדעת ובהטבת החנוך נכונו רק להטיב חיי היהודי באשר הוא אדם ולא נגעו לחיי היהדות; עמל נושאי ההשכלה אז היה נכון לרומם רוח היהודי באשר הוא אדם, אך לא באשר הוא יהודי, השיטה הזאת היתה מַתאמת לרוח הזמן ההוא. רוח אהבת הבריות מצאה לה מהלכים באירופה, אך לא משפט העם והמולדת ושווי בני העמים והלשונות איש לאחיו בחיי הנימוס והמדינה. הוקל מעט על הגלות, נתמתקה כמעט מרירות החוקים המעיקים, אך בתורת הממלכה לא נשמעה עוד המלה „אימנציפציה". המושג הזה, המורה על הַשִוְיון הגמור במעמד הנמוסי

והאזרחי, והמלה „ריפורמה״, שפתרונה שנוי צורת החיים בפנה ידועה, נשמעו בהעת החדשה (שנת תקע״ה—תק״ץ). בשתיהן (כה חשב אז צונץ) יִכּון בית יעקב, והדור ההולך ידע להנחיל את התורה מורשת אבותיו לבניו אחריו. ביותר נרגש צורך תקון גדול לפי רוח העת במקום חיי הלאם הישראלי וקיום דתו, בבית הכנסת לישראל. מכל החזיונות החיים באומה הישראלית הנכבד בהם היא התקנה הקדומה (הדרשה) שבה נכללו תורה ועבודה, ורק היא תוכל לקשור התורה עם החיים, חקי חיי עולם — תורת ישראל, עם חובות האדם, כאיש מאישי החברה, לצאת ידי חובתו לחיי שעה. בה (בהדרשה) נמצא את העבותים המקשרים אותנו אל העבר ומכשירים אותנו לחיים טובים ומתוקנים לעתיד לבא, הדור הצעיר יתחנך חנוך דתי ומוסרי בדברי תורה ולמודי המוסר אשר להיהדות הצרופה.

צונץ יוסיף לספר, איך נשמו הישיבות הגדולות בקהלות אשכנז, איך הוכיחו הרבנים שהיו ברובם ילידי פולין, כי אין להם הדעת והכשרון ללכת לרוח החיים; כי תחת היות מורי העם ומאשריו בדרך אמונה, היו רק למורי הוראות ומשיבים על שאלות בעניני הלכה. וכה הורגשה הנחיצות לחדש ולתקן את הרבנות, הוראת הדת וסדרי העבודה בבית הכנסת.

מכאן עד סוף הספר היא השקפה כוללת על מצב החנוך ומעמד הדתי בתפוצות ישראל שבמערב ובמזרח ופקירה על תולדות ישראל והתיהסות מושלי אשכנז אל הכנסיה הישראלית. דברים שאין להם בזמנינו ערך ספרותי ומדעי כשהם בפני עצמם. נכבדה לנו במקצת רק דעת צונץ בכלל על התקונים או השנוים הדרושים בסדרי העבודה.

לראשונה ישיר שיר תהלה על היהדות האשכנזית ויאמר: „אור התורה לא יצא עוד מבבל כי אם מאשכנז. בארץ מולדתנו, ששם נמצא בתכונת בניה: אריכות אפים, חוק והתמדה בכל פעולותיהם, בינת אדם ישרה וצדקה ומישרים... ממנה תצא גם האימנציפציה לעם ישראל. אשכנז היא הא״ץ אשר בחר לו ה׳ לסגולתו וממנה תצא תורה ואורה גם להעם העתיק והנבחר מימים מקדם...״ דברים רבים כאלה וכאלה, אשר הקיראים בימינו ישתאו וישתוממו על התמימות חכם גדול כזה ומשפטיו המוזרים. מהתקונים או השנוים שיש להנהיגם בבתי הכנסת הכי נכבדים לדעת צונץ: א) השירה במקהלות בארבעה קולות והארגון יש להכניס בבית התפלה רק בהסכם כל בני הקהלה ורק בידיעת הפרנסים, כי בזה לא ישבת השלום בין חברי העדה. ב) עצם התפלה, שאין לשנות ממטבע שטבעו לה הסופרים הקדמונים: קריאת שמע וברכותיה, פסוקי דזמרה

וברכות שמונה עשרה הם עיקר התפלה, וכל הפיוטים מימות הגאונים ודורות הרבנים עם הסליחות יש הרשות לכל רב ודרשן בישראל לבטלם, וכמו כן הרשות להם להכנים תפלות חדשות בבית הכנסת, והמשפט לבחור הוא לכל בני הקהלות בעמדם למנין ועל פי הכרעת הרוב. יש ללמד את התינוקות הברת התנועות והמלות לפי המבטא הספרדי, וכאשר יקום דור חדש, מבין לשון עברית במבטא הספרדי, אז ינהיגו גם בתפלות בצבור בבית הכנסת את המבטא הזה. קריאת שמע ותפלה נאמרין בכל לשון עפ"י דין המשנה, אך יותר נכון להשאיר את התפלות והברכות העתיקות בלשון הקדש. כל הפצו של צונץ היה בשנוים הצוניים וטפלים לכל הדעות, אך הם נגד המדות המגונות שדבקו בעמנו מימי שנות מאות רבות: הקריאת שמע והתפלה בטירוף הדעת, הצעקות והנענועים בכל אבריהם, השיחה הבטלה בשעת התפלה, מכירת המצות והכבודים; מגנה הוא גם את הנגינות והמנגינות הזרים והמוזרים שהכניסו חזנים בוערים בהיכל ה', כקוצים הם בעיניו אותות הכבוד אשר ינחלו העשירים בבתי הכנסת ובתי מדרשות אשר שם צריכים להיות קטן וגדול דל ועשיר שוים בעמדם לפני ה', ומסיים בברכה להדרשנים והרבנים ולמורי העם בכלל, כי בנשאם את משאם לפני העם יריקו עליהם הזהב הטהור, המוסר הנעלה לתורת המדות הצרופה אשר באוצר כתבי הקדש וההגדה התלמודית והמדרשית, דבר ה' אשר בפיהם יהיה כאש להאיר לבני ישראל את דרך האמונה ילכו בה ולהָחם הלבבות ולהלהיבם בשלהבת יה, למען תהיינה אזניהם קשובות לקבל את תורת ישראל המסורה לנו מימי דור ודור ואש עולם תוקד תמיד על לב באי בית הכנסת לישראל, איש אהבת עולם לעמם הנצחי ותורתם הנצחית. — נ ב ו א ת ו ש ל צ ו נ ץ ל א נ ת ק י י מ ה ע ד ה י ו ם

בהגיע הקורא המעיין לקצה הספר הגדול הזה האוצר בקרבו חדשות רבות ונצורות, אך גם דברים מדַבְּרים רמות ונשגבות שאינם אלא ילדי דמיונו של המחבר, בראותו מגדלים גבוהים ובצורים בנויים לתכלית — ריפורמה חיצונית — תקונים ויפויים בסדר העבודה — ידמה את החכם הגדול בעל הספר לשר צבא חכם נפלא בתכסיסי מלחמה אשר לו העֹז והגבורה, המעמיד גדודיו במערכה, מפקד המון צבאותיו לירות בכלי תותח — על צפרי דרור, או להלחם מלחמת תנופה — בעדת דבורים. לכתחלה העביד צונץ את מחשבותיו עבודה גדולה להוכיח לממשלת פרוסיה או לדעת הקהל, כי ה ד ר ש ה היא אבן הראשה בחומת היהדות, כאלו היו ה־יונקרים הפרוסים נזקקים לעדותו, ומעשיהם לא עשו רק מהעדר ידיעה בדת ישראל ותורתו. אך מכיון שתקע עצמו להחקירה הזאת,

נראהו כחולל נפלאות — בדרך הלוכו. קנו נכבד כל הספר בלי התכלית ובלי המגמה, ולא נגרע דבר מערכו לו גם לא נכתבו כלל ההקדמה והפרק האחרון, כי מיום שנתחבר הספר הזה היה לספר הספרים לכל העוסקים בחכמת ישראל, ספר יחיד במינו ומופלא בתבונתו ותכניתו, בצורתו ותבניתו. בצאתו להביא במשפט ובחשבון את כל מדרשי האגדה אשר נתחברו בישראל לתולדותיהם ולמיניהם מימי הבור הכתובים עד האחרון לאחרונים בספרי אגדתא, וכל ספרי ההלכות והדרשות בימי הבינים והעת החדשה, נראהו זורע אור בהיר על כל סביבותיו, מעיר לבבות המעיינים ומאיר עיני החכמים בבקיאות נפלאה וסברה ישרה. בעינינו נראה גאון הבקיאות ואבי הבקורת איך עיניו משוטטות באלפי הספרים מן שני התלמודים ונושאי כליהם והתוספתות והברייתות וכל אביזרייהו, בכל המדרשים וספרי דאגדתא הגלוים והנסתרים ממנו, ובכל ספרי מחקר וקבלה, וספרי פוסקים ושאלות ותשובות אם רק נוגעים הם בכנפיהם בהענין הראשי והציר אשר עליו יסבו פרקי הספר. נכון מאד המשפט אשר הוציא על הספר הזה ומחברו אחד ממכבדיו ומעריציו, כמשפט אשר הוציא ווילהעלם פ. הומ-באלד על ספרי הפילוסוף קאנט, לאמר: „לא ימלא לבנו אותנו להחליט דבר, אם תעמודנה כל מסקנות צונץ והחלטותיו בספרו הראשון והגדול בפני הבקרת בימינו ובימי הדורות הבאים; אך שלשה אלה נוכל להחליט לבטח מהתהלה והתפארת אשר שם צונץ על תורת היהדות וההועלת הרבה שהביא לחכמת ישראל: היסודות אשר הרס לא יבנו עוד; מקצת הבנינים שבנה המה בנין־עולם; והשלישי הכי נכבד כי היה יוצר התמורה הכבירה בחכמת ישראל, תמורה, אשר מעטות שבמותה נמצא בקורות החכמות והידיעות הכלליות. ומיום צאת הספר הזה לאור זה כשבעים שנה נהנים ממנו עצה ותושיה כל חכמי ישראל וחכמי אומות העולם, ובו ימצאו פתרון שאלות רבות בתולדות ישראל והשתלשלות היהדות בימי אלפים וחמש מאות שנה

ובכל אלה לא נמלט צונץ משגיאות רחוקות ומשגיאות דקות וגסות, וכבר העירונו על דבר אחד בספרו, מפני חשיבות הדבר והיותו אחד מיסודות התורה, שעמד עליו מבקרו ומשיגו רבי אליקים המילואהגי (הראבי"ה). מיותר ממאתים השגות שעשה המבקר היה על ספרו ישנן רבות שהן צודקות מאד או שיש להשיב עליהן, אך המשיג הטיב לראות ולמציא כל דבר במה שהורע כחו של המחבר, אך ישנן גם השגות רבות שאינן אלא בבחינת איפכא מסתברא. בספרי צונץ הבאים עוד נבוא לזה להוכיח עד כמה לא העמיק לפעמים בדברי התלמודים לדעת צורתא דשמעתתא,

ומתוך כך בא לידי טעות בהחלטותיו. אך טעויותיו בטלות במעוטן וכבוד הספר ומחברו לא יגרע גם בהשגות הראבי"ה ויתר המבקרים בימים ההם.

ובכל טובו ויפיו של הספר „לקורות הדרשות", בכל תועלתו הגדולה להאיר עיני החכמים העוסקים בבקרת ספרי המדרשים והיותו כובש דרך חדשה בדרישת הדרשות להחכמים שבאו אחריו, אי אפשר לנו להעלים עין מהמגרעות שבצורת הספר (מלבד שגיאות הענין שעל רובן עמד מבקרו החרוץ ראבי"ה הנ"ל), מגרעות העושות את כל ספריו לקשי העִכּול אל המשכיל הדורש להשיב נפשו בחקר דברי הימים, ולא להסב עינו מכללה של התולדה הישראלית בשביל דיוקים ופלפולים שבפרטים. המגרעת היותר גדולה היא, שברוב הפעמים הצעת הענינים לפרטיהם אינה בסגנון מושך את הלב. המבוא שלו לכל פרק ופרק הוא נחמד ונעים ומושך אליו את הקורא בחבלי קסם אשר על לשונו, אך מבלי משים, והנה הקורא רואה עצמו שוקע וטובע באין מעמד בים של ציונים. לא נעשה שקר בנפשנו אם נאמר כי מימות הגאון מווילנא ועד הנה לא נראה ספר מלא עיי"נים כספרו של צונץ. אמנם כהעיי"נים של הראשון גם של השני מאירות עיני המעיינים, ולפעמים יגלה לעינינו עולם חדש ע"י הערה בת שתים ושלש מלות; אך ברוב הפעמים אינם לא מעלים ולא מורידים. בהספר „לקורות הדרשות" נמצאים ציונים לאלפים (ואולי גם לרבבות), כי כל מאמר חכמינו במדרש מן המדרשים הדרוש לענינו ציין צונץ כל המקומות שנמצא שם הציון ההוא בשני השס"ים ובתוספתא ובברייתא ספרא וספרי וכל המון המדרשים למיניהם, אף שבכל המקומות ההם הנוסחא אחת והענין אחד — והיה די לו לציין שנים שלשה מקומות, והקורא המעיין והבקי (אשר רק אותו שם צונץ לנגד עיניו) ידע לתור ולבקש מעצמו את הדבר הנוגע לענין חקירתו. ובין כה וכה והדבר הזה מטיל אימה יתרה על קוראי הספר ונותן לו פרצוף וחזות ספר עיוני ושמושי רק לחכמים ומלומדים, ובגלל זאת היתה פעולת צונץ על קהל המשכילים קטנה ומצערה בערך חכמתו ותועלתו. למרבה המבוכה של קוראי ספריו, אך לעתים רחוקות מציין הוא את הפרק והסימן, כי אם את הדף והעמוד, ולמצוא הדברים בספרים שונים דרוש לדעת את הוצאת הספר הזה שהגה בו צונץ, כי מעולם לא יציין גם שם העיר שנדפס בו הספר והפרט של השנה. עד כמה גברה אצלו אהבת הציונים נראה מזה שהוא ממלא לפרקים חצאי עמודים בעיונים שאינם צריכים לגופם, לדוגמא: הוא מזכיר דברי עצמו באחד ממאמריו („דיע העבראישען האנדשריפטען אין איטאליען", געזאממעלטע שריפטען,

III, 1—14), כי חכמי הנוצרים במאה הי"ח התרשלו בחקרי קדמוניות היהודים ויצאו מזה תקלות גדולות ומשפטים מעֻקלים, דבר אמת בלי ספק, אך גם גלוי וידוע ואין לו חשיבות בהחלט, כי אם לפי השעה, והוא הולך ומציין יותר מעשרה מקומות שכבר דבר הוא בעצמו על זה[1]...

המגרעת השניה, בצורת המחקרים האלה, כי יוצא הוא מענין לענין, וזה לא רק בהערות בשולי הדפים או בסוף הספר, כי אם עוד יותר בפנים. הדרך הזאת היתה דרכו של רבי שלמה יהודה ליב ראפּפּופורט, אך מה שנָאות בתולדות רבנו חננאל ורבנו האַי גאון, שהן, כאשר כבר אמרתי, אינן תולדות כי אם חקירות, לֹא יִכּון בספר כתוב אשכנזית להיות לעינים להמעיינים, ועם זה ספר נִקרא להמשכילים. אמנם אחרי כל אלה הוא הספר הראשון ועד היום גם האחרון, אשר בימי שבעים שנה בערך, הנהו כיום צאתו מדפוס אהוב והביב להחכמים וספר כולל כל הספרים שחברו הם אחרי צונץ, ביחוד בספרי המדרשים הרבים מאד אלה שנתחברו בימי ה' מאות שנה של הסבוראים והגאונים, מספרו זה ראו חכמי עם ועם את המעין המתגבר אשר יצא מבית מקדש מעט לישראל להרוות מים חיים נפשות עיפים וכושלים מעֹל הגלות, והוא גם ירה אבן הפנה למוסדות בנין התולדה הישראלית, ואחרי אשר יִסַּד את התולדה הזאת באו חכמים מופלאים אחריו והקימו את כל הבנין הנהדר הזה לכבוד ישראל ותפארתו לדור דורים.

---

[1] וכב"ז אין להקל בכבוד ציוניו ורמזיו, החכם ווייס בפרק כ"ב מחלק ג' בספרו דודו"ד נעזר ברמזיו בדבר בראשית רבה ובתכונת מדרשי אגדה בכלל ובפרט, וביחוד ע"ד מדרש בראשית רבה המ והס לרבי אושעיא. ועיין מאמרו של הר"ר תיאודור בהירחון של קויפמאנן ובראַנן לשנת 1894 עמוד 514—523.

פרק רביעי.

דממה לפני הסער.

השפעת הספר „הדרשות בבית הכנסת לישראל" על שלשת הכתות בכנסיה הישראלית שבאשכנז: העומדים, המהלכים והמחדשים-המהרסים. היחס שבין חכמי הדור ההוא ובין צונץ. רבי נחמן קראכמאל והשקפותיו הפילוסופיות והתולדיות. הקדמת צונץ לספר „מורה נבוכי הזמן" ודברים אחדים על הספר הנ"ל. רבי שלמה יהודה ליב ראפאפורט (שי"ר), הצד השוה שבינו ובין צונץ. השקפת שי"ר על ישראל ועל תולדתו. תכונת חקירותיו-תולדותיו. דברי צונץ על שי"ר. ר' שמואל דוד לוצאטו (שד"ל) וצונץ. פעולת שד"ל בהוציאו תעלומות ספרותנו לאור עולם. הצלחת ספרותנו. דבר ישיבת שד"ל באיטליא ובית מדרשו שקבע בפאדובה. הספר „אבני זכרון" וה„דיוואן" של רבי יהודה הלוי. ההמשך מתולדות צונץ. צונץ מבקש לו מקום רבנות או דרשנות ומחזר אחרי סמיכות (התרת הוראה) וראש הבית דין בברלין ממאן לתת לו ה„התרה" הזאת. חפצו להתמנות לרב בדארמשטאדט או בקאססעל לא עלה בידו. צונץ מתמנה לדרשן ב„קהלת ההיכל" אשר בפראג. כתב התנאים בין הקהלה ובין הדרשן. חובות רב ודרשן בקהלת פראג המתאשכנזת. צונץ שב שנית לברלין ונעשה למנהל בית הספר למורים (סימינריום). פעולת צונץ בחכמת ישראל: ספרו „על דבר שמות היהודים" וסכתו. הצעת עניני הספר הזה והשם אשר עשה לו על ידו במערכות החכמים מאורי הדעת באשכנז. התרגום לעשרים וארבעה כתבי הקדש. פעולת התרגומים לכה"ק בכל תקופות התולדה הישראלית. שימת עין על התרגום שנעשה בהשגחת צונץ: חבריו המתרגמים. רבי מיכל זק"ש ושימת עין על תולדתו; רבי חיים (היימאנן) ד"ר ארנהיים והפרופיסור יוליוס (יוסף) פירסט. תכונת התרגום הזה. כוונתו, תכליתו ופעולתו. מאמרי צונץ קטני הכמות ורבי האיכות: „תולדות רבי עזריה מן האדומים", „ידיעת הגיאוגרפיה הכללית בספרות ישראל, „ידיעת הגיאוגרפיה של ארץ ישראל בספרות ישראל". (בפתיחה לספר מסעות בנימין מטודילה הוצאת אשר). שנת ה"את"ר — שנת הפקודה לכנסת ישראל שבמזרח ושבמערב וצונץ.

„דממה לפני הסער" הוא הדבור המסמן את תקופת עשרת השנים (התקצ"ב—תר"ב) שבין התפרסמות ספרו של צונץ ה„דרשות בבית

הכנסת״ ובין המריבות על דבר הריפורמה ואספת „הרבנים״ בשנות ת״ד—תר״ה, אשר הביאו מהומה לעולמה של כנסת ישראל באשכנז ויתר ארצות המערב ויכו אותה לרסיסים, מכות נאמנות אשר לא תוכל להרפא מהן עד היום. בעשר שנים אלה עוד דממה ושקט שוררים למראה עין במחנה העברים, הרבנים אינם מקנטרים עוד זה לזה בהלכות מנהגים חדשים ובטול תורה ומנהגים ישנים; גם ה„רבנים״ שכיפם הוכיח על תהלתם, כי אז כבר יצאו מחוץ לתחום האמונה התמימה בתורה שבעל פה וגם בתורה שבכתב, גם הם עוד התעטפו בטלית שבלה תכלת, היו זהירים במצות קלות כבחמורות; בכלל לא הסיג עוד המדרש את גבול המעשה. אך הדממה היתה לפני הסער בפועל, אבל גם בכל שנות תק״צ נמצא הסער הזה בכח, דעות מדעות שונות התרוצצו בקרב מחנה הרבנים ויתר חכמי הדור. הסדרים החדשים כבר קנו להם תפיסת יד בבמה קהלות, הפרנסים בכל עיר ועיר כבר היו רובם או בני חורין בכלל מכל דת מעשית או דורשים את הסלסול וההתיפות—תלמידי פריעדלאֶנדער וייעקבזון, כי כבר קם אז דור חדש אשר לא ידע כלל את התורה, ועל דבר הישיבות והרבנים הזקנים שמע רק דברי לצון ושחוק קלי הדעת. אך גם אז קמו אנשים גדולים בעלי כשרון ואנשי הרוח הוגי דעות, אשר נתנו נפשם עליהן באמת; וכה התנגחו ותתרוצצנה מחשבות רבות בלב טובי הדור ועיני העדה מזה ומזה; כבר נראה בכח, כי יד הזמן הויה בכנסת ישראל אשר במערב אירופה להפר האחדות בין בניה ולקרעה לקרעים שאינם מתאחים עד היום זה ששים שנה. העת ההיא היתה עת התסיסה, והאותות המבשרות את בא הסער המתחולל היו: התחדשות הריב על דבר ההיכל של דורשי הריפורמה בהמבורג והמחלוקת בין הרב טיקטין ובין אברהם גייגער על דבר הרבנות והדיינות בברעסלויא. כל השנים ההן היו שעת התסיסה למחשבות שונות ודעות רבות בלב ראשי שלשת הכתות: העומדים, המהלכים והמחדשים־המהרסים. אז נגלו על במות החיים גבורי הדעת, אדירי אמונה, וכנגדם גם כן חוקרים מופלאים ומבקרים מומחים, אך גם עוקרים משרש הרים ומתנשאים להרוס בנין עדי עד. — המלחמה עוד לא החלה, אך בעלי תריסין מזה ומזה כבר ערכו צבאות מופתים תקנו כלי זיינם ויכונו לקרב, לריב ופלגות בישראל לרעת האומה ולאסונה.

ועלינו להודות כי כל שלשת הכתות: העומדים, המהלכים והמחדשים־המהרסים לקחו כלי זיינם מבית הנשק הגדול, הוא הספר הגדול והראשון בחקר תולדות היהדות של צונץ בספר

„הדרשות בבית הכנסת". העומדים מצאו בספר הזה הוכחות חזקות במעשים מדברים בשפה ברורה, כי התורה וחקי המורי והמדות התלויים בה: התמימות הדתית והזהירות במצוות המעשיות, הן הן שעמדו להאומה הישראלית להתקיים בארצות הגולה זה אלפי שנים והן הן אשר קראו לאור עולם את בעלי מדרש ההלכה וההגדה; המה ראו ונוכחו, כי הספר הזה הוא עדות לישראל, כי התורה שבהעבודה היתה הכח המעמיד בהאומה לחזקה ולעודדה בכל העתים שעברו עליה, והסופרים המבינים, התנאים והאמוראים, הגאונים והרבנים שבצרפת ואשכנז היו אבות העם ומוריו בדרך צדקה ודרך אמונה לשגבו ישע ולחזקו בשם ה' אלהיו לרוחתו לתשועתו. המהלכים ראו בספר הזה אות ומופת, כי אמנם עצם היהדות הכתובה והמסורה לבני האומה כלם היא האמת אשר לעד לעולם תעמוד, אין בה בעצמותה תמורה וחלוף, כי בת הנצח היא, אך את לבושה תחלוף, תמונתה וצורתה תמיר מעת לעת לחבב עצמה על הבריות לפי טעם הזמנים והכשר דעת בני הדורות השונים. וגם המחדשים אשר בקרדומות באו על היהדות התמימה ויאמרו לסעף פארה במערצה, לקצץ בנטיעות ולעקור גם שרשיה, גם הם מצאו בספרו של צונץ כלי הנשק היותר מסוכנים למסרת אבות. ואם אמנם במה שנעזרו בעלי הריפורמה אלה בדברי צונץ המקדיש דפים רבים בספרו לדרישת הריפורמה, גלו פנים בספרו שלא כהלכה, כי, כאשר יתבאר בפרק הבא, לא כוון מעולם לריפורמה של היהדות בראשה ואבריה, כי אם חפץ רק להטיב פני העבודה וליפות סדרי בית הכנסת¹) מבלי לנגוע אף בדין אחד מדיני הרמב"ם ושלחן ערוך, הנה היה הוא הפותח פתח בספרות ישראל בבקרת המקרא, אם גם בזהירות ובחשבון ודעת; והידיעה או החכמה הזאת, בהיותה מיוסדת על השערות ורגלים לדבר באין הוכחות ברורות וראיות מכריחות ומבלי כל יסוד ודאי שאין להרהר אחריו, בהיות הידיעה הזאת מסורה יותר אל הטעם וההשערה ולא אל המופתים החיובים, הנה נפתח בזה פתח רחב לכל חושבי מחשבות ומשערי השערות לעשות בתורה כל מה שלבם (ולפעמים לב עקוב) חפץ ובזה יאבד כל מעמד להיהדות המעשית־הממשית שהיא לבדה המקיימת את העם הישראלי ונותנת לו תקומה ואחרית לעתיד לבא.

¹) עיין להלן תמצית ממאמרו בשנת 1844 „קורצע אנטוואָרטען איבער קול־טורפראַגען".

בההקדמה הקצרה הזאת, המלמדת אותנו דעת תכונת הספר הזה וצביונו, נשכיל לדעת גם לעמוד על אופיו של צונץ בעצמו, כי ברוחו נמצא אנחנו תערובות דעות ורגשות לב של שלשת הכתות שהזכרנו. מחשבות שונות התרוצצו בקרבו, ורק בהגיעו לשנת החמשים גבר בו הכח הלאֻמי, כח המקיים את היהדות ויהי שומר אמונים להתורה המסורה, אף שבכל זה בדרך החקירה לא שעבד שכלו להרגשתו, ובשנות השבעים נשוב נראה בו את מבקר המקרא. אמנם כל זה הוא רק בדרך משא ומתן, אבל להלכה ולמעשה היה שומר אמונים גם לדברי העומדים והמחזיקים מקצה האחרון, כי ראה בזה סוד קיום ישראל ועמידתו בין האומות. אוהבים תמימי דעים היו לו בין בעלי כל המפלגות מקציהם, ובמצוין בסבלנות ובעל נמוס ודרך ארץ לא היה לאויב גם לאלה אשר נפלגו ממנו במחשבות ובמעשים, כתב מאמרים בכתבי העת אשר הוציאו הם ויעניקם מתנובת רוחו ופרי חקירותיו לתועלת החכמה שהיתה חביבה עליו מכל חמדות החיים, אך רעים נאמנים שקנו את לבבו, שהיו עמו בעצה אחת והשפעתם נכרת עליו ועל כפריו, חברים כאלה קנה לו מן החכמים שאף כי בחקירותיהם היו מהלכים היו עם זה בבחינת היהדות המעשית נחשבים לעומדים, והמה שלשה אלה: רבי נחמן קראכמאל, רבי שלמה יהודה ליב ראפאפורט (שי״ר) ורבי שמואל דוד לוצאטו (שד״ל). השפעתם של שלשת החכמים האלה היתה גדולה, חזקה ומתמדת, ועל כן רואים אנחנו לתכלית הספר הזה ליחד הדבור רק בשלשה אלה חברי צונץ ואנשי עצתו. ואמנם כן, אם נהיה נמשכים יותר מדאי אחרי הכבוד שהורגלו חכמי הדור לכבד את צונץ ונתלה רק עליו כל כבוד חכמי ישראל ודרישת תולדתנו, נחטא להאמת ההיסתורית ונעוות דין החכמים האחרים בני דורו בוני בית התולדה הישראלית שקמו בדור ההוא [1]. פלפול של הבל מי מחכמי הדור קבל מחברו, כי באמת היו

---

[1]) עמל הוא לראות את זקן החכמים משרידי הדור ההוא ראה״ו בספר זכרונותיו (ווארשא תרנ״ה) הותר להוכיח, כי שי״ר ראה ספרו של צונץ „תולדות רש״י״, והוא היה לו למורה דרך; וכי בתולדות ר״נ בעל הערוך רומז עליו שי״ר, והדברים האלה אינם נכונים במילתא דעבידא לגלויא. שי״ר אינו משתדל לסתור דברי צונץ ומדבר ממנו בכבוד גדול וקורא אותו חכם עמנו, וצונץ מעיד על עצמו בריש ספרו, כי מחכמתו של שי״ר עשה לו כל הכבוד; ולראה״ו היתה כוונה ידועה להמעיט מעלת שי״ר ובכלל להרבות בשבח צונץ שמהוך שבחו יבוא לגנותם של ראפפופורט וגראֶטץ וכו׳. וכבר השיב עליו במה שיש בו די החכם המובהק א. עפשטיין באוצר הספרות שנת תרנ״ו.

צונץ ושלשת החכמים הנקובים למעלה בשמותיהם משפיעים ומושפעים כאחד, כל איש מהם נאות לאורו של חברו במדה ידועה ובפנים ידועות .

רבי נחמן בר שלום קרוכמאל (נולד בבראדי שנת תקמ״ה ומת בטארנופל שנת ת״ר) קבל תורתו מאחד מתלמידיו של בן־מנחם הרב רבי מנחם מענדיל לעפין המכונה סאטנוב ועוד דורשי דעת כמוהו שקמו אז כבר בבראדי. בהיותו בן־פולין למד מנעוריו לשחות בים התלמוד ונושאי כליו, וכל למודי עברית נקלטו בקרבו בעודו בימי עלומיו ויהיו לעצם מעצמיו. הוא באמת מלא כרסו בש״ס ופוסקים ראשונים ואחרונים עוד לפני שומו לבו לספרי מחקר ופלוסופיה. שיח ושיג היו לו עם רבני מדינתו וישב בדבוק חברים עם הגאון החכם רבי צבי חיות בימי שבתו בזאלקווא. תולדתו מפרטת מסופרי דורו, אשר הבירוהו וידעו דרכיו ומעשהו [1], ולפי דרכנו בספר הזה לא נספר בזה את תולדות החכם המופלא הזה, כי אם תכונתו המדעית והספרותית במדה הנחוצה לדעת פעולתו על צונץ. בכל דבור ודבור שיצא מפי החכם הזה נמצא תורה שלמה, בו התאחדו העמקות והדקדוק של מלומדי אשכנז והחריפות ודקות הסברא של תלמודי בן פולין. בו נראה פרצוף פני חכם מקדמוני החכמים, תורני הוגה דעות וחכם חוקר בבינה לעתים, או כאשר יתארהו בצדק אחד מכותבי תולדתו: „הוגה דעות ותוכן עלילות״. הוא לא הרבה כתוב, אך אשר העלה על ספר היה זהב טהור. ספרו האחד שכתב „מורה נבוכי הזמן״ לא הגיע לנו בשלמותו וגם לא נדפס בחייו, אך הספר האחד החסר הזה שקול כנגד אלפי ספרים. בצדק העיר עליו אחד מסופרי תולדתו בזמן האחרון [2], כי הוא היה: „המוציא את המאור שבתורה מנרתיקו להאיר את הליכות הרוח הישראלי משנות דור דור״, כי „בהכשר דעת שם דרך בקורות עם־עולם ולרוח הלאם הישראלי נתיבה״. לא פה המקום לבאר את כל שיטת הרנ״ק בחקרי תולדות ישראל ויסודי שיטתו בחקרי הדת הישראלית, שיטה מסוימת ומוגדרת בכל חלקיה וענ‍יניה; אך זה נחוץ להעיר גם בזה, כי ההכרה הלאמית הננו רואים לראשונה רק אצל החכם הזה,

---

[1] תולדותיו כתבו ר׳ מאיר הלוי לעטערים בראש הספר מונה״ז (לעמברג תרכ״ג) וגם צונץ בהספדו על רנ״ק (געיאמ. שריפט. II מעמוד 150 והלאה).

[2] תמצית דעותיו של הרנ״ק וביחוד השקפתו היסודית על השתלשלות התולדה הישראלית „בהכרת נפש הישראלי״, הוצעה במאמרים מועטים מחזיקים את המרובה במחברתו של הח׳ ש״י איש הורוויץ „ציון לנפש הרנ״ק״ שהוציא לכבוד מלאות מאה שנה להולדת את הרנ״ק (ווארשא תרמ״ז), ובו נעזרתי גם בהצעת הדברים בפנים.

והוא אשר אזן וחקר למודי התולדה הישראלית, „לדרשם ולהבינם בעיקרם ושרשם... בשביל שנגיע בכח אותה הדרישה לרשומים ברורים ולבסוף לבירור עצמותנו ומהותנו, שהיא נפש ישראל הכללית, איך נגלתה בעולם בקורותינו במסבות העתים... ומזה נקיש על הבאות״ (מגנה״ז). ההשקפה הזאת לא חדשה היא, אך הרנ״ק הרים אותה על נס בימי אותו הדור, אשר מכל עברים נלחמו ביהדות המעשית „צערעמאניאל־געזעטצע״, כי „המצוות כלן מרמזות, מעירות ומשכילות את הלב אל הרוחני או המאורע, שהוא סימן ועד על מציאות הרוחני בעולם ולזה יהיו המעשים בעצמם קדש״. הדברים האלה נשמעו אחרי כן בשבעים פנים מפי צונץ, כאשר נפרד מבעלי הריפורמה ויהי למגן להיהדות המקובלת. דעתו על לאמית ישראל כלולה בדברים אחרים: „נחלת האומה ומנת רוחה״, שהיא הנותנת לה עז ונצח, היל וחסן לעמוד בארץ. מהשקפתו הכללית על דברי ימי כל אומות העולם הוא יוצא אל הפרט, לתולדות אומתנו, ומוכיח, שכל התולדה בכל שלשלת מעשים הסובבים והולכים תמיד על תקופתם וחוזרים חלילה היא תקופות התולדה הזאת. ושלש עתות לעם ועם ובכללם גם לעם ישראל: תקופת הצמיחה והגדול, תקופת העז והגבורה ותקופת הדלדול והמגערת. סוד הנצח אשר בכנסת ישראל הוא תמיד, כי בהגיעה למדרגה שפלה מאד, ברדתה עד לדיוטא התחתונה, יסוב הגלגל והתקופית תשובנה ללכת זו אחר זו: גדול וצמיחה, עז וגבורה, דלדול וירידה. את הקו הזה הוא נוטה על תקופת התולדה בימי קדמות האומה וגם הוא נוטה קו על תקופות ימי הבינים וראשית העת החדשה. בפנה הזאת דבריו מעטים אך כבר ישים אותותיו אותות ומופתים מובהקים ורשימים קיימים, עדי היו דבריו וכלליו אלה לעינים להבנאי המופלא בבנין תולדות ישראל—גראֶטץ—והם היו לאמת בנינו הגדול בהקימו ארמון התולדה הישראלית על משפטו. יותר מכל חכמי הדור נהנה מהרנ״ק עצת ותושיה צונץ. בפרק י״ג במורה נבוכי הזמן (אם למסרת הפירוש וההלכה במצוות תושבע״פ) ובפרק הי״ד (האגדה ובעלי האגדה) נראה את שני החכמים במדור אחד. עקבות דעותיו של הרנ״ק נראו בכל דברי צונץ בדבר הספרים החיצונים, בהגבלת זמן התימת כתבי הקדש. בצמצים זמנם של אנשי כנסת הגדולה, בקורות הפלוסופיה הישראלית האלכסנדרונית, העתקת השבעים וביחוד בהשתלשלות תורה שבעל פה ומדרש ההלכה והאגדה. ואף על פי שספר „מורה נבוכי הזמן״ להרנ״ק יצא לאור על ידי צונץ כעשרים שנה אחרי ספרו „הדרשות בבית הכנסת״, הננו רואים את שני החכמים האלה פוגשים איש את

אחיו בהשקפות ומשפטים כוללים ואין ספק שנמלכו איש באחיו ושאלו איש בעצת רעהו; כאשר נראה להלן, איך ראה צונץ ספרו של רפאפורט ערך מלין עוד בכתב יד וגם נשתמש בו בספרו ה„דרשות״, בדברים אחדים, אך מלאים דבר, מתאר צונץ בלשון עברית את פעולת הרב רבי נחמן קראכמאל על בני דורו ותכונת הדור ההוא בכלל ויאמר (בהקדמתו למונה״ז): „... בכבר פולניא נגה אור... נחמן הכהן הגדול מאחיו רבי נחמן קראכמאל ז״ל, אשר יגע ולמד מחכמי דור ודור ויבן בספרי הנביאים ומעתיקי הדת, העמיק בדברי הראב״ע והרמב״ם... וישא עיניו וירא, כי בערה סכלות ומריבה... פנו ערף אלה לחכמת ישורן, ואלה לכל סדר ומדע; אלה מזה יחשבו כי כדמיונינו אוילים ותלמודיהם סלפים, ואלה ידמו פי אפוטרופסם הצדיק לאפוד ותרפים, ורובם ימכרו קבלה ומסרת תמור זהב וכספים... זה רודף מהתלות וזה חובק תיאטראות, זה רץ לרשות וזה נבהל לרבנות ולשניהם החכמה או מסוה אפים או מרמס רגלים ¹). ויחמול נחמן על עמו וימהר לרקח צרי אל מכאוביו... וישפוך על אחיו מרוח קדשו הזך, ויכתוב ספר „אמונה צרופה״ העוברת תוך עמקי הבכה, למען ישיגו האמת המוחלט וכו׳״. בדברים אחדים יסמן תכונת הספר „מורה נבוכי הזמן״ בפרקיו על דבר האגדות שהם גם סימני תכונת ספרו ה„דרשות״ ויאמר: „... והיום האמונה הנכונה חסרה לנו משתי קצוות, אשר קראתים אור הכזב והחשך הנאמן; אוהבי שכל ומכבדי תורה נלחצים במשעול צר בין הפחותים הלוקחים הדרש לפשט, ובין היודעים בוזי האגדה... על כן הכין (הר׳ נחמן קראכמאל) לנו בין שביל האש ובין שביל השלג נתיבות אמת ושלום, יעברו בהן יושבי הקצוות״. כאשר כבר אמרנו, מדה יתרה היתה בקראכמאל שלא לא היתה בצונץ. האחרון היה רגיל לעשות תורתו טבעות טבעות, להניח לראשונה הנחות, להציב לכתחלה סדרי זמנים וקצבי עתים, ואחרי כן היה מקבץ הראיות וההוכחות להעמיד הכללים ולקיים ההנחות; לא כן הרנ״ק הוא לראשונה צפה והביט על המון מעשים שמבראשית, ולפי תוצאות השקפותיו שם גדרים וגבולים: לחכמת הסופרים, למדרש ההלכה והאגדה, וכלליו ושיטותיו היו למאירי דרך התולדה לחוקרים וסופרים שקמו אחריו ונתקבלו להלכות קבועות בההיסתוריה הישראלית.

---

¹) דברי צונץ אלה כתובים בשנת תרי״א אחרי מריבות הריפורמה ואספת „הרבנים״. וההקבלות האלה בין החשוכים ובין הנאורים רומזים לזה.

החכם הפולני השני, אשר תעצומות פעולותיו על צונץ נגלו ברוב ספריו של זה השני, הוא רבי שלמה יהודה ליב רפאפורט (שי״ר) (נולד בלבוב שנת תק״ן ומת בפראג בראשית שנת תרכ״ח). בפנים ידועות יש צד השוה בינו ובין צונץ יותר מאשר בין האחרון ובין קראכמאל. גם הוא יותר מומחה ומופלא בפרטי התולדה הישראלית מאשר בכללותה, אף כי כהאחר כן השני גם בהכנסם לדקדוקי חכמת הספרות היתה תמיד כללות התולדה הישראלית לנגד עיניהם. ראפופורט איננו חכם פלוסופי הוגה דעות בחקרי אמונה כהרנ״ק, כאשר לא היה גם צונץ חוקר וחושב מחשבות מופשטות, אך חוט אחד של חן וחסד משוך על כל חקירותיו וגם דקדוקיו — והוא הדבקות העצומה בהתורה והלאם והתקוה לעתידות ישראל. כשהיה שי״ר נער היה אומר דברי זמר, שר בשירים והעתיק שירים משילל׳ר (הבערה), אך כבר בשנת תקפ״ו בהעתיקו את החזון הצרפתי „אסתר״ להמליץ ראסין והוא עומד אז בשנות השחרות, כתב הקדמה להחזון הזה שהיא יותר חשובה ונכבדה מעיקר הספר, ובה יביע עקרי אמונתו או בטחונו בנצחיות התורה וישראל, ויאמר: „קיום אומתנו הנבחרה זה כמה אלפים שנה, הוא אחד מן הדברים אשר יתפלאו וישתוממו עליו כל העמים אשר על פני האדמה, עת יראו לאומים קדמונים אשר נתנו חתיתם בארץ החיים אשור, יון ורומי כלם שלטו על קצות הארץ הנושבות בימיהם, בנו להם עמודי אבן למוסדי עולם להקים שמם לדור אחרון, כלם הלפו הלכו, גם מרבית הדבורים תמו לנצח.. כי בטחו על הילם, ויאמרו בלבבם יהיו עוד לנצח ובימי האבנים ימי עמם... (אך) מעשה ידיהם יבלו אותם ואין נסתר משטף הזמן... (אך) יהודה עוד רד עם אלהיו ועם קדושיו נאמן... עיניו חזו קורות כל האומות האלה מראש ועד סוף, איך גדלו והצליחו... (ואיך) נבלעו בארץ נשיה וכצללים על הקיר עברו אחד אחד ואינמו, והוא יעמוד כצור על משמרתו וברית שלומו לא תמוט, אשר כרת אתו אלהים באמרי תוכחתו לאמר: ואף גם זאת בהיותם בארץ אויביהם לא מאסתים... לכלותם וכו׳...״ הוא מוסיף לאמר: „איך לא ירך לבנו אם אדם גדול כהתנא רב פחד... ואמר: מסתפינא מהאי קרא: „ואבדתם בגוים״ או מסופו „ואכלה אתכם ארץ אויביכם״ (סוף מכות). אולם זאת נחמתנו, אשר בכל עת יעמדו לנו אנשי רוח לנהלנו ולשמרנו...״.

ובתולדות אנשי הרוח היתה כל חכמתו של שי״ר וכל תוקף פעולתו בחקרי התולדה הישראלית. התולדות האלה שיותר נאות

להן השם „חקירות", כאשר העירונו למעלה (ע' 114), במתכונתן ובבנינן „תולדותיו" של שי"ר כמעט דומות לתולדות רש"י של צונץ; והן היו הראשונות שנכתבו בלשון עברית, כאשר בכלל היה רפאפורט הראשון בחוקרי קדמוניות ישראל בעברית. כל ידיעותיו לקוחות מן המקורים הראשונים, וגם אם לפעמים ישגה, הנה הטיב לדבר צונץ, באמרו: „שגיאות רפאפורט גם הן תורה שלמה, ומהן נלמד הרבה יותר ממשפטים מיוסדים אשר להרבה חוקרים אחרים". גם איש ריבו היותר גדול בבחינה מרעית החכם המובהק גייגר יאמר: „החכמה המצא תועלת גדולה גם בהקים שי"ר איזו דעה מוטעת או בצאת שגגה מלפניו, כי כאשר ישיגו עליו ומצא הוא מקום להשיב על דברי משיגיו ולישב דבריו, ומתוך כך מתגלים לנו עולמות חדשים בכח הבקורת ובאוצרות בקיאותו ודעתו הגדולה" [1]. לא פה המקום לספר גדולתו של שי"ר וגדל דעתו בתלמוד וראשונים ואחרונים, אך לדעת עצמת פעולתו על צונץ די לקרוא דברי האחרון בהקדמתו לספרו „הדרשות", ואלה דבריו בקצור: „לא תהלה מן השפה ולחוץ היא אם אזכיר במקום הזה את האיש המעולה רפאפורט, אשר במאה ועשר פעמים ישימו דבריו לוית־חן על ספרי ובגלל זה אודהו בקהל רב, לא רק בעד כפריו ומאמריו הנדפסים שהם היו לי למקור דעת ותורה, כי אם גם בעד התורה שלמדתי ממנו ממרוץ המכתבים בינינו זה שלש שנים... בתולדות רב סעדיה גאון, רב נתן בעל הערוך, רב האי גאון, רבי אלעזר הקליר, רבנו חננאל ורבנו נסים עשה לו החכם הזה שם תהלה. בהספרים האלה יעבוד החכם בשדה חכמת ישראל, בעומק הבק־ת, בשכל חריף ובקיאות נפלאה; ועל כלם חוט של חסד ויקרת רוח ויראת שמים משוך על הספרים האלה. בפרק העשרים ואחד לבדו בהספר הזה (התפתחות ההגדות האחרונות—דורות הגאונים רב סעדיה ורב האי וראשית הפיוטים והקרובצים) הזכ־תיו כ"א פעמים". עוד יוסיף להודיע, כי רבות לקח משני כתבי יד של שי"ר „אנשי שם" ו„ערך מלין". השפעותיו של שי"ר עוד נתגלו לנו יותר בספרי צונץ שעוד נדבר בם בהפרקים הבאים.

למקצוע תולדות ישראל, ויותר נכון, בהקצעת אבני מוסדות אבני פנה לבנין הבית הגדול הזה, נתעורר על ידי ספריו של שי"ר האיש החכם המופלא — רבי שמואל דוד לוצאטו (שד"ל) (נולד בטריעסט, ש' תק"ס מת בפאדובה תרכ"ה), השלישי שנתן מרוחו על צונץ בחקירות

[1] צייטשריפט פיר דיע יוד. טהעאלאגיע חלק ד' עמוד 283.

רבות שלו בהתקופה השניה לפעולתו הספרותית. כנודע היה שד"ל לראשונה גם כן אומר דברי זמר, אחרי כן היה לחכם הלשון, מדקדק נפלא ו„מבין במקרא", כי נפשו המשכלת היתה נפש עדינה ערה ונעורה לרגשי חן ונעימות. בראשית ימי פעולתו נסה להיות במבקרי דמקרא, אך עוד מעט וירא, כי בהידיעה החדשה הזאת יקחו למו מבקרים שונים מבני אומות העולם ובני ישראל קרנים, להחליף ולשנות את כתבי הקדש ולקלקל פניהם, ויאסף את ידו מהעבודה הזאת. אך החכם המופלא הזה, אשר לפי עדות חכם ארצנו (רבי שמחה פינסקער בלק) היה „מן השרידים... המשעבדים את עצמם להחכמה... עוזר ומסייע לכל צד... בלב נכון ונפש שמחה כשם שהוא שמח לעשות רצון קונו ולהדבק במדותיו", החכם הזה ראה פעולת שי"ר וינסה גם הוא כחו ביצירת תולדות ישראל. פזור עמנו וצרותיו המרובות האבידו ממנו זכרונות רבים מקורות ישראל בימי התקופה הספרדית והצרפתית, אלפי דפים בספר תולדות יעקב נחסרו, ולא יכול איש להשלימם. ללקט אבני חפץ אלה, להציל שרידי קדמוניות אלה מיד הכליון ולהשיבם לספרות עמנו היתה עבודת שד"ל ומשא נפשו. להצלדת כפרותנו התולדית ישב החכם הנלבב הזה באיטליה, ארץ החפץ לעתיקות עם ישראל. בגלותם מארצות צרפת וספרד היו מתעכבים גולי עמנו באיטליה ובדורות קדומים השתקעו שם ושמה נשארו רוב כתבי היד וכתבי־עדות לישראל על כל המוצאות אותו בהשעות הרעות ההן. הכתבים ההם היו שפונים טמונים בבתי־אסף הספרים הרבים במדינות איטליה ושנות מאות לא נראו לעין איש מאימת האינקוויזיציה, גם הספרים היקרים שנדפסו לראשונה אחרי המצאת מלאכת הדפוס באיטליה (פאנו, קרימונה, וויניצא וסביונימו) היו חבושים וטמונים בבתי האוצר ההם, אך שד"ל חקר ודרש אחריהם, ובידו עלתה להוציא תעלומות לאור, וגם הפיץ אור בקרת הדה ושנונה על כל כתבי־קדמוניות אשר גלה ברוב עמל וחפוש רב במשך שנים רבות. שד"ל הגיה אור על כתבי רבי יהודה הלוי, הוא הקים לנו „אבני זכרון" לזכר פעולת קדמוני אחינו הספרדים בימי המש מאות שנה, מידו באו לנו מגילות וכתבים מקורות הגזרות בימי הגרוש מצרפת וספרד. בהעבודה הזאת עבד שד"ל בלי הרף ובלי לאות עד נשימתו האחרונה. נפלא הדבר, כי כותבי תולדותיו או זוכרי זכרונותיו הרבו לספר כל גדלו וטיבו, כמשורר מליץ, „מבין במקרא", כחוקר ומבין בתורת המדות ויסודות המוסר אשר בתורת ישראל ומעולם לא כדרו את ספריו ופעולותיו בדעת תולדות ישראל. בפנה זאת עמד שד"ל תמיד בהתקשרות עם צונץ ורבות למדו איש מאחיו

ארבעה אלה חברו יחדו לכונן ארמון גדול מאבני גיר מנופצות— והיו פועלים ומתפעלים איש מאחיו. במרוצת דברינו עוד נראה פעולת כל איש ואיש מהם על מעשי צונץ בהתקופה השניה והשלישית לפעולתו הספרותית. אמנם לדעת את כל ארחות צונץ בעבודתו הספרותית יש לדעת גם יחוסו לגייגער, אשר בכל אופן היה מעמיק גדול בחקירת חכמת ישראל ורב פעלים בדרישת קדמוניותנו, אך בעיקרי הדעות נפרד צונץ ממנו ומחשבותיו לא מצאו מסלות בלבבו. כן נדבר עוד על התיחסותו של צונץ להדרשן רבי מיכל זאכס בהגיענו לפרשת תרגום התורה. ומעתה נשובה לתולדות צונץ במעמדו בתוך החברה הישראלית בארצות אשכנז ותבונת הספרים בתקופת עשר השנים (תקצ"ב — תר"ב) שאנו עומדים בה לפי סדור הדברים על פי תולדות ימיו.

בשעה שהוציא צונץ את ספרו הראשון והגדול על „הדרשות" היה מחוסר פרנסה בעצם הוראת הדבור הזה. הוא כבר בנה לו בית וישא אשה חשובה ממשפחה מיוחסת, אבל פרנסה קבועה לא היתה לו, והמחסור דפק על פתחו. בשנה ההיא (תקצ"ב) נסע לערי אשכנז: וואלפענביטטעל, קאססעל, האנובר ובילעפעלד ויסר גם אל האמבורג ויתעכב שם זמן ידוע לבקר את בית אוצר הספרים אשר להיימאנן יחיאל מיכל, אוצר הספרים, אשר רשימתו נודעה לנו עד היום בשם „אור החיים", ורבי חיים זה היה ידידו ורעו עוד מימי ילדותו וגם אחרי כן יזכירהו לטובה כמה פעמים, כי מאוצר ספריו לקח לו צונץ כל הדרוש לו בחבוריו הגדולים. אז נסה צונץ למצוא מחיתו מפרנסת ההוראה בבתי יחידים גם בקש להיות מוכר ספרים; ומכל הדברים האלה לא נמצאה לו מחית ביתו. בראשית שנת תקצ"ד התעורר אחד מידידיו ומכבדיו י. יואלזון לדבר בו ע"ד רבנות הגליל והמדינה של דוכסיות דארמשטאדט, התמנות שנעשתה מטעם הרשות עפ"י בחירת ראשי הקהלות בהמדינה, אוהבו זה השתדל בעדו לפני שרי המלוכה בדארמ־שטאדט, והרבה יגע במשך ירחים אחדים להטות לב ראשי הקהלה בדארמשטאדט ועשירי המדינה כי ישימו משרת רבנות הגליל על שכם צונץ. בחליפות המכתבים שבין יואלזון ובין צונץ הננו רואים את התמימות היתרה שהיתה בצונץ, ואיך לא ידע, בהיותו שקוע בעיון ומחקר, את הנעשה בעולם היהדות. אחרי שיביא עדות על דעתו בתורה והכמת ישראל, הוא מביא עדות על היותו גם ירא שמים וירא חטא מרבי אהרן חארין הרב בארד באונגריה ומעתיק דברו במכתבו אליו

לאמר: „קראתיך בשם חברי בחכמת התורה ובני כי אהבתיך". מבלי לדרוש כי ערביך ערבא צריך, ושמו של הרב הזה היה לחגא לכל שומרי אמונים, כי באמת הרב הזה בתורה לא יצא מידי מדה בינונית, ובחכמת ישראל לא ידע כמעט דבר, רק שהיה פטפטן ביותר וכתבן גדול בעברית ואשכנזית, וכל גבורתו היתה, כי הסכים לשנוי סדר התפלה ולמחוק ממנו כל הדברים המזכירים את אמונת המשיח ושיבת ציון. ובכח עדותו של רב כזה היה צונץ סבור להניח דעת החרדים בקהלות דארמשטאדט. כשנה שלמה ארך מרוץ המכתבים בין צונץ ובין אוהביו, וביניהם וראשי קהלות דארמשטאדט, ואחרית דבר היתה, כי פנו לראשונה אל צונץ בעצמו לשאלהו, אם יש לו „סמיכות" על רבנות או כמו שנקראה אז הסמיכה הזאת באשכנז „מורנו" או (כאשר נקראה גם היום) „התרת הוראה"? על השאלה הזאת לא מצא צונץ תשובה ברורה. באמת היה גדול בתורה על פי בקיאותו יותר ממאה רבנים אז באשכנז, כי כבר אפסו הגאונים אז והלכו לעולמם, אבל מעולם לא למד את התורה לדעת אותה להוראת הלכה למעשה; גם על פי הבינה הישרה, לא היה אפשר לדרוש, כי קהלות דארמשטאדט, אשר לדברי המכתבים של הפרנסים שם, נמצאו בהן מאות בתי אבות מדקדקים באסור והיתר, כי יקחו להם למורה הוראה את מי שהיה חניך בית הענריעטע הערץ ודרשן בבית הכנסת של יעקבזון. „התרת הוראה" שהיתה לו 1) מהרב שכבר הוחזק אז אצל היראים ל„מתיר אסורים", מאהרן חארין, גם כן לא היתה עשויה להניח דעת החרדים ההם, ועל כן לא יפלא אם הרב וואלף, רב המדינה בקופינהאגין וכל ממלכת דאניה, שהיה יליד דארמשטאדט ואליו פנו בני העדה, כי יחקור וידרוש לדעת אם ראוי הוא צונץ לרבנות ואם עטרת ההוראה הולמתו, בכתבו מכתב להרב בברלין רבי יעקב יוסף איטינגער לשאלהו, אם ראוי צונץ להוראה, קבל ממנו תשובה בדברים אלה ככתבם וכלשונם:

„בע"ה יום ב' ד' טבת תצד"ק לפ"ק.

לכבוד הרב...

על אדות מכתבו הנעים אשר קבלתי הנני משיב, כי תמהים אנחנו לנפש אדם כזה, אשר יערב לבו לגשת אל להקת

1) יש להעיר שה„סמיכה לרבנות" הזאת כתובה לא עברית, כי אם אשכנזית ונדפסה אחרי כן בספר קובץ הדרשות של קאיזערלינג.

הרבנים והוא יודע בעצמו כי לא ישיג התרת הוראה מפני כמה טעמים, ובודאי שפט מעכ"ת בצדק ובחכמה, כי חבוריו אשר יצאו לאור אינם מעידים על ידיעתו בש"ס ופוסקים, כי המה רק העתקות נקרא בלשונם עקסערפטע, וגם אם הוא יודע לכלכל דבריו בלשון צחה — הכי זה כל האדם? הלא בעו"ה כעת רבו ההולכים בשרירות לבם ואומרים ללשוננו נגביר שפתנו אתנו מי אדון לנו. למדו לשונם דבר שקר עם סופרים ואומרים תורת ה' אתנו — ואנחנו מה כי אם תפלתנו לשוכן שמי ערבות ישלח לנו המשיב לב בנים על אבות. —

דברי ידידו יעקב יוסף בהרב מהו' מרדכי ז"צל".

הבאנו פה את דברי המכתב הזה במלואו, כי מסמן הוא את הלך רוח שומרי אמונים מקצה האחרון גם בברלין וגם ביתר ערי אשכנז. כמובן היתה אחרית דבר, כי נפסל צונץ מהרבנות ועמל אוהביו בברלין ובפראנקפורט ע"נ מאין נשאר מעל. והנה הדבר אשר ישרוט שרטת בלב הקורא את דברי הרב ר' יעקב יוסף איטינגיר היום, איננו משפטו שהוציא ע' צונץ בכלל; על פי עמדתו ומבטו צדק אם השב את צונץ לאינו בר־כמבא בהוראות אסור והיתר, וגם אם לא האמין בתמימותו, כי אם סגנון הדברים לאמר על האיש שלא פסק פומיה מגירסא ושהיה באמת בקי לא לבד בספרי חכמי ישראל, כי אם גם בש"ס וספרי הראשונים בבקיאות נפלאה ועצומה, ואם גם לא למד להוראה ולא היה גם כן מוכשר להוראה, עול גדול הוא לדבר בו בבזיון כזה, ובכלל מדה מרובה של בערות וחסרון דעת יוצאים מדברי המכתב הזה ומעידים על כותבו, כי לא קרא ולא הבין גם הכתוב בספרי צונץ. דברים כאלה לא ידברו רק מעוטי תורה ודעת חכמת ישראל. לכבוד היהדות האורתודוכסית באשכנז יש להעיר, כי בהקהלות הקטנות נמצא כבר אז רבנים חרדים וגדולי תורה ומשכילים בכל דבקותם בהתורה. הרבנים ההם היו אחרי כן אנשי ריב ומדון להרבנים בעלי הריפורמה, אבל נתנו כבוד לצונץ ואפילו לרבי זכריה פראנקל (האחים הרבנים רבי ישראל ודוד דייטש בשיליזיה העליונה). לא טובים משומרי אמונים כרבי יעקב יוסף היו גם קנאי הריפורמה, ובהמכתבים שהריצו מפראנקפורט אלה שהשתדלו בעד צונץ כי יתקבל לרב המדינה בדארמשטאדט נמצאו דברים קשים לשמוע על הרבנים הישנים[1]. שתי הנפלגות כבר הריחו ריח המלחמה שפרצה

---

[1]) על זה יעיר גם ד"ר מאיבוים הדרשן כברלין במחברתו „אויס דעם לעבען פאָן לעאָפּאָלד צונץ" מעמוד 21 ולהלן, ומשם נלקחו כל הדברים אשר בפנים.

שנים אחרות אחרי כן והשנאה כבר קלקלה שורת האמת והבינה הישרה מזה ומזה.

וצונין ידע את כל אשר כתבו ארותיו ויסיח דעתו ממשרת הרבנות, ובחדש יולי לשנת תקצ"ד הוא כותב לידידו יואלזון בפראנקפורט ע"נ מאין: „כל תקותי בדארמשטאדט ובברלין נשארו מעל". בהמכתבים ההם ידרוש כי ישלחו לו העתקות מפנקסי הקהלות ומגלות יוחסין ממשפחות וארמס (ווירמייזא) ויאמר: „אנכי יאשתי לבי מהיות עוד נושא משרה בקהלת ישראל. „כדי מחיתי" (בעצם לשונו) ארויח תמיד ויתר העת מוקדשת לחכמת ישראל. כל חפצי לנסוע לתכלית מדעית לאוקספורד ופאריס, אך מי מעשירי ישראל יתנדב לצרך הנסיעה הזאת?". גם מזה נראה עד כמה היה צונין בעל נפש זכה וטהורה. אף מלה אחת של תרעומת לא העלה על לשונו על היהודים החרדים, אף כי ידע כי הם הובישוהו מתקותו, הוא מתרעם רק על העשירים. והמעשה הזה לא השאיר בלבו כל טינא על היהדות התמימה. בסוף השנה הזאת נסו אליו דבר על דבר הרבנות בקאססעל, אבל הוא השיב, כי לא ישלח כל כתבים ותעודות ולא יתן לפרנסי הקהלות לנסותו בתורה ורק אם יחפצו בו בלי תנאים יתרים אולי יתעשת לקבל רבנות. מובן מאליו, כי גם בקאססעל לא נתמנה לרב. ובכל אלה למרות נדרו שנדר לבלי לקבל משרה בקהלת ישראל, ובכל שהתיאש מהרבנות, עוד לא חדל משאוף לדרשנות, ובימים ההם נזדמן לו מקום פנוי לדרשן בקהלת פראג הנאורה. ומאשר כי בפנה ידועה גם המעשה הזה מפיץ אור על שנוי העתים, גם בקהלה קדומה ועתיקה כפראג, ע"כ נדבר בזה בקצרה.

הגזרה על הדרשות בלשון אשכנז לא נתפשטה רק בפרוססיה ולא בשאר מלכיות אשכנז ואויסטריה בכלל, שנחשבה אז לאחת ממלכיות אשכנז; אך מדעתם ורצונם לא היתה רשות לפרנסי הקהלות להנהיג סדרים חדשים בסדרי העבודה בבית הכנסת וביחוד הדרשה בשפת אשכנז צחה. לכל קהלה היה דרוש להשיג רשיון מיוחד ליסוד קהלת־נאורים בקרבה. קהלות כאלה כבר נוסדו אז בווינא ובודא־פעסט. והאמת נתן להאמר, כי בולמוס הריפורמה לא אחזה או את כנסיות ישראל באויסטריא ואונגריה כאשר ביתר מלכיות גרמניה, ולשנוי נוסחאות התפלות ושירת נשים במקהלה לא היה עוד זכר בהקהלות ההן. בקהלת פראג העתיקה נמצא אז כבר חבר משכילים שאמרו להיות לאגודה אחת בהנהגת סדרים חדשים בסדרי העבודה ובדרשנות בטעם קהלות אשכנז האחרות. הראש והראשון שבהם היה רבי משה לנדא בן בנו של הגאון רבי יחזקאל בעל „נודע ביהודה". בשנת תקצ"ה קבלו הרשיון ליסוד

קהלה מיוחדת עם סדרים חדשים. אז אמרו המחדשים להנהיג את הסדרים החדשים בבית הכנסת הישן בפראג, הוא בית הכנסת, אשר בו קשורים זכרונות ימים קדומים. הראש וממלא מקום הרב בפראג היה הגאון רבי שמואל לנדא דודו של ר׳ משה לנדא ובן הגאון רבי יחזקאל. להנהגת הסדרים החדשים היה דרוש לשנות פני בית הכנסת העתיק הזה בתכנית בנינו בפנים, לסתור את „הבימה" אשר באמצע הבית ולהרחיב את הבימה לפני ארון הקדש, למען תהיה תכניתו בפנים בטעם סדרי העבודה החדשים, לבנית יציע מיוחד להמקהלה וכדומה. אין פלא, כי אל החפץ הזה התמרמרו זקני העדה העתיקה בקהלות ישראל אשר באירופה ורבי שמואל לנדא החרים בבית הכנסת בחרם חמור את כל האיש אשר יזיד לסתור בנין בית הכנסת הישן ובדרשתו קלל את אלה אשר יזיזו אבן מאבני המקום הקדוש כי לא יוציאו את שנתם. מלבד זה ערך מגלת ספר אל נציב המדינה והציע ברוב דברים, כי אמנם אינו מתנגד להטבת הסדרים בבית הכנסת בלי שנוי סדר התפלות הקבועות לנו מימות אנשי כנסת הגדולה ונוסחאותיהן המקובלות להאומה משנות דור ודור, אך לסתור בניני בית הכנסת הוא דבר האסור על פי דיני דת ישראל. המשא ומתן ארך כשתי שנים ואחרית דבר היתה, כי נצחו המצוקים את האראלים ובית פקודת העיר (מאגיסטראט) מסר את בית הכנסת הישן לאגודת המחדשים, עם הרשות לשנות פניו ולבנותו מחדש כתבנית היכל. חדשות עיקריות לא נעשו בסדרי העבודה כי אם בסדרי התפלה, הנגינה במקהלה והדרשה בלשון אשכנזית צחה. ואז אמרו אחדים מהם לשית לוית חן על בית הכנסת הישן שקבל פנים חדשות בהביאם אליהם את צונץ להיות להם לדרשן.

אחרית דבר המשא ומתן אשר נמשך כארבעה ירחים היה, כי שלחו ראשי הקהלה החדשה־הנאורה ופרנסיה כתב־דרשנות לצונץ, ספר התנאים בעשרים סעיפים, ולסופר דברי הימים הדורש לדעת פרצוף פני החיים והלך־רוח בני דור ודור נכבד רק הסעיף השביעי המפרט חובות הרב הדרשן לעדתו והן תשע: לדרוש מדי שבת בשבתו לעת התפלה בין שחרית למוסף, סדור קדושין, סדור הכניסה לברית בהגיע הנערים או הנערות לשנות בגרות (קאָנפֿירמאַטיאָן), הספד על מתים בבית הכנסת או על שדה הקברות, דרישות־ברכות לחתן וכלה, תפלות מי שברך בעד היולדות, תפלות בעד החולים ולעלוי נשמת המתים, מי שברך להרך הנולד או הנולדה, להתפלל תפלת הזכרת נשמות. בכוונה נכנסנו לפרטי פרטים כאלה, כי ארבעת התנאים האחרונים מוכיחים צדקת

המשפט, כי יסוד ושרש ההדשות שנאפו אליהם נאורי הדור באשכנז היא במקרא שכתוב (דברים י"ב, ל') „איכה יעבדו וכו' ואעשה כן גם אני". לאחינו יושבי ארצות הכלבים יתראו כדברים שאין הדעת סובלתם, אם אלה המוחקים מסדרי התפלות (וזה היה באמת הפץ רוב העדה החדשה בפראג) תקות ביאת הגואל, נוטים ממסרת אבות ומאמינות עיקריות בדת ישראל התלמודית, ישכרו להם דרשן להתפלל בעד חוליהם, לעלוי נשמת מתיהם והזכרת נשמותיהם, באחת כי יהיה הוא המליץ בינהם ובין אלהי ישראל או מול האלהים. הדברים האלה יש בהם יותר מאחד בששים מאמונת החסידים בצדיקיהם; כל איש בעל בינה ישרה ישאל בצדק, האם ראינו או אבותינו ספרו לנו, שכתבו להרב בכתב הרבנות אשר חובה מיטלת עליו להתפלל בעד היולדות, החולים והמתים. — בטח לא נכתבו תנאים כאלה בכתב הרבנות שנתנה קהלת פראג להגאון רבי יחזקאל לנדא. אבל מקום המעשים היו בפראג ובאויסטריא הקתולית, ולקיים את המקרא: „איכה יעבדו וכו'", הטילו לחובה על צונץ לעסוק בדברים שלומדים־עניים ומחזירים על הפתחים עושים בערי ליטא הקטנות, מפני — שכהן מליץ בין אלהים לאדם הוא בטעם הכנסיה הקתולית.

אחרי כל אלה נאות צונץ לקבל המשרה ויבא פראגה בתחלת שנת תקצ"ו. בלי המדה יצא צונץ מעיר משושו ברלין אשר ישב בה כשלשים שנה ובה בלה ימי הנעורים וימי הבחרות, בה קנה שלמות בתורה וחכמה ורבה וטפח ילדי רוחו. כמעט בא לפראג וירא כי לא זאת היא המנוחה אשר יבקש, דבוק חברים ושיחת חכמים כבר היו לו לצרך מצרכי נפשו המשכלת, גם הקריאה והחפוש בספרים היו לו לטבע שני וכל זה לא מצא או בפראג, אשר התורה אמנם כבר יצאה ממנה אך גם החכמה טרם בנתה שם ביתה. בבתי אבות אחדים בעיר היו לצונץ ואשתו מהלכים, אך החברה בכלל לא הפיקה רצון ממנו. נוסף לזה טעם או לראשונה טעם הבטלה המביאה לידי שעמום. עוד לא נגמר בנין בית הכנסת הישן שסתרו אותו על מנת לחזור ולבנותו בטעם המנהגים החדשים, ועל כן לא מצא מקום גם לדרוש דרשותיו ויהי לרב ודרשן בלי קהלה. ולמלא סאת צרותיו של האיש, אשר ספרים, תורה וחכמה היו כל משושו בעולם הזה, לא מצא גם ספרים די חפצו, וגם אלה אשר הביא שלטה בם עין המבקר מטעם הממשלה האויסטרית. היודע את ארחות הממשלה הזאת בימי נשיאותו של הדוכס מעטטערניך, הוא ידע עד כמה היה אז אויר הממלכה הזאת אויר מחניק נפש לחכמים וחוקרים. הננו חושבים לא למותר להעיר

בזה על מקרה אחד שהוא קל בפני עצמו אבל הוא מסמן ומציין מאד את תכונת ממשלת אוסטריה בימים ההם. בספר הזכרון לצונץ כתוב כדברים האלה (בהעתקה האשכנזית) לאמר: „החתום מטה מודיע בזה להמבקר הראשי, כי הספרים בלשון עברית שהביא עמו בשני ארגזים הם קנין כספו ולהשתמש בהם לחקירותיו וחבור ספריו, אך התחייב ביחוד כי בהספרים: שבט יהודה, משמיע ישועה, ילקוט ראובני, מנורת המאור, ספר הזוהר יקרא רק הוא לבדו, לא ישאילם לכל איש ולא ימכור אותם לכל איש בהמדינה הזאת!". עד היום לא ימצא איש פתרון החידה: מה היתה אז הסכנה לממשלת הקיסר פראַנץ והנסיך מעטטערניך משנהו מספרי תמימים אלה? כל אלה עכרו רוחו, ועוד בימי חדש נובימבר בשנה ההיא כתב לאחד מאוהביו בברלין, כי חמשים היום לשבתו בפראג יום לשנה יחשב לו. פראג נדמתה לו כעיר נכחדה וכעיר הנדחת, ריקנית מתורה וחכמה ומעשים טובים, מקום שאינו מסוגל לעבודת הדעת ולעסק התורה, אשר בלעדה חיי שקדן מופלא כצונץ אינם חיים, ובאמצע הקיץ לשנת תקצ"ו שב שנית לברלין, התיאש מכל וכל מכל רבנות ודרשנות והפעם הקים את נדרו להיות עבד נאמן לדרישת התורה והחכמה — ונאמן בית חכמת ישראל ועובד עבודתה היה מני אז עד יום מותו —. אך אם יאש את לבו מרבנות ודרשנות, עוד לא הסתלק מכל וכל מעבודת הצבור בקהלת ברלין. היתה עת אשר אחדים מהפרנסים הציעו לפניו משרת נאמן הקהלה, משרה כזאת היתה באמת פחיתות הכבוד לאיש מורם מעם, אשר תהלתו כחכם וכופר כבר מלאה ארץ; ואף על פי כן נאות צונץ לקבל עליו גם המשמרת הזאת, ואך רוב דעות הפרנסים היו כנגדו ולא נתקבל. והפרנסים ההם נתנו טעם לדבריהם, כי אי אפשר להעמיד על משמרת קטנה אדם גדול כזה, וכי אי אפשר יהיה להראשים להתיהס אליו כאל איש העובד עבודתו לרבים וכפוף להם כמשרת הקהלה, בגלל הדבר הזה הבטיחוהו כי ישימוהו על משרה כבודה כראוי, כשתזדמן להם משרה כזאת. אחרי עבור זמן רב במשא ומתן, בכתבי הרשות במערכות השלטון של בתי הספר בברלין ושאלות ותשובות רבות במשך שלש שנים היה צונץ לראש בית הספר לחנוך מורים בברלין בשנת תר"א[1].

הנה כן הגענו לגבול ידוע בחיי צונץ בינו לבין עצמו ובין בני

---

[1]) דרשתו לעת פתיחת בית החנוך למורי הדת בברלין בחדש נובימבר 1840 נמצאת באסף מאמריו (געזאממעלטען שריפטען) חלק ב' ע' 126—135.

הערה אשר ישב בקרבה כמעט כל שנות חייו. עברנו על כל אלה בדרך כלל, כי באמת תולדותיו של צונץ המה ספריו ומאמריו. אך מלבד ספריו ומאמריו בנושאים עיוניים עוד נשוב נראהו לדובר דבריו ומציע עניניו לפני דעת הקהל בשאלות התורה והלאם וגם בשאלות הפוליטיקה הכללית ודיני תקון העולם. אך עניני ביתו והמוצאות אותו כאיש פרטי אינם נותנים עוד ענין נכבד לכותב תולדהו וגם לא נמצא עד היום ספר תולדתו בפנה זאת. ומעתה נשוב ונראה מה פעל צונץ בכל אותן השנים (תקצ"ב — תר"ב) בתורה וחכמת ישראל ובעניני הכלל שעמדו או על הפרק.

מכל המאמרים שכתב צונץ במשך ארבעת השנים בין צאת לאור ספרו הגדול על „הדרשות" להוצאת התרגום של כתבי הקדש (תקצ"ב — תקצ"ז) הכי נכבד הוא המאמר הגדול על דבר „שמות היהודים" (נכתב בשנת תקצ"ז). הענין הזה על פי מסבות הזמן בשנים האחרונות נכבד גם לנו יהודי רוסיה, וכל איש מאתנו יודע עתה עד היכן דבר שנוי השמות ושבושיהם מגיעים. בימי ממשלת פרידריך השלישי, ראתה הממשלה הפרוסית, כי יהודי הממלכה הזאת עזבו תורתם ורבים יצאו מכלל ישראל, ותחשוב מחשבות להגדיל המועקה, לשים חרפה על ישראל ולשים מכשולים על דרכם בכל פנות החיים, למען אשר תגדל מצוקתם, ואז יפרקו פעם אחת עול היהדות ויכנסו לאלפים במסרת הברית של הדת השלטת. ויהי כי קרא מקרה, אשר את אחד היהודים הנקרא בשם הנהוג אצל הנוצרים חשבו לנוצרי ותצא מזה טעות בעניני משא ומתן ודיני ממונות. המקרה הזה נתן יד לגזרה על השמות: שלא יקראו היהודים בספרי הנולדים ובכתבי הרשות בשמות הנהוגים אצל הנוצרים, כי על שלטי בתי מסחרם יהיה שם העברי שלהם (אף אם השמות נשתבשו משמות כתבי הקדש) כתוב במלואו, ככל ההקים הידועים בפנה זאת. הכוונה היתה גלויה, להבזות את היהודי ולרמוז רמז להאשכנזים, כי בלכתם לדבר מקנה וקנין ידעו לפסוח על חנויות היהודים. הפקודה הזאת (מיום 10 אויגוסט 1836) הדאיבה נפש יהודי פרוסיה. מבלי רגש לאמי בדעת עם והכירו את כבוד נפשו והוקירו את ערכו, בכו והתחננו להעביר מעליהם רוע הגזרה להקרא בשמות כתבי הקדש ויבקשו לבטל את האיסור שאסרו עליהם לקרוא את בניהם בשמות בני גרמניה. והנה אף כי צרת נפש יהודי פרוסיה על כי נגזרה עליהם להקרא בשמות עם יהודה תוכיח, כי כבר היה גם להם השם יהודי לחרפה, אך בכוונת

הממשלה בפקודתה זאת גם כן אין להטיל ספק, היא קותה להרבות בזה גרים להדת השלטת, ובמקצת נתקימה גם מחשבתה זאת, ואלה שהיתה הדת רופפת בידם לא אחרו מהמיר אותה בהדת השלטת.

הגזרה הזאת לא האריכה ימים ונתבטלה אחרי שנה או שנתים, והדבר הזה נתן יד לצונץ לכתוב מאמר (יותר נכון מחברת) נכבד מאד „על השמות". אחרי הקדמה קצרה שבה ידבר על תכלית המחברת וכוונתה וסבתה לרגלי הפקודה הידועה ויביע תקותו, כי אז בשנה ההיא (תקצ"ו) למלאות אלפים שנה לנס חנוכה בגבורת הכהנים החשמונאים, הגיעה ההברה האנושית כבר למדרגת השלמות והחפש הרוחני בימי התקופה הארוכה הזאת, עד כי עוד מעט וגם לבני העם אשר ממנו יצאו הגבורים החשמונאים תזרח שמש צדקה ומשפט אדם, יציע את הקירותיו בדבר שמות היהודים מימות כתבי הקדש עד הדורות האחרונים.

כאשר בספרות ישראל, בדרכי השכלתו ובלשונו הננו רואים תמורה והתפתחות לפי העתים והמקומות, כן במנהגי החיים של העם נראה תמיד שני כחות מתנגדים ומתנגחים זה בזה: כח המחזיק השואף להעמיד את העם ולקיימו בצורתו הקדומה, להיות הוא לעצמו ובו — בעזרתו, וכח ההשפעה החיצונית, השפעת ההשכלה הזמנית והמקומית, השפעת העמים אשר בני ישראל באו עמהם בהתקשרות ויחס ידוע. ובכן חיי היהודים כן בפניהם החיצונים (במנהגיהם) וכן חיי הרוח (בדעות ומדות) יראו לעינינו כראי, אשר ממנו נשקפו הדעות והרוחות השולטות בעולמו של ישראל בימי דור ודור ובארצות ומדינות ידועות, דעות ורודות שפרצו במחיצת הלאם בזמנים ומקומות ידועים. אחד מאותות הזמנים המשתנים ופעולת המקומות השונים, אחד ממנהגי החיים אשר מבעדם נחזה הרוחות והפעולות בתקף תעצומתן במחנה ישראל הם השמות של האנשים בעתים שונות. השם יולד ויקבל רוח חיים מהלשון, אך נעימת צלצל־שפתים והן ההברה — מהתולדה וארחות החיים. השמות המה התגים והרמזים, אותיות־התולדה והחקירה תמצא בהם את המפתח לפתרון שאלות ההיסתוריה. השנאה הכבושה גם בלב החוקרים ודורשי קדמוניות העמים מבני אומות העולם עוו את הדין וקלקלו גם פני החקירה התולדית, והכו את הצדקה והמישרים במשפטם על ישראל מכות נאמנות, מכת משפטים מעוקלים על העם וספרותו, מוכריו ומדותיו; ועל כן ראשית הרפואה תהיה לגלול חשך המשטמה והקנאה מפני אור החקירה לשם האמת ולקרב את הצדקה ואהבת אדם אל החכמה והחקירה המדעית. — עוד בימי מאות השנים של שעבוד ישראל למלכות פרס (536—432 לפני המספר הנהוג באירופה) נפגוש

שמות מְחֻדשים מלבד השמות הנזכרים בספרי הקדש מהזמנים הקודמים, שמות שנתחדשו על פי המאורעות והמקומות: זְרֻבָּבֶל — שנזרע בבבל[1]), עֵילָם[2]) על שם המדינה הנקראת היום אִירַאן. בשמות כהי״ק מהזמן המאוחר נמצאים גם כן אלה אשר משמעותם היא רגשי־לב ידועים בהזמן ההוא כמו: חַרְהֲיָה[3]) מחרון־יה (לאמר שנולד בעידן ריתחא) או ההפך שמשמעותם פדיון, חסד, רפואה, ישועה כמו: פְּדָיָה[4]), חֲסַדְיָה[5]), רְפָיָה[6]), מְלַטְיָה[7]), פְּלַלְיָה[8]) ועוד רבים. כמה שמות כבר מורים על היותם נזכרים ממלות ארמיות וסופי השמות ־ָי מתרבים והולכים: עַתְלָי, בֵּבָי וכו׳[9]) וכו׳. ברוב השמות כבר נראו עקבות הלשון הארמית, אשר כבר פרצה בגבול ישראל לדחוק רגלי הלשון העברית עדי לקחה מקומה ותהי תחתיה הלשון המדוברת בהאומה, אז כבר נמצאו שמות שכולם ארמית כמו מְשֵׁיזַבְאֵל, מְהֵיטַבְאֵל[10]), חֲטִיטָא מן הפעל חָטַט[11]). הנטיה הארמית והבנוי הארמי נראים לנו ברוב השמות מהזמן ההוא, תחת יהושע כבר נמצא השם יֵשׁוּעַ[12]) או יֵשֻׁעַ. תחת השם העברי גִּבּוֹר נמצא גֶּבֶר. אך גם שמות בתמונה ערבית כבר נמצאו אז: שַׁמְשְׁרַי[13]) מהמקור הערבי סמסר (היות חכם), שִׁיזָא[14]) (מן שיז — אָהֹב) וכן חָרִיף[15]). יוֹרָה[16]) וכו׳. והיותר נפלא, כי כבר היו אז ליהודים ועובדי אלילים שמות בהוראה אחת: נבו (Nebo)[17]) שַׁבְּתַי[18]), כְּרוּב[19]),

---

[1]) צונץ לא יציין כלל והוא מדברי הגמרא סנהדרין ל״ח א׳.

[2]) עזרא ב׳, ז׳.

[3]) נחמיה ג׳, ח׳.

[4]) דהי״א ג׳, י״ח. והוא קרוב גם להשם הקדמון פדה־צור.

[5]) בהנ״ל ה׳, כ׳.

[6]) נחמיה ג׳, ט׳.

[7]) בהנ״ל ג׳, ז׳.

[8]) בהנ״ל י״א, י״ב.

[9]) עזרא י׳, כ״ח. ירושלמי גיטין פ״א הל׳ ב׳; עזרא ב׳, י״א. משנה שקלים פ״ח מ״א.

[10]) נחמיה ג׳, ד׳. ו׳, י׳.

[11]) עזרא ב׳, מ״ב.

[12]) נחמיה ח׳, ז׳. י״ז.

[13]) דהי״א ח׳, כ״ו.

[14]) בהנ״ל י״א, מ״ב.

[15]) נחמיה ז׳, כ״ד.

[16]) עזרא ב׳, י״ח.

[17]) תוספתא פסחים פ״ב, עזרא י׳, מ״ג.

[18]) בהנ״ל י׳ ט״ו.

[19]) בהנ״ל ב׳, נ״ט.

לְבָנה [1]) והן מתאימות לשמות העמים על שם הכוכבים: מירקור, סטורן, והלבנה. בזמן מאוחר נמצא גם את השם תמוזא [2]) והוא האליל Adonis.

ובימים ההם, עת התחיה והתעוררות לשיבת העם לארץ אבותיו ושיבתו גם לארחות חייו הקדומים, גם אז לא נראה עוד החפץ לשוב לאחוז במנהג אבותיו בדרכי השמות. הא הידיעה לשמות עצם פרטי, (שמות המשפחה) שלא נמצא בכל התקופות הקדומות הולכות ורבות (בני הקטן, בני הספרת, בני הקוץ וכו') [3]), ובזמנים מאוחרים גם לעצם השם הפרטי (הקהלת, החוטף הקוף, הקצב וכו') [4]). — בימי התקופה היונית יגדלו ויתרבו החליפות והשנויים בשמות האנשים. עוד ברבות הזמנים ובפזור ישראל מארץ הצבי ומבבל לסוריא, אסיה הקטנה ויתר מדינות מערב אסיה ומשם לאיי יון ואיטליה, למצרים ומדינות רומא במושבות הפיניקים מלפנים (תונים קיריניאה וכו') נתרבו בין היהודים השמות היונים והרומאים למאות, ומצינו תנאים ואמוראים הרבה מאד (כמאה וחמשים) שנקראו בשמות יונים כמו: הורקנוס, תודוס, כרוספדאי, אבקולס, בן־ננס וכו' וגם בשמות רומיים: ר' ברונא, ור' רומנס וכו'.

הנה כן הולך צונץ ומונה שמות למאות כשמות המצוים אצל רוב עמי אירופה. בכלל מחלק הוא את השמות שבהם נקראו קדמוני היהודים: לשמות עברים, מימי כה"ק בעת הקדומה ולשמות שבכה"ק האחרונים. אלה האחרונים מתחלקים לשמות עברים, עברים ע"פ תמונתם בנטיה ארמית ושמות ארמיים כל עיקר. מהשמות שנלקחו מעמים זרים הם מלשונות: הפרסית, הסורית, היונית והרומאית. ויותר מזה מצינו גם שמות שמקורם עברית ונשתנו לפי הכתיבה והנטיה היונית (מרי בר איסק = יצחק; יודא מן יהודה, ר' לויטס מן לוי איש יבנה—אבות פ"ד מ"ד). הכללים האלה נוהגים גם בשמות הנשים, גם שם נראה הערובה גדולה משמות עברים, סורים, יוניים ורומים. על כל כלל וכלל, מדרכי הנטיות בשמות בהעתק שם מלשון ללשון הוא מביא משלים לעשרות ולפעמים גם למאות, מכל כתבי הקדש, כל ספרות הישראלית בלשון יונית על ידי חכמי אלכסנדריא של מצרים, הכתובות העבריות והיוניות, ספרי הברית

---

1) עזרא ב', מ"ה.

2) ירוש' מגילה פ"ר הל' ה';

3) עזרא ח' י"ב, כ', כ"א; נחמיה ג', י"ב; דהי"א כ"ד, ט"ו; קהלת פ"ב, ח'.

4) משנה כלאים פ"ג מ"ז. ברכות פ"ד מ"ב. סוטה פ"ה מ"א. פרה פ"ג מ"ה.

החרשה, ספרי התלמוד הבבלי והירושלמי ספרא ספרי מכילתא ותוספתא. כוף דבר כל הספרות הישראלית לישראל וכל הנכתב בלועזית, וגם הרשומים של קדמוניות ישראל בשרידי עתיקות יון ורומי ובני ארצות הקדם, את כל אלה הניע צונץ בכבירה ויסדר את מאות השמות הזכרים והנקבות במערכות ויצין המקורים הרבים בדייקנות שהצטין בה תמיד. ומכל החקירה והחפוש הזה בא לידי מסקנות אלה: א), אוצר השמות אשר בלשון עברית הלאמית חדש פניו תמיד ויקבל תמונה נאותה לפי המקום והלשון השוררת שם בזמנים שונים, תמונה סורית, פרסית, יונית ורומית. ב), מעולם לא נשמע שעמי ימי הקדם יקראו בשביל זה תגר על בני ישראל וימחו בידם מהקרא בשמות בני העמים האלה, אם גם נמצאו בשמות היהודים בדורות המאוחרים גם שמות אליליהם: נבוא ותמוזא (עיין למעלה עמוד 131,130), וכה היה הדבר נוהג בין ישראל בימי קדם עד שכבר מצאנו אז שמות עברים מוחלפים בשמות יונים כאשר בארנו למעלה. ג), כי מה שמצינו אשר חכמינו הקדמונים דורשים לגנאי את הקורא בניו בשמות הגדולים שבין הגוים והקורא אותם בשם אנשים רשעים[1]) וביחוד משבחים את יוצאי מצרים „שלא שנו את שמם וכו׳“[2]), הנה אינם דורשים לגנאי רק את המשנים שמותיהם, מפני שהשנוי היה להם לאות בגד ומעשה איש הפורש מדרכי הצבור, אבל הקורא את בניו לכתחלה בשמות העמים אשר בקרבם ישבו בני ישראל איננו עברין, כי על השם בעצמו אינו חל כל איסור, וגם קדמוני החכמים לא דרשו מנהג בזה לגנאי. ההגדה תספר לנו, כי לכבוד אלכסנדר מוקדון צוה שמעון הצדיק לקרוא כל בני הכהנים אשר יולדו באותה השנה שבה בקר המלך הזה את בית המקדש בשם אלכסנדר (יוסיפון העברי ע׳ 87, שלשלת הקבלה), ומזה השם הזה מצוי מאד בין היהודים. בכלל לא נזכר בשום מקום שנהיה מחויבים להקרא רק בשמות שבאו בכתבי הקדש, ורק החלק העשרים מהשמות הקדמונים ההם נשארו נהוגים בינינו עד היום. — ד), מנהג הקדמונים היה לקרוא את הילד על שם האיש אשר על ידו נתגלגלה טובה להרך הנולד[3]) או

---

[1]) מדרש שמואל, תרגום עמוס ו׳, א׳. על המלות נקובי ראשית הגוים.

[2]) ויקרא רבה פל״ב ובכ״מ. והנה להעיר יש, כי צונץ שגה פה בכוונת דבר התלמוד והמדרשים. שהדבור שם (בציון א׳) אינו כלל על שמות הגוים והישראלים, כי אם שלא לקרוא את בנו בשם אדם רשע וכדברי הגמרא (יומא ל״ח:): „שם רשעים ירקב“ דלא מסקינן בשמיה, ועיין תוספות שם דה״מ דלא מסקי בשמייהו ובכתובות ק״ד: תוס׳ דה״מ שני דייני גזרות. ובכלל ערבב שני ענינים הרחוקים זה מזה.

[3]) שבת קל״ד ע״א.

לקרוא את הצעיר לימים על שם האיש אשר היה לו למורה ומדריך [1]), לקרוא את הבן הנולד לאחר מות אביו בשמו של האב [2]), וגם לקרוא אתו בשם אבות אבותיו וקרוביו. אבל המנהג האחרון הזה איננו קדום כמנין השטרות (ג"א ת"ן לב"ע) ולא התפשט בין העם והיה נהוג רק במשפחות הכהנים והנשיאים, כמו שמצינו: שמעון, גמליאל ושמעון וכו'.

פה יעיר צונץ על חזון מפליא מאד את החוקר בפנה זאת. כי בכל ימי המשנה והתלמוד כשמונה מאות שנה, מעטו מאד הנקראים בשמות כתבי הקדש המצויים עתה במדה מרובה בינינו: במשנה ובברייתות ובשני התלמודים (וגם בהמדרשים) כמעט שלא נפגוש השמות אברהם, משה, וכו'. ורק בימי הבינים, כאשר כלאו את ישראל בשכונתם המיוחדת להם, מימי המאה החמישית, השמות היונים, הרומים, ואחרי כן גם הארמים והפרסים מתמעטים והולכים ושמות כתבי הקדש מתרבים וגם מתחדשים על ידי הדבר שמשתמשים במושגים ותוארים לשמות העצם לזכרים ונקבות: ברוך—ברכה, ירוחם—רוחמה, והשמות שלא נקראו בהם היהודים מימי כתבי הקדש הקדומים עד הדורות ההם (אהרן, שלמה, אמנון, דוד, אלדד, ישעיה, ישי, נח, עובדיה, סעדיה) שבים עתה לתחיה, אחרי שנשכחו בימי אלף שנה ויותר. אחרי כן הוא הולך ומברר את השמות הערבים, הרבים מאד בכל ימי דורות ישראל בספרד הערבית, ואחרי כן השמות האספמיות בימי דברי ימי ישראל בספרד הנוצרית, השמות האשכנזים והצרפתים בשלשת המאות הראשונות לאלף הששי. ואז נשתומם ונתפלא על הבקיאות הנפלאה של גאון הבקיאים הזה, לא לבד בספרי ישראל הראשונים והאחרונים, ספר לא נעדר, כי אם גם בספרי אומות העולם מימים מקדם עד הדור האחרון, ספרי דפוס וספרי כתב יד. בדרך הלוכו הוא מפיץ אורה בהערות רבות, הערות מעוררות לב ומאירות עין החוקר בתולדות ישראל בכל מדינות התבל. מוצא דבר המחברת הזאת ומסקנתה אינם שוים בעמל שעמל בה המחבר. הוא בא לידי ההלטה שאין כל חטא להמלכות והחברה אם איש יהודי קורא לבנו שם כשמות בני הגוים אשר בקרבם הוא יושב; ובכל זאת הספר כשהוא לעצמו, בלי תכלית ידועה, הוא ספר מדעי ומועיל מאד לצרכי החקירה בקדמוניות ישראל במדינות שונות. מובן מאליו, כי הממשלה הפרוסית לא שתה לבה לעצומותיו של צונץ והוכחותיו המוצקות וראיותיו החזקות, היא עשתה את שלה, לפי הפצה ומגמתה להצר צעדי היהודים במשא ומתן ובחיי החברה, להפין

1) גיטין ל"ד ראש ע"ב ברש"י, ובמקום הזה ראית צונץ אינה מכרעת ועיי"ש.

2) מועד קטן כ"ה ע"ב.

גלוי ותכלית ברורה: להעביר על דת את קלי הדעת וקטני־אמונה שבין יהודי אשכנז. על כן כמעט שנשתנו הדעות והמחשבות בפמליא של מעלה בברלין בטלה הגזרה מעצמה מאין פנות לחקירות צונץ והוכחותיו הצודקות. ואולם עדת ישראל בברלין הכירה את פעלו לטוב ולאות הכרת תודה שלחו לו ראשי העדה מנחה מאתים טהאַלער כסף.

אך המלאכה היותר גדולה ונכבדה, מלאכה נכבדה ומתמדת בתועלתה להחנוך הדתי זה חמשים שנה, היא הוצאת התרגום האשכנזי לעשרים וארבעה כתבי הקדש על פי המסרה בשנת תקצ״ז—תקצ״ח. ואולם המלאכה הגדולה הזאת לא נעשתה על ידי צונץ לבדו, כי אם בהשגחתו ובהנהגתו את פעולת חבר חכמים בחכמת הלשונות וידיעות השמושיות לחקר ובינה במקרא, ועם זה אנשי לב ומסורים בנפשם וכחם להעבודה הקדושה הזאת, והם: הרב החכם וצדיק תמים רבי יחיאל מיכל זקש שהיה אז דרשן בפראג, הפרופיסור יוסף (יוליוס) פֿירסט בלייפציג ורבי חיים (היימאַן) ארנהיים בגלאגוי רבתי אשר בשילזיה:

דבר גדול השמיענו החכם המובהק רבי דוד ראזין ז״ל בדברו על פעולת התרגום שנעשה בהשגחת צונץ והגהתו והטוב אשר עשה בתור ספר חנוך לבתי הספר וספר קריאה בבתי אבות בישראל [1] לאמר: החזון המסַמן תולדות עם ישראל והקשר המאחד את העם הזה עם ספריו הקדושים הוא, כי בכל ראשי תקופות חדשות והתרוממות רוח ישראל מעת לעת, נתנה העליה הרוחנית הזאת אותותיה אותות בתרגום התורה ויתר כה״ק והתחרש פניהם בהתגברות החקירה והדרישה בהם. אות ומופת הוא, כי ההליכה קדימה לא תתקוף אותנו בעצומיה, להשביח מלבנו את מורשת אבות, ונהפוך, היא תחובבנו לשמור את האוצר היקר הזה שמירה מעולה לבל יאבד ממנו ברבות הימים ושנויי העתים: התרגום הארמי „מפורש ושום שכל״ נעשה לראשונה ע״י עזרא ונחמיה בעלותם מבבל, כאשר ידיהם יסדו ישוב חדש בארץ ישראל. עברו כמה דורות, ובני ישראל ישבו במדינות מלכיות היונים ואיהם בימי המלכים שמלכו בסוריא ומצרים אחרי אלכסנדר מוקדון, ההשכלה ההילנית התפשטה בכנסיות ישראל אשר באלכסנדריא ובמושבות היונים באסיה הקטנה, ואז הורגש הצרך לתרגום יוני, ובמשך העת ההיא נתחבר תרגום השבעים הנודע. ראשית התקופה הערבית בההשכלה הדתית לבני

---

[1]) בהירחון המדעי לבראַנן — קייפמאן (פֿראַנקל — גראֶטין מאָנאַטשריפֿט) לחדש אויגוסט שנת 1894.

ישראל בדורות האחרונים להגאונים ודורות הרבנים מסומנת ג"כ בתרגום התורה ובאורה בלשון ערבית על ידי רב סעדיה גאון. ובראשית העת החדשה באמצע ימי המאה העברה, כאשר החלו רוח חדשה ודעות חדשות להתהלך במחנה ישראל אשר באירופה, היתה ראשית מעשיו של זקן משכילי הדור וחכמיו רבי משה בן־מנחם לתרגם את התורה ומקצת הספרים האחרים (תהלים וקהלת) לשפת אשכנז צחה ויפה; והדבר אשר החל הוא כלו המשכילים מבני בית מדרשו ואשר קמו אחריו.

אמנם בכל טובו ויפיו של תרגום בן־מנחם ובכל הטוב שהביאו המבארים בבאוריהם להגדיל את הבינה במקרא על פי תורת הלשון ולהאדירה ולתת לבני עמנו לקח טוב בתורת החן והנעם — בכל טוב טעמו של תרגום התורה, הנה כבר עברו עליו שני דורות ולא היה עוד מתוכן ונערך לטעם בני הדור ההולך, באשר כי גם הלשון האשכנזית שנתה את טעמה ודרכי השמוש במבטאיה. גם תרגום יתר ספרי הקדש מלבד הספרים שתרגם בן־מנחם, שנעשה על ידי אנשים אחרים לא נדמה בטובו לפעלי בן־מנחם ועבודתו התמה, וכמה פעמים העוו הישרה ויקלקלו פני כתבי הקדש בהעתקותיהם ובאוריהם. גם היו הספרים כלם גדולים בכמותם ויקרים ולא יכלו היות לכלי־שרת בידי המורים והתלמידים וגם ספר מקרא־קדש לכל בית אב בישראל מפני יוקר המחיר אשר הושת עליהם. עוד דבר אחד נכבד מאד לקיום הדת הישראלית הסב בתרגום התורה החדש, שאותו לא זכר החכם ראזין: מראשית המאה הי"ט למספרם, הרבו כהני הנוצרים הפרוטיסטנתים והכמיהם להוציא העתקות כתבי הקדש רבים מאד, מהן הכי נכבדה העתקה דֶי וועטע (בשנת 1831), העתקות שרובן ככלן נעשו במחשבה תחלה להכנים במקראי קדש דברים מְכֻונים להתכלית ידועה ורצויה להם ע"פ דרכם וחפצם... המעתיקים ההם עשו בכתבי הקדש כאדם העושה בתוך שלו בהוספה וגרעון ונטיה מעצם הענין ופשוטו. בשנת 1804 נוסדה בלונדון החברה הראשונה להפצת כתבי הקדש, ובימי שנים אחדות נסתעפו ממנה שבעת אלפים חברות. בשנת 1818, נתנו החברות האלה ידן לחברת המיססיון, להטות לב בני ישראל לקבלת התורה השלטת — ומן האמצעים לזה היתה ג"כ הפצת כתבי הקדש בתרגום ידוע ומתאים לחפצם. כל עוד שהיו בני עמנו קוראים עברית ולומדים ספרי הקדש ממקורם הראשון, לא היה צרך גדול בהעתקה חדשה הנוחה להתפשט בין העם, אבל בסוף המאה הששית לאלף הששי כבר שכחו בני ישראל יושבי מלכיות אשכנז את הלשון העברית מכל וכל, וכתבי הקדש קראו מעל ספרי התרגום ההם, ואז היה דרוש מאד מאד להוציא תרגום כה"ק

על ידי אנשים עברים לעברים, והשעה היתה צריכה לכך לחזוק האמונה וקיום היהדות.

איש כצונץ היה קרוא לעבודה נכבדה כזאת — השגחת ההוצאה ובקרתה. כבר היה נודע בכל תפוצות ישראל לאב לתורה והכמת ישראל, והחכמים המתרגמים בטלו דעתם מפני דעתו המכרעת. גם היה נוח מאד לחבריו ותלמידיו, ידע להתהלך עמהם ולקנות לבבם. נוסף על זה היה גם חכם ואמן מופלא בהסגנון האשכנזי [1]), אחד מיחידי טובי טעם במשפחת הסופרים אשר בארץ ההיא. בהספר האחד, שבחר לתרגם בעצמו, בספר דברי הימים כבר „הראה כחו וגבורתו בבקיאות באותיות הספר ודעת דרכיו בבינה ישרה והכמה עמוקה בפרק שני בספרו „לקורות הדרשה". מלבד בקרת ההעתקות שנעשו על ידי אחרים ותרגום ספר דברי הימים, הנה הביא תועלת גדולה להבנת כתבי הקדש בלוחות־הזמנים שבדברי הימים למנות שנות דור ודור בכתבי הקדש שצרף להוצאתו, הוא החבור הקטן ורב התועלת שנעתק אחרי כן ללשון הקדש על ידי החכם רש"י פין ז"ל בשם „שנות דור ודור". ואם נצרף לצונץ גם את החכמים המובהקים עושי המלאכה הנכבדה הזאת עלינו להודות, כי השכיל המו"ל פייט למסור את העבודה הזאת בידים אמונות; כי כבר יצאו גם להמעתיקים אז מוניטון בעולם החכמה בחכמי הלשון וטובי טעם מבינים במקרא ובעלי סגנון יפה. משלשת המעתיקים שהזכרנו למעלה הכי נכבד ליחד הדבור עליו, הוא הרב רבי יחיאל מיכל זקש; ההתחברות בינו ובין צונץ היתה נמשכת והולכת גם אחרי הוצאת כתבי הקדש, ומזה יש לשפוט, כי פעולת איש על רעהו, בימי היות הראשון רב ודרשן בברלין במשך עשרים שנה, היתה רבה ומתמדת מאד; וגם עוד נשוב לדבר בו לעת תנועת הריפורמה הקיצונה.

רבי יחיאל מיכל ב"ר נפתלי יהודה זקש, (נולד בגלאגוי רבתי בשלזיה י"א אלול תקס"ח, מת בברלין כ"ג שבט תרכ"ד) היה, לדברי הכם מופלא בתולדות ישראל, ציר ההשגחה לקיים את היהדות הלאמית התורנית בכנסיות ישראל אשר במלכיות אשכנז. בחנוכו ודרכי למודיו

---

[1]) ידידי הפרופיסור קויפמאנן הואיל בטובו להמציא לי ספר קטן ויקר המציאות מאת צונץ והם אגרות לשון אשכנזית "Deutsche Briefe„, והוא תקון הסגנון ושמושי הלשון באשכנזית להוכיח, כי רבו מאד השבושים שהאשכנזים דשים בהם וגם הרכבת השמות והמלות היא באופן כר טעם ונעדר ההגיון, ומורה דרך איך לתקן את הלשון ולטהרה מסיגי שבושים וטעיות כאלה. אנחנו אין לנו עסק בפעולת צונץ בפנה זאת, אך העירונו ע"ז להוכיח, כי היה צונץ ידוע לחכם טוב טעם גם בתורת הלשון האשכנזית.

לא יצא מן הקצה אל הקצה מן התורה והסידות במדה נפרזה להשכלה והרות קצונית (כר"א גייגער והאלדהיים), כי אם למד בהדרגה ובמדה שקולה מקרא גמרא ופוסקים מפי מלמדים מובהקים באותה העת אשר שמע לקח בהגימנאזיום אשר בעירו. אחרי כן בא לברלין והוא כבר אז גביר בחכמה ומזוין בידיעת התורה, ויבא להאוניבירסיטה ויצא ממנה מוכתר במעלת דוקטור הפלוסופיה. ראשי עדת ישראל בברלין ראו כי ברכה בו ויפקידוהו לפקיד ומנהל בית הספר לנערות של העדה. אחרי צאת צונץ מפראג בא זקש למלא מקומו ויהי שם לדרשן בבית הכנסת החדש במשך שמונה שנים ויצא שמו לתהלה בכל קהלות יעקב עדי נקרא בשנת תר"ד, אחרי סערות הריפורמה, להיות דרשן ודיין בברלין. החכם המופלא הזה היה לפי מליצת אחד מטובי הכמינו בארצנו (רש"י פין) „גופו נטוי לרוח חפצי הזמן, אבל עקרו השתרש באיתנו בחלקת היהדות מורשה לקהלת יעקב, יונק מתורת התלמוד ומחזיק בו בכל עז. המוב שבמוכיחים הזה הזהיר בדרשותיו על חובות הלבבות, אבל לא לבו הלך להקטין מעלת חובות האברים — המצות המעשיות". מלבד ספריו הגדולים בלשון אשכנז: „שירת התפלות ליהודי ספרד" (ברלין 1853), שבו באו תרגומי הפיוטים לאשכנזית במליצה נפלאה ובמשקל השירי, ובהם גם תרגים התפלה הנפלאה „כתר מלכות" לרבי שלמה בן גבירול; ונכבד ממנו הוא החלק השני, המדבר בהשתלשלות חכמת ישראל אחר החרבן, בתבנית הפיוטים הספרדים ותולדות גדולי הפייטנים; ספרו בשירים: „קולות מעברי נהרות פרת וירדן" שירים בחרוזים שקולים, אשר לו נמצא להם מתרגם עברי אשר רוח השירה נוססה בו ועשה טובה וחסד לספרות העברית העלובה ולקהל קוראי עברית; ספרו הקירות לידיעת הלשונות והקדמוניות (בייטראֶגע עט"צ). מלבד כל הספרים האלה עוד היה מליץ עברי והכם לוקח נפשות בנעם אמריו וסגנונו הנחמד. לדאבון נפש אוהבי ספרותנו, רק אחד מני אלף בארצות הצפון קראו דברי רבי מיכל זקש הכתובים עברית. עודנו נער חבר שיר יקר על טהרת לשון הקדש ונמצא בספר „רסיסי המליצה" לר' דוד זאמושטין, וכמו כן מאמר נכבד „הערות ותקונים לסדר העבודה" בקובץ מעשי ידי גאונים קדמונים (ברלין תרט"ז) על אדות ראשי הפייטנים שחברו פיוטי העבודה. אבל הנכבדים שבמאמריו בלשון עברית הם השנים שבאו בכרם חמד (שנה שביעית). הראשון על ביאור פרשה נ"ח בישעיה. המאמר הזה בן ט"ו עמודים השיב בספר גדול, מליצתו נחמדה ומושכת את הלב בחבלי חן. ברוח חכמתו צפה וראה לפני ששים שנה את אשר אנחנו רואים היום, כי קמו תרבות אנשים חכמים או מתחכמים המפרידים

ומבדילים בין תורת משה לתורת ישעיה והנביאים האחרים. אלה, מלבד שמבטלים את התורה המסורה אומרים שהנביאים לא נבאו מעולם לקיום המצוות המעשיות כי אם לדברים שבלב. באמרי נעם ישמיע לנו המוסר היוצא מהפרשה הזאת, ובחריפות השכל יביע השערה קרובה לאמת על ענין התוכחה הזאת ובמה נשתנתה הפרשה הזאת מהפרשיות הקודמות לה והבאות לאחריה והתורה היוצאת לנו מהתוכחה הזאת, התורה שהיתה יסוד ושרש לדעותיו של זקש, בדברים האלה לאמר: „לפי באורנו תצא לנו מדברי הנביא תולדה מתנגדת מהפך להפך עם מה שהוציאו חכמי הדור (בטול מצוות המעשיות וקיום רק מצוות שבין אדם לחברו ודברים שבלב), אדרבה תכלית תוכחת הנביא היא קיום המצוות המעשיות על נקיות ועל טהרת המחשבה יתלכדו ולא יתפרדו. המחשבה תתברר במעשה ותעיד על הויתה, והפעולה תהיה שלמה ומתוקנת במה שהיא כמו הרט וצורה למחשבה". זאת היתה כל שיטתו. ובהלך־רוחו זה פעל גם על צונץ בהתחברו עמו, כמו שנראה עוד להלן. המאמר השני בכ"ח הנ"ל, הוא כהראשון ברוחו וטעמו באור על מאמר המשנה „משמת ר׳ יוחנן בן זכאי בטל זיו החכמה" — לבאר את המבטא המיוחד „זיו החכמה" ואיך נתקיים זה בריב"ז. ובכלל דברי זקש המה כל הדברים שבאו אחרי כן על דבר ריב"ז ותקנותיו והלך רוחו.

ונאה דורש ונאה מקיים כזקש היה לראש המעתיקים את ספרי הקדש בהוצאת צונץ, ושם מיכל זקש כמבין במקרא ומתרגם אמן כבר נודע אז במערכות המלומדים. בשנת 1835 נדפס אצל פֿייט בברלין תרגומו על תהלים בשם Die Psalmen, übersetzt und erläutert. בהתרגום הזה היה לו לעינים תרגומו של פֿריעדריך ריקקערט לספרי נביאים אחדים, לאמר: תרגום מדוקדק מאד קרוב לתרגום מלה במלה ושקול במאמריו ומשפטיו לעצם הספר ועם זה מבלי נטות כמלא השערה מחקי הלשון האשכנזית ותורת מליצתה. מהתהלים נראה, כי שליט היה זקש בשתי הלשונות, וברוחו, רוח משורר בחסד עליון, ידע לצאת ממשעול צר ולהסיר כל מכשול, וגם ברוח בקרת שפט קשה את המתרגמים שקדמוהו. אז כתב צונץ על התרגום הזה מאמר בקרת ברוח משפט ואהבת אמת [1], העידהו על המגרעות וגם לא חשך פיו מהגד תהלתו, ובו שם עיניו להיות המתרגם את כה"ק בהוצאתו. הספרים שתרגם זקש: ספר דברים, יהושע, שופטים, שמואל א׳ וב׳, ישעיה, יואל, עמוס, נחום, חבקוק, צפניה, חגי, מלאכי, תהלים, שיר השירים ואיכה.

[1] גייגערס צייטשריפֿט כרך ב׳ (1836) מעמוד 499 ולהלן; צונץ געזאממעלטע שריפֿטען III, 116—121.

המתרגם השני היה ר' חיים (היימאנן) ד"ר ארנהיים ממחוז פוזנא, בקי בלשונות אשכנזית, יונית ורומית, מנהל בית הספר לתורת ישראל בגלאגוי ומעתיק ספרי תפלה ופיוטים, גם כבר עשה לו שם כמבאר ומתרגם מומחה בספר איוב שתרגם וביאר, אשר חכמים שבחוהו על תרגומו המדוקדק והבנתו במקרא. הוא תרגם ארבעה החומשים הראשונים, מלכים, יחזקאל, הושע, עובדיה, יונה, מיכה, נחום, זכריה, משלי, איוב, רות, קהלת, אסתר ונחמיה. ספר ירמיה תרגמו זקש וארנהיים ביחד. המתרגם השלישי היה גם כן איש אשר שמו נודע עד היום לתהלה בחכמת חקירת הלשונות, הפרופיסור יוליוס (יוסף) פירשט, חכם מופלא גם כן יליד פוזנא (נולד תקס"ה—מת בלייפציג בשנת תר"ל), נודע למשגב ברוב ספריו בחקר לשונות ארמית ועברית (לעהרגעבאידע דער אראַמאֶי־שען אידיאמע אין בעצוג אויף אינדא־גערמאנישען שפראכען, לייפציג 1835). אוצר לשון הקדש (קאנקארדאנץ הגדול) ועוד ספרים רבים, וביחוד בכתב העתי „אריענט" (המזרח) אשר הוציא, והוא אוצר גדול ונכבד מלא חקירות והשקפות בכל הנוגע לתורת ישראל וחכמת חכמיו בכל הדורות, יצא לאור במשך תשע שנים (1840—1848). הוא תרגם הספרים שנמצאים בהם פרשיות בלשון ארמית: דניאל ועזרא. ספר דברי הימים א' וב' תרגם צונץ בעצמו.

וכל האישים האלה המצוינים בחכמה ושקידה עבדו שכם אחד בהעבודה הנכבדה הזאת, וגם המוציא לאור את כתבי הקדש אלה על הוצאותיו, הד"ר פייט, היה איש מצוין בחכמה ואהבת חכמת ישראל, ויעש את שלו לשכלל את הספרים בצורה נאה ומתקבלת וביופי והדור חיצוני. צונץ קרא כל עמוד ועמוד בכתב יד ועשה שנוים הדרושים בדרכי הדבור בכדי שתהיה רוח אחת ותאר אחד שפוכים על כל הספר. ויתרון התרגום הזה בכל הוא; שהוא כולל החדושים במדרשם של המבינים במקרא מימות בן־מנחם עד ימיו, כי זקש החכם בפילולוגיה הרחיק כל הבטוים שעל דרכי הדבור החדש ואינם מסכימים לרוח העתיקות החופפת על כתבי הקדש, הבטוים החפשים המתרחקים מעצם ספרי הקדש, ועם זה ידע לכון כי יקום טעם השיר והמליצה בהפסוקים; הוא עזב את דרכו בתרגומו הראשון של ספר תהלים, לתרגם מלה במלה ועמד על שביל הישר האמצעי, כאשר הורהו צונץ לשמור תמיד הטעם, וברוב הפעמים גם המלות. הלשון איננו מקושט במבטאים יתרים, שאינם נותנים חן על התרגום וגם וגוזלים אותו, ובכל הדיוק והדקדוק התרגום מלא רפות ונעימות. יפה ונעים ופשוט ונוח לכל קוראיו, אף לצעירי הימים ונשים, ואף לאלה שלא נסו מעולם לקרוא את כתבי הקדש בהשפה המקורית. וגם

היתה כוונת המתרגמים, שבהתרגום הזה לא ילמד את העם לעזוב את עצמו מהמקור העברי, לכן הם נותנים מקום להקוראים להיות תאבים לדעת את המקור העברי ועל ידו ילמדו בני עמנו להבין את כתבי הקדש בלשון הקדש. כן יאמר אחד מבני הדור ההוא רבי דוד ראזין.

להדברים האחרונים האלה לא נוכל להסכים, כל תרגום כתבי הקדש, שאינו בא ביחד עם המקור, על פי טבע הדברים עשוי היא להסיג גבול הספרים בלשון עברית ועם זה להמעיט ידיעת הלשון הזאת והתפשטותה בין בני הנעורים, וסופו להתהפך לרועץ להמקור העברי, ולהחליש כח היהדות, שהיא קשורה להלשון המקורית כשלהבת בגחלת. יותר טוב היה לבני הדור במלכיות אשכנז ויתר תועלת היה התרגום מביא לחזוק התורה ולהאיר עיני המורים בבתי הספר לתורת ישראל לו נדפס המקור העברי עם התרגום האשכנזי. ספרי אומות העולם וביחוד שונאי ישראל שביניהם ספרו בגנות התרגום הזה, כי הברת שמות העצם בהתרגום היא—עברית ולא כפי שקוראים אותם בני אירופה, למשל נח כתוב אשכנזית אצל צונץ Noach ולא Noeh וכדומה, וכי מחזיק הוא בכל עז בהמסרה. מלבד צונץ היו ראשי המתרגמים זקש וארנהיים מחזיקים בהמסרה ולא נטו ממנה ימין ושמאל.

על כן היה עד היום הזה התרגום שנעשה בהשגחת צונץ ובקרתו אהוב וחביב להצבור הישראלי גם מעל לגבולות אשכנז וכבר זכה לשליש עשרה מהדורות.

אחרי הוצאת כתבי הקדש והבקרת עליה, אחרי גמר העבודה הזאת תבא תקופה קטנה של שביתה במשך שבע שנים לצונץ עד הגלות ספרו הגדול „לקורות הספרות וכו'"; אך גם בימים ההם העשיר צונץ את חכמת ישראל עשר רב במאמריו הקטנים בכמותם לערך הראשונים ונכבדים מאד באיכותם. לא נכנוס בזה לפרוט עניני המאמרים של צונץ ששם להם מקום בספרעתי לרבי אברהם גייגער[1] (במשך השנים 1835—3837) שהם ברובם לקוטים (Analekten) על פרטי הענינים בההיסטוריה הישראלית (יוסי בן יוסי הפייטן הראשון, קלונימוס בן קלונימוס וכו'). באשר כי כוונת הספר הזה לא להיות מונה וסופר או מעתיק ספריו של צונץ ומאמריו, כי אם לתת ציור מפעולותיו ודוגמאות מספריו לא נעמוד על המאמרים הקטנים ונעבור אל שלשת המאמרים

---

1) ע"ד תכונת כתב-העתי הזה והמוציאו נדבר בפרק-הבא.

הגדולים שכתב בהזמן ההוא (תקצ"ח — תר"ב), ויצא לנו ראשונה המאמר או המחברת של צונץ, שנמצא בה ביחוד חפץ וחביבה עלינו ביותר, מפני שהיא ראשונה והנכבדה במאמרי צונץ בלשון הקדש, והיא תולדות רבי עזריה בן משה מן האדומים (כרם חמד התר"א ואחרי כן בהוצאות הספר מאור עינים על ידי בן יעקב בווילנא).

על המחברת הזאת כבר העיד הבנאי המופלא בחכמת ההיסטוריה הישראלית גראֶטין (ח"ט עמוד 405 בהוצאה שלישית), כי ממנה מקור נפתח לדעת תולדות ההשכלה לבני ישראל באיטליה באמצע המאה הרביעית לאלף הששי. ולכתוב תולדות ר"ע מן האדומים היה דבר המתאים לחפץ צונץ נטית־לבו והלך־רוחו. רבי עזריה מן האדומים בספרו „מאור עינים" הוא באמת הראשון (ראשון בזמן בההוראה הפשוטה של המלה) להמבקרים בבני ישראל. הראשון שהסב לבו ממחשבות מופשטות, מהקירות מושכלות ופלפולי הדברים בהסכּוליסטיקה שבימות הבינים, ויפנה דעתו לדברים כהויתם, לראשי חזיונות התולדה הישראלית (תרגום השבעים ועמה הקולטורה ההילינית שבישובי היהודים במצרים וארצות היונים), הוא הראשון שהגיע כבכברה כל כפרי ישראל וכל כפרי אומות העולם הנודעים בימיו בכדי לברר את חשבונו של עולם—סדרי הזמנים והמאורעות — לפי המסרת והקבלה. חוקרים תלמודיים נמצאו באיטליה גם לפניו (רבי אליהו דילמידיגו ומיסיר ליאון), אבל מבקרים בוחנים ובודקים כל פרט ופרט לא היו לפניו. בדרכי העיון שבתורה וחכמת ישראל היה דון יצחק אברבנאל האחרון שבימי הבינים ורבי עזריה מן האדומים הראשון לעת החדשה, אף שאצל זה הראשון גם כן נמצא יתרון על המפרשים שקדמוהו בזה שנתן לבו לא לבד לפירושי הכתובים ובאור המלות והענין כי אם גם לחזיוני התולדה ושוויי הנמוסים ודרכי ישוב העולם בין אומות העולם והאומה הישראלית בזמן כתבי הקדש, כאשר כבר העירונו על זה במקום אחר[1]), שניהם — צונץ והאדומי — נשתוו בדרכי חקירתם לכלול כללים ולקיימם על ידי הפרטים כעצת רבי יהודה: „לעולם הוי כונס דברי תורה כללים ומוציאם לפרטים"[2]), ובכן בהתולדה הזאת מצא מין את מינו. כדרכו של צונץ הוא חוקר לכל תכלית; ע"ד משפחת „האדומים" באיטליה והתורנים

---

[1]) מאמרי בהאשכול היצאת גלדמאנן ע' 237.

[2]) ספרי פרשת האזינו.

שהקימה המשפחה העתיקה הזאת, יספר תולדות רבי עזריה קורותיו, למודיו ודרכי התפתחותו מיום הולדו (במנטובה בשנת רע״ג— רע״ד) עד מותו (בשנת של״ח), יציע גדולת רבי עזריה בחכמה והיותו הראשון שגלה אוצר כל יקר להתולדה הישראלית בהספרות היונית שכתבו חכמי ישראל (יוסף בן מתתיהו וידידיה האלכסנדרי) אף כי גם רבי עזריה קרא אותם הספרים רק בהעתקה מיונית לרומית. הוא סופר ומונה כל הספרים ממקור ישראל בדפוס וספרי כתב יד (חמשים וחמשה) אשר בהם נעזר האדומי בחבור ספרו הגדול בן ג׳ חלקים, ומונה כל חכמי אומות העולם אשר נאותו לאורו של רבי עזריה. הולך ומונה כל שוטני רבי עזריה בדורו של החכם הזה ואחריו וכל מכבדיו ומסיים: „אשריך רבי עזריה שיצאת בשלום״.

הספר הזה הוא מצוי עתה בינינו באשר כי גם הספר „מאור עינים״ נדפס עתה מחדש, ואין כל צורך להאריך בהצעתו, רק להעיר, כי רפאפורט העיר על המחברת הערות מושכלות וגם צונץ בעצמו (בכ״ח ז׳) שם הוספות להתולדה הזאת ואחרי כן גם הערות נכבדות מהחכם קאַססעל והח׳ בן־יעקב מווילנא. פה מקום להעיר גם על מדת הענוה ששתה פאר על חכמתו לכבד את הבריות. כנראה התודע לו אז הרב החכם רבי מתתיהו שטראשון מווילנא; והוא היה אז צעיר לימים כמעט בשנות הבחרות, ובכ״ז בתוספות לתולדות ר״ע מן האדומים (בשנת תר״ה) הוא אומר: „ה ע י ר נ י ה ח כ ם ר ב י מ ת ת י ה נ ר ״ ו״, „ל מ ד נ י ה ח כ ם ר ב י מ ת ת י ה נ ר ״ ו״. סגנונו העברי של צונץ הוא, כאשר אמרנו, מלא דבר, מבטאיו מצומצמים ומדוקדקים להרעיון בלי עתרת־מלים, גם במקום, אשר נראהו, כי חפצו הוא להיות מליץ ו ב ע ל ־ ל ש ו ן. אך בכל מעלת הסגנון הזה, (כן בהתולדה וכן בההקדמה למורה נבוכי הזמן) כל קורא מבין יראה, כי היתה הכתיבה בעברית קשה לו, כחכם חרשים ב ק ש ומצא את המבטאים להביע בהם הגות רוחו, אך ב ק ש ולא באו לו מאליהם. במרוצת סגנונו נראהו נוטה למליצת ישראל בטעם ימי הבינים, לחרוז בסגנון הפרזי, בכלל להתחכם בתחבולה יתרה לכתוב את אשר הגה בלבו. בזה היה יפה כח גייגר וחברו של צונץ — יאסט — מכחו, כי כרוב חכמי אשכנז בדורנו ובדור שלפנינו, היה קשה על צונץ לכתוב עברית, למרות הקריאה והבקיאות בספרי עברית. בדעת שפת עברית לכתוב בה ביופי הסגנון ולשון צחה ונחמדה, היה אז היחיד בין חכמי אשכנז רבי מיכל זקש, אשר סגנונו הוא חפשי וטבעי, לא נראו בו כל אותות התאמצות והתעצמות ולא

נכרו בו סימני יגיעת הרוח. מתקרב הוא לסגנונו של רפאפורט, אך בלי עתרת פתגמים והכברת מלים כהאחרון.

ממאמריו של צונץ בלשון אשכנזית היותר גדולים ונכבדים לחוקרים זרה־שי דעת נכבדו אלה השנים: „הספרות לחכמת הגיאוגרפיה אשר לבני ישראל" ו„דעת הגיאוגרפיה של ארץ ישראל על פי מקורי ישראל". שני המאמרים האלה באו לראשונה בלשון אנגלית בתור פתיחה או מבוא להוצאת מסעות בנימין מטודילה אשר הוציא החכם (אַשר Asher) בשנת ת"ר, ונתפרסמו אחרי כן במחברות מיוחדות בלשון אשכנזית [1]. תוכן המאמר הראשון הוא: בידיעת גלילות הארץ — הגיאוגרפיה — עניה מאד הספרות הישראלית יותר מבכל הידיעות. ברבות המשא ומתן וההתקשרות בין בני האדם יושבי ארצות שונות ורחוקות ויגדל החפץ במדת התרבות ההשכלה (או הקולטורה) וגם ההכרח ללמוד ולדעת תכונות ארצות רחוקות ויושביהן; בדורות המאוחרים שבהעת העתיקה בהתולדה, כאשר בחכמת היונים ובמלחמות הרומים וכבושיהם ברוב ארצות הישוב בימים ההם, כבר היו היהודים נפוצים, מפוזרים ומפורדים וגם נרדפים ושנואים; עיניהם ולבם כבר היו נשואים אלי דאגות־השעה להסיר מעליהם עקת אויב, ובכן אי אפשר להם לפנות לבם לחקרי הגיאוגרפיה; השנאה מחוצה נטתה בעיניהם קו אחד על כל העמים אויביהם, ויחלקו להם את כל המדינות בתבל ארצה לשני חלקים: ארץ ישראל וארץ העמים. במשך הימים, כאשר התעוררה בלבם התשוקה לדעת את הארץ ויושביה, לקחם לבם יותר דעת התבל ומלואה, מדעת גבולות העמים והלשונות. תשוקת הדעת היתה ערה בלבם יותר להביט אל פעל־ה' בהטבע, להכיר את היוצר מצורת העולם, מאשר להתבונן על מעשי בני האדם שיחם ושיגם. ובכן דעת הטבע, התכונה או דעת תנועת הגרמים השמימיים, הגיאוגרפיה השעורית משכו יותר לב בני ישראל, מדעת חלוקת הארץ למדינותיה וממלכותיה, ומספר אישי המדינה וכל הנמצא בה. הגיאוגרפיה המדינית ודעת הספירות המדינית לא היו חשובות גם בעיני היהודים בדורות ימי הבינים, ורבי שם טוב פאלקיירה בספרו המבקש [2] שנתחבר בשנת ה"א כ"ד ואחרים, אשר ספרו ומנו אתר אשי החכמות והידיעות, עברו על ידיעתה גיאוגרפיה ולא חשבוה. גם הישי"ר מקאנדיא ישים לה מקום בין צבא הידיעות

---

[1]) געזאממעלטע שריפטען I. 146—216; II 264—304.

[2]) בספר המבקש לרש"ט פאלקיירא הוצאת האאג דף ל"ח ע"ב.

האנושיות העומדת בכתר המדרגה¹); הספרדי די קשטרו²) מונה בין יהודי ספרד (האנוסים) עשרים תוכנים ותשעה עשר סופרי דברי הימים ואף לא אחד חכם בדעת גלילות הארץ. אך שני דברים היו בכחם לקרב את היהודים ללמוד הגיאוגרפיה: דברי חפץ בהלמוד הזה להיהדות ועסקי איש ואיש וצרכי היחידים. הגיאוגרפיה הנוגעת ליהודים הנה הידיעות המפוזרות על גלילות הארץ המפוזרות בספרי היהודים, ידיעת תכונת א"י והממלכות ששם ישבו היהודים מלפנים במספר רב. ובשתי הבחינות האלה נמצא חמר רב לידיעת הגיאוגרפיה, חמר שיוכל להביא תועלת גדולה לענף הידיעה הזאת בבחינה כללית. הנוסעים מבני ישראל הלכו לבקש את אחיהם המפוזרים בקבוצים וישובים קטנים באיי הים וארצות רחוקים, ובדרך הלוכם וגם לחפץ שלמות הענין בהצעת דבריהם בספריהם נגעו גם בחיי העמים וסדרי הנהגותיהם, טבע הארצות ומזג האויר, חזיונות הטבע וכו', על כן לא למותר הוא לערוך במערכה בסדר ידוע לפי סדר־זמנם של הסופרים, אשר בספריהם נמצא דברים רבים וידיעות נכבדות לידיעת גלילות הארץ ודרכי הישוב של העמים היושבים בהם בכל חלקי התבל שהתפשט שם הישוב בזמניהם. מתחיל מכתבי הקדש—מפרשת נח (תולדות הגוים של שלשת בני נח—וכל התורה עם הנביאים וביחוד מלכים ויחזקאל; ספרי החשמונאים; ספרות היהודים ההילניסתים באלכסנדריא של מצרים וכו'; ספרות המשנה והתלמודים השנים; הברייתות והתוספתות כלן; מניף כבכברה את הספרים האלה ומוציא מהם ידיעות יקרות מאד לכל דורשי חקר הארצות באסיה המערבית (אסיה הקטנה ואיי יון, פיניקיה, ארץ ישראל ומצרים, ערב, בבל ופרס); כל ספרי הגאונים; יזכיר את יצחק העברי ציר קארלוס הגדול להכליף הכים הרון; המדרשים כלם וסדר עולם רבה וזוטא עד אלדד הדני; יוסיפון העברי; רבי חסדאי אבן שפרוט והכוזריים; עד החכם שכל ימיו היו נסיעות וטלטולים רבי אברהם אבן עזרא, רבי יהודה הלוי והרמב"ן; ומכלם הכי נכבדו רבי בנימין מטודילה הספרדי ורבי פתחיה המסבב האשכנזי, ביחוד הראשון, אשר דבריו היו ליסוד לחקירת חכמת הגיאוגרפיה והתולדה בדורות המאה הי"ג למספרם אל חכמי אשכנז וצרפת בימינו. כן הוא מעביר לפנינו דור

---

¹) מלא חפנים הוצאת גייגער ברלין 1840 עמוד XLV וכב"ב.

²) Biblioteca espanôla Madrid 1781 ,

דור ונוסעיו בהעת החדשה מן רבי אברהם זכותא בעל היוחסין ורבי אברהם פריצול בעל ארחות עולם ודוד הראובני עד חכמי ישראל בדור האחרון, ולא ישכח צונץ למנות גם את עצמו ומאמריו: בבאור שמות המקומות בספרד וצרפת שבאו בספרי היהודים הספרדים והצרפתים עד הגיאוגרף היהודי יוליוס לאֶווענבערג המהולל בספריו ומפותיו וביחוד בתרגום ספרי אלכסנדר פֿאָן הומבאלדט מצרפתית לאשכנזית והוצאתם לאור ובספרו הגדול „געשיכֿטע דער געאָגראַפֿיהע" (ברלין 1840), ועוד יהודים אחרים באמיריקה הצפונית ובריטניה אשר חברו ספרים גדולים ורבי התועלת בהמקצע הנכבד הזה. בחקירה גדולה ועמוקה מברר צונץ תכונת הנוסעים העברים ומגמתם במסעותיהם, וכפי דרכו יערוך אותם במערכה ויסדרם בלוחות ומספרים, וכה יצא לו ספר נכבד מאיר עיני המעיינים ומורה דרך לחוקרים בדברי הימים לבני ישראל.

כתשלום להמחברת הזאת היא המחברת השניה המחוברת גם כן למסעות בנימין הוצאת אשר בלשון בריטנית: „על דבר ידיעת גלילות ארץ הקדושה בספרי ישראל". המקצע הזה עומד כמעט כלו ברשות ישראל, אך עלינו להודות, כי גם נחלתנו זאת נהפכה לזרים. עוד בימי המאה הי"ג למספרם, מימי בוקסטורף, בושר, וואַגענזייל ועוד אחדים, החלה חקירת גלילות ארץ ישראל להיות לענין גדול אל החוקרים בדעת הגיאוגרפֿיה ולכל דורשי למודי התורות בכתבי הקדש וברית החדשה. הגדול שבכלם היה הבריטני רילנד (Reland) שהרבה לחקור ולדרוש בפנה זאת מעל ספרי כל הלשונות. הוא ידע לאסוף ידיעות והערות בדבר גלילות ארץ ישראל ממקור ישראל, מהתלמודים והספרים הנספחים אליהם והמסתעפים מהם וגם מספרי הנוצרים וביחוד מספרי אבות הכנסיה הנוצרית. אך אחריו וביחוד בימי המאה הי"ח למספרם בזו החוקרים למקורי ישראל ולא חשבום. ובשנת השלשים למאה הנוכחית למספרם קם הפרופיסור קאַרל פֿ. רוימער ויכתוב את ספרו Palästina, והוא, כגרמני שונא בני שם תכלית שנאה, מלאו לבו לעבור על כל הדברים המובאים ברילנד ממקורי ישראל, וברוח קנאתו הקשה ושנאתו את ישראל מלא את ספרו דברי הבל מכהני הקתולים אשר תרו את הארץ ולא לבד שהעלים עין מחכמי ישראל, כי אם גם חפא עליהם דברים אשר לא כן; צונץ, אשר בכל ימי חייו עמד על המשמר לבל יחולל שם חכמת ישראל בין הגוים, דבר עמו משפטים, פרש כשמלה את כל משפטיו המעוקלים וזיופי ההיסטוריה הנמצאים בספרו. די לנו לדעת, כי רוימער מרומם ומנשא את הרומאים שעשו דין ומשפט ביהודים ומשבח את גבורתם,

וגבורת היהודים, אשר הביאו קרבנותיהם אלף אלפים נפש על מזבח החירות ואהבת תורתם ועמם, כלא נחשבה בעיניו.

בהמאמר הזה, כאשר בכל מאמריו, עורך לנו צונץ שלחן מלא תורה ודעת בכל המקצע הזה. מעביר לפנינו את המין הידיעות, רשימות למאות מספרי ישראל—מרבי אישתורי פרחי בספרו „כפתור ופרח", הנוסע הנפלא והוכב ציון השני אחרי רבו הרמב"ן בימי האלף הששי 1) עד אחרוני הסופרים בזמנו של צונץ. אך לנו למותר להרבות דברים בזה, כי אחרי צונץ קמו חכמי עמנו מ ו נ ק, הזקן בחכמי ישראל בדעת גלילות ארץ ישראל, וגראֶטץ בספריו ומאמריו; ושני החכמים האלה היו התרים את הארץ וכתבו על פ י ר א י ה וידיעה שלמה את המקורות הראשונים בארץ הצבי והם עם השלישי להם החכם רבי י ו ס ף ד ע ר נ ב ו ר ג היו שלשת חכמי ישראל, אשר כוננו ויסדו דעת גלילות הארץ הקדושה לישראל. ועם זה הרבו לגלות תעלומות ולהוציא רזי עולם מבטן האדמה בדפירותיהם והקירותיהם הבריטנים, מימות ראבינזאן ועד הנה. בגלל הדבר הזה אין להמאמר הזה חשיבות ספרותית כשהוא לעצמו והנהו נכבד רק ככלי שרת להחוקר בהמקצע הזה החפץ לדעת מעמד הידיעה הזאת בראשית המאה השביעית לאלף הששי.

שנת ה׳ אלפים ת"ר היתה שנת התעוררות הלאמית גם לכנסיות ישראל שבמערב. עלילת הדם בדמשק, גול־משפט וענויים ורציחות שנעשו ביהודי דמשק להגלי עלילה נתעבה כזאת; ועוד יותר כי ידי ציר צרפת, ציר העם ראשית גויי אירופה לחירות המדינות וחפש האמונות, נגואלו בדמי היהודים המעונים ביסורים קשים ונספים בלא משפט, כל אלה הלהיבו לב כל אנשי המעלה בעלי רגש הישר והצדק בישראל ובעמים. השנה ההיא רשומה בספר תולדות ישראל כשנת פקודה לתחית רגש האמונה לעמנו בלב גדולי אחינו שבמערב, מ ו נ ט ־ פ י ו ר י ו כ ר מ י ה, מ ו נ ק ו ל א ו ו ע היו צירי ישראל שבמערב נושאים אור והוד לאחיהם שבמזרח. ההתקרבות הזאת בין ישראל שבמזרח לישראל שבמערב היתה הטל של התחיה ללאמית ישראל ושעת הצמיחה לרעיון ישוב ארץ ישראל, כאשר נדבר על זה במקום א־חר. גם צונץ עשה את שלו בשנת הפקודה הזאת וישלח מאמר גדל למכתב העתי „לייפציגער אללגעמיינע ציטונג" להגיד לעמו צדקו ולמפיחי כזבים ומוציאי דבה בזדון את פשעם. המאמר הזה מביע מחאת

1) ע"ד רבי אישתורי פרחי הצרפתי שיצא מצרפת בגלות פהיליפפ היפה לעלות לארץ הקדושה עיין דברי ימי ישראל חלק ה׳ מעמוד 236 ולהלן עם הערותי שם וראשי זוקים מספרו הנפלא.

ישראל בדברים יוצאים מן הלב וחותם האמת, חותמו של אלהי האמת, טבוע על כל דבריו. כדרך צונץ הוא מוכיח בראיות חזקות ומבריחות שקרות העלילה הזאת. על פי התוכן הזה יבינו גם קוראינו, כי לא נבבד לנו לדעתו, וכשאנו בפני עצמנו אין אנו צריכים לראיות להוכיח צדקת תורתנו ועמנו; ובכל זאת העירונו גם על המאמר הזה הנכבד לבעל התולדה אשר יִחד חקירתו לענין הזה 1).

הנה כן באנו עד לחצי שנותיו של החכם רב הפעלים לתורה ולתעודה, לשנת הארבעים ושש לשנות חייו. מני אז עד הִגָלות ספרו הגדול השני אין לנו מתנובות רוחו של צונץ רק מאמרים בודדים, מאמרים אחדים שנכתבו לצרך השעה ומכתבים אחדים בינו ובין גייגער. בחמשת השנים ההן התחוללה הסערה בכנסת ישראל האשכנזית, הסערה אשר תוצאותיה בכנסת ישראל אשר באשכנז והמדינות סביבותיה מתמידות עד היום. אז עמדו התורה ורוח הלאם הישראלי על פרשת הדרכים, שומרי אמונים, מחזיקי הדת, וקוצצים בנטיעות, עוקרים שרשים וענפים, התנגשו; ועידן ריתחא, מלחמת הקנאה למורשת אבות עם בולמוס החדשות וטשטוש רשמי היהדות, הגיע. איש כצונץ, שלא היה רב ומורה בישראל וגם מטבעו לא היה איש חפץ קרבות, לא יצא לשדה המערכה; אך בחייו עשו המעשים פעולה גדולה וכבירה, ומני אז נראתה תמורה נמרצה, כבירה ומתמדת בהלך רוחו ומגמת נפשו. אמנם התמורה לא הסבה שנוי בדעותיו היסודיות, איש כצונץ לא ימיר מחשבותיו ולא יחליף דעותיו בתמורות העתים, אך בדבר השאלה: מה טוב לישראל? בשאלות נצחיות התורה והלאם ובגבולות התורה והחיים, סר מעל רעיו ומיודעיו מלפנים, ויהי למעוז ומכון היהדות המקובלת נגד עוזביה מפני רוח הזמן. בהיות התמורה הזאת מוצאה בהמעשים שאירעו בימי חמשת השנים ת"ר—תר"ה, הננו מוצאים נכון לפנינו, לרגל עבודתנו בתולדות צונץ, אשר במחצית שנות חייו הראשונות היה שם הריפורמה נשא תמיד על שפתיו, שלא לעבור על התנועה הזאת בהעלם עין והננו מייחדים לה מדור בפני עצמה בפרק הבא.

1) המאמר נמצא בהספר: „געזאממעלטע שריפטען" ב', 161—171.

פרק חמישי.

צונץ בימי מהומות המתקנים־המהרסים:

צונץ והריפורמה. תקותו היתה למפח נפש. „תורה וישראל". „רבני" אשכנז מחזקים מוסדות „האמונה" ומחריבים את הלאמית הישראלית. הריפורמיים בתור „מצדיקי הרבים". העומדים, המהלכים והמתקנים־המהרסים. אברהם גייגר ותולדתו בקצרה. יחוסו לצונץ. מאגרות גייגר: יחוסו אל הרב ר׳ שמשון רפאל הירש בימי בחרותם, בהיותם יושבים על ספסל אחד בישיבה של מעלה, גלוי דעת גייגר ע״ד הנהגת „הרבנים" המתעתדים להיות בעלי ריפורמה בישראל. מרוץ מכתבים בינו ובין הירש. ספר העתי „צייטשריפט לגייגר. המחלוקת בין הרב טיקטין וסיעתו ובין גייגר וסיעתו בברעסלוי. התחדשות המחלוקת בהאמבורג ע״ד ההיכל, גבריאל ריעססער והרב (החכם) ר׳ יצחק בערנייס. „הרבנים" מקיים מעשי ה„דייטש קתולים" ובעלי „פריירעליגיאָזע גע־מיינדע" ונכנסים לישיבה באספת ברוינשווייג (1844 = תר״ד). אספת „הרבנים" השניה בפראנקפורט ע"נ מאין. גייגר, הולדהיים והעסס. רבי זכריה פראנקל ואספת פראנקפורט. דברים אחדים מדברי המשא ומתן באספת „הרבנים". מכתבי גייגר לצונץ. חפץ „הקרע" (Schisma) מן הכלל. תשובת צונץ לגייגר. מאמרי צונץ: „התפלין", „על דבר קדושת ברית המילה", הסכסוכים על דבר המילה בקהלת פראנקפורט. המשך מכתבי גייגר לצונץ. מאמר צונץ ע״ד שרידי זכרונות ישראל בארצות הסלבים. שנת הפקודה 1848 = תר״ח. ותוצאותיה לכנסת ישראל המערבית. צונץ ודרשותיו בימי המהפכה בברלין בחדש מאֶרץ 1848. קהלת ישראל בברלין בעצם ימי המהפכה המדינית. קול־קורא מאת צונץ וסיעתו להזוק כנסת ישראל ותורת ישראל המקובלת.

„תאוה נהיה תערב לנפש"; אך, להפך, תקוה נכזבה תהיה למפח נפש. המשפט הזה נתקיים בהחכם צונץ בהגיעו לחצי ימיו. כי מיום שעמד על דעתו היה תקון (ריפורמה) היהדות על פי השקפותיו שיחו והגיונו תמיד. אהבת עם ישראל על פי הלך־רוחו וחפצו לענד לראשה זר תפארת לעיני העמים הנאורים, הביאו אותו לזה, שהריפורמה היתה משאת נפשו וחזון לבו כל הימים ובשבילה עבד גם את עבודתו הגדולה בספרו „הדרשות בבית הכנסת". אחרי ימים רבים והנה תאות לבו

זאת נתנה לו, אך כאשר באה ונהיתה ראה כי היתה לו תקותו למַפַּח נפש. התקון היה להריסה. תחת הבנין העתיק אשר עמד לתלפיות בימי שלשת אלפים שנה, באה ההריסה המתמדת והולכת זה יותר מחמשים שנה, סתירה שאין בנין אחריה. וכמעט שראה צונץ את מעשי הריפורמים וחפצם למעט דמות האומה ולהעלות הכורת על התורה ועל ישראל, והנה צפה וראה כי עתידה התורה (ועמה גם חכמת ישראל ותולדתו) להשתכח לגמרי מישראל אשר באשכנז בימי דור אחד או שנים; לשברון לבו ראה כי יד הכהנים־הרבנים היתה ראשונה במעל לקצץ בנטיעות ולעקור השרשים; הם עשו מעשיהם בכוונה, כי תבדל כנסת ישראל שבאשכנז מעל כלל ישראל, ובפירוש היו אומרים ראשי הריפורמה, כי מתעצמים הם להקרע מעל היהודים שאינם אשכנזים, כי חפצים הם להיות לכתה בפני עצמה אשר דבר אין לה עם כלל האומה, כי אך אשכנזים הם ואל זאת ישאו נפשם להיות נבלעים ונטעמים בין בני עם הארץ אשר בקרבם הם יושבים. ובראות כל זאת החכם, אשר חֹפש הדעות היה כל מהשבותיו, אך עם זה היו כל הגיוני לבו אלה קדש לנצחיות התורה והאומה, נרתע לאחוריו, ומני אז חלק לבו מעל המתקנים־המהרסים ולא חפץ עוד לדעתם. התמורה הזאת במחשבות צונץ נכבדה מאד, ולהבינה עלינו לעבור בסקירה אחת על פני דברי ימי הכנסיות הישראליות אשר במלכיות אשכנז בשמנת שנות מהומות הריפורמה (ת"ר—תר"ח). ודברי הימים ההם היו אז רַבֵּי עלילה לא לבד ליהודי אשכנז, כי אם גם (ואולי במדה גדולה ויתרה) לנו יהודי ארצות הסלבים, ופעולת המעשים ההם מתמדת עד היום [1]). והנה להציע כל תולדות התנועה לריפורמה באשכנז במשך השנים תק"צ—תר"ח, לתָאר בזה כל האישים הפועלים בימי התנועה הזאת והפרצוף פניהם המוסריים, נצא מהגבול שהגבלנו לנו בהספר הזה, על כן נגע רק מעט בהמאורעות והאישים כפי המדה הדרושה לתולדות צונץ. ועל כן לא יהיה לנו בפרק הזה כל עסק עם

---

[1]) ממכתבי ליליענטהאל מאמיריקה יוצא ברור, כי כל פחד יהודי ליטא וסרבנותם בדבר יכוד בתי הספר ובתי מדרש לרבנים היו מפני השמועות שהגיעו להם ע"ד „אספות הרבנים" המהרסים בברונשוויג ופראנקפורט, ותגדל עוד חרדתם בשמעם, כי על פי הצעת ליליענטהאל והסכמת המיניסטר אוברוב התעתדו רבני אשכנז מסוג הזה לבוא לרוסיא לשבת על כסא ההוראה בבתי ספר אלה ולהיות המפקחים על החנוך. בזאת שמע כותב הטורים גם מפי החכם בן־יעקב שנים מועטות לפני מותו, והוא היה עומד בברית ידידות עם רבים מחכמי אשכנז וביחוד עם צונץ בהיות רוב ישיבתו בלייפציג וברלין, והוא היה אומר, כי בראותו את אשר עוללו „הרבנים" להיהדות באשכנז היה לאחד מראשי השוטנים לבתי מדרש הרבנים ברוסיא.

בעלי הריפורמה הקיצונה: עם הולדהיים, שטערן ומענדעל העסס, אף לא עם בעלי הלשון והמתראים כמתונים פיליפסון, הערקסהיימער והערצפעלד ואף גם עם הראש והראשון שבמתנגדיהם ר׳ זכריה פראנקל. להזכרונות האלה עוד נשובה במקום אחר, — בכלל לא האישים המה ענין הספר הזה כי אם הדברים, החפצים וההתעצמות, אשר הרחיקו לב צונץ מהריפורמה וסבת התמורה בהלך־רוחו, לא תמורה בדעות יסודיות, כי אם במעשים ודרכים בבחינה ידועה ובפנה ידועה.

„כל האומר אין לו אלא תורה אפילו תורה אין לו׳ (יבמות ק״ט:) הפתגם הזה של התנא רבי יוסי יעלה על לבנו תמיד בפתחנו את הספרים הרבים והמגלות העפות לאין מספר שנכתבו באחרית המאה הששית וראשית השביעית למספרנו בידי רבני אשכנז דורשי „התקונים״. בעברנו על דפי הספרים והמגלות האלה של דואגי הנפשות „רועי־רוח״, מאשרי בני העם הישראלי אשר במלכיות אשכנז; בקריאתנו את סעיפי הפרוטוקולים של אספיתיהם משנות תרמ״ד—תרמ״ז, אז נשתומם על המראה לראות את עדת „הרבנים״ ההם, כי כלם קדושים, כלם חרדים מאד לקיום התורה או „האמונה״. כל מעשיהם היו לשם חזוק „האמונה״, וכרבנים בוחרי דרך „אמונה״ נמנו וגמרו להשכיח מכל וכל את הלשון העברית מלב בני העברים בגרשם אותה גם מבית הכנסת, להלהיב הלבבות ולהגדיל כוונת הלב בהדרת קדש בבית הכנסת, נמנו וגמרו להתפלל נשים ואנשים ביחד, להשמיע שירת המקהלה גם כן מפי אנשים ונשים בנות ברית ושאינן בנות ברית. לשם שמים ולשם קיום האמונה הודיעו בפומבי, לעיני כל העמים, כי מכחישים הם בתורה שבעל פה, ויותר נכון מודים הם בתורה שבעל פה המסורה — לכל דרשן ו„דואג הנפשות״ „ורועה־הרוח״ בהקהלות או בהישובים שבמלכיות אשכנז. הודיעו, כי גם את התורה שבכתב לא יכירו לתורת אמת רק ביסודה, אך בצורתה היא בת־חלוף, פושטת ולובשת צורות שונות בכל יום תמיד לפי רוח היום וצרכי הזמנים המשתנים והמתחלפים. לקיים את התורה בישראל ולחזק מוסדות האמונה העבירו יום השבת ליום הראשון בשבוע; ולכבוד התורה הזאת, סֵעֲפוּ במַעֲרָצָה אחת את כל פארת היהדות המעשית—הלאמית, במלו כל מצוות הזכרון ומצות מילה בכללן. אמנם כל מעשיהם לסתור אלה, היו, לפי דבריהם, סתירה, לצורך בנין, אך הסתירה שאין בנין אחריה, החרבן וההריסה לשמן ובדעת נפש היתה להם הריסת בית ישראל ותקומתו הלאמית כאומה חיה וקימה בין אומות העולם.

„רבני" אשכנז הריפורמים „מחזיקי האמונה" ו„מצדיקי הרבים" [1])
על פי דרכם אמרו : „אין לנו אלא תורה", לאמר : האומה הישראלית כבר עברה ובטלה מן העולם ; לאם ישראל מצא קבורתו בין משואות ירושלים וביתר, תכלית השארית הנמצאה ותעודתה הן להפיץ בעמים יסודות אמונה דקה מן הדקה עד שלרוב דקותה כמעט שאינה נתפשת במחשבה כלל, היהדות כלה כלולה בשירי זמרה במקהלות, בבריעות והשתחויות של החזן ובאמירה נעימה של הדרשן, וכל התורה כלולה בהפסוק שכבר הזכרנוהו למעלה : „איכה יעבדו וכו׳ ואעשה כן גם אני".
והנה לכונת הספר אין לנו צורך להכנס לפרטי פרטים של התנועה הריפורמית בכנסת ישראל שבאשכנז ואין אנו נזקקים להקור התפתחותה ולכתה ממדרגה למדרגה; ומה גם כי לדעת המעשים רבי העליליה אין די בנגיעה ובהעברה בעלמא, ועל פי התורה אשר עלינו, בני רוב מנין ובנין כנסת ישראל בארצות אירופא צפונה מזרחה, ללמוד מהפרק הגדול הזה בדברי ישראל בדורות האחרונים, הוא דבר חשוב הקובע לו ספר בפני עצמו [2]).
אך לדעת דרכי איש המופת, שהיה, כאשר אמרנו, מופת הדור ובן הדור ההוא, האיש שהלך־רוחו הוא ראש פנת הספר הזה, דרוש לנו לדעת איך נהיה כדבר הזה, שאיש כצונץ אשר עד חצי ימיו עמד ראשו ורובו במחיצת דורשי הריפורמה; האיש אשר ה„דרשה" היתה לו ליסוד היסודות בהיהדות המעשית, והריפורמה היתה משאת נפשו מראשית ימי עמדו על דעתו עד הגיעו לשנת החמשים, ולכבודן עמל ויגע לחבר ספרו הגדול, נקעה נפשו פתאם מנושאי הדעות האלה; ואם גם לא יצא במחאה נגד המתקנים־המהרסים, הנה הביע מגנת לבו וצערו הגדול פעמים אחדות, ומני אז מאן לבא בקהל „המתקנים" ולעמוד בסודם וגם נתן אותם לבוגדים בתורה ובישראל. והנה כל האומר שבדבריו אלה שנה צונץ את דעותיו אינו אלא טועה. דעותיו היו כמסמרות נטועים ורק ראה ונוכח, כי נתן מקום לטעות ולחשוב אותו למסכים לדעות אשר

---

[1]) דרשת הערצפעלד לעת אספת הרבנים הריפורמים הראשונה בברוינשוויג שבת פרשת שלח תר"ד. צייטונג ד. יודענטהום 1844 גליון 26, קורא על עצמו וחביריו : „והמשכילים יזהירו כזוהר הרקיע ומצדיקי הרבים ככוכבים".

[2]) גראֶטץ בחלק י"א לא חפץ וגם לא יכול להציע דברי ימי התנועה כראוי לה, כי חק שם לו לבלי הבא במשפט את מעשי האנשים שהיו עוד בחיים בכתבו את הספר, על כן לא נגע במפעלות גייגר העמוד הימיני של הריפורמה ויתר החזיונות בימים ההם, לא הזכיר את ר׳ זכריה פראנקל רק ברמז ועל כן הדברים שם חסרים ומקוטעים. יאסט בחלק השלישי אמנם הקדיש מקום גדול להתנועה, אך כאחד מהריפורמים ובעלי התנועה דבריו נאמרו בנטיה יתרה לטובת בעלי בריתו וכן הדין אצל שטערן וריטטער.

מעולם לא עלו על לבו. להבין זאת עלינו לחלק את בעלי התורה ורועי האמונה בדור ההוא באשכנז לשלשה מחנות: הראש האחד והמה הצעירים (לימים) שבדור ובראשם הר' אברהם גייגער היו אומרים: „אין לנו אלא תורה". להם יחשבו: הולדהיים, מענדעל העסס, שטערן, והקרובים להם בדעתם אם גם בנטיה קלה: פיליפפזון, הערצפעלד וכו'; הראש השני שאמרו: „תורה וישראל". הם ידעו, כי התורה צריכה להיות תורת האומה, נושא את האומה ונשיא ממנה ובנצח ישראל ראו ערובה נאמנה לנצחיות התורה. לבעלי הדעה הזאת נחשבים: צונץ ופראנקל וש"י ראפאפורט[1]; הראש השלישי היו שומרי אמונים בתמימית גמורה לכל כללי התורה הכתובה והמסורה ופרטיה; כי השבו כל הפרטים האלה לנקדשים בקדושת התורה והלאם שהוא שרש כל המנהגים: מבעלי המפלגה הזאת הנכבדים הם אז: ר' רפאל שמשון הירש ור' מיכל זקש והנוטים אחריהם, וברבות הימים זכו לשם אורתודוכסים מלה מרכבת בלשון יונית שקשה לתרגמה לעברית ואינה מבררת יפה את המושג, ואנחנו נקראם בזה „שומרי אמונים".

על קצה הגבול המבדיל את שתי המערכות הראשונות מזה ומזה עמדו שני החכמים גבורי כח בחכמה ובתורה: ר' אברהם גייגר[2]) ור'

---

[1]) בזה אינני חפץ לאמר, כי היה צונץ קרוב בכל דעותיו לפראנקל, כי ידוע הדבר לי מפי תלמידיו של השני, שלא היתה דעתו נוהה מבקרת המקרא, ובמקצע זה היתה דעתו של צונץ יוהר קרובה לרא"ג.

[2]) להסיר ממני עקשות פה מצד מעריצי רא"ג ומכבדיו הרבים גם היום, (גם בין הדוגלים עתה בשם הלאמית נמצאים הרבה כרוכים אחריו, אף שהוא בכל שאלות הדת היה הותר לבטל את הלאמית, ותהי לו הלאמית הישראלית למפלצת מעוררת זועה והפחיד עמה את בעלי בריתו באספת הרבנים) הננו מוסרים מודעה, כי בכל מקום שנדבר עליו בספר הזה לא נדון אחריו בתור חוקר גדל־דעה, דבר שלא יטיל איש ספק בזה; כן אין לנו דבר עם מחשבותיו בבקרת המקרא בספרו אורשריפט, אך במקום הזה הננו מדברים על תכסיסי המלחמה שלו נגד היהדות דמקובלת; שלא היו בכל עת נאים לאיש המופת, כאשר יראו קוראינו להלן. — על תחבולות הקרב אחד בפה ואחד בלב; וקרוב לשער שהתחבולות האלה הרחיקו את צונץ מבעלי הריפורמה יותר מדעותיהם, כי היא היה ההפך מזה דובר אמת בלבבו. בכלל ההולדה היא תוכנת עלילות, רחוקה היא מגלות תעלומות לב, ויותר ממה שהיא נזקקת לדעות ואמונות תשים עין על החפץ והמעשה. ובבחינה זאת אין ספק, כי העזובה והמשובה המוסרית בבחינת היהדות שאנו רואים היום באשכנז, היא תולדה מחויבת מפעולת הרא"ג החכם והנכבד שבכל דורשי הריפורמה, הוא דרש

יום טוב ליפמאנן צונץ. שני האישים האלה היו קרובים בדעתם איש לרעהו, נוחים זה לזה בהלכה וקרובים גם בדרכי החיים וההברה, אך נבדלים איש מרעהו, בהלך רוחם והשקפתם על היהדות. בשעה שגייגר היה אומר: „אין לי אלא תורה" לאמר: איזה דעות מפשטות ורובן דעות שליליות, וגם ברובי הקירותיו היה מכֻוָּן ומכונן גם כן לתכלית השלילה, כי יהודי אשכנז כלם או רובם יקבלו את הדעות שנראו לו לאמתיות, מבלי לחוש לדבר אם גם עי"ז יתפלגו ויבדלו שלשים רבוא יהודים אלה משש מאות רבוא היהודים אשר בכל ארצות הישוב, היה צונץ אומר תמיד; תורה וישראל. עד לחצי ימיו נראה גם אותו עומד במחיצת הריפורמה; וכבר אמרנו למעלה, כי גם לו יש חלק גדול בהסערה שהתחוללה בעולמו של ישראל אשר באשכנז בראשית המאה השביעית. ביום שיצא לאור ספרו של צונץ „לקורות הדרשות" נזדעזע עולם היהדות, כי לא רק ספר חכמה הוא, כי אם ספר וסייף, כי מקיימי היהדות ובוניה כמתקניה־מהרסיה מצאו בבית הנשק הזה כלי־מעשה לבנין וכלי־מפץ לסתירה. בהספר הזה פתח צונץ שער לבקרת המקרא (בפרק ב'), ובזה הכנים לכפרות ישראל גם דעותיו של די וויטטי וחבריו בימים ההם או דברים מעין דעותיהם של וועלהויזען ושטאדע בזמן הזה. בזה נתן יד לחכמה או ידיעה שנוסדה על השערות וסברות, אשר סוף סוף יסודתן בהטעם שבלב או ראיות והוכחות מישרידי קדמוניות בבל ואשור, שאינן כדאות להכחיש דב־ים מקובלים בכל אופן במשך אלפים שנה, וגם ישנן כנגדן ראיות

את „הקרע' Schism ויבקשהו. „הקרע" היה חזון לבו מאביב נעוריו. ובהשם לאמיתאים ויפחיד את חבריו באספת הרבנים בשנת 1845. ברור הדבר, כי מימי שאול התרסי תלמידו של רבן גמליאל הזקן (עפ"י מסורת ידועה) לא עמדו בעמנו פולחים ובוקעים בחומת הלאם הישראלי ומהרסי אחוותו כהולדהיים, העסס ושטערן. ויותר מהם היה בעל הבירה בהריפורמה הרא"ג; ועל כן כמוהם היתה איבה נטורה בלבו על הלשון העברית; וההבדל שבינו וביניהם היה רק שהוא עשה מעשיו יותר בחשבון והוא היה אומר: „הקרע" (Schisma) צריך להיות גדול כל כך עד שכל יהודי אשכנז יהיו להטיבה אחת, מובדלת מן האומה הישראלית מעל לגבולות אשכנז, ויתוסס אל יתר היהודים יהיה כעין הפרוטיסטנטים אל התורה הקתולית.—סוף דבר היהדות באשכנז תהיה עולם בפני עצמו, על כן היה דברו: הולדהיים וחבריו לא מתכמה יעשו, כי מהרו לבטל השבת והמילה, כי בזה יקשה עליהם להרחיב הפרץ. ובאמת הולדהיים וחבריו כפיהם כן היה לבם ובעלי ברית הרא"ג גלו טפח וכסו (אם גם במכסה דק ושקוף) טפחיים ובתחבולות עשו מלחמה עם היהדות התמימה, וצונץ אשר כל תחבולה שנאה נפשו, לא מצא זאת כשר לפניו.

והוכחות אחדות לחוזק התורה וסיוע לספוריה והצעותיה. הידיעה הזאת היא שנתנה יד לבאים על כה״ק בקרדמות, לקצץ הנטיעות ולעקור השרשים. עוד יותר מזה חזק ידי הסותרים (על מנת לבנות לפי דבריהם) בקראו תמיד בקול גדול לריפורמה (פרק כ״א), אף כי הריפורמה שלו לא היתה רק החרשה המתוקנת בהדרת קדש ואולי איזה מזמורים במקהלה בלשון אשכנז בתור הוספה להתפלה, ובקושי התיר את כלי שיר האורגן אם לא ימצאו מערערים עליו, אבל מעולם לא עלה על דעתו לנַפֵּחַ את התפלה, למחוק ממנה רישומי הלאמית הישראלית, זכרונותיה ותקותיה לעתיד לבא [1]) ומכל שכן לפגוע פגיעה קלה בעקרי הדת המקובלת, כי לרבי יום טוב צונץ היתה התורה—תורת כל ישראל, ותורה וישראל היו לו לעיקר אחד, על כן היתה לו האמונה או הריליגיה לתורת חיים תורת אומה חיה וקימה והוא הקים את הפתגם: אורייתא וישראל חד הוא.

בהיות הרב גייגר האחד והמיוחד בבעלי הריפורמה, לגדל השפעתו על בני דורו בחיו וגם אחרי מותו, שהיה קרוב לצונץ ושני האנשים היו נוחים זה לזה ימים רבים בדרישת החכמה על כן ראינו להאריך מעט יותר בתולדות האיש הזה, אף שהיא לנו רק דרך אגב, כי בתולדתו קשורות כל מאורעי הזמן ההוא וממנה נדע לשפוט על מחשבות צונץ ודעותיו בימים ההם.

ר׳ אברהם ב״ר יחיאל מיכל גייגר [2]) נולד בקיץ לשנת תק״ע בפראנקפורט ע״נ מאין ומת בברלין בכסלו תרל״ד בני משפחתו וביחוד אביו ואחי אביו היו תלמידי חכמים ויראי שמים, עד היום בני המשפחה הזאת בפראנקפורט נחשבים לעדת החרדים. עודנו ילד נגלו בו אותות כשרון נפלא, בהיותו בן חמש כבר למד את המקרא ובן שבע כבר למד לדעת את המשנה והתלמוד, אבל למודו היה בדלוגים והפסקים,

---

[1]) בצדק יעיר הרב דייטש מביטהען באחת ממחברותיו נגד הרא״ג, כי הראיה שכל המעשים נכונו רק לבטל את הלאמית הישראלית ולהעבירה מן העולם ולא לשם ההשכלה העיונית היא, שאמונת החיית המתים היא בלי ספק יותר רחוקה מהשכל והטבע מאמונת הגאולה העתידה, ובכ״ז כאשר בערו מסדרי התפלות כל הדברים המזכירים את הגאולה לעתיד לבא, ברכת מחיה המתים נתקיימה גם בהסדורים של הריפורמים הקיצונים, יען מה? יען כי אמונת תחיית המתים היא עיקר גדול גם בהאמונות השליטות ודבר אין לה עם לאמית הישראלית.

[2]) הזכרונות האלה מתולדות גייגר לקוחים מספר הזכרון ש״ל וממכתביו בחלק החמישי מן כפריו שיצאו לאור אחרי מותו ע״י בנו הפרופים. לודוויג גייגר. בתולדתו בכנ״י לרש״פ נמצאו כמה דברים שאינם מדוקדקים.

מעשר עד י"ג שנים הקדיש רוב עתותיו לתלמוד וחכמת השעורים. בספר הזכרונות שלו יהגה גייגר נכאים על ימי ילדותו אשר כלו לו באפס תועלת ובלמודים אשר הרעישו מוסדות בריאות הגוף ועכרו את נפשו. כן יספר, כי עודנו בשנת האחת עשרה, אחרי אשר קרא את ספר ההיס-טוריה לבעקקער עלו על לבו הרהורים רעים להטיל ספק באמונת תורה מן השמים. אך המחשבות הזרות האלה לא הניאו את לב הנער בעל הכשרון מעסק התורה, אך הוסיף אז ללמוד גם לשונות יון ורומא, והעשירים השרים לבית רוטהשילד שלמו בעדו שכר למוד. בהיותו בן י"ג מת עליו אביו והוא הוסיף לעסוק בתלמוד עוד שתי שנים. במשך הימים ההם התחבר לבני הנעורים בעירו שהיו אחרי כן לבעלי בריתו וראשי סיעתו: אדלער וקרייצנאך. בשנת העשרים בא להיידעל בערג ובהאוניבירסטה אשר שם השתלם בהלשון הערבית ויהי להתלמיד מובהק אל המורה הגדול בלשון הזאת פֿרייטאג בעל ספר המלין והדקדוק בלשון ערבית. שם הרבה לדרוש גם את הלשון הסורסית והשלים גם את חבורו ב„דקדוק לשון המשנה" שהתחיל לחבר בשנת השבע עשרה. אך לא ארכו ימי שבת גייגר בהיידעלבערג וילך משם להאוניבירסטה אשר בעיר באָנן גם כן בפלך הנהר רהיינוס. שם מצא לו חברים בחורי ישראל שהיו להם יד ושם בתורה וגם הקנו להם חכמה ודעת במדה מספקת ובדבוק חברים התחנכו הבחורים ההם והתרגלו בעבודת הדרשנות, המובחר שבהם בדעת התורה והחכמה, בשכל מליו וחן מדברותיו היה ר' רפאל שמשון הירש שהיה עתיד להיות הראש והראשון לרבנים שומרי אמונים באשכנז, בו דבקה נפש אברהם גייגר וכאחים ורעים התהלכו שני בהורי ישראל אלה, אשר התעתדו להפרד איש מעל אחיו ולהתרחק לשני קצות במרחק הקוטב הצפוני מן הדרומי. הרא"ג יספר, כי ביחד עם הירש למד אז את מסכת זבחים וכל סדר קדשים, איך התאספו במסבת חברים להיות מתרגלים בדרשות ומבקרים איש דרשת רעהו, להם נלוה גם העסס, שהיה אחרי כן למתקן־מהרס מקצה האחרון ולעת זקנותו— ליהודי לאמי. נפלא הוא לראות את גייגר, איך יפליג בשבח הירש בספר הזכרונות אשר לו ויאמר [1]: „גדולה מאד היתה השפעת הירש עלי והוא הנעים את חיי במשך ימי שבתנו יחד בעיר באָנן. בפעולת רמ"ז ר' יצחק בערנאיים החכם בהאמבורג התיצב הירש על דרכו המוזר והנפלא. הרב הזה מסך בקרבו רגשי כבוד לכתבי הקדש במדה יתרה ונפרזה. ... אחרי שדרש הירש את דרשתו יבקרתי אותה בלי משוא

[1]) ספר הזכרונות ע' 19—18 .

פנים, היו בינינו ויכוחים רבים ואז נוכחתי לדעת ולהוקיר את חין מליצתו בדברו דבריו, מיטב הגיונו, שכלו החד והחריף ובינתו המהירה והישרה; אף כי בהויכוחים נגענו בשאלות הדת ונראה כי דעותינו שונות, אך בכל זאת נתקרבנו על ידי הדרישות האלה ובעסקנו יחד בתלמוד עדי נתעוררו בלבות שנינו רגשי כבוד ואהבה איש לאחיו״. — רבי רפאל שמשון הירש נתקבל אז לרב בקהלת אָלדענבורג, וגייגר נשאר בבאָנן ומעת לעת נסע לפֿראַנקפֿורט ע״נ מאין עיר מולדתו, ויתראה כמה פעמים גם עם הגאון ר׳ יעקב עטלינגער ויפלפל עמו בתורה. אך עוד בטרם נתקבל לרב באחת הקהלות וכמעט שהגיע לשנת העשרים, והנה כבר נתבררו אז כל דעותיו החפשיות, וכבר היה לבו פונה מאת התלמוד ומרגיש שנאה לו, עדי שם לפניו תכנית פעולותיו כשישיג מקום רבנות למען הוצא מחשבתו — הקרע בבית ישראל — לפעלה. זה נדע ממכתב אחד הנכבד מאד לדורשי הדורות, כתוב בשנת העשרים ואחת לשנות חייו ואלה דבריו [1]:

„באנן 22 ספטמבר 1381.

להרב אוללמאנן בקובלינץ.

הנני רואה ממכתבך ובעצמי ארגיש זאת, כי ה„תקון״ בכל אברי היהדות אפשר להעשות רק בזהירות גדולה, לפסוע בפסיעות הנמלה... לדעתי תעודת איש הרוח (רב או דרשן) היא להפיץ דעות מושכלות בין בני עם מרעיתו, לפעול רק בחיוב, מבלי לקשור דבריו ודעותיו עם השלילה, לאמר: להלחם בהדעות הנפסדות והמוטעות (הישנות) עליו להשגיח, כי הדעות המושכלות (החדשות) והנפסדות (הישנות) תתרוצצנה מעצמן במוחות בני עם מרעיתו, ולסבב הדברים, כי הם בעצמם יראו את הפסד הדעות הנושנות, וכה יהיה זהיר ברוחו עד אשר יראה, כי מלחמת הדעות בלב האנשים כבר הגיעה עד הראש והדעות הישנות כבר נכבשו לפני דעות הזמן החדש אז יבוא איש הרוח רק יקיים בכח כהונתו את המחשבות שכבר נקלטו במוחם ונקבעו בלבבם. אך גם אז על הרב „המתקן״ להיות זהיר בדבריו לבלי הוציא כל רוחו. כי אם גם בני העדה כבר הגיעו לאותה מדרגה להטיל כפק בדעות הדת המקובלות, יש בכל זה לחוש, כי אחד מהרבנים האורתודוכסים, שהם יודעים יותר מבעלי בתים לגלות תעלומות לב, יעוררו את בני העדה לשום לב על דרכי רבם ומחשבותיו ואחרית דבר מי ישורנה? ואם גם הרבנים שומרי אמונים כאלה הם משכילים ובעלו הכמות וידיעות ומבינים למחשבות רב כזה

---

[1] בספר הזכרון מכתב ז׳ עמוד 54—56

ומערכי לבו, תגדל הסכנה עוד יותר. אמנם לא אפחד מהירש, עהרנסדורף וכו', כי שלמים האנשים אתנו ולא יפגעו בנו לרעה. אבל מי יערבני כי לא אמצא חברים המתעתדים להיות רבנים באוניבירסיטה אחרת, שחוש הריח שלהם יהיה חזק כחוש ריחם של אלה ויריחו בי ריח מינות? אך גם זאת לא תפחידני. אם יגלו שומרי אמונים את המחשבות אשר בלבי, ינחמו הם באחריתם, כי קרעו המסוה מעל פני, ולא אני, אז ידעו הם את תנואתי... אני מאמין כי יש לפנינו דרך ישרה וקצרה להביאנו אל התכלית שאנו חפצים בה. ואם יצליח בידי להתיצב על הדרך הזאת אז תהיה לי תעודת חיי ומשא נפשי כל עוד נפשי בי. התכלית הזאת היא — הקרע —, מספר יהודים בממלכה ידועה שכבר בטלו את התלמוד בלבם ונקעה נפשם ממנו עליהם לפרסם מחשבותיהם ולבא לפני הממשלה בבקשה להיות לחטיבה אחת וכנסיה בפני עצמה. ואז, אם נמיש צוארנו מעל הענק הזה (התלמוד), הענק בעל הפנים המשונים והמשיחית גם פנינו או־אז נזכה לחיים טובים ומאֻשרים בחיי הדת והאורח... הרציתי הדברים לפני הד"ר וואלף, שרוחו איננה זרה גם להמרת הדת ויאמר, כי לו ידע שאפשר להצעה הזאת שתצא לפעלה והיהודים המוציאים עצמם מן כלל מאמיני התלמוד יזכו במשפטי אורח היה גם הוא המסייע להוציא מפעל נכבד כזה לפעלו (וכמובן לא היה ממיר אז את דתו)..."

המכתב הזה הוא פרוגרמה שלמה מכל פעולות הרא"ג בכל ימי חייו ואינו דורש כל באור, רק להעיר עוד הפעם יש, כי עמד אז בשנת העשרים ואחת, והיתה לו אז התקרבות גם להגאון עטלינגער. יש לשער, כי לו לא גלה את המחשבות הגדולות האלה, וגם לרעו „האהוב לו" ר' רפאל שמשון הירש היה „נזהר מהוצא כל רוחו"...

כשנה אחת אחרי כן כבר נתקבל רא"ג לרב בהקהלה הקטנה אז בוויסבאַדען וימים רבים אחרי כן עמד עוד בהתחברות ובא בכתובים עם הירש. עוד בהיותו בבאָנן כתב להירש וקרא אותו בשם „צור ישראל ומגן ומעוז" [1]) ויבקשהו כי ישית ידו עם גבריאל ריעססער ללחום מלחמת זכוי זכיות אורח לישראל אשר באשכנז. ממכתבו האחרון להירש [2]) נראה כי הביע לו הירש דאגתו ופחדו, כי היה הוא לרב בישראל והוא יתאמץ להרגיע רוחו, כי ממנו לא תצא הרעות ויבטיחהו

[1]) בספר הזכרון מכתב 3 עמוד 48.

[2]) בהנ"ל מכתב 17 ע' 77 מוויסבאדען 24 מאָרץ 1833;

כי כוונת שניהם (הירש וגייגר) לשם שמים. בסוף שנת 1832 נתקבל הרא״ג לרב בוויסבאדען, אך עוד לא הובהר במעלת דוקטור עד שנת 1834 שאז כתב את מחברתו הראשונה: „מה לקח מחמד מתורת ישראל״ („וואס האט מהאממעד אוים דעם יודענטהומע גענאממען״). ואת המחברת הזאת הכירו לטובה ראשי האוניברסיטה במארבורג ויענדוה תהלה, כי הראה שם הרא״ג בקיאות גדולה, כן בספרות ישראל וכן בספרי הערבים הקדמונים ונסמך אז לדוקטור. בימים ההם החל להוציא כתב עתי: „וויסענשאפטליכע צייטשריפט פיר יודישע טהעאָלאָגיע״. בהמאסף הזה באו מאמרים מצונץ (עיין למעלה ע׳ 140) אך כלם קטנים בביאורי מלות ובדומה מלבד מאמר־בקרת אחד על תרגומו של זקש על ספר תהלים. בהמאסף הזה כבר שלטת רוח הריפורמה המוחלטת ובטול התלמוד ויגע בצנור כמה דעות ואמונות המוחזקות וקדושות בהאומה משנות דור ודור ומימי קדמותה עד הדור האחרון. מהמאמרים האלה המצוינים ברוח בקרת עזה, אשר לא תשוב מפני כל המה: „היהדות בזמן הזה... בקרת על „אגרות צפון״ או „תשע עשרה אגרות בן עזיאל״ מאת ר׳ רפאל שמשון הירש״, הוא הספר שעשה רושם גדול אז בעולם היהדות, וגם החפשים מקצה האחרון: יאסט, שטערן וריטטער [1]) ישימו כבוד תהלתו. עוד הפעם נפגשו החברים בהאוניברסיטה אשר בעיר באָנן, אך לא בכותלי בית מדרש החכמה, כי אם על מערכת החיים ובתוכחות סופרים. המבקר העוקר נטוע מתאמץ לשום לאל דברי האיש שהתעתד להיות משובב נתיבות היהדות התמימה והמעשית באשכנז בספרו המלא רשפי אש שלהבת־יה הסובבים את טעמי המצות ע״פ שלשת עמודי היהדות, התורה העבודה וגמילות חסדים. אך בכל הבקרת העזה הזאת ישים גייגר מעצור לרוחו ועוד נכרו בו זכרונות הימים שהתהלך עם מתנגדו ויהי לו כרע כאח. ברוח נָעֵי ואיבה נצחת להיהדות המקובלת נכתב מאמרו של קרייצנאך „משפט התלמוד״. בעצם, השאלה הקשה שבהיהדות אשר תוצאותיה המוכרחות הן לחלק את ישראל לשתי אומות, הם דיני האישות. כי „התקונים״ במקצע־הדת הזה, בצאתם לפעלם תתחלקנה המשפחות זו מזו והעם יתחלק להלקים ויתפורר לפירורים קטנים, ובהשאלה המסוכנה הזאת נגע אברהם גייגר במאמרו בצייטשריפט: „דיע שטעללונג דעס וויבעס אים יודענטהומע״. ובכל זאת השתתפו בהכתב העתי גם אלה

---

[1]) הר״ישין בספרו קורות היהודים ח״ב, השני בספרו געשיכטע דעס יודענטהומס זייט מענדעלזאהן והשלישי בספרו געשיכטע דער יודישען רעפארמאציאן ח״ג.

אשר לא כמחשבות הרא"ג היו מחשבותיהם כצונץ ורפאפורט ואחרים. בשנת תקצ"ז קרא גייגר אספת רבנים לעירו וויסבאַדען לשאת ולתן במנהגי בית הכנסת. הנאספים היו רובם עוד צעירים לימים כאותו הרב שקרא אותם לאספה, עניני המשא ומתן לא נתפרסמו וכנראה נעשו שם רק ההכנות הראשונות להוציא למעניהן האספות הגדולות אחרי כן בשנות תר"ד — תר"ז. בכל העת ההיא (תקצ"ד — תקצ"ח) בא בכתובים עם צונץ. להעיר יש שגם במכתבו לצונץ לעזרהו במאמרים לכתב העתי שלו (מיום 12 אויגוסט 1834 [1]) יביע גייגר את פליאתו על רפאפורט, על כי יאמר לכונן כתב עתי בעברית, וגם יוכיח את צונץ על כי יבקש לתרגם את ספרו „לקורות הדרשות" לעברית. בכלל היתה התנגדות גדולה, עד לגבול שנאה קשה, נטורה בלב גייגר להלשון העברית וספרותה, אף שבעצמו כתב בה והיה שליט להביע בה כל הגות לבו. זאת נראה עוד בהמשך דברינו.

בשנת תקצ"ח נפקד בברעסלויא, בירת המדינה שילזיה, מקום משנה הרב או דיין ודרשן וישימו בני העדה, וביחוד העשירים הגדולים שביניהם שכבר צררה אותם רוח הריפורמה בכנפיה, את עיניהם בר' אברהם גייגר, כי יהיה הוא לסגן הרב על ידי הגאון רבי שלמה זלמן טיקטין [2]). וברעסלויא אחת הקהלות הגדולות באשכנז וכסא רבנותה מכון לשבת גאוני הזמן מדור דור וכלם רעו עדתם על מוצא פי התלמוד והפוסקים, כאחד מהם היה הגאון ר' זלמן טיקטין איש זקן ובא בימים, וכזקן היה רועה עדתו ברוח הדור הישן ולא פנה אל משאלות הזמן החדש ולא מלא רצון דורשי „תקונים" במנהגי העבודה ובדרכי החנוך —, ולתכלית זאת קראו „המשכילים" אליהם את גייגר, והוא ידע את המלחמות הצפויות לו אם ינסה לסול מסלה להשקפותיו ודעותיו בעיר ואם בישראל כברעסלויא הקרובה לפולין ודוכסיות פוזנא, על כן נסה בראשית הימים לְהִכָּנַע לפני הרב הישיש טיקטין. בבאו לברעסלויא נתקבל בכבוד תומ"י לרב שני ודרשן מאת ראשי העדה שהיו כלם דורשי הריפורמה. אך נבצרה ממנו להתמנות, יען כי לא היה מנתיני

---

[1]) נאכגעלאס. שריפט. כרך ה' ע' 83.

[2]) בדברי המחלוקת בין הרב טיקטין וגייגר, שהיתה לאות הראשון בתנועת הריפורמה היו לפני מכתבי גייגר ומגלתו „אנשפראכע אן מיינע געמיינדע" (נאכגעלאס. שריפטען כרך א'), והצעת המעשים ע"י בנו לודוויג גייגר (בהנ"ל כרך ה' ע' 107 — 117) —ומצד השני: החוברת „ריקקשפראכע" להרבנים ישראל ודוד דייטש הרבנים מכייטהען ומיסלאוויטץ. מגלת טיקטין „דארשטעללונג" וצרור גדול של מכתבים בכ"י ששלחו לי מערי שילזיה העליונה.

פרוססיה והיה עליו להשתדל, כי יתנוהו לקבל נתינות מלכות פרוססיה תחת היותו עד הנה משעבד לפראנקפורט. השתדלנות הזאת היתה קשה מאד ונמשכת כשנתים ימים ורוב הזמן ההוא ישב בברלין. אז הכיר גייגר את צונץ פנים אל פנים; וכפי הנראה ממכתבי גייגר שנביא להלן לא נשתוו גם אז בדעותיהם, אך כשני אנשים מלומדים ובעלי נימוס הסובלים איש דעות רעהו היו נוחים זה לזה בדעות, וברית ידידות מיוסדת על עבודת החקירה והדעת היתה כרותה ביניהם, כנראה מהמכתבים שביניהם מוויסבאדען ומזה שגייגר דר דירת קבע בבית צונץ והיה גם סמוך על שלחנו. וגם במכתבו לשטערן יאמר גייגר: „ישיבתי בברלין הביאה לי טובה רבה, הרבה למדתי מצונץ, ומה רב חילי אם רכשתי אותו לחבר ואוהב לי". פעמים רבות ידבר בהמכתב הזה על צונץ שהעיר לבו לעיונים נכבדים, גם יודה כי חסרו לו הידיעות הרבות אשר לצונץ ורפאפורט. (מכתב 35 ע׳ 146 — 150 נאכגעלאס. שריפ. V).

אחרי שנתים ימים השיג גייגר את חפצו, היה לנתין פרוססיה ויבא לברעסלויא לשבת על כסא סגן הרב או דיין ודרשן, ואז—החלה המחלוקת. רבי זלמן לא נתן אותו לבא עם יתר הדיינים ומורי הוראה אל ביתו בעת סדור גיטין וחליצות ולא בא לשבת בסוד העדה, כאשר ידע כי שם יפגוש גם את גייגר. אל רבי זלמן טיקטין התחברו רבני הקהלות אשר בשיליזיה העליונה על גבול פולין. כלם התאוננו רע במגלות עפות ובכתבים להרשות לאמר: גייגר בצייטשריפט אמר בפירוש, כי כופר הוא בתורה שבעל פה ובכן הוא קראי, בני עדת ברעסלויא הם רבנים ולא קראים, כי גם העברינים שביניהם עוברים במדה אחת על מצות תורה שבכתב ושבעל פה מפני שיצרם תקפם, אבל לא יכחישו בתורה שבעל פה ולא ישימו פדות בינה ובין תורה שבכתב, ובכן הדבר הזה דומה למנוי כהן פרוטיסטנטי להיות לראש הכהנים בעיר שכלה קתולים [1]. כה התמרמרו הרוחות והדבר הגיע, ששומרי אמונים אשר בשיליזיה אמרו להתיצב לפני המלך ולקבול לפניו על ראשי עדת ברעסלוי [2]. האמת נתן להאמר, כי הרא"ג דרש לראשונה את השלום, ובהסכם להפרוגרמה שלו כמבואר למעלה (ע׳ 156) במכתבו, היה נכנע להרב טיקטין ובקש קרבתו, גם הרבה להיות נזהר במצות

---

[1]) מדברי המכתבים של הרב ר׳ ישראל דייטש בבייטהען בכ"ו מיום ו׳ י"ט אייר תר"ב:

[2]) בהנ"ל מיום י"ט אייר.

המעשיות ובזה גם הפריז על המדה 1). מלחמת סופרים החלה מזה ומזה ותעבור המלחמה מעבר לגבול שיליזיה ותגע בכל קהלות אשכנז ואויסטריא. לעת עתה גברה יד דורשי הדרור על שומרי אמונים והזקן רבי זלמן טיקטין הודח ממשמרתו. אז הגיעה התמרמרות הרוחות למרום קצה ושני בעלי הריב הגישו עצומותיהם לערכאות; הרשות בקשה הכרעת רבנים אחרים ואלה האחרונים נפלגו לשתי מפלגות ויהי חלול שם ישראל גדול מאד. ובעצם ימי המריבות והנאצות האלה מת הזקן שהגיע לגבורות רבי זלמן טיקטין, ולכפר עון עלבונו הסכימו גם מתנגדיו לבחור בבנו ר׳ גדליה טיקטין להיות רב המדינה בברעסלויא ושיליזיה וגייגר היה לרב ראשון בעיר ברעסלויא.

ובאותה העת אשר המחלוקת בברעסלויא התפשטה בכל אשכנז המזרחית נפתחה רעת המריבות גם ממערב — בהאמבורג. את דברי הריבות על דבר ה„היכל״ בהאמבורג לפני עשרים שנה כבר הזכרנו (למעלה עמוד 39) ועתה בשנת ת״ר חזרה ונעורה המחלוקת ביתר התמרמרות ותפלג את העדה לשתי פלגות נלחמות זו בזו בחמה וקצף. במשך העת נתרבו חברי ה„היכל״, גם בני החרדים ויראי חטא נוספו על ראשוני „המשכילים״, כי לא נחה דעתם, ולדבריהם, לא מצאו די־ ספקם כוונת הלב בבית הכנסת הישן, ואולי היתה אשמה בזה התרשלותו של הרב החכם ר׳ יצחק בערנאיים, אשר על פי חכמתו וידיעותיו לא נבצרה ממנו גם להטעים את דרשותיו ולשים פאר ונוי לבית הכנסת שלו באופן נאה ומתקבל על לב בני הדור החדש. בתוך בני „קהלת ההיכל״ נמצא אז גבריאל ריעססער בן בתו של הגאון רבי רפאל כהן, שהיה אז סופר ונאמן הקהלה ועמד בעצם ימי פעולתו הגדולה לטובת היהודים אשר במלכות אשכנז, לוחם מלחמת אחיו בני בריתו ונודע כבר למשגב כחכם מדיני גדול היודע לכלכל הליכות המדינות במועצות ודעת. כאשר בקשו בעלי ההיכל לבנות להם בית חדש ביתר פאר, בקשו בעלי בהכ״נ הישן לשום מכשולים על חפצם בשתדלנותם אצל הסינט ההאמבורגי. למרבה המחלוקת נקרה הדבר הזה: „בעלי ההיכל״ שבו להוציא סדר תפלות שנית, וכבר חפצו לוַתּר על דעותיהם ולהשיב שמה מקצת דברים מהתפלות שנשמטו מ„סדורים״ שהדפיסו בשנת תק״פ, אך בכל זאת נשארו נשמטים מקומות רבים שיש בהם זכר שיבת ציון ותקות הגאולה. ויהי כאשר קראו „בני עדת ההיכל״ לסדורים החדש בשם

1) בבא גייגר לברעסלויא מאן לשום משכנו בחדר המלון שלא נקביעה מזוזה על פתחו.

„תפלות ישראל״, הביעים הדבר הזה מאד את ראשי העדה הכללית והרב בערנאיים, וביום השבת א׳ מרחשון תר״ב הוכרז מטעם הרב והדיינים, כי אסור לכל איש ישראל להתפלל מסדר התפלה שהוציאו „בעלי עדת ההיכל״, אז פרץ הריב בכל תקף עוז ובחמת קנאה וגם גבריאל ריעססער החכם המדיני בא לכלל כעס והתמרמרות במדה יתרה, ותמוש גם מלחמת ההיכל בהאמבורג ותעבור בכל גבול אשכנז ותגע ברוב הקהלות הגדולות, ויהי ריב ומדון גם בין הרבנים מזה ומזה. עוד המריבות בברעסלויא והאמבורג עושות כמרקחה את כל קהלות יעקב באשכנז, ובפראנקפורט ע״נ מאין, עיר מולדת ר׳ אברהם גייגר, ככר נולדה עדה ריפורמית מקצה האחרון ובראשה עמד אז המורה בבית הספר פילאנ־טרופין מיכאל קרייצנאך המוציא ביחד עם יאסט את כתב העת „ציון״ בלשון עברית. הוא עוד חפץ בקיום לשון עברית בין העברים לחזוק האחדות הלאמית, אבל אחרי מותו נתאספו בעלי בריתו והתאגדו לאגודה אחת בהחלטה להוציא חפצם לפעלו, אם גם יהיה עליהם להפרד מעל הכלל ולהיות לכתה נפרדת מכנסת ישראל. בין בעלי הריפורמה בפראנקפורט לא נמצאו רבנים, כי אם בעלי בתים משכילים, אשר ברוח ההשכלה הזמנית כבר נתק הקשר בינם ובין היהדות ובכלל לא באו במחשבותיהם לידי שיטה מסוימה. אז נוסדה „חברת אוהבי התקונים״ הראשונה באשכנז בעיר פראנקפורט (אקט. 1842) ובראשם עמדו חברי גייגר ואוהביו מימי עלומיו. ראשי החברה הזאת הציעו יסודות תורתם החדשה במגלת ספר שלוחה לכל קהלות ישראל באשכנז והם המשה: א) בטול כח התלמוד על היהדות; ב) את כתבי הקדש אמנם יכירו ליסוד תורת היהדות, אבל, לדעתם, דת משה היא משתנית ומתחלפת מזמן לזמן ומדור לדור, והנָה עלולה לפשוט צורה וללבוש צורה, לאמר, להשתלם ולהשתנות לפי צורך כל השעות — לפי המקומות והזמנים; ג) דיני מאכלות אסורות בטלים בהחלט; ד) הארץ הנבחרת ליהודים היא ארץ מולדתם גרמניה ומבטלים הם את אמונת הגואל ושיבת ציון; ה) מצות מילה תלויה ברצון אבות הילד אם למול אותו או לחדול.

להסבות מבית שהחישו את הקרע וההרס בכנסת ישראל באשכנז נוספה עוד סבה אחרת מחוץ. במות המלך פריעדריך ווילהעלם השלישי בפרוססיה ישב לכסא המלך פריעדריך ווילהעלם הרביעי (1840) ובראשית ימי מלכותו וגם אחרי כן עד שנת (1860) נדמה, כי חפץ הוא לתת לעמו חקי דרור, וביחוד בטלו אז הגדרים נגד מחדשי דבר בהאמונות, ועד מהרה קמו כתות כתות גם בהאמונות הנוצריות — בין הקתולים

נמצאו גם כן אלה שהחזיקו בשרשי האמונה הזאת ובטלו איזה גדרים ויקראו למפלגתם בשם „ד ײ ט ש־ק ת ו ל י ק ע ן“, ומהפרוטיסטנטים צמחה אז החברה „פריי־רעליגיאָזע געמיינדע“, המבטלת את עיקרי התורה הזאת ומקבלת רק דעות אחדות מושאלות ממנה ליסוד תורתם על פי השכל [1]. וע"פ הכלל הגדול של שואפי החדשות בימים ההם לכונן מעשיהם ע"פ הפתגם: „איכה יעשו הגוים...“ היתה תקות הריפורמים נכונה לפניהם, כי תקום מחשבתם למשוך אחריהם רוב מנין ובנין כנסת ישראל שבאשכנז, והיתה עת אשר כמעט היתה תקותם זאת קרובה לצאת לפעלה.

מפני שאין אנו כותבים בזה תולדות הריפורמה לא נרבה לדבר בזה, איך קמה ונהיתה „אספת הרבנים“ הראשונה בברוינג־שווייג (בחדש יוני 1844 תר"ד). לאספה זאת באו עשרים ושלשה רבנים ודרשנים—מהם, מן הנודעים אז או שיצא להם שם אחרי כן על פי פעולתם בספרות וב„תקונים“, היו רק ארבעה והמשה: הערצפעלד, העסס, הולדהיים ופיליפפזון ועוד. גייגר לא בא להאספה, כי אם שלח מגלת ספר שנקראה באזני הנאספים והיו להם לתכנית פעולתם, למען דעת: „כי האספה הזאת היא עתה רק הראשונה להכין הלבבות לתקונים ושנויים ביסודי היהדות ועיקריה, ואחריה תבאנה אספות רבות לשנות את תורת היהדות לאט לאט עדי תקבל את הצורה הנאותה לרוח „העת החדשה“; כי החלטות האספה תהיינה רק בדברים הנוגעים למעשה ולא ללמודים תורות ועיקרים“. באחרית האספה בא אליה גם גייגר וישא מדברותיו לאמר: „הננו רואים פה אך ההתעוררות הראשונה לשנות פני היהדות האשכנזית ולהטביע עליה חותם העת החדשה“. בכלל היה רוח גייגר חופפת על האספה והולדהיים היה ראש המדברים בה, ומפני דעתו את התלמוד נחתו כל חבריו; ואם לא הסכימו לכל הצעותיו, כבר נראה ברור, כי באספה הבאה תהיה השפעתו מרובה עוד יותר ודעתו תכריע; החלטות האספה היו רובן רק בדרך כלל ולא בדרך פרט: הסכימו לקיים ולאשר את החלטות הסנהדרין הישראלי בצרפת בימי נאפוליון בשנת תקס"ו — ס"ז וביחוד התקנה הג' מתקנות הסנהדרין, שהוציאו ממנה היתר גמור (לדבריהם) לנשואי תערובות, אף שבאמת לא אמרה כן הסנהדריה מעולם והרבנים הנאספים גלו פנים בדבריה

---

[1]) כי עיני הריפורמים היו נשואות אל כל אשר יעשה מחוץ למחנה ישראל ובקשו חזוק למפעליהם בתנועת הקתוליציזם החדש או הפריי-רעליגיאָזע געמיינדע שנפרדה מהפרוטיסטנטיזם יעיד מכתב גייגר לאחד מראשי הריפורמה הקיצונית בברלין דוד האניגמאן מיום 19 מאַרץ 1845 בכרך II נאַכגעלאס. שריפטען 177.

שלא בהלכה ובמתיחה להאמות הגלויה; נמנו וגמרו לקבל סדרי הנהגת כנסת ישראל, כפי חוקי ממשלת מעקלענבורג־שווערין, הממשלה שהיתה שונאת ישראל תכלית שנאה כאחותה ממשלת זאקסען. עוד החליטה האספה בטול תקנות ומנהגים אחרים: והשאלות היותר עיקריות: התפלה בלשון הקדש, האמונה בגאולה העתידה ומצות המילה ומאכלות אסורות נשארו תלויות ועומדות עד האספה הבאה בשנת תר״ה.

האספה השניה (בפראנקפורט ע״נ מאין בחדש יוני תר״ה) היתה כלה תחת השפעת גייגר והולדהיים ובה קבלה „היהדות המתוקנה״ שבאשכנז את תמונתה וצביונה. רוב הרבנים שבאו להאספה הראשונה באו גם להשניה ועליהם נוסף חכם אחד ששקול כנגד רבים—ורבי זכריה פראנקל שמו—, שבא להאספה במחשבה תרלה לבטל מעשיה אם תרחיק ללכת בהדך פריקת על התורה. גייגר והולדהיים היו גם בה לראשי המדברים, וההכנה אליה נעשתה ביתר שקידה ובחפץ ושיטה מסוימה, ועניניה היו: להקל את על השבת או לבטלה לגמרי, בטול יום טוב שני של גליות, בטול סדר התפלה או לנסח אותו מכל וכל לבלי הותיר בו שם וזכר ללאמית ישראלית וגאולה העתידה, השכחת שפת עבר ובטולה מסדר התפלה. בכלל שכחת הלשון הזאת היתה להרבנים ממין הזה לאות אהבת ארץ מולדתם הגרמנית. לשוא התאמץ פראנקל להוכיח להם, כי הלשון העברית היא קשורה כשלהבת בגחלת להתורה הישראלית, כי התפלה בלשון הקדש מקרבת יותר לבו של איש ישראל לאביו שבשמים ולעמו בארץ יותר ממאה זמירות ו„הימנות״ בשפת הטיטנים. גייגר גזר אמר, מאחר שהכל יודעים כי הוא השליט בלשון העברית והיא היתה לו לאמנת והוא מעיד על עצמו, כי כוונת לבו בתפלה מתעוררת רק בהתפללו אשכנזית, ובשעה שהוא מתפלל עברית רק שפתיו נעות ולבו בל עמו. לשוא הוכיח פראנקל, כי בבטול הלשון העברית ושכחתה בטלות מצוות הזכרון בתפלין ומזוזה, מפני שתחדלנה היות אותות מעוררים זכרונות, גם תחדל מצות כתיבת ספר תורה וקריאתה בצבור. גייגר השיב, כי אמנם כן, הקריאה בתורה היא רק לטורח על הצבור המגהק ומפהק בעת הקריאה, ולאחרונה גזר אמר, כל המבקש לקיים את הלשון העברית הרי הוא מודה בלאמית ישראלית וכופר בהלאמית האשכנזית ובכן אבדה זכותו להחשב לבן אשכנז, בן ארצו הנבחרת. בטענה נצחת כזאת משך את כל הנאספים אחריו ופראנקל עזב את האספה. ויתר דברי האספה הזאת ואשר היו אחריה בשנות תר״ו—ותר״ז, וכל מעשי הריפורמים הקיצונים והולדהיים ושטערן בראשם בברלין ופעולת משובב נתיבות היהדות בברלין רבי מיכל זקש הלא הם כתובים על ספרי־

דברי הימים, כתבי העתים, מגלות עפות ופרוטוקלים אשר להאספות בימים ההם ומקומם בספר מיוחד לתולדות התקופה ההיא והחזיון המוזר בדברי ימי עמנו אשר כמוהו לא נראה מימי הדורות האחרונים לפני חרבן בית שני.[1]

הארכנו מאד בדברי ימי חמש שנים (ת"ר — תר"ה) שנהיו בחיק כנסת ישראל שבאשכנז, וכמעט שיצאנו מהכוונה הראשונה שבספרנו זה לשום לפני בני עמנו קוראי עברית את פרצוף פני צונץ כאדם וישראל ופעולתו והשפעתו בתור האב לחכמת ישראל בדורות האחרונים. אנחנו חושבים כל הדברים שדברנו למעלה למוכרחים לענינֵנו, למען דעת עמדת האיש הגדול הזה והתיחסותו לעדת המתקנים־המהרסים והשקפתו על התקונים בדת אחרי שראה וידע לאָן פני המתקנים ותקוניהם מועדות. בגלל הדבר הזה היינו מוכרחים גם כן להאריך ביותר בתולדות רבי אברהם גייגר, לא בתור חוקר ומבקר הוגה דעות, כי אם בירור חפצו והתעצמותו ואחרית מחשבותיו מבחינת ההשקפה הלאֻמית שבהיהדות, ההשקפה שמצאנו טוב לסמן אותה בשתי מלות: „תורה וישראל" בנגוד להשקפת גייגר וחבריו שאמרו „אין להם אלא תורה" או כפי השם החדש היוני שקראו להתורה „תיאולוגיה", כי רק מתוך מכתביו מתבררת שיטת צונץ והתיחסותו אל רוח הריפורמה ששלטה בימים ההם, כאשר נבאר להלן. ומעתה נתורה נא לדעת מה חשב ועשה צונץ בשנות הסערה אלה, כאשר אחז בולמוס ההריסה את רבני ישראל ופרנסיו ברוב קהלות אשכנז.

על פי הלך־רוחו, על פי תכונתו וצביונו לא היה בידו להרים קולו בכח, לאמר להמהרסים: עד פה תבאו ולא תוסיפו. נפשו ידעה, כי בספרו הגדול נתן בעצמו יד ופתחון פה לאלה שהיהדות היתה עליהם למשא ולאֻמית ישראל לחגא, להוציא תולדות ומשפטים להריפורמה הקיצונית, להרחיק לכת עד קצה האחרון; אך גם ידע, כי דבריו היו תמיד לשם המחקר והמדע, ומה שדבר והחליט, אם בצדק ושלא בצדק, היה רק לשם

---

[1]) הידיעות שבאו עד הנה נמצאות כלן בספרי הפרוטוקולים, בכה"ע אריענט וצט"ג יודענטהום ועוד ספרים רבים, אך מאחר שנגעתי בכל הדברים רק בדרך כלל לא מצאתי דרוש לסמן על כל דבר ודבר המקור באיזה ספר ובאיזה דף ועמוד או באיזה יום וסעיף מהפרוטוקולים של ישיבות האספות, כי הציונים האלה הם למותר בספר, אשר ידבר בהנושא הזה לא בפרט כי אם בכלל.

החכמה ודרישתה, אבל בנוגע להיהדות במחשבה ומעשה ברגש ומפעל, קרושים היו לו כל פקודי היהדות אם היה בהם אותו כח המעמיד והמקיים, אשר חזק את האומה ונתן לה תקומה בכל ימי היותה בשבתה על ארמתה ובימי טלטוליה ונדודיה. תמים דעים היה בזה עם פֿראנקל כי העיקר בענינים אלה הם דברי התלמוד (ע"ז ל"ו.) אם נתפשט או לא נתפשט האיסור ברוב ישראל, כי היהדות בז"הז צריכה להיות בעלת שרשים מרובים בהעבר ובעלת ענפים מרובים בתקוה לנצח ישראל בעתיד; כי „רוח הזמן" (אשר „רבנים" אחדים בהישיבה הרביעית הסכימו כי גם היא רוח אלהים ותקדש גם היא כקדושת התורה שבכתב)[1] היא קנה רצוץ ויסוד רעוע לבנות עליו בית ישראל מחדש; כי אך רוח היא אשר תשנה הדכה חדשים לבקרים, והיהדות האמתית היא שנתגדלה בישראל והשתלשלה בהעם, והיא כלה ממקור ישראל ולא שאולה מן החוץ. ולבירור דעתו של צונץ בדבר הזה לא נוכל רק על ידי המכתבים שעברו בינו ובין גייגר בהנושא שעמד אז על הפרק. לדאבון נפשנו אין בידנו מכל מכתבי צונץ לגייגר, כי אם מכתבי זה האחרון אל הראשון ומצונץ נשאר לנו רק מכתב אחר קטן. אך מלבד המכתב הקטן הזה התאמין צונץ אז לברר דעתו, כמו מן הצד, אך בדברים נאמרים בשפה ברורה וגם באותות ומופתים.

אחד מאותות המסמנים את מפעלות „הרבנים" הנגררים אחרי גייגר ואת מחשבותיהם וכשרון פעולתם הוא: כי החליטו, אשר לא נתנה תורה רק — ל„רבנים" וזה רק לרבני אשכנז הבאים לאספה, אשר רובם לא ידעו מן התורה כי אם ידיעות קלות ומקוטעות. כאשר הציע אחד מהם לקרוא לבא בקהלם חכמים וגדולי התורה שאינם יושבים על כסא הרבנות, נדחתה ההצעה ברוב דעות, נגד יסוד היהדות, כי תורת שצוה לנו משה היא מורשה לכל קהלת יעקב ואיננה קנין הכהנים, ובכל אופן לא היתה זכות קנין־תורה לעשרים רבנים שרובם לא ידעו גם אז את התורה. הם רק קראו להאספה את „האַמטספרידער", ובכן נדחה צונץ, שלא היה רב מעולם, ממחיצתם, ולאספת הרבנים השלישית בש' תר"ו כאשר נקרא לא אבה עוד לבוא. ובהיותו בטבעו בורח מתוכחות ודברים ומעמיק רק בחכמה לא יצא כנגדם בקול קורא ומחאות גלויות; לא הפך פניו כלפי כל ההמון הזה, כי אם גלה דעתו: א) בארבעה מאמרים; ב) במכתב אחד שהגיע לנו לעת עתה תודות להפרופֿיסםור לודוויג גייגר שהוציא לאור אגרות אביו ורישומים

[1]) פראטאקאללע דער ערשטען ראבבינערפֿערזאמלונג, פיערטע זיטצונג, זייטע 90.

מתולדתו, ג) בספר גדול ויקר שהוציא לאור בשנת המהומה הרופירמית תר"ה. המאמרים המה:

התפלין [1]). והיא דרשה שדרש מכבר עוד בשנת תקפ"ב לחג בר מצוה באזני הנאספים ובאזני הנער הבא בברית הכנסיה הישראלית לשמור אותותיה ומצותיה. יותר מעשרים שנה עברו על הדרשה ההיא, וכאשר הגיעו לצונץ דברי „הרבנים" שאמרו לבטל מצות הזכרון עמד ופרסם אותה למען ידע ישראל את השקפתו על המצות המעשיות בכלל ועל מצות האותות והזכרון בפרט. בהספר הזה קשה מאד לתת מקום לדרשה כזאת, שאין בה כל חדש לרוב הקוראים, אך כלה אומרת כבוד ותהלה לתורה וישראל במליצה רוממה ונשגבה, מליצה שירית, שכלה יראת שמים ודבקות בלאמית ישראל וזכרונות האומה, כלה אומרת כבוד להתורה המעשית וקיום הדת במוח — במחשבה — וביד — במעשה. סוף דבר הדרשה הזאת היא כלה שיר השירים על היהדות המקובלת שבאה לישראל מדור דור, וראויה היא להיות נעתקת לעברית ונקראת לפני כל נער בר מצוה.

ישנן ידים מוכיחות להשערה, כי, על פי דרכו של צונץ חפץ להביע בזה את מחאתו על המכתב שערך אליו גייגר לפני זה ושם נאמר: „... ברגע הזה הנני מרגיש בעצמי יותר הכשרון לפעול בההיס-תוריה — לעשותה, מאשר לכתוב אותה, במה נוכל להושע עתה כאשר הננו נקרעים ונפרדים מבית? אני לא אדע עצה אחרת מלבד הקרע (Schisma) בהחלט, איך נוסיף עוד למשוך אחרינו את המשא הכבד וסרח העודף הסרוח אשר דבק בנו בימי שנות מאות בהתולדה? כל היום הננו שואלים ודורשים בקטנות ודברים של מה בכך ודבר שלם ומתוקן איננו יוצא לפעלו. היזק גדול הוא להתפתחות ההשכלה של המאה התשע עשרה, כי הכשרונות הספונים וטמונים בין היהודים אינם נגלים לאור עולם ואינם עוזרים את האנושית להגיע עד מרום קצה של החכמה; ובזה אמנם לא תאשם הממשלה במדה כזאת, כמצב היהודים בעצמם... שסוף סוף יהיו מוכרחים להפרד ולהחלק, למען אשר אחרית החלק האחד תהיה, כגורל הקתוליציזם, להפרד ולהפחד, והחלק השני, (תהיה אחריתו כאחרית) הפרוטיסטנטיזם, אשר ראוי לקנא במצבו ומעמדו, לקחת חבל בממשלת המדע, ולבטח תעלה היהדות הזאת,

[1]) נדפס בהמאסף: „יאהרבוך פיר איזראעליטען פאָן י. בוש. יאהרגאנג II 1843/4, ונמצא באספת ספריו כרך ב' עמוד 172—176.

יהדות כתבי הקדש, ותגיע למעלה גדולה ורוממה ממעלת הפרוטיסטנ-טיזם. קרעים כאלה הביאו גאולה והדור לעולם..."[1])

לא נודע מה השיב לו צונץ על המכתב הזה, אך זמן ידוע אחרי כן עוד באו בכתובים, ואחרי כן נפסק המשא ומתן ביניהם עד מארץ 1845 בעצם ימי ההתעוררות להריפורמה הקיצונית. במשך הזמן הזה קרא גייגער מאמרו של צונץ „התפלין" בדברים מפליגים קדושת המצוה הזאת; ויהי כאשר הוסיף עוד קרוא את המאמר הגדול שכתב צונץ על דבר מצות מילה, שהיא לא לבד מצוה כי אם אות ברית והעובר עליה הוא מתיר אגודתו עם הכנסיה (ע"פ הדברים שנביא ממאמר הזה להלן), ולא יכול עוד התאפק ויערוך מכתב לצונץ בדברים אלה לאמר:

ברעסלויא 19 מארץ 1845[2]).

באותה העת שהייתי מחכה בתאות נפש לשמוע ממך דבר וגם התפלאתי כי לא הודעת אותי דבר הקבלה את ההברת מספרי „ציימ-שריפטי", הוספתי להתפלא הפלא ופלא בהגיע אלי השמועה על ידי אנשים שונים, כי מורה היא לך הומיתי והדלי מכתוב אליך. אין זאת, כי אם שמקרה או דבר מסבות ומפריע אותנו להבין איש את רעהו נפל בינינו, ולהרחיק הדבר הזה החלטתי להפריע הדומיה מצדי ואנסה לברר את הדבר שהיה יכול להיות חוצץ ביני ובינך.

„דברים רבים נהיו ובאו למן העת אשר לא היה משא ומתן בינינו, מהם דברים שנתפרסמו בקהל ומהם שנשמעו ונודעו ע"י אנשים פרטים, אנשי בינים, ומה טוב היה לו יכלנו להביע איש לרעהו הגות לבנו ומחשבותינו בשיחה מפה לאוזן. הננו עומדים איש מרעהו במרחק ידוע, מביטים ומתבוננים איש על פעולת רעהו, משתאים ומשתוממים ומניעים בראש, ובזה מתרחק צד אחד מהשני, בעוד אשר דברים הנאמרים ישר מפה לאזן היו בכחם להביא אותנו לידי בירור גמור, נוכחתי יש־. אף כי לא שמעתי על זה אף דבור קל, אשר לעתים קרובות תקטט את מצדך עלי, אף כי לא ארע עד מה. גם לא אכחד, כי נשתוממתי לא אחת ולא שתים בהגיע אלי שמועות שונות עליך ועל מעשיך. בתקותי כי גם

---

[1]) ג. נאבגעלאס, שריפטען כרך 5, בריעפוועכסל 42, זייטע 155, ברעסלויא 4 מארץ 1841.

[2]) בתרגום המכתבים הייתי מוכרח לנטות מעט מן הסגנון האשכנזי במקום שהביאני ההכרח לזה עפ"י תכונת שתי הלשונות, אך לא נטיתי נטיה כל שהוא מהטעם והכוונה. גם בדרכי הדבור בלשון נוכח ליחיד השתמשתי רק בהתרגום העברי ובהגוף האשכנזי צונץ וגייגר מדברים איש אל רעהו בלשון רבים ונסתר כדרכי הכבוד הנהוגים.

אתה תדבר אלי דברים ברורים, כאיש אשר לבו בטוח באמון רוח חברו, ובהשערתי, כי דברים נאמרים בהפש הרוח בלי לב ולב ינעמו לך יותר מדברים נשמעים לכמה פנים, דברים העשוים לא לגלות המחשבה, כי אם להסתירה, הנני לדבר ככל אשר עם לבבי את כל הנראה מוזר לי; כוונתי איננה לתת דופי בדבריך ומעשיך, הן יודע אני כי בכל אופן הרעיון והמעשה שניהם מוצאם ממקום טהור, ממחשבתך הטהורה אשר תחזיק בה בדעת נפש וכוונה רצויה, אבל תאֵב אני לשמוע אִמרתך להבינני בטובך וידידותך אלי את טעמיך ולהסביר לי דעותיך.

„לראשונה בא המאמר בלוח השנה היוצא בווינא (לוח לעברים ע״י י. בוש, שנה שניה 1843/4); המדבר על תועלת הנחת תפלין וחשיבותה בדברים נלבבים לעורר לב ונפש; אם לא אשגה, כבר גליתי לך את תמהוני על המאמר הזה. כי יש למנהג או מצוה חשיבות וכוונה עמוקה, כי לא ריקה היא (המצוה) ממנה (מחשיבות או כוונה רמזית), הוא דבר שאינו מוטל בספק; אבל כי נמצא פרי תועלת במנהג אשר מוצאו מפירוש הכתובים שלא כהלכתם ונגד פשטם (כוונתו להדברים והיה לך לאות על ידך... בין עיניך, הם כמו לכתוב על דרך ההשאלה קשרם על לוח לבך ענדם על גרגרותיך, וכמו שהקראים מפרשים את המקראות שנזכרה בהם מצות תפלין), מנהג אשר יסודו הוא מעשה הקמיעות והאמונה בסגולתם, ומתנגד מן הקצה אל הקצה להשקפתנו על ההשכלה ועל הטעם הטוב ותורת היופי והנעם, כי למצוה כזאת ייחסו חשיבות גדולה, הוא דבר שקשה לי להבינו[1]). המת ישאר מת עד עולם, הרוח שהיה מחיה אותו לפני זה (או הכוונה האצורה במעשי המצוות) יוסיף לפעול ולהשפיע גם עתה אם גם בפנים אחרים ובתמונה משונה מתמונת המנהגים בימים מקדם. אך להעיר את הרוח הזאת (רוח התמימות) הוא רק לשוא, ולו היו ידים לפעולה כזאת וחפץ כזה הצליח, והיו תוצאותיו טמטום הלב או מות הרוח ועוד תוצאות משחיתות את המוסר.

„אחרי כן בא המאמר על דבר המילה (חברת מיוחדת מאת צונץ, פראנקפורט ע״נ מאין 1844 ובאספת כתביו חלק שני עמוד 191 — 205). גם דעתי לא היתה מסכמת עם דעת בעלי חברת הריפורמה (שאמרו לבטל את המילה); מגמתה (של חברת הריפורמה) לא היתה ברורה גם

[1]) ובכל זאת בסדורו של גייגר משנת 1857, שנתנסחו שמה כל התפלות עד שקשה להכירן, נמצאו שתי הברכות של תפלין על של יד ועל של ראש, ואם אין תפלין ברכות התפלין מנין?

לה לעצמה, דבריה לא נאמרו באמת וישר מן הלב, ותחת לפעול בדעה מיושבת ובדרך ההדרגה למשוך את הכלל, ולא לפסוע בפסיעות גסות יותר מדאי, הנה בצאתה נגד מצות המילה פגעה בדבר הנחשב עד היום לעורק מעורקי החיים של היהדות... אך להגן ולעמוד בהחלט בעד מצות מילה, יען כי היתה יקרה וחשובה מני אז ויקרה וחשובה היא עד היום, עלי להודות, כי קשה עלי להבין זאת. היא (מצות המילה) הנה (בכל חשיבותה בעיני רבים) מעשה — שפך דם (בלוטיגער אַקט) מימי הפראות; מעשה הממלא לב אבי הרך הנמול פחד ומחתה, ומביא על היולדת רטט ובלהות מות; גם הרגש הדתי אשר בדעת נפש, כי הבאנו מפרי בטננו דם לקרבן לפני ה', גם הרגש הזה כבר חלף ועבר מקרב לבנו, וכרגש־גס ופראי בתכונתו אין לנו גם לנטוע אותו בלב בני העם. אם בימים קדמונים היה הרגש הדתי קשור עם המצוה הזה בכל חוטי החיים ועורקיהם, בזמן הזה המצוה הזאת נשענת רק על ההרגל ועל הפחד (לחדש דבר בהיהדות) ומרוע נבנה עוד מקדש לשתי ההרגשות האלה שאינן קדושות בקדושת הדת. ובכלל, עמדתך ומצבך נגד תנועת הריפורמה! ברור הדבר, כי בעולם המעשה, המנהגים שאין בהם להלוחית של חיים ימותו מאליהם, הריפורמה עוד לא עשתה את כל אשר עליה לעשות, אם רק תפנה ותסלק לצדדין את הנצבר מרוב ימים ולא תוסיף גם להעיר את הלב לדעות נעלות ורבות הכח והעצמה; ואולם היא (הריפורמה) תשגה מאד, אם באבני גיר מנופצות לקוהות ממעי מפלה תאבה להקים על תלו את הבנין; אם תאמר להזק את המושגים, שכבר נסו כצללים מהשקפת החיים בזמננו ולדמות כי מהם פרינו נמצא, פרי עץ חיים, להחיות את הדת בימינו, רק מפני שבדורות הראשונים החיו את העם ויביאו אותו לידי הדעת את עצמו. והספרות, הנה אך זאת תעודתה לשקול במאזני משפטה את היסודות והעקרים, להעיר לב ורוח ולהבין את הלבבות לעבודת החיים המתרגשים ומתעוררים עתה לצאת לאור עולם. הם (יסודות החיים החדשים) באים בתביעות חדשות להחיש דבר צאתם לפעולת ידים בזמן ההוה, והאם היה תהיה (היהדות הנוכחת) שפחת (היהדות) העומדת מימי דורות העבר? ובכן מדוע (נשמע) מרירות כזאת נגד הדבור ההד והחריף, אשר דרוש הוא מאד לרפא נגעי עמנו וכחותינו ההולכים ומתחלשים, הולכים ומתנונים בחלים וחלישותם, מדוע לא יתנו כבוד לאיש בעל לב אמיץ, המתרצה להיות צפוי אלי השדים ועלבון והלבנת פנים, רק למען הפצו לתת כבוד להאמת, האמת כאשר עם לבבו לפי השגתי ומבטו? הנני מודה לך, כי **אוהב אני את הולדהיום מעמק לבי**, אף כי לא אקיים בחתימתי את כל החלטותיו

ולא אמר, כי כל מעשיו מתוקנים לרוח הזמן. לעת עתה הנני אוהב אותו, כי בכל דבר מדבריו אראה קנאת האמת על פי דעותיו כאשר עם לבבו, כפי ההשקפה המוסרית ברעת נפשו. ואתה, בכל היות נפשך רטובה ורעננה בחכמת אלהים אשר בלבך, תאמר להפיג את רגשות לבך אל גלי חיי הרוח שנערמו עתה על ים החיים. האם גם אתה לא תמצא בדברי ימים עברו רק תולדות עבודת הרוח ולא גם הכרת האמת לדעת מדה וקצב לפעולת הרוח? לי היה החזון הזה לחזון תוגה מדאיב את הנפש, ונאנחתי על כי אבדה לנו עזרת האיש שהיתה לנו תקוה ממנו להפיץ החיים ותביעותיהם המתגברים ע״ה יותר ויותר; על כי אבד לנו איש כצונץ; התאבלתי על אפשרות הדבר, כי שכל רטוב ורענן, ייבש ויאבד כחו ולחו לפתע פתאום, ויראתי אז בפחדי, כאשר אורה מישרים, גם לנפשי. נוסף לכל אלה הגיעו לאזני שמועות מאנשים פרטיים, כי לפתע פתאום הנהגת בביתך את הכשרות, בחדר הבשול ובאוצר דברי אכל נפש עם כל הענינים התלוים בה (בהכַּשרות). יודע אני לכבד כל דבר וכל פעולה הדרושה למקומה ושעתה; גם לא אשים בזה דופי וגם אמצא אותו לנחוץ ודרוש (התנהגות השלחן לפי דיני הכשרות) ע״פ מעמדך בתור דירקטור לבית חנוך המורים; אבל הנה הוגד לי, כי תתנהג בכשרות לא מפני שמצבך מכריח אותך לזה, כי אם מפני שתחשוב את הזהירות ממאכלות אסורות ליסוד ועיקר, ותחשוב חובה לנו להחזיק במנהגי היהדות המקובלים ועומדים מדורות עולמים. הדינים האלה (מאכלי אסורות) הם ביחוד נעדרים מכל טעם הגיוני ומתנגדים להבינה הישרה, משימים מועקה ומניחים מכשולים על דרך האחדות והאחוה המוהלטת (הלגימה או ההתרועעות בין ישראל לעמים) בין בני האדם, מולידים (בנו) את הבדידות והפרישות, הדתרחקות היתרה מן בני האדם, וכל זה בעד רגש דתי שכבר כהה מראהו ועבר זמנו. — על דעתי הנני נותן היתרון בערכם לכל יתר הדברים (דיני הדת ונהגיה) מאשר לדינים אלה (דיני איסור והיתר) שנתרבו בקטני קטנות Mikrologie עד לגבול ההבל והשגעון. ובכן, תשאל נפשי, מה היא התועלת אשר יביא לנו איש כצונץ בהנהגה כזאת? היעלה על דעתו, כי בדרך הזה יחרש נעורי היהדות? כי תעלה ותצמח מתחתה יהדות בריאה ומוצקה, תורה שלמה להבריא את העם המחזיק בה, לתת בקרבו רוח חיים טובים ומתוקנים? הנני שואל וחוזר ושואל, ובכל שהנני מצייר בנפשי השקפות שונות ושיטות שונות, אינני מוצא תשובה מספקת על שאלותי".

„הודות לאלהים! דברתי ורָוח לי, הוצאתי מלבי את כל הדברים אשר הציקו רוחי, ואם יש את לבבך ישר עמי ברגשי ידידות, כאשר

יש״ר נובחתי באותם הימים שישבתי בברלין ומדבריך באגרותיך אלי, אשיש בתקוה לקבל תשובה על מכתבי זה. שמעתי כי עוד מעט והשמחנו בספרך החדש (הספר „לקורות הדורות והספרות״. על דבר משפט הספר הזה על פי גייגער עיין להלן באגרות הנ״ל לצונץ). הנני מצפה עם כל הצבור במנוחת נפש ויודעים הננו, כי בכל אופן נקבל מידך דברי חכמה מצורפים ומזוקקים. על פי השמיעה, שנתקימה גם במכתב הארון ד. א. צ. נודע לי, כי הנך עומד במשא ומתן עם (השרים בממשלת פרוסיה) ר. וגם מ. על פי מצות המיניסטר איכהארן ואולי גם היושב ראש בהוועד בריגעמאנן, להת מגלת ספר על דבר שאלות בעניני קהלות ישראל ומנהגי העבודה בבית הכנסת (על דבר המאמר הזה עיין להלן); על הדבר הזה מצד עצמו נוכל לשמוח, אך על הקהלות האחרות להצטער על זה, אם יעברו עליהן ולא ישאלו גם את פיהן [1]). בכל אופן נצדק בבקשתנו אם נאמר, כי היום עוד לא נקבל ברוח שוקטה את הכבלים אשר יאמרו לשים עלינו, ואסורים וגדרים יתרים לא נסבול במנוחת נפש. אם הנמוס המחיב להסתיר דבר לא יעצרך מהודיע אותי ראשי פרקים על הענין הזה, לא אוכל לדעת ולהחליט, ואולם אך למותר הוא לאמר לך, כי אם רק תוכל ותודיעני תוכן הענין הזה שיש בו חפץ גדול לי לדעתו, ואחשוב זאת לטובה גדולה״.

„ובכן די לנו הדברים שדברנו לעת עתה. אמנם לא אדע אם תבא תשובה על המכתב הזה, או כי יהיה מונח עד — עדן ועדנים — בין הכתבים (ad acta). דרוש נא בשמי לשלום רעיתך היקרה, היא בכל זאת תהיה עוד ידידתי. גם אם תשגיח בהשגחה מעולה, כי הסכין של חלב לא יגע בקצה המפה המוקצה למאכלי בשר. ואם גם תכתיר שערות ראשה ותוריד את מצנפתה למטה מפדחתה עד החוטם. וויר זינד איבריגענס מילדיג אונד פליי־שיג, גאמטלאָב, געזונד, אונז שמעקקט דאס פשרה מיטטאג — אונד אבענדעססען, אונד קורץ וויר בעפינדען וואהל אלס געבענש־טע יודישע קינדער. זא זאלל עס גאנץ איסראעל ערגע־

---

[1]) גייגר מביע בזה מגנת לבו, כי רק את היהודים המלומדים בברלין וצונץ בראשם שאלו על דבר עניני העבודה (קולטוספראגען) ופסחו עליו בתור רב בברעסלויא. מדבריו למטה בהמכתב הזה מבצבץ הפחד, כי הממשלה תתערב בדבר לשום מעצור לרוח הריפורם, כאשר אסרה מלפנים את הדרשה, וגם נראים מהדברים כעין צל של חשד, אשר תשובת צונץ תוכל להיות בסגנון שאינו רצוי לרבני הריפורמה, כהערה זו נבין יותר תשובת צונץ הקצרה שתבא להלן.

העֶן אונד בפרט מכ״ת (מעלת כבוד תורתו) עם אשתו הצנועה. אַמען!״ [1]).

דברי המכתב הזה במה שהם נוגעים להשקפת הכותב על עניני דת ישראל אינם צריכים באור; אך הדבר אשר יפליא את אלה התאבים לדעת את התיחסות שני החכמים האלה איש אל רעהו הוא, כי גייגר מדבר אל רעהו צונץ ברוח־קנאות ובאורח מיסיונירים עושי נפשות ללמודיהם, המטילים עצמם על האיש אשר יתאמצו למשכו אחריהם, והנם מפשפשים במעשיו ולוטשים עיניהם על דרכיו והנהגתו בחדרי ביתו ובדברים שבינו לבין קונו. גייגר לא נרתע לאחוריו גם ממדה שאינה מדה לנקיי הדעת, להיות מציץ ומשגיח על מעשי חברו ובני ביתו בבית המבשלות, ודורש מצונץ דין וחשבון על מעשיו ומחשבותיו, כאלו היה הוא האפוטרופוס לו ודואג לאשר נשמתו ותשועת נפשו. אך בדעתנו, כי לכל הדעות היה גייגער איש חכם גדל־דעה ובעל טוב טעם ודעת דרכי החברה הנאורה, יש להוציא מזה, כי עד הימים ההם גדלה ההתקרבות בין שני החכמים האלה והיה לב האחד גם בחברו, עד כי מלא לב גייגר לדבר דברים כאלה באזני האיש שהוא־בעצמו העיד עליו, כי יחיד הוא בדורו בחכמתו ובבקיאותו, וגם לאלפהו בינה בדרכי האמונה. אם תספיק ההתנצלות הזאת להצדיק גם סגנון המכתב, את אבק הלצנות והבדחנות הממלא אותו, ואם היתה השעה ההיא, כאשר אומה שלמה (ובכל אופן כנסיה דתית) שבאשכנז עמדה על הפרק (לפי חפץ גייגר וחבריו) להחליף ולהמיר את תורתה על פי הצורה שהיתה לה משנות אלפים בפנים חדשות ומשונות — שעת הכשר ללצנות ובדחנות? היא שאלה שהתשובה עליה מובנת מאליה. ברור הדבר כי לוּ היה כותב המכתב חברו של גייגער מלפנים, ר׳ רפאל שמשון הירש, כי אז הריעו עליו כבעל קנאי רודף באף את כל הנוטים ממחשבותיו כמלא השערה. לא יפלא, כי בכל האהבה והמרעות שהיו בין צונץ ובין גייגר נפגע הראשון בדברי השני והשב לו לעלבון את החשד שהוא מותח עליו, והנקרא בין השיטין, החשד שהוא מדבר דבריו ועושה מעשיו בלב ולב, דבר שלא היה אפשר להאמין על צונץ שהיה מצוין בישרת לבו

[1]) מצאתי נכון לכתוב השורות שבחתימת המכתב, הערוכות לדרישת שלום צונץ ורעיתו כמו שהם כתובים בגוף המכתב (יהודית זשרגון) בלי שנוי גם בדרכי הכתיבה, כי בהסגנון התדודי וההתלוצצות הזאת (שלא נתן להתרגם) נראה גם כן את הלך־רוח גייגר לדבר בשחוק וקלות ראש בימים ההם בעצם התנועה רבת העלילה לכנסת ישראל שבאשכנז.

ומעולם לא עשה ולא דבר אחדת מאשר יחשוב בלבו, ועל כן השיב לו צונץ ביום 4 מאי 1846 [1]) בדברים האלה לאמר:

„במכתבך אלי מן 19 מארץ ש״ז ראיתי לענג נפשי כי עוד לא שכחתני, אך אשר תנוד לי, כי עמדתי מלכת לפנים וכי גם היתי לנסוג אחור וכדומה; די לי אם לא תחשדני, באשר ילעיזו עלי אחדים מבעלי הריפורמה בפראנקפורט (אם בפה אם בכתב לא ארע — כי אינני קורא עתה), כי מכרתי את עצמי בעד איזו מאות טהאלער. אינני חייב בדבר אם קרה אותי האסון להיות מן העומדים, ומאד אשמח, אם אחרים המתגרים בהיהדות ובכל היקר וקדוש לי (עדים נאמנים עלי הם הכפרים שכתבתי משנת תקע״ז עד היום תר״ה) ישיגו חפצם בדברים נכבדים החשובים להחברה האנושית ולהיהודים. מתעב אני: את שררות הרבנים וממשלתם (היעראַרכיע) [2]), את הריפורמה עם פרקים וסעיפים של מעשי חלב (איינע רעפאָרם מיט מילכדינגען), הנני מבזה את המלחמה על היהדות העומדת עורה ופשוטה מבלי זוינה; המלחמה ממצב ההשקפה המתנגדת בכלל להדת הנני מניח לאלה האנשים המוצאים קורת רוח בהמלחמה הזאת. קו המדה (Norm) לקדושת הדת תוכל היות רק הדת בעצמה: כל המקובל להכלל וכל שבאה לנו בקבלה — במסרת החיים (מדור לדור) והוחזק למרום וקדוש. אך לבעלי החכמה הרמה — לבן־מיימון, לאבן עזרא ורבי משה בן מנחם — נתנה הרשות לבנות בנינים על היסוד הזה. אנחנו בעצמנו צריכים לריפורמה (לתקן עצמנו), אך לא הדת. מחויבים אנחנו להלחם רק במנהגים רעים הנמצאים אצלנו ועלו בנו מבית או מחוץ, אבל לא בקדשי (הדת) שהם מורשה לנו. הקורא (המדבר סרה) נגד התלמוד הרי הוא כבר עומד במחיצתם של הבוגדים״.

---

[1]) מכתב 59—60 עמוד 184 נאכגעלאססענע שריפטען V.

[2]) כל הקורא את הפרוטיקולים של אספות „הרבנים הריפורמים״ משנת תר״ד—תר״ז יפגוש כמעט בכל סעיף וסעיף החלטות, כי יש ל„אספת רבנים״ כאלה כח לקיים ולעקור דברי התורה, כי ה„אמטסברידער״ הם בעלי כח לאסור ולהתיר ככל הקונסיליות של הקתולים בימי הבינים ואל זה מרמזים דברי צונץ. וכבר הזכרנו למעלה, כי התנועה הריפורמית היתה לחקות את מעשי האומה השלטת, וכבר נשמעו בין „הרבנים״ האלה שבקשו לכונן להם סדרי כנסיה יהודית־אשכנזית (איינע דייטש־יודישע קירכע) כמתכנתה של הכנסיה הקתולית או האנגליקנית (עיין גרעטץ ח׳ י״א עמוד 568 ועיין ריטטער געשיכטע. ד. ריפורמאציאן ח״ג ע׳ 76 ובספרי הפרוטוקולים בציטונג. ד. יודענטהומ׳ס לשנות 1845—1846 ובהאריענט להשנים הנ״ל.

„הנך רואה, כי אינני מסכים לא להולדהיים, לא לשני הכוכבים (נאָך מיט דעןביידען שטערן) [1]; ואולי גם לא עמך. עוד לפני שש שנים כבר היו לי ויכוחים עמך פה אל פה על דבר ישראל השלם והשבור; ואם תנועות העתים במשך ששת השנים הטביעו על חלוקי הדעות אשר ביני ובינך רישומים חדים ובולטים והעמודנה עתה בשורה הראשונה לדרוש פתרונן בפועל ומעשה — אין אשמים בזה לא אני ולא אתה. ינודו לי, אך המושך עלי קו של חשד הרי הוא בעצמו שפל ונבזה, (איזט זעלבסט איין לומפ)".

„אך כבר אמר די להדברים והמשא ומתן בהנושא הזה, חקרי המדע ימשכו אותי יותר ויותר במדה הזאת שהנני רואה את כל השטותים הנעשים מסביב לי, את הפתיות והאולת המשפילות אותנו בלי להביא לנו כל תועלת. מוטב יותר שתכתוב לי ע"ד הענינים שמצאנו בהם חפץ בימים עברו".

„בעוד יומים מהיום יהיה לקוי החמה, שני ימים אחרי כן יתאספו בעלי הריפורמה לאספה כללית ושני ימים אחריה ידרשו נגדם בבית הכנסת הגדול — ואעיר על זה בינינו בדרך סוד (sub rosa), כי אני לא אעשה זאת, ולו עשיתי כי אז היו דברי נשמעים יותר בנחת. בכלל הנני להודות לך כי שמת בי דופי בגלוי, וגם אני לא הרלתי דַבֵּר כאשר עם לבבי..."

מהמכתב הזה יוצא ברור, כי עוד מימי שבת גייגר בברלין (בין שנות תקצ"ח — ת"ר) נתברר הדבר כי אין דעותיו מסכימות לדעות צונץ, והפרוד ביניהם בדעות ואמונות הלך וגדל בששת השנים של מהומות הריפורמה, תשובת צונץ לא הפיקה רצון מגייגר ולא הניחה דעתו. הוא חשב כי רעו יכנס עמו לויכוחים, ינסה להוכיחו ישר. ואז בהמשך הדברים והויכוחים אולי יצלח בידו להטות לב צונץ אליו ולמשכהו לצד הריפורמיים, והנה קִבל ממנו מכתב־תשובה בדברים קשים חדים וקצרים, הדומים בפנים ידועות לגערה של נזיפה וחרון אף הנעלב שלא במשפט וצדק, מבלי להכנס עמו כלל במשא ומתן על ה„תקונים" בהיהדות; ויוסף לכתוב אליו מבערסלויא ביום 25 יוני 1845 [2]) בדברים אלה לאמר:

„על דרשי לשלום לך בידידות הואלת להשיב אם גם בהערות

[1]) שטערן היה איש ימינם של גייגר ועוד יותר של הולדהיים, מאגרות גייגר אליו נחזה, כי היה בכלל מתנגד לכל דת. שטערן השני היה רב ואחד מחברי האספת.

[2]) מכתב 60 בהנ"ל עמוד 185.

נאמרות בדברים שיש בהם מקצת כעס וקפדנות. על דברי הנוגעים לפרטים ודברים ממשיים, השבת במשפטים כלליים, בדברים מרחפים מ מ ע ל להענין, במשפטים של הלב, (לדבר בלשונך והדך המבטא אשר הואלת להשתמש בה). אך הנה ה ש ב ת על מכתבי ועל זה אשנה, כי אראה בו אות, אשר ידידותך תעלה במאזנים על האיבה הנטורה בלבך להשקפות וחפצים ידועים. מעצמך תחשוב ותבין, כי נגד משפטים רבים במכתבך יש לי תשובות רבות עליהם. יכול הנני לאמר, כי כל צרך הנרגש לרבים, אם גם לא מצא עוד את הדבור להביע בו חפצו ומגמתו, כי הרגיש הצרך הזה אם גם עוד לא נתלבש בדברים מבארים ומבררים את תבונתו ומגמתו, בכ"ז צרך הרבים ומורגש מרבים הוא, ועל כן ראוי, כי החכם, המבין לראות בחזון העתים, האיש אשר יש לו דעה ברורה ומושג נכון מהתולדה, ישים לו לבו, ולא יאבה, כי ימצא את הענין החדש מוכן ומזומן לפניו; יש בידי להשיבך, כי לא יאמר קדוש לכל הנקדש בקדושת השיבה החופפת עליו אם באמת איננו עוד חי וקים עמנו גם היום; כי מקום הדברים העתיקים — הוא בבית אסף שרידי קדמוניות, שהוא בית תלמוד הארכי־לגיה (דרישת קדמוניות) ולא לשתלו במשתלה לגדלו, לרבות אותו ולטפחו; יש בידי לאמר לך, כי ההנחה, אשר כל החולק על התלמוד ומתנגד לו הוא עומד במחיצת הבגידה, ההנחה הזאת, לו גם תצא מפי צונץ, קרובה היא לגבול הזרות והתמהון, גם הפחד מממשלת כהנים שאומרים (לפי דעתך) הרבנים לתפוש אותה, הנני מוצא מוזר מאד בפי איש הצופה בעינים בהירות. הלא עליו להתבונן, כי בשאלות הדת בהיותן נשאלות להלכה ולמעשה, בתורת הוראה, טבע הדברים מחייב כי בעלי המעשה בעניני הדת ישיבו על השאלות האלה וישאו ויתנו על אדותן. — אך אינני מדבר מאומה ואינני מוצא מאומה; אינני חפץ להתוכח עמך, וגם אי אפשר לבא לידי הסכמה במכתבים בשעה שהמשא ומתן נוגע בשאלות עמוקות ורחבות וביחוד בסגנונך הקצר מאד, ודי בזה. אנכי חשבתי לי לחובה לדבר על הענין הזה ולהגיד ברור משפטי עליו, והיא (החובה) יקרה לי גם מ ה ח כ מ ה ה ט ה ו ר ה והידיעה הלמודית; ובכן נחכה נא עד שנראה איש את רעהו ונדבר פה אל פה, ועד אז נדחה את וכוחנו, ומצדי, נוכל גם לבטלו מכל וכל! כפי תקותי אראה אותך בברלין במחצה הראשונה לחדש אויגוסט בשובי מאספת בעלי ההיערארכיה (ממשלת הכהנים, לאספת רבני הריפורמה בפראנק־פורט ע"נ מאין יכוון), האספה שקשירות לי בה תכליות שאינן ענין כלל לממשלת כהנים; הנני שמח מאד לראות בקרוב אותך ואת כל אשר לך".

גראה הדבר, כי על המכתב הזה לא בא עוד מענה מצונץ. אם

מפני שידע כי עוד מעט ויראה את ג. פנים אל פנים וידבר עמו פה אל פה, או מפני שבכלל לא אהב להכנס בוכוחים ופלפולים, להטיל את דעותיו על אחרים, ויבחר בשתיקה. אולם בזה עוד לא נשלמו דברי המשא ומתן ביניהם, וחלוקי הדעות עוד הלכו וגדלו, כאשר עוד נראה להלן. אולם לפני תת בזה את המכתב האחרון של גייגר לצונץ, ע"ד רוח הריפורמה אשר צררה אז בכנפיה את כל פרחי הרבנים (רובם היו עוד צעירים לימים כי גם גייגר המנהיג בהם היה אז בן שלשים וחמש שנה), עלינו לתור ולדעת את חוות דעתו של צונץ בעניני הלכה למעשה הנוגעים להריפורמה.

„השטן מקטרג בשעת המגפה". כבר הזכרנו את קול הקורא במגלת ספר שהוציאה החברה הריפורמית בפראנקפֿורט ע"נ מאין להודיע גלוי לכל יהודי אשכנז, כי חָברו להיות כנסיה מיוחדת לבטל את המילה, השבת, מאכלות אסורות, אמונת הגאולה וכו'. ובאותה העת קרו מקרי מות אחדים לילדים שמתו מחמת מילה, ויתעוררו בעלי הפקדות המשגיחים על תקנת הבריאות לעשות סדרים בפנה זאת; כי יהיה המוהל איש בדוק ומנוסה במלאכתו ויודע כללי שמירת הבריאות (היגיאינה) וכל הדרוש לעשות לעצור בעד זיבת הדם וכו'. הפקודה הזאת שיצאה מטעם הסינט (העיר פֿ"פֿ ע"נ מאין היתה אז מדינה בפני עצמה ומתנהגת בכנסיה מדינה חפשית — ריפובליקה) היתה בדברים האלה לאמר: „אזרחי העיר או תושביה מבנ"י, אם מלים הם את בניהם, עליהם למנות לזה איש מיוחד מומחה להמעשה הזה". ממשמעות הדברים האלה יש להוציא, כי מנחת היא הממשלה לאבות הילד למולו או לחדול, ובכן גם האיש שלא מל את בניו אינו מוציא בזה את עצמו ואת בניו מכלל ישראל, והממשלה הרוממה לא תהשוב גם היא את המילה לאות הַכּנס לברית היהדות. הסינט הכיר את עוותו כי החליט דבר בעניני דת ישראל שלא על דעת בעלי הדת הזאת, ויודיע כי מעולם לא היתה כוונתו לחזק בזה ידי היהודים השואפים לשנוים וחדשות בדתם. אך בעלי חברת הריפורמה בפֿראנקפֿורט אחזו במקרה הזה בשתי ידים ולא הרפוהו, ויאמרו להסתייע בו לחפצם. שמעו זאת בעלי הריפורמה בברלין ובברעסלויא וינסו גם הם להוכיח בשבעים פנים כי המילה מביאה את הרך הנימול לידי סכנה, וכי הממשלה בפראנקפורט כבר הכירה את הסכנה, ומאהבתה את ילדי ישראל נתנה רשות להאב לחדול ממול את בנו, ובכל זאת נחשב הוא לעומד עוד בהכנסיה הישראלית. אז התעורר הרב רבי אברהם זלמן טריער בפראנקפורט לאסוף דעות חכמי ישראל וגדולי המלומדים להציעם לפני הממשלות. תשובות הרבנים והחכמים רבות

מאד¹) . כמעט כלם חוו דעתם — שהערל איננו נחשב עוד לבן הכנסיה הישראלית. מן הרבנים החדשים „התיאולוגים״ נכבדו: תשובתו של ר׳ יצחק נח מאנהיימער הדרשן בווינא ושל ריוט״ל צונץ, ומפני שהתשובה הזאת נתפרסמה אז לכל הקהל הישראלי במלכיות אשכנז ומעל לגבולותיה, והיא נתנה יד לגייגר לבא בתוכחה על צונץ וגם לדבר אליו דברי הדודים והתול (עיין למעלה עמוד 170) ובה מתבררות דעותיו של צונץ על דבר תקוני הדת בכלל, נביא תמצית דבריה בזה.

כדרכו של צונץ בתשובתו על כל השאלות שנשאל להשיב בדיוק נמרץ במשפטים בהירים ודברים ברורים שאינם סובלים כל ספק ופתרון לשתי פנים, לשמור בכל דבריו את השיטה המדעית, כן נראהו בהתשובה על דבר מצות המילה. התשובה מסתעפת לשלשה ראשים: א) חלוקת החקים והמצות שבתורה למדרגותיהם (Klassification), ב) החקים שהם מיסדות הכנסיה (Institutionen), ג) הכנסיה הישראלית:

א) המצות לפי מחלקותיהן.

„העם היושב לבטח בדד, עומד ברשות עצמו ומתנהג על פי חקיו ומשפטיו, ואינו משתעבד לעם אחר לא שעבוד הגוף ולא שעבוד הרוח— וזה היה גורל העמים שלא נכנעו תחת עול זרים בימי קדמות ההיסטוריה— אז תורתו היא נשמתו, וכל חקי התורה הזאת כלם שוים הם לו ביקרת ערכם ומעלת קדושתם. כל אישי האומה הזאת משקיפים על כל עניני העולם בההשקפה הדתית או התורנית, בכבוד והדרת קדש על כל החקים ולא יעלה על לבם להוריד מעלת חק אחד מפני משנהו. והדברים האלה כלולים בשירת המשורר הקדוש (Psalmist): „תורת יי תמימה משיבת נפש... פקודי יי ישרים משמחי לב מצות יי ברה מאירת עינים״ (תהלים י״ט, ח׳ — ט׳). אלה הם גם דברי המשורר בהשירה הגדולה והנפלאה לכבוד התורה ומעלתה (תהלים קי״ט במזמור תמניא אפי), שיר נפלא מספר במעלת „תמימי דרך ההולכים בתורת יי״: במעלת: פקודי ה׳, מצותיו עדותיו, אמרות ה׳ ומשפטי צדקו, וכלם אינן אלא אחת—מצות התורה כלן, מבלי להותיר לטיבה ולבכר אחת המצות על חברתה.

„אך בהגיע התור לממשלת זרים (ממשלת הרוח או ממשלת החרב) על העם, כאשר בכח הזרוע או בכח הדעות החיצוניות השולטות ופועלות על העם לא היו עוד כל חקי התורה מסכימים ומתאימים במדה אחת

¹) כמעט כל הגליונות של מה״ע צייט. ד. יודענטהומ׳ס והאריענט לשנת 1844 מלאים תשובות הרבנים בנושא הזה.

להחיים, שחדל אז להיות חיי הלאם בהחלט, אז הננו מוצאים את הכח השכלי של העם מבדיל ושם פדות בין חק לחק. אז החלה ההטעמה של חקי התורה נגד המטילים ספק בקדושתם והסנגוריא נגד הקטגוריא. ההתנגדות התעוררה לראשונה לא נגד מצות תוריות, כי אם נגד דעות ומדות, ובכן היו כבר ניכרים אז התחומים המבדילים בין הדעות והמנהגים אשר מוצאם מן העם ובין אלה שבאו לו מן החוץ והתנחלו בקרבו לרצונו או שלא לרצונו —. והדברים שיסודתם בהלאם והמורכב עליו מן החוץ — מטע ישראל וזמורת זר — עמדו אלה נוכח אלה כשני כחות מתנגדים זה לזה וסותרים זה את זה״.

„בספר אסתר מצאנו לראשונה הקטגוריא על היהודים, כי הם „עם אחד״, אף על פי שהם עם „מפוזר ומפורד בין העמים בכל מדינות המלכות״, וגם „דתיהם שונות מכל עם״. כאשר ארכו ימי המלחמה (בין היסוד הלאמי ויסוד ההשפעה החיצונית) ובעצמת הקולטורה (השלמות המושכלת) שהתגברה מדור לדור, נתעורר הצורך לברר לעצמם את דרכי התורה ולהגן עליה, והצורך הזה הביא את היהודים בעלי העיון והוגי דעות בין יהודי ארץ ישראל ואלכסנדריא של מצרים לבאורי מקראות בדרך משל והשאָלה — להמדרש. ידידיה האלכסנדרוני היה אומר, כי חיי האבות ומנהגיהם — לפי הבנת בעלי ההשתכלות הדתית — הם הם התורה שבעל פה, וכאשר להמצות שבכתב יש להם (למעשי אבות אלה) הסגולה לאַשר נפשות ההולכים בארחות צדיקים ושומרים מנהגיהם [1]). קרובה להמושג הזה היא ההדלקות התורה — לתורה שבכתב ושבעל פה, וזאת האחרונה יוצאת מפירושי המקראות ונותנת רוח חיים בה „אותיות שבתורה״. תוצאות ריב הדעות בימי מאתים ושלש

---

[1]) נראה לי כי השקפת ידידיה, שמעשי האבות של האומה ודרכיהם הן המצות שבעל פה המאשרות את הישראלי בזה ובבא, נמצאה גם בתלמוד מכות כ״ג—כ״ד: דרש רבי שמלאי תרי״ג מצות וכו׳ וכו׳—בא דוד והעמידן על אחת עשרה: מי יגיר באהלך.. . הולך תמים ופועל צדק וכו׳.. . הולך תמים זה אברהם .. . לא רגל על לשונו זה יעקב וכו׳. גם להחלטת הח׳ צונץ בהמאמר הזה, כי בימי התלמוד לא היתה עוד מחלקה הדרגית בין המצוות (Klassifikation)—כי אם חלוקה (Rubrizirung) בין לאוין לעשין, נראה לי סתירה מדברי המשנה באבות פרק ב׳: רבי אומר :. . . והוי זהיר במצוה קלה כבחמורה וכו׳, הרי שכבר היו להן אז מצות קלות וחמורות. וההגיון הישר יורה לנו דרך האמת, כי המושג קלה וחמורה איננו מצד תכונת התק הנימוסי על פי המחוקק כהתלוק בין דאורייתא לדרבנן, כי אם הבדל יסודי ושכלי, בין מצוה שהיא שרשית ויסודית בהיהדות—שהיא החמורה, ובין מצוה שאינה רק מצות התורה—שמעיית ואינה מורה ליסוד מיסודות התורה הלאמית.

מאות שנה, הריב שהיה קשור גם עם ההתפתחות המדינית ותנועותיה, היו: מחלקת התורה ומצותיה לפי תכונתן: בספרא פרשה י״ח הוא אומר: „את משפטי תעשו: אלה דברים הכתובים בתורה שאילו לא נכתבו בדין היה לכתבם כגון: הגזלות, העריות, קללת השם ושפיכות דמים; ואת חקותי אלו המצות שיצר הרע והנכרים משיבין עליהם כגון אכילת חזיר, לבישת כלאים וחליצת יבמה וכו׳ — אני ה׳, חקקתי ואין אתה רשאי להשיב עליהם״. — ובמכילתא (פרשה בשלח סימן ט״ו) נמצאו הדברים: „חק — זה השבת, משפט זה כבוד אב ואם דברי רבי יהושע״; תנא אחר מפרש הוראות חק ומשפט בנטיה קטנה מהמושג הנזכר. מזה יוצא, כי החק הוא מפקודי ה׳ שאין טעמם גלוי ומבואר, והמשפט הם הפקודים שהשכל האנושי מחייב אותם גם על פי המושכל הראשון. ויוסיף בעל הספרא ויאמר: „שמא תאמר להם חקים ולנו אין חקים, תלמוד לומר: את משפטי תעשו ואת חקותי תשמרו ללכת בהם אני ה׳; עדיין יש מקום ליצר הרע לאמר: שלהם נאים משלנו, תלמוד לומר: ושמרתם ועשיתם, כי היא חכמתכם ובינתכם לעיני העמים״. ההשקפה היסודית הזאת שולטת בכל התלמוד. הלוקת המצות למצות עשה ומצות לא תעשה (מכות כ״ג — כ״ד) (Rubrizirung) שנמצאה שם (במכות כ״ג — כ״ד) אינה מחלקה הדרגית (Klassification) והוא רק מדרש הכתובים. יוכל היות כי בהספרים שנכתבו אז נגד הכתות שהתפרדו מרוב מנין ובנין האומה (נגד הצדוקים והבייתוסים) נמצאו השקפות כאלה. התחלקות חקי התורה ומצותיה ביחוסם להחברה השכלית נצפנה לדורות מאוחרים, להיהדות המחודשת כאשר קלטה אל קרבה דעות פילוסופיות בימי הבינים״.

„במאה הששית לאלף החמישי, קם ענן רבם של קראים להתנגד להישיבות שבבבל. בזה היה ענן מוכרח להתיחס בשלילה אל קבלת החכמים הכלולה בהתלמוד והמשנה ולהסתפק רק בבינת המקרא, איש איש על פי הבנתו. בהויכוחים על דבר מקורי הדינים המקובלים וטעמי המצות או המנהגים נולדה ההתחלקות חקי התורה ומצותיה, לאלה הנוסדות בשכל האדם ואלה שקיומם הוא חובת האדם להיות נשמע למצות הבורא, לכן חלק רב סעדיה גאון (באמונות ודעות מאמר ג׳ פרק א׳—ב׳) את המצות כלן לשכליות ושמעיות. השכליות הן: לדעת את ה׳ (ולדבר בלשונו של הרס״ג): „לעבדו, להכנע לו, עשות המשפט הצדק והמישרים״ וכו׳, והשמעיות, הן אותם החקים „שאין השכל גוזר אותם שהם טובים או רעים״ כשמירת השבת (רק יום השביעי המקובל אצלנו), הנבואה, איסורי העריות, מאכלות אסורות.

אך גם את טעמי החקים נוכל להשיג בהעמיקנו לחקור בהם, והרס"ג מורה דרך החקירה בטעמי החקים. גם בבאורי הקראים שנכתבו בראשית המאה השמינית לאלף החמישי ובספרי התשובה על טענותיהם, בספרי שרשי הדת, נמצא טעמים גם לחקים. החסיד רבנו בחיי אבן־פקודה (בעל חובות הלבבות) נשאר נאמן להתחלקותו של הרס"ג ויקרא לשני מיני המצות: חובות האברים, חובות הדת הנגלית, וחובות הלבבות. רבי יהודה הלוי (בכוזרי מאמר ב׳ פרק מ"ח ומאמר ג׳ פרק ז׳, י"א) יקרא להחקים השכליים, גם חקים מדיניים לטובת הישוב האנושי, כי „אי אפשר בלעדיהם בהנהגת איזו קהלה שתהיה מבני אדם" ובלעדיהם „לא תהיה החברה מתמדת". להחקים השכליים ימנה גם את החקים והמצות שיש להם טעם על פי החקירה. את המצות והמנהגים שטעמם לא נודע לנו הם אצלו מצות התורה הנגלית או כפי שיקראם הוא: החקים האלהיים". בן־מיימון (מורה נבוכים חלק ד׳ פ׳ כ"ו) אוחז בדרכי התחלקות התורה שבאה אצל קדמוני התלמוד למשפטים וחקים; הוא ידרוש גם אחרי טעמי המצות או החקים, אך יגזור שמצות המשמעת דורשות מבעל הדת לקיים גם את המצוה שאינו יכול לעמוד על טעמה".

„בזה נכבשה הדרך לחקירת תכונת המצות למדרגותיהן. הבקרת ביהדות, ראשית כל בכתבי הקדש בהאמתיות שבהם, והסנגוריא שלמדו על היהדות נגד הקטגוריא שלמדו אז עליה רוח העריצות והשנאה החוללה, הביאו לידי מחשבות חדשות. אז חלקו את המצות לפי התוכן והתכלית שלהן; רבי חסדאי בן אברהם (בספר אור ה׳) יקרא את הפקודים אשר טעמם ותכליתם הם ההשתלמות השכלית וקנין השלמות המוסרית: מצוות השכליות; ואלה אשר אין טעמם גלוי וברור—: מצוות התורה הנגלית. הפתגם „מצות העבודיות" על מה שיקרא האשכנזי בשם „צערעמאָניאַל־געזעטצע" בא לראשונה בדברי רבי שמעון בן צמח דוראן (הרשב"ץ הראשון בעל מגן אבות) בשנת ה"א קפ"ג. יותר ברורים הם דברי רבי יוסף אלבו בעל העקרים (מאמר ג׳ פרק כ"ה) [1]. החכם הזה, בהשיבו על טענותיו של חכם

---

[1]) וראוי להביא דברי הר"י אלבו בפרק זה (שנשמט ונחסר בכל הוצאות העקרים בשלש מאות השנים האחרונות והעתקתי מהוצאת לובלין בשנת שנ"ז): הפרק הזה מתחיל. „הקשה אלי אחד מחכמי הנוצרים וכו׳... התורה ראויה שתהיה מקפת על שלשה דברים. על מה שבין אדם למקום והם מצות העבודיות נקראות בלשונם צירימונאליש, והם המצות שאדם עושה מצד עבודת האל, כי „צירוי" בלשון יונית אלוה; ועל המצות המתחדשות על האדם מצד משאו ומתנו עם זולתו, והן המתחייבות מצד קבוץ המדיני, נקראים בלשונם יודיציליש; ועל המצות

נוצרי שנתן מגרעות בתורת ישראל, יחלק את כל החקים והמצות לשליש מחלקות: מצות העבודיות (צערעמאָניאַל־געזעטצע) או המצות שבין אדם למקום, המשפטים, והמצות שבין אדם לעצמו ותכליתו להשיג שלמות המוסר והמדות".

„מבלי להביא דברי יתר המחברים שהיו משתדלים לחלק מצות התורה למינים וסוגים, פעם להורות לבני דורם דרכי התורה ופעם למצוא בזה כלי זיין להשיב מלחמתה של תורה שערה נגד מתקוממיה מבעלי המדע, הננו רק לשום עין על דברי איש הרוח שעמד על גבול העת החדשה רבי משה בן מנחם. החכם הזה רואה את ההתנגדות בין האמונה ובין הדעת בההבדל שבין ההוצאה לפעלת ידים ובין ההשתכלות או ההתבוננות. שקילות ומקבילות אל הלמודים או הדעות שהשגתם נוחה לנו היא המשמעת להחקים כחובת האהבה. לפי זה תצא מחלקתו את כל החקים והמצות לשלש מערכות: א) הלמודים או האמתיות הנצחיות על דבר האלהים; ב) האמתיות ההיסתוריות בדבר הלאם הישראלי"; ג) פקודים מיוחדים לעם ישראל, להיחיד ולכל הכלל „מצות הסגלה', שיש בהן כח מיוחד לאשר ולהצליח את המקיימים אותם. וכה יאמר: — גם המצות העבודיות (צערעמאָניאַל־געזעטצע) הם בפנים ידועות, מעשי הכתב, או הרישומים, העשויים לעורר המחשבה והגיון הלב בלי הרף ובלי חשך. התמונות או מעשי־הרטומים שגם הם בלי חפץ להסב את המחשבה להגיוני לב מיוחדים, מושכים אחריהם הקְּעִיות אחרי הבלים והזיות, אותיות האלפא ביתא ובכלל הספרים עיִשים את האדם למסתכל ומתבונן ומסירים לבו מהחיים. להחלץ מידי קלקלות כאלה נתן המחוקק האלהי הזה להם את המצות העבודיות: ההכרה המוסרית וההכרה הדתית תהיינה תמיד קשורות באותות ומעשים בכל יום, מעשים שיש לעשותם או להזהר ולחדול מעשותם; המצות העבודיות היו החוט האוגד את המעשה עם המחשבה והתורה עם החיים (ירושלים בהוצאה אשכנזית עמוד, 152, 150, 166). ההשקפה הזאת היתה שולטת בדורות האחרונים ונתקיימה גם כן בספרו של יש"ר „התורה והפילוסופיה" (עמוד 146)".

בההשקפה היסודית הזאת, המתמדת והולכת בחקר־הדת הישראלית מימות רב סעדיה גאון עד ימינו, הננו רואים אהבה ודבקות יתרה ל„מצות הסגולה" מצות העבודיות והתורה הנגלית, שאף אם אין להן מבוא

שבינו לבין עצמו, נקראו מוראליש, והן המצות שאדם עושה לקנות (בהן) תכונת טובה בנפשו".

בהשכל האנושי, הן—המסוגלות לעם סגולה—מסמנות את האומה הישראלית ותורתה בציונים בולטים; המצות האלה התאחדו באחדות שלמה עם צרות האומה ותקותיה, על כן לא הרחיקו אותן, כי אם החזיקו בהן, שמרום בשמירה מעולה, וכבוד קדושה יתרה היה חופף עליהן. אך בהעת החדשה רואים אנו שנוי גם בזה במקומות שונים. בההתעצמות, המשובחה כשהיא לעצמה, לשחרר את המדוכאים המושפלים מהשעבוד לה„אותיות" שבתורה, הפשוטות ועורות ממחשבה ורגשי הנפש; בהחפץ, להביא את המדוכאים המושפלים לארץ חמדה—השחרור בחיי האזרח וחיי ההשכלה — נסתלקה לפעמים האהבה לקדמות האומה ומקור חייה מאז ומקדם. אם בגלל היהודים (לזכותם במשפטי אזרח ולהשכילם) שכחו לגמרי את היהדות, בגלל האשר הזמני את — הנצחי, או שחשבו את התורה האנושית, שהיא היא בעצמה התורה האלהית, למצוא מחוץ למחיצת היהדות. ההשכלה הזמנית, בהתך ועבב את המושג תורת המצות העבודיות בהמושג הנודע צירימוניה, הרגילה את בני האדם לשתף אל המלה הזאת ההוראה הידועה למנהגים ריקים ותפלים, שהם רק למעמסה, ונעדרים כל צורך וכל תועלת. גרעון משפטי אדם בשביל היות האיש בעל תורת היהדות וגם אהבת איש את עצמו הטביעו בלב רבים מהיהודים איבה כבושה לתורתם; ומהרדתם ודאגתם היתרה לרכושם וקניניהם העוברים זנחו רבים את היהדות אשר היתה עליהם למשא, אלה את מקצת היהדות ואלה את כלה. המעשים והמחשבות ההם נשקפו מבין ארחות החנוך ודרכי הספרות ונתחברו ספרים ללמודי דת ישראל שהלקו מקום קטן מאד לתורת המצוות המעשיות: מצוות העבודה והזכרון, ובספר אחד לחנוך בני הדור בדת; ובכן כשיבא המורה לדבר בעניני המצות הלא יאמר: שליש המצות ההן, הנה מטעם תורת הרבנים, השליש השניה הן מנהגים לבד שאין להם יסוד בתורה ובכלל מעשים הם רק טפלים להדת. והנה אחרי אשר נפל ממרום קדשו כל הקדוש והנשגב לישראל עד היום, הנה אין פלא כי מלא לב אלה לפגוע גם במצות המילה, ובספר החנוך לדת לא נמצא אף דבור אחד על המצוה הזאת".

ב. החקים או המצות שהן מוסדות הכנסיה (Jnstiutionen),

„חשיבותה הגדולה של מצות המילה בהיהדות כתובה בתורה שבכתב, שנויה בתורה שבעל פה ומשולשת בכל התולדה הישראלית. קדושת המצוה הזאת היא קדומה כקדמות השבט הישראלי (מצות

אברהם). בשעה שהכיר העם העברי את בוראו וכפר בעבודה זרה, היו השבת והמילה שני אותות הברית ועל פי שנים עדים אלה נכרתה ברית התורה עם ישראל (מכילתא יתרו פרשה ב׳) וקדושת המצוה הזאת נמשכת והולכת זה ארבעים שנות מאות, והיתה נחשבת גם לאומות העולם כאות ברית וקדושה (Sacrament) לעם ישראל (Lactantius, divin. inst. 4, 17.). באשר הקנאה והעריצות אמרו לכלות בחמת רוחם את היהודים ולהכחידם מגוי — גזרו על המילה; אנטיוכוס אפיפן היוני, אדרינוס קיסר הרומאי וסיסיבוט הספרדי (הגותי המערבי) [1]) גזרו על המילה, ועם ישראל הערה בכל עז את נפשו למות עליה. ידידיה האלכסנדרוני ובן־מיימון ראו בהמצוה הזאת לא לבד הכוונה להחליש התאוה, כי אם הכירו בה את היעוד הלאמי מאלהי ישראל לעם בחירו, למקוה ישראל ואות ברית, חותם האחדות בין בני האומה כלם. ובכן המצוה הזאת היא ערבון האהבה בשני פנים: מורה על אהבת אלהי ישראל את עמו מימי קדמות העם ואביב נעורו ומורה על האהבה והדבקות שבין כל אישי האומה הזאת, איש לאחיו, אות קשר האומה הישראלית לאלהיה וקשר בניה בינם לבין עצמם (כוזרי מאמר ג׳ פרק ז׳; מורה נבוכים ח״ג פרק מ״ט). על כן כלל בן־מיימון את מצות המילה והלכותיה באותו הספר — ספר אהבה — שהוא מדבר ביסודות התורה: אחדות הבורא, הלכות התפלה והתפלין. אות הבריה — אות המתמיד והכולל ומאחד את כל אישי האומה — הוא גם אות הנצח — נצח ישראל — (העקרים מאמר ד׳, פרק מ״ה); ובגלל היותה מצוה קימת ומתמדת, יענש העובר עליה בענש כרת, כי תכרת הנפש הזאת מקרב עמה, בהפקיע האיש הזה את עצמו מאחדות והתבללות בכלל האומה, והיא מצות עשה אחת שנוהגת גם בזמן הזה ועניש העובר עליה הוא בכרת (הערת אבן עזרא ביסוד מורא סימן ג׳). לפני החכמים הוגי דעות בישראל נתנה המצוה הזאת רוח השירה באנשי הרוח המשוררים; בפיוטי בית הכנסת לברית מילה נמצא את אות ברית הדם כסמל־תולדת ישראל וצרותיו המרובות הכתובות בדם ודמע, הצרות שנשא וסבל העם העתיק הזה. רגשות־הנפש שהפיוטים לברית מילה משאירים אחריהם לרומם את נפש היהודי האומר אותם בכוונת הלב, מרוממים את הרוח יותר מהכרטיסים ששולחים יהודינו־משכילינו לקרוא

---

[1]) ספר חשמונאים א. מכילתא יתרו על עשרת הדברות דבור שני (מה לך יוצא ליהרג? על שמלתי את בני וכו׳), שבט יהודה סימן ט׳.

את אוהביהם אליהם, ואת חג „ב ר י ת ה מ י ל ה" הם מתרגמים בקריאה לארוחת הבקר (פריהשטיקק)".

„עוד בימי המאה החמישית לאלף הששי לא שער בנפשו איש כרבי משה בן מנחם, אפשרות הדבר, כי איש ישראל שלא יצא מן הכלל יהיה מבעט במצות המילה. כאשר באה בכתב העתי „ג אֶ ט ט י נ ג ש ע אַ נ צ י י ג ע ן" השאלה מאת מבקר אחד (את ספרו של בן־מנחם בדבר מנהגי ישראל) מה יהיה משפט המוהל אם על פי דעתו ומחשבותיו יעלו בלבו ספקות על דבר חשיבות המצוה הזאת וחיובה, אז היה דבר ב ן־ מ נ ח ם לאמר: „אינני מכחיש אפשרות מקרה כזה, אך אקוה כי מעולם לא יהיה כדבר הזה" (ירושלים עמוד 92). אם נראה היום, כי בזיון מצות המילה היה למעשה ממעשים בכל יום לא יפלא עוד. מהמצות שללו עתה כל חשיבות מוחלטת, הרחיקו כמעט כל מנהגי היהדות וחקותיה מהחנוך והחיים. ולהפך, בספרי החנוך מלמדים את התינוקות וקובעים בלבם החובה — לבטל את המצות ולעבור עליהן. במעט כל „המצות העבודיות" (צערעמאָניאַל־געזעטצע) באופן עשייתן והדעות והזכרונות החיים הקשורים בהן, הנה מסקנות התולדה—מסקנת הדבר אשר דברה ההיסתוריה הישראלית והיסוד הגדול לבנין התולדה הזאת האוגדת ומחברת אותנו אל כה"ק, המאחד את התורה וישראל—הוא הנקרא — ת ל מ ו ד. אבל מה ילמדו עתה לבני הנעורים? כי התלמוד איננו קדוש, איננו ספר החקים לתורת ישראל, איננו, בכלל, ספר ללמוד אותו וממנו בבית־הספר לתורת ישראל; כי התועלת שמביא הספר הזה ל מ ל ו מ ד י ם היא כאותה התועלת שימצא המלומד בספרי אבות הכנסיה הנוצרית, וגם הלומד אותו — את התלמוד — עליו לזכור, מ ת י נ כ ת ב, כי ע ת ה נשתנו הזמנים תכלית שנוי ואין להם עוד הזכות להתקיים. דעות כהנה וכהנה קובעים בלב בני הדור, ובכן רב היום ההבדל בין ה מ צ ו ת ה ש כ ל י ו ת שאין יצר הרע משיב עליהן והן מתיחסות בכלל להמדות והמוסר, מדות ומוסר הנמצאות (לפי תורת ספרי החנוך לבני הנעורים) גם מחוץ למחנה ישראל והיהדות ומתגלות שם עוד ביתר אור וזוהר. ובכן מציגים מקבילות אלה מול אלה: את המצות שנקראו היום צ י ר י מ ו נ י ו ת, לאמר: מנהגי יהודים בזוים ומאוסים, עם תולדתם וזכרונותיהם, מול תורת המדות, ת ו ר ת ה ח י י ם, שאין בהם רוח חיי היהדות. ובכן, בחלוקת המצוות למצוות העת ה ה ו ה, ומצוות ההיסטוריה או ה ע ב ר, מובן מאליו, כי השקפה כזאת תוליד לנו שני מיני מצות — אלה הקימות ועומדות ואלה שעוברות ובטלות, הראשונות ת ו כ ל נ ה עוד להתקיים והשניות צ ר י כ ו ת ו נ ח ו צ ו ת

להתבטל, ובכן הלא כמעט היה מוכרח בטבע הדברים, כי שלילת היהדות תשלח ידה ראשונה לשים קץ לאות הברית והמצוה המטבעת חותמה על בשר כל איש ישראל".

„אך מצות המילה איננה צירימוניה אף לא מצוה ממצות העבודיות, כי אם יסוד התורה (מוסדה Institution) כהשבת; לא המילה, שתוכלו לקרוא אותה בשם צירימוניה, אך היות איש יהודי מהול מיום השמיני והלאה הוא העיקר והיסוד ביסודות היהדות. כל המצות העבודיות חוזרות בחיים והעובר עליהן יוכל לשוב ולקיים אותן, ויש שמעוט מעשי המצות יושלם ברבוי הכונה והעבודה שבלב; כל זה אינו ענין למצות המילה. אשר אם יחדל האב לעשותה באופן שהוא נגד התורה, מתחלת העברה להיות נמשכת והולכת בכל ימי חיי היהודי הערל. בהיות המצוה הזאת אות אחדות היחיד עם כלל האומה, אות הנצח לישראל, אות ברית דת מורשה—הנה העובר עליה כבר החליט בזה דבר ולא ישוב גם על בני הדורות שאחריו: איש יהודי המונע עצמו מן המילה מפני שהושבה את בטולה ליסוד ולמוד מוכרח ולא מסבה אחרת, קרוב הדבר כי לא יהיה עוד יהודי ועתיד הוא לצאת מן הכלל. בטול מצות המילה ביחד עם הכפירה בהתלמוד ובאמונת הגאולה — לאמר: בבטול היהדות מהעבר והעתיד הרי הוא רוצח בחרב את נפש היהדות;— האבוד את עצמו לדעת—לא יחשב לתקון (ריפורמה)".

„השם „תקון" (ריפורמה) לא יאות גם להצעה חדשה מקרוב באה [1]) והיא: לבטל את כל עבודת הרוח הישראלית מימות הבית השני עד היום. לחלק את התורה לחקים מדיניים או לאמיים וחקים דתיים, ולבטל את הראשונים ולקיים את השניים. אך לפני קליו—אלילת ההיסתוריה— אשר מעלתה ירומם המחבר למעלה מאלהי אברהם, לא ימצאו רחמים גם מצות הזכרון לבני ישראל".

ג. כנסת ישראל.

„בממלכת ישראל הקדמוניה לא נתנו לשבת לאיש יהודי, אשר בזדון לבו הפר ברית ונמנע ממול את בניו, או כי היה בעצמו ערל. בכבש ישראל את השבטים שישבו מסביב לו היה גוזר עליהם להמול

[1]) הוא הספר: צור יודען פראגען, ברעסלוי 1845 מעמוד 165 ולהלן. מחבר הספר הזה היה אחד מפרנסי ברעסלויא פ ר י נ ד, לראשונה היה הוא מהכרוכים אחרי גייגר והמסייעים אותו להתקבל לרב בהקהלה הזאת ואחרי כן קם לשטן לו והיה מראשי מתנגדיו.

את בשרם; בקושי התירו להשאר ערלים על זמן ידוע להגר שבא להתגייר [1]; ליוסף בן מתתיהו פלאוויוס הצליח בקושי גדול לפטור מן המילה אחדים מבעלי ברית היהודים לעת מלחמת הרומאים. בשעה שהיו בתי דינים קבועים בישראל והיה להם הכח הנימוסי, היה בית דין מחויב למול את הבן אם לא מל אותו אביו [2], עתה נשבתה ממלכה מישראל גם כח בית דין אינו יפה עתה על פי נימוס הממלכה אשר אנחנו יושבים בה, אך הכנסיה הישראלית עודנה קיימת והיא לא תוכל להתיחס ברוח שוקטה לחברי הכנסיה, אשר במעשיהם הם בעצמם מוציאים את עצמם מן הכלל בהתקוממם נגד מצות המילה".

„קשה יותר היא השאלה מה תעשה כנסת ישראל לאחד מחבריה המפר בזדון את בריתו של אברהם אבינו ומה יהיה משפטו ביחס הנימוסי לממשלת הארץ, באשר כי עד הנה לא קרו עוד מעשים כאלה [3], ועל כן לא ראה גם מחוקק הממלכה את הנחיצות לחק חק מיוחד בעד היהודי־הערל, אם נחשב הוא לנכנס בברית דת ישראל אם לא. אך נראה הדבר, כי הממשלה לא תתנגד, אם הנהגת הקהלה הישראלית הקבועה על פי חקי המדינה ונמוסיה, הנהגת הקהלה הנחשבת לבאה מכח הכנסיה הישראלית, תתנהג עם המפקיע עצמו מהחובה למול את בניו כדין איש היוצא מן הכלל ותחדל לצרף אותו לכל דבר שבקדושה ולכל עניני הדת שלוקחים בהם חבל חברי הכנסיה, וזאת תעשה רק אחרי אשר תעיד בו ותוכיחהו לבל יפר בריתו של אברהם אבינו, ואחרי אשר ימאן מהקשב לדברי ראשי הכנסיה יהיה דינו כדין יוצא מכלל ישראל [4]. ואף כי יאמרו להוכיח כי ליוצאים מכלל ישראל נחשבים

---

[1]) לא אדע מניין לו זאת? ומשטחיות דברי הגמרא (יבמות מ"ו—מ"ט) וברמב"ם ושלחן ערוך לא מצאתי זאת, ולעולם אינו גר עד שימול ואחר כך יטבול.

[2]) קדושין כ"ט. „והיכא דלא מהליה אבוה מיחייב בי דינא למימהליה וכו'".

[3]) אומרים, כי קרה הדבר, לפני ל"ה שנים (בעת כתוב צונץ המאמר בשנת 1844) נמצא איש יהודי אחד בברלין שלא מל את בנו, אך היה הסוד הזה כמוס ורק אחרי אשר המיר האיש את דתו עם כל בני ביתו נודע הדבר ברבים.

[4]) דברים יותר מפורשים מבאר הדרשן ר' יצחק נח מאנהיימער (צט"ג ד. יודענטהום'ס 1844 גליון 9) את כוונת הדברים לחדל מצרף את הערל לכל דברים שבקדושה, ויגזור אמר, שאין לתת תעודת הלידה לנער כזה, וכאשר יגדל, אין לקרוא אותו לתורה, אין לצרף אותו למנין, ובמותו לא יביאו אותו לקברות ישראל. צונץ בכלל איננו נזקק כלל לפסקי הדינים על פי הגמרא ומכריע יותר הדבר על פי שקול דעתו. רבי מיכל זקש (פראנקל'ס מאנאטס שריפט 1846) מחליט שהאב הנמנע ממול את בניו דינו כדין מומר, ומה שנאמר: מומר לערלות איננו מומר לכל התורה וגם שחיטתו כשרה (עיין חולין ד' ע"א, הרמב"ם הלכות שחיטה פ"ד ה"ב ושו"ע יו"ד סי' ב' סעיף ב').

רק הכופרים באחדות הבורא או הפונה לעבודת אלילים, וכל הכופר בעבודה זרה הוא כמודה בכל התורה כלה, אם גם הוא עברין, ועל חובת המצות העבודיות תהיה לו השקפה אחרת מההשקפה התלמודית והכנסיה הישראלית. הדברים על דבר החרם שמחרים התלמוד את כל המכחישים את התורה שבעל פה הם הפלגה ודברי הבאי. בתלמוד עצמו נמצאו דעות חפשיות בפנה זאת, ואי אפשר להחרים מן הקהל כל איש בעד דעותיו ומחשבותיו (עיין שו"ת הרבנים ע"ד מצות המילה, ברעסלויא 1842 מע' 192 ולהלן ועמוד 196). כן היא דעת אחד הרבנים; אבל להסבלנות הזאת אין מקום עוד אם חפץ תאבי הריפורמה מגיע עד להתקוממות מול היהדות בבטול המילה; כי אותו הרב הנזכר, המחזיק דעתו, דעה חפשית, על דבר חובת הישראלי לשמור את חקי התלמוד ובכלל תורה שבעל פה, הוא בעצמו אומר: „המבטלים את המילה הפקיעו עצמם מדין חברות לכנסת ישראל, ונתקו כל מוסרות וכל התחברות להתורה האלהית, עוקרים הם כל תורה נגלית וחדלו מהיות בעלי דת יהודות (בהנ"ל עמוד 216 — 219)".

„כי באמת, אם נאמר כי אך הכפירה בעבודה זרה — שכבר בלא זה אינה במציאות בארצות אירופה — היא היהדות, והיהודי העושה כל המעשים המבטלים את התורה ומוציאים אותו מן הכלל היא בכל זה חבר להכנסיה הזאת והותר לו לעשות ככל העולה על רוחו, אז כל הכנסיה היא — אפס, כלה שלילה ונעדרת כל חיוב בתולדה וצורה ידועה; או שאינה כנסיה כי אם קבוץ כולל כל אישי האנושית והתעצמותה ומגמתה — הדת הכללית לכל בני האדם על האדמה — חזון לב שלא עלה עוד על לב כל מחוקקי העמים עד היום. אם שתי ההנחות האלה, כאשר נדע, בשקר יסודן, הנה מוכרח הדבר כי יש גבול גם להשלילה, אשר העובר אותו חדל מהיות יהודי. ואמנם הגבול הזה אינן הדעות שאינן מסכימות בהחלט עם האורתודוכסיה, גם לא העברינות על דברי תורה כפי האותיות שבתורה. מי שאינו שומר דיני הגמרא, גם מי שחולק עליהם ואומר כי רעים הם, מי שעובר על דיני התענית, אוכל מאכלות אסורות וכדומה, לו יקרא יהודי רע ואולי גם אדם רע, אבל שופטיו המה: אלהי המשפט ומשפט רוחו, המה ישפטוהו

הוא כשהוא עובר על המצוה לתיאבון. אבל לא כשהוא מכחיש בה והוא חבר להחברה שחבריה הסכימו לבטל המילה. בכלל רבו מאד התשובות בנושא הזה אז, ומקים הדברים בספר המיוחד לתולדות תנועת הריפורמה,

על עונותיו ויד הכנסיה לא תהיה בו, וחטא הוא להוציא אותו מכלל ישראל.

אך האיש שהוא בן חורין במדה כזאת, הוא בכל זאת קשור להכלל של בני הדת, לכנסת ישראל, בחבלי המוסר והתולדה, והמנתק את החבלים האלה הרי הוא מנתק את פתיל התחברותו אל האומה והכנסיה. לאלה הדורשים את חפש הדעות, נתנה הרשות להם לחשוב מחשבות אחרות נוטות מהקבלה על אמונת המשיח, על התלמוד, על המילה ויתר המצות, אך בשעה שהם מתחברים זה לזה לחברה לבטל את המילה, בשעה שהם קושרים קשר על התלמוד, הרי קשרם—קשר בוגדים וחברתם—חברה להתנגד להחברה הישראלית. דבר אין לנו עם היחיד העובר על כל המצות שבתורה ודברי חכמים והננו מניחים לו לחשוב חשבון הנפש עם קונהו—אין איש נקי מחטא; ויש תקנה לפושעי ישראל בשובם מדרכם, ואפשר הדבר, שבעלי חטא ובעלי עברה ידועה הם צדיקים בשביל מצות אחרות גדולות שיש בידם. אך חבר יהודים כי יתחברו לשם התנגדות נגד התורה שבכתב ושבעל פה, נגד אמונת המשיח ונגד השבת והמילה, הרי הם יוצאים מן הכלל ודינם כמפלגה הנבדלת מעם ישראל ודבר אין עוד להם ולנו".

„ומפני שאין לישראל עתה ממלכה ומשטר מדיני, אין לנו שר ואיש אשר יהיה לדובר דבר העם, לא נוכל ללכת צעד אחד יותר מהבדל את המתנגדים האלה מקהל ישראל, אך אין לנו רשות לנגוע בהם לרעה במה שנוגע לחיי האזרח. אנחנו, אשר כבר רבות סבלנו ונשאנו צרות ומכאובים מהרדיפות בעד הדת, לא נוכל להפך מנרדפים לרודפים את אלה שאין מחשבותיהם בעניני האמונה כמחשבותינו. לשרי המלוכה וראשי השופטים המשפט להיות חותכים את הדין על אלה המתנגדים להיהדות, אם יש לפוסלם לשבועה—להם המשפט ולא לנו, גם לא נוכל לנעול בפני עברין כזה את פתחי בית הכנסת. עלינו לאחוז בפתגם החכם: „החזיקו בתורה ושאו את הרגל אשר נתנה ההשגחה בידכם ויעבור עליכם מה". אם נמצאו עתה בעמנו מוכרים את הבכורה בעד—קנינים עוברים, נראה נא אנחנו, כי רוחנו נאמנת ביתר שאת ועז להיהדות; אף על מצוה אחת קלה כמו שהיא לא נותר בשביל להשיג החירות האזרחית—החירות האזרחית אינה עוד התכלית האחרונה של האנושית ובין כך או כך נבוא ונגיע אליה; אם נהיה אנשים ישרים. נכבד ונאהב את תורתנו ותולדתנו הקדומה, אז יעברו ויהיו כאין ואפס תעתועי היחידים הנתעים עתה מדרך האמת ופעולתם תעבור ולא תשאיר אחריה כל רושם קים".

ברלין 2 אפריל 1844.

אלה הם דברי צונץ כאשר נשאל גם הוא לחוות דעתו ע״ד חשיבות מצות המילה. תרגמנו כל דברי התשובה לפי הענין, בכדי לתת לקוראי הספר מושג נאמן ושלם מהתיחסות צונץ אל ה„ריפורמה״, אשר קידם שנולדה היה גם הוא הקורא בשמה, אך מכיון שראה אותה בתכונתה ובצביונה הסתיר פניו ממנה. בהתשובה הזאת באה דעת צונץ בשלמות על השאלות שהרעישו אז את טובי עם הישראלי באשכנז; וכאשר נראה מדבריו היתה מסקנתו כלולה בשתי המלות „תורה וישראל״. לאמר: התורה שהוקדשה לכללות האומה מדור אחר דור מראשית ימי הבית השני עד היום.

ולא רק במאמר „התפילין״ ובהמאמר „ע״ד מצות המילה״ התאמץ צונץ להוכיח לכל בני הצבור הישראלי את עמדתו והתיחסותו אל רעש הריפורמה אשר התחולל אז בכנסת ישראל שבאשכנז. כדרך חכם בעל בינה לעתים יודע לשים מחזה העבר מול מחזה ההוה בתולדות העם, לשום לפניו העבר אשר כבראי יחזה בו העם את מראהו הרוחני והמוסרי בהוה, בחר לפרסם מאמר גדול עוד הפעם בהספר השנתי של בוש (שנת רביעית 1844 מעמוד 77 ולהלן) בשם: „איינע אלטע שטיממע״, דברי התוכחה והמשא אשר נשא על משובת ישראל המוכיח המופלא רבי שלמה אלעמי איש ספרד ויושב פורטוגליה, בשנות החלו יהודי ספרד לראות רעה באחרית המאה השניה אלף הששי — היא „אגרת המוסר״ הנפלאה בתכנה, במליצתה ובעניניה, מוכיח חכם לעם ישראל אשר לא קם כמוהו במוכיחים בימי הגלות. אחרי הקדמה קטנה, שבה מוכיח צונץ, כי שוה הוא הדור הנוכחי, ברפיון כח הדת, בחלישות כח המוסר ובבגד בוגדים להדורות שקדמו לפני הגרוש הגדול מספרד ופורטוגליה, הוא מתרגם ללשון אשכנזית בסגנון נפלא ונכנס אל הלב את דברי התוכחה הזאת [1]), אשר קצות דבריה הם: „רע ומר מזה כי נמצאו בדור הזה בעמנו רשעים שועלים מחבלים כרם התורה ומקריבים לפני ה׳ אשר זרה... מלעיגים על המצות וחולקים על הקבלה. אלה גדולי הצבור אציליהם וגאוניהם גאו בעשרם וגדלם, לא זכרו ענים ושפלותם, שכח ישראל עושהו ויבן היכלות, הרפו ידם מן התורה אשר היא הצלחתם ונחלת אחוזתם״. אגרתו של רבי שלמה אלעמי נפלאה היא גם בעברית וכאשר באה לידי מליץ חכם חרשים בהסגנון

---

[1]) תוכחת רבי שלמה אלעמי במה שהיא נוגעת לתולדות הדור בימיו, הבאתי במעט כלה בדברי ימי ישראל חלק ו׳ עמוד 40—42.

האשכנזי כ צונץ היתה בידו כקול קורא מנביאי האומה ליסרה בתוכחות פיהם ולרפא משובתה.

תוכחה כזאת השמיע צונץ לבני דורו עוד הפעם בהספר השנתי הנזכר במאמרו „האגרת הנמצאה״. חזות קשה יגיד לנו חכם הדור על פני הדור ההוא, אשר זנח את התורה, מאס את עמו ותולדתו, ולא נמצא אז איש בברלין (כפי עדותו של החכם), אשר ידע דבר מפעולות גבורי ישראל בימי אלף שנה, אף לא את שמותיהם וזכרונותיהם, ומלבד הרמב״ם ורבי משה בן־מנחם, שהם ידועים גם לכל משכילי אומות העולם, לא ידע איש ישראל מהם דבר. הנה כה הוכיח צונץ גלוי לעיני כל ישראל, כי תמים הוא עם התורה הלאמית, אשר לזכר שמה הלו ורגזו אז כל ה„רבנים״ יושבי סוד האספות; כי על דגלו חרותים הדברים: „תורה וישראל״.

ותקטן עוד זאת בעיני אבי החקירה התולדית, בישראל, ויאמר ללמד תועים בינה בספרו הגדול אשר יִפָּרֵד והיה לשלשה ראשים. — ספרים גדולים בכמות ורבי הענין ביקרת נושאיהם באיכות מאמריהם, וזה יצא לו ראשונה הספר „לקורות העתים והספרות״ Zur Geschichte und Literatur, אשר הספר בכל הלקיו מביע תהלות תמימי היהדות ותכנית מעשיהם בעיון הלמודי־התלמודי ונותן צדק לפעל כח שכלם העיוני של חכמי צרפת ואשכנז בימי הבינים בעלי ההוראה ובעלי התוספות, מפרשי המקרא, המדקדקים, הנקדנים ומחברי ספרי המוסר. בכל אשר יביא ענין העיון לידו בספר הזה, הוא מֵסֵב עיניו כרגע מענין המאמר ושם פניו כלפי פני דורו להוכיח להם, כמה יקרים וחביבים הם תמימי התורה אלה ועד כמה מעשיהם צריכים להיות לנו לעינים.

דרכו זאת, לְשַׁלֵּב בתוך חקירתו התולדית דברי תוכחה ומוסר ערוכים נגד חבל המתקנים והמהרסים אשר בין בני דורו, לא ישרה בעיני גייגר, ויערוך לו מכתב־תוכחה והוא האחרון בהמכתבים מגייגר לצונץ שהננו נותנים להם מקום בהספר הזה; כי כלם נכתבו בעצם ימי הרעש והמהומה הריפורמית וממנו (מהמכתב האחרון הזה) נראה, כי גם בדברים מפה אל פה, כאשר הקים גייגר את דברו ושב לביתו דרך ברלין וראה את פני צונץ, לא באו שני החכמים לדעה אחת, ופרוד הדעות שביניהם (עיין למעלה עמוד 176) נתגדל עוד ונתרחב, וכנראה הביאה במשך זמן ידוע גם לפרוד הלבבות, ואלה דברי המכתב:

ברעסלויא 26 דיצעמבר 1845.

גייגר לצונץ.

„לדאבון נפשי גם ישיבתי הקצרה בברלין וגם שיחתנו הקצרה לא

הביאו אותנו לידי הסכמה והנני רואה, כי נתרחקנו בדעות. והנגוד בדברים שבלב בין שנינו התחזק והתחדד יותר ויותר..."

"לדאבון נפשי, המרירות (על התקונים) הנמצאה במכתביך לא פגה גם בדברך מזה בספרך החדש (Zur Geschichte etc. I. Band Berlin 1845) ובכלל רואה אני במגמתך והפצך בספרך בקנאה יתרה, לא לבד את המלומד, כי אם את האיש החפץ, בכל האופנים, להעמיד ולקיים את דעות המפלגה שהוא נחשב עליה; הנך פורש שלמת אור על המפלגה הזאת, כי תהיה קדושה יתרה חופפת גם על תולדות הספרות של היהודים במקום שיש שם צללים; ושפעת האור והזוהר שהנך משפיע על הספרות הזאת היא בכוונה לפעול גם על בני דור ההוה. גם אני ארע לכבד כל פעולת הרוח, אוקיר נושאיה וגם ארע לנוד להם ולבלי חשוב להם לעון אם נאנסו להיות נחשלים על דרכי העיון השכלי, אם בצרותיהם ומצוקותיהם לא יכלו להתרומם במעלת רוחם ועבודת החכמה ויהיו מוכרחים להתנהל לאטם על הדרך שהתיצבו עליה; כל זאת אחוש גם אני בנפשי ואבין; אבל נבצרה ממני להבין איך נוכל לאמר, כי שבתם בין החומות, במקומות האויר המחניק והמעפש, שבתם כלואים בחדרי אפל וצלמות, אשר שמה אותם בם הפראות והבערות, היא המעלה העליונה והמדרגה שלעלות עליה צריכה להיות גם תשוקתנו ומשא נפשנו. ובכן, בכל הכבוד שאכבד את חכמתך הגדולה, שהראית לדעת בספרך החדש, בכל זאת לא אוכל לשמוח עליו כשמחתי תמיד בספריך ובהפעולה הנעימה שיפעלו תמיד עלי. בכל ההתעמקות בהחמר הרב, לא אמצא בההגיון והעיון הזה הנחת ועונג הנפש שהייתי מוצא בהגיוני לב ועניני עיון, אשר רוח נעלה, רוח החפש מנשבת בהם. הנני מדבר כאשר עם לבבי, כי כן דרכי תמיד, וגם הידידות אשר בינינו תחייב אותי, כי אדבר לך בלי לב ולב את אשר אני חושב, ומאשר כי אינני חפץ לדבר לפני כל הקהל את אשר לא אדבר ישר לפניך, הנני אומר לך בפירוש: כל חלקי הספר הזה ממלא רעיון אחד כללי, רעיון מזוין (Geharnischter Gedanke) והוא: התנגדות ואי־רצון להנועות הזמן ההוה והתעצמותיו וחפציו, הרעיון הדורש (מכל איש ישראל) להתעמק ולדקדק בכל הפרטים והדקדוקים של הכלל המצומצם (Detaille des Corporativen) — כאשר תקרא זאת אתה, בפרטי דברי הלאם ולהתרחק הלאה מכל התעצמות ומגמה, מכל חפץ ותשוקה של הכלל הגדול, דרך רוח העולם בהיותה הולכת ומתקדמת הולכת ומתפתחת. גם אתה תבין, כי ספר כזה ידרוש ממני כי אבקרהו בבקרת עזה, וגם לא נרתעתי לאחורי מדרישה כזאת, כי שמך ופעולתך

מטילים את העבודה הזאת עלי לחובה. וכבר שלחתי את מאמר הבקרת לכתב העתי „איזראעליט" [1]. אקוה כי לא יזעף לבך עלי אם במאמר־בקרת הזה, בכל אשר אכיר את פעולותיך הגדולות והנכבדות, אציע דעתי המתנגדת לדעתך בכל החריפות והמרירות שהענין גורם אותם. אחד הדברים המעציבים רוחי בתנועות הזמן הזה, כי עלי לצאת נגד האישים הנכבדים, אשר מאד חפצתי רק לאהוב אותם ולכבדם. אך מה אעשה, עלי להריק גם את כוס התמרורים ולשתותה עד תומה; ובכל אלה אקוה כי בזה לא תגרע ידידותך וטובת רוחך אלי, כאיש אל רעהו; אם גם לפעמים נתיצב איש נגד רעהו בשורות שתי מערכות נלחמות ומתנגדות זו לזו. רוחי תעוררני להגיד זאת לך, ויהי רצון מלפניך לקבל את דברי אלה בידידות, כאשר נתונים המה לך...".

זה המשפט הקשה שהוציא גייגר על הספר השני הגדול בספרי צונץ ויקרא עליו תגר; יען מה? יען כי בו ידרוש צונץ מבני דורו בני עמו להתבונן ולהתעמק בעניני אומתם, לתת משפט הבכורה לדרישת עניני הלאם הישראלי על דרשות מלאות דברי רוח על דבר תורת האנושית הכללית או תורת ההתאשכנזות המבטלת את האומה הישראלית ומעבירתה מן העולם, ויען כי הספר הזה ישית פאר ותהלה על חכמי ישראל בצרפת מפרשי התלמוד — בעלי התוספות —. אולם מאשר יחדנו פרק מיוחד להספר „לקורות העתים והספרות" ומבירורי הדברים יראו קוראינו בעצמם היעמדו דברי המבקר העז גייגר על הספר הזה אם לא, נניח עתה את הדברים האלה ונשובה אל צונץ וספריו וגלוי־דעותיו על דבר הריפורמה אשר הרעישה אז את כל הלבבות. אך לפי סדר הדברים נשים עין כמעט — על מאמר אחד שכתב אז צונץ בחקר תולדות ישראל והוא מתיהם ישר לנו — יהודי ארצות הסלבים —, והמאמר הזה הוא: „ידיעות קדמוניות מדברי היהודים וחכמיהם בפולניה סלבוניה ורוסיה" [2]. בהמאמר הזה יש שכֵּון צונץ לדעת החכם שבארצנו הר"ר יצחק בער לעווינזאהן, וכהראשון היה גם הוא למעורר לבבות חוקרי קדמוניות עמנו, וביחוד החכם הרכבי, לבא אחריהם ולמלא אחרי דבריהם או לבררם. בכל אופן היה צונץ אחד מהראשונים ואולי גם הראשון, שעמד על הכטויים

---

[1] שיצא לאור ע"י העסס בשנת 1846 עמוד 2—8, 27—65, 78—82, בסוף ההשקפה ותמצית עניני הספר „לקורות העתים והספרות" נביא בקצרה גם דברי הבקרת הזאת.

[2] געזאממעלטע שריפטען חלק ג' מעמוד 82 ולהלן ובא לראשונה בציטשריפט פיר רעליגיאזע אינטערעססען וכו' לר"ז פראנקל משנת 1846.

„שפת כנען" „וארץ כנען" השגורים בפי חכמי ישראל שבצרפת ואשכנז בימי שתי מאות האחרונות לחמישי והראשונה לששי, והחליט כי כוונתם ללשון הסלבים ומדינותיהם. לראשונה העיר על זה בפתיחתו לספר „מסעות ר' בנימין מטודילה" והוא מונה שבעה מקומות בראשוני בעלי התוספות ובני דורם שנמצאו שם מלות סלביות עתיקות¹). וכה היתה לשון הסלבים שגורה בפי היהודים עדי נרגש הצרך לפרש ולבאר את התורה בהלשון הזאת בשביל לומדיה בארצות אלה. את השערתו זאת מחזק צונץ מן היוסיפון לעברים, מן הראבי"ה (רבי אליעזר בן יהודה הלוי), משו"ת מהר"ם מרוטנבורג (סי' תתפ"ז), מהגהות למרדכי, מספר הפרדס לרש"י ומרבי נתן בעל הערוך²). הזכרונות מדורות קדומים מתיחסים יותר לרוסיה הקטנה וגם האדומה או להמדינות הנשענות להים השחור מאשר למדינות פולניה וליטא. זכרונות שלמים ומקוטעים בספרי ישראל מישובי המדינות הנזכרות מבצבצים ועולים לראשונה במאות השניה והשלישית לאלף הששי. ויודעים הננו כי בשנת ר"ע כבר נמצאו יהודים שלא דברו רק פולנית גם באיטליה ובהעיר ברעשיא (Brescia) נכתבו אז ספרי קדש בהלשון הזאת לתועלת היהודים בני פולין. הראשון לרבני פולין שזכה לשם בהספרות התלמודית היה רבי יעקב פולאק (פעולתו נופלת בין רס"ה ור"ין³), הוא נחשב בדורו למאור התורה ואבי הפלפול. צונץ, בחפצו להכנים אור בהמבואות האפלות שבתולדות ישובי ישראל, ימנה את הדפוסים הראשונים לספרי עברית שנתיסדו בפולניה (קראקא משנת ר"ץ, בריסק דליטא משנת ש"ו ובלובלין משנת ש"ז) ואת הספרים שנדפסו אז, למען דעת איזה מין ממיני הספרים היה אז נוח ומקובל להצבור הישראלי בפולניה. צונץ רושם בהמאמר הזה את זכרונות החכמים ילידי פולניה שנתישבו בארצות המערב והרבנים ילידי ארצות המערב שישבו על כסא ההוראה בקראקא, פוזנא, ווילנא, בריסק ולובלין וכו'.

„אין דבר רע יורד מן השמים" וכמו כן אין תנועה רוחנית שתהיה

---

¹) ואולם החכמים שבאו אחרי צונץ, וביחוד הרכבי, מונים קרוב לששים מלות סלביות או „שפת כנען" בספרי חכמי צרפת ואשכנז הקדמונים. עיין בספרו של הנ"ל היהודים „ושפת הסלבים" עמוד 42—69, ומה שמביא בשם ספר השהם ודברי גייגר בס' פרשנדתא מה שמביא מפירושו של ר' יוסף קרא.

²) בספר השהם מזכיר את רב איצא מטשירניגוב, ועכ"ז עיין בספרו של הרכבי הנ"ל.

³) הוא רק בהשערה ולהחכם שזח"ה דעה אחרת בזה ואין כאן המקום להאריך בזה.

רעה בהחלט בהתולדה, כי את הכל פעל אבי התולדה האנושית למענהו, ובעקבות הסתירה, ההריסה והאבדון כרוכות ואחוזות הבנין, הקיום והיצירה. שנות הארבעים למספרם (ת"ר—תר"ח) היו ימי מהומות הדעות ובלבולי המחשבות בחיי הדת והלאם אשר בכנסיות ישראל שבמערב, התשוקה לפנים חדשות, הנטיה להנאה ושאיפה לחיים בתענוגיהם ועל כלם העבודה להאליל הידוע בשמו „רוח הזמן" הולידו את הריפורמה אשר יצאה לחלק ולפלג את העם לפלגות, קרעה אותם לקרעים שאינם מתאחים ותבהו לרסיסים. אך בעקבות התנועה הזאת התעוררו גם כחות מעמידים ומחזיקים. בעלי הכחות אלה פעלו איש איש על פי מתנת הלקו והלך רוחו ונטות לבו—אך חפץ כלם היה אחד לקיים את תורת היהדות ואומת היהודים בתור עם אחד גם בהיותו מפוזר ומפורד בין העמים: שלשה מהם: צונץ, שד"ל, ור' מיכאל זקש היו לא לבד חוקרים מובהקים, כי אם (ואולי גם במדה יתרה מזה) בעלי רגש־יה, אשר נשמותיהם אצולות מעולם השירה, ומחביון עוז הנשגב הזה התעוררו לקשור כתרים לראשה של שירת ישראל בימי הגלות — והחזיון היותר מפליא היה שירי זקש: „מעל גדות פרת וירדן", אשר לבשתנו לא נתרגמו לעברית עד היום; עמדו אז גם חכמים וחוקרים תורנים גדולים כרבי זכריה פראנקל, שי"ר ורבי צבי חיות, אשר העלו פנינים מים התלמוד, פתחו דרך ו„מבוא להתלמוד הישראלי", הוכיחו אמתת „תורת נביאים" שהיא „תורת משה ותורת הסופרים", המציאו „סדר למשנה" ויגלו את המאור שבדיני התורה גם בין אדם לחברו ותורת החברה האנושית, „בהראיות על פי בית דין ודיני החזקה". אז קם המקנא הגדול לקיום היהדות התמימה, רבי רפאל שמשון הירש, מי שהיה חברו של גייגר, ויכתוב ספריו בכל חם חיי הדת ורגש המוכר אשר בלבו, להוכיח בלשון למודים ומליצה נמרצה, על פי דרכו המופלאה והמיוהדה במינה, כי מעשי המצות עם כל פרטיהן ודיני דיניהן הם צרופי המחשבות והגוף אשר לנשמת התורה ובלעדיהן חיי התורה והאומה אינם היים. לפעמים יצא גם מעז מתוק ומבין המתקנים הקיצונים נמצאו חכמים, אשר בכוונה או שלא בכוונה הפיצו בחקירותיהם אור חדש על שמי ישראל, שעל ידו גם נתחזק רגש הלאמי והדתי.

הדברים האלה מסמנים את דרכי הרוח ששלטה במערכות הכנסיה הישראלית שבמערב. אך עוד לא שככה סערת־הרוח מבית והנה סער גדול אדיר והזק נעור מקצות מערב אירופה, ויאחז בארבע פנותיה, לשנות פני הממלכות והחברה האנושית, כן בחיי המדינה והנימוס וכן בדרכי הכלכלה ותקונו של עולם—העבודה והרכוש. מלב צרפת — מפארים —

יצאה התנועה להשגת החפש המוחלט, חפש לבלי חק וגבול ועמה גם תורות חדשות ביחס העבודה אל הקנין, המלאכה אל הרכוש, ותתקוף התנועה הזאת בעצומיה את כל שבטי אשכנז בשנת הפקודה 1848 = ה' תר"ח, שנת הזכרון לכל באי עולם לדורות עולמים. כלשון אש אוכלה עברה תנועת המהפכה מצרפת ותפלס לה נתיב בכל מלכיות אשכנז בחדשי פברואר ומארץ ותגיע לברלין. ביום שמונה עשר לחדש מארץ פרצה מלחמת שערים בחוצות, ודמים—דמי צבאות פרוססיה—בנים—דמי אורחי הארץ וטובי העם—נגעו. בנטות יד ותעופת עין היתה ממלכת ממשלה בלי מצרים לממלכה מתנהגת על יסודות ממשלת מלך לפי טעם מחוקקי העם ובאי כחו, לממלכה קונסטיטוציית.—ביום ההוא (כן חשבו אז כל האשכנזים והיהודים עמהם) נפלו כל החומות, נהרסו כל הגדרים והמחיצות החוצצות בין מפלגה למפלגה, דת לדת ולאם ללאם. קול הדרור נשמע אז לא לבד בפרוסיה ומלכיות אשכנז המערבית, כי אם ביתר שאת ועז במלכיות אויסטריה, ששם היו הליכות המדינות מימות הבינים עודן מתמוטות בכל תקפן, וגם בהממלכה הזאת לפתע פתאם וברוחה—רוח סועה וסער—נשבה במלכות האבסבורג המתנהגת אז על פי הנסיך מעטטערניך ותהפך אותה משרש. גם ליהודים היתה לראשונה אורה בהחדשים הראשונים לשנת המהפכה. בהפרלמנט למלכיות אשכנז המאֻחדות בפראנקפורט ישבו גם יהודים במחוקקי העם האשכנזי. על יד האציל בן האבירים הגאיונים ביסמארק פאן שאֶנהויזען מיודענו, שהיה אז צעיר־רודם וברמות רוחו אמר כי לא יוכל נשוא החרפה לשבת על כסא אחד בבית המחוקקים עם איש יהודי, ישבו לא יהודי אחד כי אם שלשה, המצוין שבהם והיה—גבריאל ריעססער שהודענו טיבו גם בספר הזה. באויסטריא נבחרו בסוד מחוקקי הממלכה הדרשן מאנהיימער והרב הפולני עם בגדיו הארוכים ומגבעת־שעיר שעל ראשו רבי דוב בעריש מייזילש אב"ד בקראקא ובווארשא [1].—

החפש המדיני הזה בא בהיכח הדעת גם לדורשי החפש בהדת, או יותר נכון פריקת עול התורה, בין "רבני" אשכנז בעלי הריפורמה הקיצונה. באותה השעה שהאחדות בין כל חלקי האומה הישראלית היתה נחוצה לה לעמוד על נפשה ועתידותיה, הוסיפו בני־הורין אלה בצפון אשכנז והדומה להוציא מניפיסטים, לא להרוס שווי זכיות, לא להעיר לב טובי אומות העולם להשיב עד צדק משפט

---

[1] המקור הנאמן לקורות ישראל באשכנז ואויסטריא בעצם ימי המהפכה בשנת תר"ח הוא כתב העתי אריענט להשנה הנ"ל.

ולהכיר את בני עם עולם לבני אדם ולבלי הוסף הבדל אותם לרעה מכל אזרחי המדינה, לא ולא! בני חורין אלה דרשו בחזקה להתיר להם — בשר בחלב ויתר מאכלות אסורות, לבטל מנהגים ודינים, אשר כבר הפקיעו עצמם מחובתם זה ימים ושנים, ועוד דברים נכברים כאלה. בשעת רצון ורבת עלילה כזאת חשב הגדול והחשוב שבבני חורין בעניני הדת ר"א גייגר לא בדבר חוק הכלל הישראלי, למען יוכל לעמוד בסערת העתים, אף לא, כי בני העם הזה יוכלו לעבוד בלב אחד וחפץ אחד בהרמת מצבו האזרחי וחזוק מעמדו המדיני בין שבטי אשכנז; מדבריו ומכתביו לרעיו בימים ההם יוצא ברור כי התנועה המדינית והחברתית לא נגעה אל לבו, — אך מחשבה אחת היתה חפצו ומגמתו: כי הקרע שבין היהדות המקובלת והיהדות המחודשת על ידו יהיה לקרע שאינו מתאחה לעולם [1]. אולם נמצאו אז גם רבני ישראל וחכמיו שהשמיעו במרום קולם לטובת בני עמם, המליצו עליהם בסוד מחוקקי העם ובמערכות פמליא של מעלה, אך כלם היו מהמחזיקים בתורת מורשה: רבי זכריה פֿראנקל שהיה כבר נודע אז למשגב, למיום שנתגלגלה על ידו הזכות להכשיר את יהודי אשכנז לעדות ולשבועה; החכם בערנהארד בעער בזכסוניה. הרב הזקן שבשומרי אמונים ר' אברהם זוטרא בפרוסיה המערבית ועוד רבים. בימים ההם נשמע גם קול צונץ בתור אזרח ובתור יהודי עומד בפרץ. בשנת הפקודה תר"ח נשמע לראשונה את צונץ נואם נאומים באספות־עם על דבר שאלות המדינה והחברה הכללית. בעניני המדינות היה בן־חורין הדורש ממשלת מלוכה מגבלה, תוכן דרשותיו בעניני המדינה לא נתנו להתבאר במקום הזה ונשיב להן בפרקים הבאים. פה המקום רק להזכיר, כי רבי מיכל זקש וצונץ היו השנים שאותם בחרו אזרחי ברלין לשאת מספד על האזרחים אשר מצאו מותם בימי מלחמת־שערים בחוצות עיר הבי"ה בימי המהפכה בחדש מארץ ובין ההרוגים נמצאו גם יהודים שהפקירו נפשם למות על החירות האזרחית והמדינית, ודרשותיהם עשו להם שם גדול ונדפסו ונמכרו בין העם להיות המחיר למשען היתומים והאלמנות שהשאירו אחריהם ההרוגים צונץ תקע אז עצמו להשאלות המדיניות

[1]) עיין בריעפֿוועכסעל לגייגר (נאכג. שריפֿטען חלק ה') המכתבים שבינו ובין וועכסלער ואחרים במכתב 67 מן חדש יאנואר 1849 יאמר; „עס מוכס דיע פֿאָלליגע שפאלטונג דער צוויא אונגלייכארטיגע טהיילע איינטרעטען, אונד דאנן, נור דאנן, קאנן פֿאָן דעם פיר ריפֿורם עמפפֿענגלכער טהייל דאס נייע לעבען געפפֿלעגט ווערדען..." הרוצה לעמוד על אופיו של גייגר וסיעתו צריך לקרוא כל המכתבים בהשיטין ובין השיטין.

אשר הרעישו את כל הלבבות באשכנז, כי לא היה צונץ מהמלומדים הממיתים עצמם באהלה של תורה עד לבלי הרגש את זרם חיי החברה והאנושית, ונהפוך, התורה היתה לו סם של חיים, ומבית תלמידו היה צופה ומביט על כל הליכות החברה ונטיותיה וחש והרגיש את דפק הרוח הנושבת בעולם. הוא עמד אז בקשר והתחברות עם גדולי ברלין והכמיה, ובעוד ירחי מספר (פֿברואר 1849) נשא מדברותיו באספת הבוחרים בברלין. אז כבר הלכו מי ההירות הלוך וחסור ובעלי הזרוע והאגרופים, האצילים (היונקרים) והכהנים, היתה רוממה, אך צונץ עוד קוה לימים טובים להאשכנזים, והדברים ארוכים ונוגעים לענינים שאין לנו עסק בהם בהספר הזה.

נכבדים מזה היו דברי צונץ שהשמיע ברבים בדבר קהלת ישראל בברלין. בשעת ההרום ברגע המהפכה, בנוח רוח ההירות הנפרזה על האשכנזים, הותרו ברגע אחד כל האסורים ורבים מדורשי הדרור בעלי הדת השלמת בפרוסיה ומלכיות אשכנז התנשאו גם כן להפקיע את המלכות מידי אפוטרופסות על נתיניה־אזרחיה בעניני הכנסיה והדת, ופרנסת הכהנים ובתי התפלה תהיה מעתה דבר המסור אל הצבור בעצמו לרחק או לקרב. כמובן לא יצא החפץ הזה לפעלו, אבל בדבר כנסת ישראל נראתה פעולת התמורה המדינית לרעה. החקים בדבר סדרי קהלות ישראל בטלו מאליהם; הקשר המחבר כל בעלי הקהלה הישראלית איש אל אחיו הותרה; ותהי אז ביד כל יחיד (וגם חבורה שלמה) להפקיע עצמו מידי החובה להשתתף בצרכי העדה. בעלי הכנסיה הריפורמית בברלין, שהיתה קטנה במספר אנשיה והם היו עשירים גדולים, הראו לדעת את אהבתם לדרור במה שפסקו לשלם מס העדה להנהגת הקהלה הראשית ויאמרו לבנות להם במה לעצמם. אז נתק פתיל החיים של כל המוסדות לצדקה ומעשים טובים והחדל קהלת ברלין מהיות לעדה בישראל. אז עמד צונץ בפרץ, וביום 14 ספטמבר 1848 נועדו מספר אנשים לביתו ויוציאו קול קורא לשובב נתיבות העדה דפרועה ולישב לכונן הנהגתה על יסודות התורה וגמילות חסדים. קול־הקורא הזה, הכתוב בידי צונץ והוא החתום הראשון עליו, הוא הכתב האופֿיציעלי האחד שבו יוציא צונץ כל רוחו בדבר הריפורמה, ובו נחזה גם הלך־רוחם של יהידים השרידים בימי המהומה אשר בעצם המבוכות המדיניות היה לבם חרד על עמם ותורתם, ואמרו להציל את שארית היהדות מכלָיָה, וראינו להביא תמצית הקריאה הזאת לאמר:

„...לשוב ולאגוד את אגודת הקהלה, לקשרה שנית בעבותותה אחדות ולהציל מהיהדות את שאפשר עוד להציל, וגם למצוא צורת

חדשה, לפי תנאי המצב החדש ע"י החירות המדינית, לאחדות הקהלה ולהביאה גם כן לידי חירות והתפתחות, נועדו מספר אנשים ויהיו לועד, אשר יבקש תעודתו בחפצו לשוב ולחדש תקנות הקהלה לפי המעמדים החדשים, וזאת היא תכנית העבודה (פרוגרם) של הועד הזה":

„הקהלה הישראלית תוסיף לחיות ולקום כאשר עד הנה. כל מוסדות הקהלה הישראלית התכוננו ונוסדו על תולדות העם הישראלי והן חיות וקימות בחיי העם הזה, על יסוד היהדות ההיסתורית צריכות המוסדות האלה להתפתח ולהתגדל, ועל בני הקהלה החובה לטפחם ולרבותם באהבה והשגחה יתרה. כל משאלות הזמן הנוכחי נמלא, ביחוד במה שנוגע לסדר העבודה זו התפלה בבית הכנסת; במקצוע זה כאשר במקצועות אחרים בחיי הקהלה יש לפעול בלמוד והוראה ובהנהגה שתהיה למופת לבני הדור, לעורר אהבה וחפץ הדעת את היהדות, ולהרחיב את הדעת הזאת להגדילה ולהאדירה בשימת חן ומיטב טעם על סדר העבודה והתפלה. אך גם בפנה זאת יש להשגיח, כי החן והיופי החיצוני יהיו מתאימים לרוח האמת והרעיון הכלול במנהגי העבודה, וחלילה לנו לפגוע בעצם היהדות המעשית אפילו פגימה כל שהיא מפני ההפץ לשית עליה לוית חן מחוץ. ועד התקנות לסדרי הקהלה נשען על חפץ בני העדה לקיים ולחזק את מוסדות הקהלה הישראלית מימים מקדם, על הסדרים העתיקים משנות דור ודור והם מורשה לנו מאבותינו ואבות אבותינו, הסדרים אשר יסודתם בשרשי היהדות ועקריה משנות אלפים. אלה הם סדרי הצבור הישראלי אשר עמדו בפני כל הרוחות הסוערות, בפני כל המהפכות והתמורות מימי קדם קדמתה עד הדורות האחרונים. הועד הנוסד לשובב נתיבות קהלת ישראל הברלינית תומך תקותו על אהבת עם ישראל לתורתו העתיקה מורשת אבותיו, אשר קנה לו במחיר יקר מאד ותקדש לו בים של דם ודמע. חברי הועד עמדו בראש הדורשים לשוב ולבנות חרבות הקהלה על תלה ולקומם הריסותה בשמעו את קול ההכרח המוסרי וחפץ חברי הקהלה שנועדו ונאספו לאספת־עם ובחרו בהחתומים מטה להשיג התכלית הרוממה הזאת. הועד, בחפצו לקומם הריסות הקהלה ולהשיבה לתחיה, ישים תקותו, כי בהתעצמותו זאת ימצא לו תומכים וסועדים בין כל טובי היהודים, אשר בהיותם צופים ומביטים בתקוה בלבם להעתידות המתרגשות לבא, עוד לבם ער בקרבם גם להעבר של עמם. הועד ישים מבטחו בכל אנשי הלב והרגש, אשר לבם דוי למראה חרבנה של קהלה גדולה בקהלות ישראל ושרידי חרבותיה. התקוה הזאת היא שאמצה לבבם והעודדם לגשת אל המפעל הגדול הזה ולקבל

עליהם עבודה גדולה כזאת, לשם תכלית גדולה וקדושה אשר תושג רק באהבת כל אחד מאתנו את הכלל כלו".

על החתום באו: צונץ ועמו עוד עשרה אנשים, והנודעים לנו שבהם: הרב ר' מיכל זקש והפרופיסור שטיינטהאלי). וקריאתו של צונץ וחבריו לא שבה ריקם, כי שבו אז טובי העם אל עמם ותורתם וישובו וייסדו את הקהלה הראשית הברלינית. אך תקות דורשי הזכוי בזכיות האזרחים לא נתקיימו אז אף במקצתם, כי האפרתים הגאיונים, היונקרים הפרוסים, הרימו שנית ראשם, ומורדי אור ודרור עתקו וגברו וידם היתה שנית על העליונה במערכות הממשלה הפרוסית ורוב מלכיות אשכנז עד לשנת תר"ל בערך. בזה תמו דברי ימי צונץ ודורו עד לשנת תר"ח רבת העליליה. ובחפצנו לשוב ולדעת במה עסק צונץ כל אותם הימים בהתבודדו בבית תלמודו, עלינו לשים עין על הספר הגדול השני שהוציא לאור בשנת תר"ה ואשר טיבו ומהותו ננסה לשום לפני הקוראים בפרק הבא.

---

1) אריענט 1848 נומר 42 בחדש אקטבר.

פרק ששי.

הספר „לקורות העתים והספרות".

(Zur Geschichte und Literatur)

השקפה על תכונת שלשת ספרי צונץ הגדולים אחרי חבורו הגדול הראשון: „הדרשות בבית הכנסת". דרכו של צונץ להיות „כונס פרטים ומוציא כללים". ספרי צונץ בתור „ספרי מחקר" ובתור „ספרי שמוש". תָכנית הספר „לקורות העתים והספרות". ספרות משפחת בני האדם בכלל וסִפרות ישראל בפרט. שלשת חלקי ספרות ישראל מימי חתימת התלמוד עד הדור האחרון לפי שלשת התקופות: הקדמוניה, ספרות ימי הבינים, והעת החדשה. אחד עשר הזמנים שבימי התקופות ההן. חתימת המבוא להספר „לקורות העתים": חכמי צרפת: מפרשי המקרא, הנקדנים (המדקדקים) ומחברי ספרי מוסר— רבי אלעזר בעל הרוקח ורבי יהודה החסיד בעל ספר חסידים —. אופיָה של התקופה הצרפתית באחרית האלף החמישי וראשית הששי. בעלי התוספות: פירושים וחדושים, פסקים וכתבים. חכמי ישראל באשכנז בימי המאות השנית והשלישית לאלף החמשי. תאר פני המשפחה הישראלית בימים ההם: „הנשים היקרות" שבישראל. הפוסקים בעלי המנהגים: רבי ישראל איסרלין בעל תרומת הדשן. מהר"י ווייל, המהרי"ל ואחרים. הבינה במקרא בצרפת בימי תקופת בעלי התוספות: רבי מנחם בן חלבו, רבנו שמואל בן מאיר (הרשב"ם), רבנו יעקב תם, רבנו יוסף בכור שור ואחרים. תכונת הספר „לקורות העתים" בתור ספר שמושי: סדרי זמנים; בתי אוצר הספרים והרשימות השונות; קורות בתי הדפוס העתיקים; תוצאות הדפוס ובתי ההדפסה בפראג. זכרונות הצדיקים ודרכי הדבור השונים בספרי ישראל אשר בימות הבינים.

„לעולם הוי כונס את התורה כללים ומוציאם פרטים", דברי התנא רבי יהודה (ספרי האזינו) אלה, שכבר הזכרנום במקום אחר, מסמנים רוב ספרי צונץ הגדולים והקטנים; ביותר נראה את החותם הזה טבוע על שלשת הספרים הגדולים שחבר צונץ בימי שלשים שנה אחרי התפרסמות ספרו הגדול „הדרשות בבית הכנסת". לשלשת הספרים שהם אחד: „לקורות העתים

והספרות" (Zur Geschichte und Literatur) (בשנת תר"ה); „הפיוט בבתי כנסיות בדורות ימי הבינים" (Die Synagogale Poesie) (שנת תרט"ו); והשלישי חותם מחקריו במקצוע זה: „לקורות הספרות של הפיוט בבית הכנסת" (Literaturgeschichte der Synagogalen Poesie) (בש' תרכ"ה); חפץ אחד ומגמה אחת ועם זה גם צביון אחד ותבנית אחת.

החפץ והמגמה הם: לְהָודע ולהודיע מה יקרים ומה נכבדים הם דברי ישראל מדור דור, כמה נחוצה ידיעת מעשי החכמים שבבני ישראל מחקריהם והשקפותיהם בספריהם (ובפיוטיהם) לידיעת תולדות רוח האדם בכלל, להבנת הפלוסופיה המדינית (כמו שנקראה בפי חוקרי ימי הבינים או הפליסופיה של התולדה כמו שיקראוה היום); ובמופתים חותכים מוכיח החכם המופלא הזה, כי חכמת ישראל היא עצם מעצמות חכמת בני האדם, ורוח ההשכלה הישראלית מפעמת ברוח ההשכלה האנושית; כי רק מחיק האחדות המדעית תצא האחדות בין חיי העמים ביחס המדינה והחברה, וכי יסוד ושרש החקירה הזאת היא עבודת הרוח של חכמי עמנו בהעיון הלמודי, אשר בהשקפה ראשונה נראה אותו רחוק מאד מהעיון הלמודי של חכמי הדורות החדשים; לשים כבוד ולתת צדק לפֹעל שכל העיוני והמעשי של חכמי ישראל התלמודיים בצרפת ואשכנז בימי דורות הבינים; לחקור חקרי כחי־לבם, מקור הגיון־נפשם, בשוררם שירי שבח והודיה לאלהי ישראל צור ישועתם, גואלם ומושיעם, או בשפכם שיחם לפני אביהם שבשמים בהתעטף עליהם נפשם מעֹצר צרה ויגון בימי ענים ומרודיהם בארצות אויביהם. זאת היא כללות שלשת הספרים הגדולים האלה ובפרט תכן ספר הראשון לשלשה אלה (לקורות העתים והספרות). דרכו של החכם הזה „להיות כונס כללים". מעמיד למודים (Thesen), מבוננם ומטעימם בחקירה הגיונית ואחרי כן הולך ומברם, מקיימם ומחזקם בראיות והוכחות, בדיוקים על כל אות ואות. באחת, הוא „מוציא דברי תורתו בפרטים", ובבירור הפרטים לא ייעף ולא ייגע מחוק כל דבור ודבור בראיות מוכיחות ומבריחות, מברר זמנים ומאיר עיני החכמים המעיינים.

„כניסת הכללים" ו„הוצאתם לפרטים" מטביעות חותמן על ספרי צונץ בכלל, ועל הספר „לקורות העתים והספרות" בפרט ונותנות להם צביון מופלא ותכונה מיוחדת. הספר הזה, ככל הספרים הגדולים של צונץ שהוציא אחריו, הוא בעל שתי פנים ושתי תבונות; מצד אחד הנהו ספר מחקרי והגיוני ומצד השני ספר שמושי[1]. המחקרי מכיל בקרבו הקדמות

---

[1]) על התכונה הכפולה הזאת אשר לספריו יעיר צונץ בעצמו, ובחתימת

והנחות, אשר נתקבלו לכללים מוסכמים גם מאת חכמי אומות העולם שלא השתחררו עוד מצרות עין בכבוד ישראל וחכמתו. חשיבותן של ההנחות והלמודים ההם אצל צונץ היא כן מצד עצמם וכן מצד דרכי ההטעמה (מאטיווירונג) בהסברה הגיונית ובטוב טעם וסגנון מלא דברי בלשון צחה ונמלצה, בסגנונו — של צונץ. החלק הזה הוא קנין־תורה שהקנה החכם לכל קוראי ספריו גם מהמשכילים בעם, לא כן הוא החלק השמושי שבספריו, הוא רק נחלת התורנים המעיינים, בחלק הזה הוא מאיר ומנהיר עיני חכמים וחוקרים בתולדות ישראל המפֹרָטת; ציוניו המה מורי דרך החקירה להמעיינים התוקעים עצמם לתורת התולדה הישראלית ורק הם יוכלו להכיר ולהוקיר ערך הציונים ומראי מקומות אלה. יש אשר בציון אחד, בחזוק לדבריו מדבור אחד בדבורי ההוספות, ברמז אחד לדברי אחד מבעלי אסופות הוא מפיץ אור חדש על מקצע גדול ונכבד בהספרות, הציונים ומראי המקומות מראים לדעת, כי באמת היה צונץ מן הסופרים שעליהם נאמר, „שהיו סופרים אותיות שבתורה", בבחינה ידועה נדמה ברמזיו וציוניו להגאון רבנו אליהו מווילנא, אשר בשנוי קל בגירסאות הש"ס, ברמז או במראה מקום וגם בתקון אות אחת הפיץ אור על מקצועות התורה, ובהיות הדבר הזה מסור רק ליחידים מעמיקים בחכמה נמצאו מעוטי־תורה שהיו מקילים ראשם בתורת הגר"א וברוב גירסאותיו, וכמו כן רק מעטים הם מאד החוקרים לדעת כוונת צונץ בציוניו מעניות דעתם או מעצלותם. — הציונים והשמות, ברור הזמנים וההלק הביבליוגרפי שבספרי צונץ אשר לפנינו עתה היו למאורות להאיר ולהורות דרכי החקירה התולדית לכל בעלי בינה לעתים בישראל וזה הוא עיקר תהלתו וחשיבותו.

ובכל זאת, לפי תכלית הספר הזה, לא נוכל לשים לפני קוראינו רק מקצת מן המקצת של החלק המחקרי אשר בספרו „לקורות העתים והספרות". תכנית הספר היא: ארבעה מאמרים גדולים: א), חכמי צרפת ואשכנז בימי הבינים, והם: בעלי תוספות, מפרשי המקרא, המדקדקים, הנקדנים ומחברי ספרי המוסר. ב), משוררי פרובינציאה. ג), קורות ישראל על האי סיציליה;

הקדמתו לספרו „לקורות העתים והספרות" יאמר: „כשם שהנני חפץ, אשר החכמה תמצא לה עובדים בעלי מלאכת מחשבת והוגי דעות ולא רק תאבי הערות, כן חפצי הוא אשר ספרי זה יהיה ספר מקרא להגות בו ולא לבד לספר שמושי לעיין בו רק לעת הצרך".

ד), ידיעת המטבעות. כל המאמרים האלה אינם התולדה בעצמה, כי אם הקדמותיה ומכשיריה; אך לפני כל מאמר תבוא הצעה לבאר שמחות הענין המדובר בו. כמובן, עיקרו של הספר הוא המאמר הראשון והגדול על דבר הכמי צרפת ואשכנז בימי הבינים. לא נתעכב הרבה על המבוא הגדול אשר להספר הזה; יען כל עיקרו הוא להוכיח: כי יש ספרות לישראל ויש תולדה להספרות הזאת. והתולדה הספרותית הזאת, אף שהיא חטיבה בפני עצמה, נושאיה הם לאם מיוחד ותורה מיוחדת, שרשיה — מימי קדם קדמתה, ונופיה נוטים — לימי הדורות האחרונים, ספרות־לאֻמית, אשר בכל תנובותיה מימי אלפי שנים עיבר חוט אחד חוק ומקשר את כל חלקיה, הנה היא בכל זאת חלק מהכלל וקשורה ואחוזה להספרות האנושית כלה: בההשכלה העתיקה אשר להעמים בני ראשית הגוים בימים מקדם, המצרים וההודים, הארמים והיונים; ממנה נכיר לדעת את הדך הרוח בצמיחת הברית החדשה, תורת נצרת המקורית בראשית מוצאה ממקור ישראל ודרכי התפשטותה והתפתחותה; הספרות הישראלית אחוזה וסבוכה היא גם בהעבודה המדעית אשר עבדו הוגי דעות יחידי הדורות בימי הבינים, היהדות לקחה חבל תמיד בכל פנות הרעיון הכללי, בכל מחשבות בני האדם ודרכי הגיונותיהם, במלחמות הדעות וריבות האמונות, בכל הצירים וההבלים אשר אחזו את המשפחה האנושית בעברה מתקופה להתקופה וממעמד למעמד. ובכן ספרות ישראל חטיבה בפני עצמה היא; עם שרש וגזע וענפים וסעיפים, ארגניזם שלם בכל אבריו וחלקיו, אך מתודע ומתגלה על פי חקי ההכמה הכללית, ומכשיר גם הוא מצדו את האנושית להכיר ולדעת את החכמה הכללית, שכל טובה היא, הכרת האנושית את עצמה. — באחת — אם הספרות הכללית היא הים הגדול, הנה ספרות היהדות היא אחד מנהרות איתן השופעים את מימיהם אל הים הזה; להשלים רעיונו זה מציע צונץ ברחבה וחקירה עמוקה את כל הזמנים אשר עברו על ספרות ישראל כאשר באה בנגיעה ביחס רחוק או קרוב בשתוף וסיוע להדעות או בנגוד להן, ובכן קשורות הן עם הֲלָךְ־רוח והשתלשלות הדעות של העמים נושאי ההשכלה הכללית; מבאר בפרטות באיזו תקופות ועל ידי מי באה ידיעת הספרות הישראלית למערכות בעלי המחקר אשר לאומות העולם. ולפי ענינגו בספר הזה, להביא רק דברי צונץ במה שנוגע לחכמת ישראל בשביל ישראל, אין לנו להאריך יותר בהצעת דברי המבוא הזה; והננו יוצאים עתה מפרק הראשון להשני בהמבוא הכללי, הפרק המדבר על חשיבות ספרות ישראל בהצטרפותה והתיחסותה להספרות הכללית, (דבר שאינו צריך לפנים לנו הקוראים.

העברים) אל המבוא העברי אשר להלק הראשון של הספר „לקירות חכמי צרפת ואשכנז בדורות ימי הבינים", וזאת היא תמצית דבריו:

„על ידי תקופת הבינים, המתחלת בחרבנה של „רומא העתיקה" ומסיימת במפלת „רומא החדשה" (התחלשות כח הכהן הגדול אבי הכנסיה הקתולית), נתחלקה תולדת המין האנושי ועמה גם תולדת המחשבות והדעות או הספרות לשלשה חלקים: התולדה הקדמוניה, תולדת ימי הבינים ותולדת העת החדשה. לפיה התפרד גם תולדת הספרות הישראלית ותהיה לשלשה ראשים: הקדמוניה או התקופה העברית וראשית הפגש רוח ישראל ברוחות העמים העתיקים — עמי יון ורומא; בתקופת דורות הבינים תשוב החכמה שנית לשבת באהלי יעקב ופניות הדורות ונטיותיהם במערכות ישראל נפעלות ממקומות שבתם בארצות עמי הדת המחמדית או בין העמים בעלי הדת הנוצרית; הזמן החדש, המה דורות האחרונים רוח חכמת יון מוספת לנשב בחוקה במושבות בני ישראל; ספרים מדברים בספרות ישראל בלשונות אירופה מתרבים והולכים ורוח העת החדשה הזאת תסבב פלגות בישראל, חלוקי דעות ופרוד בין האמונה וההשכלה, בין התורה ובין החיים".

„בפרק הזמן הראשון (התולדה הקדמוניה) תגיע כנסת ישראל לפרשת דרכים בימי הקיסר אדרינוס ואז היו ימי יצירת המדרש (מדרש הלכה והגדה) שאז היתה יצירתו ולדתו ואז קבל צורתו ותבניתו הידועה והמופלאה. המצרים המבדילים בין תקופה לתקופה בפרק הזמן הגדול הזה הם: אחרית מחציתו הראשונה היא אחרית מלחמות החשמונאים נגד היונים הסוריים ומרשיעי ברית מאחיהם; אחרית המחצה השניה של פרק הזמן הזה היא נצחון התורה הנוצרית על תורת האלילים והתפשטות התורה הזאת והתחזקות ממשלתה על רוב ארצות הישוב בימים ההם, והם ימי הדור העומד על הגבול בהתולדה הכללית בין העת הקדמוניה ובין דורות הבינים. ובכן העת הקדמוניה הזאת תפרד ותהיה לארבעה פרקים או זמנים. כמו כן יפרדו ימי הבינים בתולדת ישראל ויהיו גם כן לארבעה פרקי הזמן. פרק הזמן השני מתחיל למן העת אשר חכמת יון הקדומה נסבה והיתה להערבים על יד הסורים [1]). פרק הזמן השלישי מתחיל מן העת שבאה התורה והספרות לכנסת ישראל באירופה מישיבות בבל [2]). פרק הזמן הרביעי מתחיל מראשית העת שהחכמת

[1]) לאמר למן עת התחזקות ממשלת הכליפים לבית עבאס בש' 750 למספרם ובקרוב לזמן תקומת הקראים בדורות הגאונים.

[2]) במאה השמינית לאלף החמשי.

העמים העתיקים (יון ורומא) החלה לחדור אל מלומדי אירופה ולהגיה: כמעט את חשכת ימי הבינים. העת השלישית, פרק הזמן שלפני רבי משה בן מנחם, היא באמת הזמן שנוכל לקרא אותו בין הפרקים והוא הגבול החוצץ בין התקופות הישנות ובין הדורות האחרונים״.

„ובכן, בהספרות הישראלית שאחרי כתבי הקדש אשר תמנה מספר שנותיה אלפים ומאתים שנה הננו מוצאים אחד עשר פרקי הזמן, והם: הראשון, מאלכסנדר המוקדוני עד מלחמות החשמונאים או דורות מלכי יון (ממחצית הראשונה של המאה החמשית לאלף הרביעי למספרם עד ראשית המאה השביעית). השני, מהזמן האחרון הנ״ל עד מות אדרינוס קיסר (ג״א התק״ג). השלישי, מהזמן הנ״ל עד בטול הישיבות בארץ ישראל (קץ אמוראי ארץ ישראל או בטול הנשיאות) (ד״א קי״ה). הרביעי, מהזמן הנ״ל עד חתימת התלמוד ומות אחרוני האמוראים (ד״א ש״א). החמישי, מזמן הנ״ל עד הכליף הפלוסוף הארון אל־רשיד (מאחרית הזמן הנ״ל עד שנת ד״א תק״ל). הששי, מאחרית הזמן הנ״ל עד ראשית הפרחת החכמה בין היהודים בספרד הערבית (ד״א תש״ך). השביעי, מקץ הזמן הנ״ל עד אחרי מות רבנו משה בן מיימון (ד״א תתקס״ה). השמיני, מקץ הזמן הנ״ל עד גרוש ישראל מספרד ופורטוגליה (ה״א רנ״ב — נ״ז). התשיעי, מגלות ספרד עד מות היש״ר מקאנדיא [1]) מקץ הזמן הנ״ל עד שנת תט״ו. העשירי, מהשנה הנ״ל עד ימי ר׳ משה בן מנחם (תקט״ו). האחד עשר, מימי הדור של בן־מנחם עד הדור האחרון)״.

„בכל הזמנים האלה הננו רואים את חק ההשתלשלות השולט בכל תקופות התולדה הכללית. בהזמן הראשון היה ההגיון התורני, או שמירת דת מורשה והתפתחותם תכלית כל מחשבות טובי הדורות ההם ומשא נפשם, תוצאות העיון התורני הזה התאמת והתגשם בתורת החיים, בקיום המצות המעשיות על פי מָסֹרת החכמים. חקרי פקודי תורת ה׳, עשות מצות והגן עליהם היו ליסוד חיי הלאֹם והלך־רוחו. אז קם ונתהוה המדרש, אשר מראשית יצירתו נתחלק להעבודות העיוניות שתכליתן היא: קיום התורה, צרופה וברורה, ליסד את התלמוד (התורה שבע״פ) והמצוה. דעות עמי פרס ויון מצאו להן מסלות במחנה ישראל

---

[1]) מה שתפש צונץ את היש״ר מקאנדיא לנושא דגל הזמן אינו מובן, כי בכל חכמתו לא נכרה פעולתו על בני דורו; ובכל זאת גבול הזמן הזה מצומצם מאד, כי מתאים הוא לשנות ההרגות בפולניא וליטא (ת״ח—הט״ו) שאז הרבו יהודי־פולין לָבא למערב אירופה כידוע, והוא גם קרוב לזמן המהומות של שבתי צבי.

והשכלת העמים ההם נקלטה בחיי עם ישראל, והנוטים אחרי הדעות ההן: הצדוקים ומרשיעי ברית, התרחקו מעט מעט מהדעות המקוריות דעות הלאם הישראלי, ותהי המלחמה מבית ומחוץ לאמוני התורה ההולכים בנתיבות הנביאים והסופרים. בהתקופה הקדומה הזאת נראה, כי מקומות העבודה הרוחנית היו רק ירושלים ואלכסנדריא של מצרים, ומשמות האנשים נושאי דגל הזמן הזה נדע רק שלשה: אריסטובול, שמעון הצדיק ויהושע בן סירא. בהזמן השני: פעולת הספרות הלאמית מתחזקת וזה גם בהשפעת ההשכלה היונית, ממדרש התורה בבתי המדרש להלל ושמאי יצאה תורת ההלכה, המדרש העיוני, תולדת ההשתכלות, מתחלק לתורת הסוד ותורת המוסר, במקצתו נמצא בו נגיעה להפלוסופיה היונית האפלטונית; כתבי הקדש ותורת היהדות מוצאים דרכם להיונים; אך דבר צאת התורה הישראלית גם לרשות היונים נעשה על פי יסוד ועיקר הצורר בקרבו סכנה גדולה לתורת היהדות ולהלאם הישראלי. לכל היסודות האחרים שמהם נשקפה רעה לקיום היהדות לעם יהודה נלוְתָה גם הברית החדשה, ועד מהרה בלעה היא את היסודות האלה אל קרבה ואז היתה היא לבדה המתנגדת להיהדות וסותרת אותה. בהספרות שבימי התקופה הזאת לוקחים חבל גם היהודים שבסוריא ובבל; שמות האישים ראשי הדורות ההם ומטביעים חותמם עליהם הם: הלל הזקן, ידידיה האלכסנדרוני, יוסף בן מתתיהו (פלאוויוס) ורבי עקיבא."

„הזמן השלישי הוא עד ראיה לכל המכות הגדולות שהוכה הלאם הישראלי עד כדי להכחיד קיומו על ידי רומא. אך המכות אשר הוכה הלאם לא חלו בהתורה הישראלית. בדורות ההם נחרבו היכלי צֶיאוס־יופיטר, אך מקדש אלהי אברהם עמד על תלו, כי מקדש אלהי ישראל הוא — בלב בני ישראל. בלב אמוני העם נשמרה התורה שמירה מעולה, אבל לא נקפאה ולא נתאבנה כהעיר פומפייאי אשר נהפכה אז ותכס עליה הארץ. אך המלחמה אשר נלחמו בהיהדות האיתנים האלה השאירה אחריה רושם חזק מאד בתנובת רוחה. ההגיון הפלוסופי והשירה כמעט שנעדרו מכל וכל בתוצאות הספרות בימים ההם במשך ימי דורות רבים, ותחתם טפחו ורבו אז בבתי המדרש ובבתי הכנסת את המשנה, התלמוד וההגדה, וחיי הדת והכנסיה באו אז לידי התפתחות; האישים המטביעים חותם פעולתם על הזמן הזה הם: רבי מאיר, רבי יהודה הנשיא, רבי חייא, רבי יוחנן, רב (אבא אריכא) ושמואל ואמוראים אחרים, אשר מקומות מושבותם בארץ הצבי: הגליל, בסוריא ובערים שונות על יד הנהרות

פרת והדקל בבבל. בהזמן הרביעי (זמן אחרוני האמוראים) נחתם התלמוד ונקבעו סדרי הזמנים וקביעות החדשים והעבורים לכל תפוצות ישראל. אחדים מאבות הכנסיה הנוצרית מתחילים להדוש ולהגות בכתבי הקדש בלשון העברית, בכוונה למצוא בהם סיוע לתורתם ותשובות והשגות על היהדות. המרכז לדרישת התורה והעבודה הלאמית הוא ישיבת סורא בבבל, והאיש החשוב בכל אישי הזמן ההוא — רב אשי מסדר התלמוד הבבלי (מת בסורא בשנת ד״א קפ״ז). הסימנים המסמנים את הזמן החמישי (האחרונים שבאחרוני האמוראים, הסבוראים וראשוני הגאונים) הם: ההתעצמות לקיים את כל אשר השיגה הדרישה הדתית עד הנה וההתאמצות להכין תנובות הרוח לימים יבאו. ההלכה כבר באה לקץ עבודתה ותעמוד מלדת, אך מסרת המקרא שגשגה ותעש חיל בהמציאה את סימני הנקודות והטעמים, ההגדה התרחבה והתגדלה בדרשות בית הכנסת, בתרגומי התורה ויתר כתבי הקדש, בספרי המדרש וספרי הסוד. מלחמות הדעות התחדשו על ידי כחות מתנגדות להיהדות הרבנית שהגיחו אז מבטן העת: בצמיחת דת מחמד ובקרע הקראים, אך הרדיפות שרדפה קיסרית ביצנץ את היהודים עורו ליסוד ממלכה ישראלית בארץ הכוזרים. פעולת רוח ישראל עודה כלה בארצות המזרח ושמות האישים: רבי שמעון מקאירא, רב יהודאי גאון, ענן מיסד תורת הקראים, הם כלם בני ארצות הקדם״.

„בהזמן הששי, אחרי אשר יהודי ממלכות הערבים קלטו בקרבם את השכלת הערבים וְסִגְּלוּ להם גם את ידיעותיהם, נעור הפץ הדעת גם בלב יהודי ארצות הנוצרים ולראשונה בלב יהודי איטליה. הפלוסופיה הערבית (המישאביה והכאלם) הצמיחה כתות שונות בחיק תורת האיסלם, וכאשר חדרה הפלוסופיה הזאת לאהלי יעקב נולדו על ברכיה כתות־דתיות בין יהודי אסיה, אך הכתות ההן לא האריכו ימים ועוד מעט עברו חלפו ולא נשאר כל זכר למו; בהפלוסופיה השתמשו בעלי שתי המפלגות אשר רבו על דבר אמתת התורה המסורה או המקובלת. המחלוקת של הרבנים עם הקראים ע״ד הקבלה והמסרת, שנתערבו בה גם עניני חול לרגלי התגברות המעמד הרבושי והשלוה המדינית והאזרחית, היתה לסיוע גדול אל התהוות תורת העיקרים והיסודות בלמודי הדת, ממנה התפתחה הבינה במקרא ותורת הלשון העברית, ואז החלה התשוקה גם להעמיק בדרישת התלמוד לא לבד מצד חלק ההלכה ודעת פסקי הדינים לבדם, כי אם גם לדעת את הגיונו ולשונו וערכו בתולדות העתים. מלבד ההתעוררות לשכלול הספרות התורנית יעניק לנו הזמן הזה תנובות הספרות הישראלית בשדה הדעת: ידיעות

הטבע, חכמת הרפואה וחכמת התכונה (דעת הגרמים השמימים) ודעת גלילות הארץ. מרכז היהדות כלה, לבני עם אחד הנפוצים בשלשת חלקי העולם: אסיה, אירופה ואפריקה, היו אז הישיבות שבבבל, שם באו המכתבים והשאלות מכל תפוצות ישראל והנה היו למחוז חפץ הנוסעים והעוברים והשבים, אשר כתבו דברי מסעותיהם בספר. שמות האישים מראשי נושאי הפעולה הרוחנית בזמן הזה הם: אבן סהל (ד"א תרע"ה), בן אשר, רב סעדיה גאון, ר' יהודה אבן־קריש, רבי שבתי דונולו, יפת ורב חסדאי אבן שפרוט (ד"א תש"ך). ברב חסדאי אבן שפרוט מתחיל הזמן השביעי או תור הזהב בתולדות ישראל אשר בדורות הבינים. במדינות רבות, ביחוד בארצות ממשלת הכליפים הערבים נמצאו בין בני ישראל רבים העובדים עבודת החכמות המצוינות והנודעות בימים ההם, והמליצה העברית עלתה למרום קצה. המרכז הוא: ספרד הערבית ומוטות כנפיו מגיעים עד לארצות אפריקא הצפונית (למצרים וקאירוואן) ואסיה (המערבית), מדינת פרובינציאה (על פי תכונתה בצפונה של ספרד ובדרומה של צרפת) היתה הרַתּוק המחבר את הלך־רוח הערבי — רוח הפלוסופיה והחקר המדעי — עם הלך־רוח היהדות הלאמית אשר בין היהודים יושבי ארצות אדום באירופה התיכונה והמערבית (הגרמנית והצרפתית), ואל היהודים האלה נלוו היהודים יושבי ארצות יון (ממלכת ביצנץ). על ברכי הוכוחים והתשובות נגד דעות אריסטו והקראים מכחישי הקבלה והמסרת נולדו ספרי המחקר הדתי, ולרגלי התשובות נגד טענות שוטני ישראל מבני אדום וישמעאל ומעשיהם להצר את היהודים ולרדפם נולדה הספרות המליצית והשירית; ולהאישים אשר השפעתם החלה בזמן ההוא והיתה נמשכת והולכת על ההתפתחות המושכלת גם בדורות שאחרי בן ימנו: רבי אליעזר הקליר, חסאן בן חסאן מקורדובה[1], אשר און, חקר ותקן את העברונות וקביעית השנים והמועדים (בשנת ד"א של"ב), רבנו חננאל, רבנו גרשום מאור הגולה, רבי יהודה חיוג, רבי יונה מרינוס (אבול־וואליד מירואן אבן־גנאח), רבי שלמה בן גבירול, רבנו יצחק אלפסי, רב נתן בעל הערוך, רש"י, רבי יהודה הלוי,

---

[1]) על אדותיו עיין רבי אברהם בר חייא בספר העבור חלק ב' סימן ז' עמוד נ"ד; חלק ג' סימן ב' עמוד צ"ה וביסוד עולם לר' יצחק הישראלי ופירוש רבי עובדיה בר דוד להלכות קדוש החדש להרמב"ם. ועיין דברי ימי ישראל חלק ג' עמוד 366 הערה 3.

רבי אברהם אבן עזרא, רבנו תם (רבנו יעקב מרומרוג), רבי משה בן מיימון (הרמב״ם) ורבי יהודה החסיד״.

„בהזמן השמיני מקבלת ספרות ישראל את יניקתה מיצירותיה של הרוח הישראלית בהזמן שקדם לו, כפרות הזמן הזה מקבלת השפעתה מהספרות שטפחו ורבו אותה בני הזמנים הקודמים, אף כי מפעלות הספרות מתגלות עתה במקצועות מיוחדים, בענינים חלקיים ולא בכללות היהדות וספרותה; באירופה: עיקר מקום דרישת הספרות הישראלית הוא בספרד ופרובינציאה, ואחריהן: ארץ יון, צרפת, אשכנז, אנגליה וביהם; בהארצות מחוץ לאירופה נמצא עבודת החכמים בזמן הזה באלג׳יר, בקאירה (מצרים), באחלב (אלעפפא — ארם צובא) ודמשק. עניני הספרות הם: התורה האלהית, הפלוסופיה, חכמת הנסתר היא הקבלה (העיונית והמעשית), העסק בתורה (תורת הנגלה — ההלכה), הדרשה, תורת הלשון העברית, המליצה, התכונה והאיצטגנינות (האסטרולוגיה). — לא חסר אז לישראל דבר — אף לא — רדיפות והרגות, אשר הרסו את תנובות הספרות העתיקה ואבדו וההניקו את רגשות הספרות והרוח אשר החל להתעורר ולהתנער. הזמן התשיעי הוא — תקופת הגליות: גלות החל אשר בספרד ופורטוגליה, וגולה אחר גולה שגלתה כנסת ישראל באשכנז מעיר לעיר וממדינה למדינה ותהי גולה וסורה, נהדפה ונדחה מדחי אל דחי. הגליות ההן גרמו לכנסיות ישראל באותן הארצות ששם מצא היהודי הנודד לו מנוח בתוגרמה ובפולניה, להתרכז ולקלוט בקרבן את עבודת הספרות עד הנה. מלאכת הדפוס שנתחדשה אז הקילה מאד את קנין הספרים והקריאה בהם, וכה היתה התורה לקנין האומה ותרבה תשוקת הלמוד וההגיון בה; החכמות התנערו אז באירופה בהגיע תור התחיה (Renaissance) ואז התעורר חפץ הדעת את היהדות וספרותה גם בין בני אומות העולם. מלחמת רבים מהנוצרים נגד ממשלת הכהן הגדול-שברומא ושררתו הֵסַבָּה את הקנאה והשנאה הדתית מול פני אנשים אחרים והשביחה מעט קָט את שנאת האנשים האלה לבעלי הדת האלהית ונוחלי תורת אמת אֵם התורות של העמים הנאורים השביחה אך לא הכחידה. במלאכת הדפוס העברי וביחוד בדקדוק לשון עברית עבדו ביותר יהודי אשכנז [1]; אך בלמוד תורת ההלכה

[1]) כוונת צונץ לבטח על רבי אליה ליוויטא או ר׳ אליה בחור, וגם בבתי הדפוס לספרי עברית הקדומים בוויניצא היו המתעסקים יהודי אשכנז, אבל אין הדברים מדוייקים. במלאכת הדפוס פעלו יותר יהודי איטליה או הספרדים הגולים שנתישבו באיטליה, ועדים: בני משפחת אושקי ועוד יותר בני משפחת שונצינו ואחרים) וכן הדין בתורת הלשון העברית.

בסדר נאה וסברה ישרה ובתורת הדרשה בבית הכנסת הצטיינו אז יהודי תוגרמה [1]; העסק בהחכמות והדרישה בהן, היו אז רק נחלת יהודי ספרד ואיטליה או יושבי האי קריטא (קאנדיא); בפולניה היתה עבודת העיון להיהודים אשר שם רק ההגיון התלמודי, ורק בתלמוד שמו כל מעינם. במחצה השניה למאה הרביעית לאלף הששי מסתלקים המושלים־המשוררים האחרונים בלשון העברית [2]), ובעת אשר ההגיון המחקרי נדוק ונהתך בספרי הדרשות ותאבד חכמת הפלוסופיה מישראל, העיבה אז תורת הקבלה המעשית הנוסדת על הפריישות והנזירות, שנתגדלה ונתגברה ביחוד בארץ ישראל [3]), את רוחות בעלי התלמוד והעיון הספרותי עד כדי להחשיך את המאור שבתורה. חתימת הזמן הזה היא, השחיטות בפולין ואוקריינא (בשנות ת"ח—תט"ו). מקום חזון להתולדה הספרותית הן הארצות: מדינות אחרות באשכנז עם אמשטרדם בהולנדיה, איטליה התיכונה והצפונית, מדינת ביהם, ממלכת פולניה (עם ליטא), ממלכת תוגרמה, מדינות הברבריאה (אלגיר, מרוקה), מצרים, ארץ ישראל וסוריא".

„הזמן העשירי, הוא זמן הדלדול המוחלט לכנסיות ישראל אשר בפולניה ואשכנז, וגם בהולנדיה, באיטליא וארצות הקדם. בכל המדינות האלה נראה את רוח ישראל שוקע ויורד בהתקופה החשוכה הזאת; אך באותה העת נראה גם כן עולות ממחשכי העת הזאת תמונות יחידי הדור, שהתרוממו ברוחם על בני דורם: שפינוצה, רבי זלמן הענוי, ר' שבתי באַס, רבי דוד אפפענהיימער, רבי יחיאל היילפערין (בעל סדר הדורות). ורבי ישראל הלוי (רבי ישראל מזאמושטש בעל „נצח ישראל" וכו') [4]), אספו בר וזרעו זרע רב להצמיח פרי תהלה לדורות

---

[1]) והחשובים שביניהם היו גם כן יוצאי ספרד: רבנו יוסף קארו, המבי"ט, מהר"ל ן' חביב בתורת ההלכה, רבי משה אלמושנינו, רבי משה אלבלידה ורבי משה אלשיך בתורת הדרשה.

[2]) כוונתו לרבי ישראל מנגארה וגם כן אינו מדויק, כי אחריו בא רבי משה חיים לוצאטו בימי הזמן העשירי.

[3]) ע"י האר"י ותלמידיו וביחוד מהרח"ו.

[4]) בהאישים שמונה פה צונץ ונותן אותם לנושאי דעות הזמן לא עלה זווגו יפה, שפינוצה נגע בספרות ישראל רק בספרו טראקטאטוס טהעאלאגיקוס, שבזה פתח פתח לבקרת המקרא, בקרת עזה, אשר ספקות שלה חביבים עליה ביותר מִנֻּדָאות המסרה המסורה לכל העם, יתר השמות שיחשוב צונץ אינם בלי ספק בני זוג לשפינוצא, ועוד הפעם עלינו להעיר, כי אי אפשר לסופר מספר לנו דברי ימי תולדת הספרות, אשר יעבור על רבי משה חיים לוצאטו וישכחהו. הן אחד הוא הרמח"ל במשוררים וחוזה חזיונות מימי רבי יהודה הלוי עד הדור האחרון, דור הרמח"ל; כל שבחו של רבי דוד אפפענהיימער הוא רק בעשרו, כי מצאה ידו

הבאים. בשנת ה' אלפים תקט"ו החל הזמן האחרון — האחד עשר, זמנו של רבי משה בן מנחם, בראשית הזמן הזה היו עוד מליצי ישראל ודורשי משפטו, חובבי חכמת ישורון ודורשי משפט אדם גם לבני עם עולם העשוק והרצוץ מכל באי עולם, חסידי אומות העולם ניעמייאיר (Niemeyer) ופיסטלוצי, דאהם (Dohm) והארדינ־בערג, גריגואר (Grégoire) היהודי פריעדלאֶנדער היו אז עוד נערים. אך כבר נמצאו שני אנשים גדולי דעה והם התקשרו יחד ויחלו לכבוש דרך להשכלה והדרור, ושני האישים האלה הם הנוצרי גוטהולד אפרים לעססינג והיהודי רבי משה בן מנחם, ובחכמתם הדריכו את האנושית הכללית—ובכללה גם את הישראלית בדרכי חכמה ובהכרתם את תעודתם. ספרות ישראל תעל ממדרגה למדרגה ויותר ויותר תקח חבל בספרות כלל האנושית; באותו הזמן חקרו ודרשו, צרפו וברור גם את הדעות והמשטרים שהיו למכון (אינסטיטוציאן) היהדות, את מקוריה ואת תולדתה, וחכמת ישראל היתה לענף גדול בעץ הדעת של האנושית כלה".

זאת היא הצעתו של צונץ המעביר לפנינו בסקירה אחת את כל דורות ישראל לכל תקופותיהם ועתותיהם. לא נוכל לאמר, כי בכל דבריו וכלליו לא החטיא מטרת האמת. יש שנראהו שופט על פי נטית לבו והלך רוחו; גדול בעיניו יותר איש חכם שבחכמתו הוא צנא מלא ספרי, דורש רשומות ומרבה תלי תלין של סברות על כל קוץ וקוץ, מחכם הוגה דעות הגיוניות, וכבר העירונו בכמה מקומות בהספר הזה, שחלוקת העתים לתקופות וזמנים על פי סברא ואומדנא, שהננו מוצאים ביותר בצונץ ואחריו נמשכו יודעי בינה לעתים בישראל אחרים, היא ברובה סברות והחלטות בשקול הדעת וגם — סברת הכרם. — אך הנכבד לנו ביותר בהמבוא הזה הם דבריו בחתימת המאמר לאמר:

„הננו עומדים פה וממגדל הצופים של העת ההוה הננו צופים ומביטים, מתבוננים ושופטים על עתותי הזמנים הקדמונים, אך משפטנו איננו תמיד משפט צדק בלי נְטִיָּה מוקדמת למשפט השכל. בצאתנו פתאם מחשכת הבדידות והבערות לאור הדרור, למצער בחיי העיון והמחקר, היתה עלינו יד השברון ועינינו לא יכלו נשוא את אור החכמה אשר ראינו פתאם ונהיה למוכים בסנורים; בשעה שהננו צופים ומביטים על תולדת ספרותנו הקדמוניה, ספרים אחדים ומחבריהם חכמי לב

לרכוש לו אוצר ספרים עבריים וכ"י רבים מאד והוא בעצמו לא עשה מאומה להרבות תורה וחכמה בישראל.

והוגי דעות מושכים את לבנו אליהם בחבלי אהבה, כן לתכלית מחקריהם, וכן למקור מחשבותיהם ודעותיהם. בהִמָּשְׁכֵנו בחבלי אהבה אל הדעות ההן אשר לבנו ילך שבי לפניהן, הננו עתה במרוצתנו, ובחפזנו הננו פוסעים ורומסים ברגלינו על פרחי היהדות ונצניה. וכה נעבור ונלך קדימה והאמונה והאהבה תשארנה הרחק מאתנו — מאחרינו. תאֵבים אנחנו להתעכב ולהתמהמה, להתבונן ולהשתעשע בתקופות התולדה ובדברי ימי הזמנים והאנשים שדעתם קרובה אלינו, מפני שהם עבדו לא לתכלית קימת כי אם לתכלית עוברת, ומצד אחר לא נאבה לחפש ולחקור תקופות גדולות ושלמות, יען מה? יען כי אין אנו עוסקים בחקרי הדורות לדעת תורת העתים לשמה; כי אין אנו מבקשים לדעת את האנשים ועלילותיהם למען דעת אותם ומעשיהם, כי אם בחפץ ומחשבה תחלה למצוא בהם תועלת והנאה לעצמנו, כה לא נצא מידי שעבוד למשפטים מְעֻקָּלים ונהיה לעושי עולה נגד תוצאות העתות הקדמוניות, כהאויבים המלעיגים אשר בינינו וביניהם (בין בני אומות העולם). בכדי שנזכה בדין נגד אחד העומד להבחר לרב, נכונים אנחנו לוַהֵר על תשעה עשיריות של יהדותנו־קדמותנו [1]. חקר דעת העתים ודעת המשפט והצדק (לחתוך דין ההוֶה על פיה) לא יצאו לנו מדעת עת אחת מן העתים, מדעת תכונת דור אחד ותכונת ישראל במקום אחד ומדינה אחת, ולא עלילות איש אחד ומפעליו. לדעת משפט התולדה דרוש לדעת אותה כלה בכל דורותיה עתותיה ועלילותיה; תקופה גדולה שרגילים אנחנו להקל בכבודה ולבוז לה בלבנו, אולי היתה ליסוד החיים בזמננו ההוֶה, אך מפני שדרכי החיים ההם אינם נוחים לנו עתה, ואין רוח בעלי ההנאה שבינינו נוחה מהם, הנה מצאו להם. אלה הנמצאים עתה כבר מחוץ לתחום היהדות, טוב לפניהם לבזות את הדורות הקדמונים ההם להלעיב בהם ולהבזות את ספריהם".

בהדברים האלה הננו רואים את הגבול והמֵצַר, הגבול החוצץ בין רבי יום טוב ליפמאַנן צונץ ובין ראשי המתקנים־המהרסים. כבר הזכרנו, כי להם — התקפלה כל היהדות באמונות ודעות מופשטות אחדות הנאמרות מן השפה ולחוץ, ומצאה לה מדור רק בשלשים רבוא נפש בני ישראל יושבי מלכיות אשכנז בימים ההם; על כן הנקל היה

[1] הדברים הסתומים האלה רומזים בלי ספק על אחת המריבות והמחלוקות בימי רעש ומהומה של המתקנים, ואולי היו דברים אלה רמז למעשים שהיו אז בברעסלוי, ועל כן הרגיזו הדברים את גייגר וכתב מה שכתב, כמובא למעלה (צד 192).

להם לא רק לקצץ בנטיעות כי אם גם לעקור את השרשים ולנתק הקשר המקשר את כנסת ישראל האשכנזית מכל כנסיות ישראל. ומשש מאות רבוא אחיהם בארצות פזורי האומה במלכיות המזרח והמערב. לא כן צונץ, כלל הכנסיה הישראלית, כל תורתו וכל תולדתו של ישראל בכל העתים שעברו עליו היו לו קדש קדשים ודברו היה תמיד: „תורה וישראל": הריסת אחדות האומה היתה לו הריסת התורה ובטולה.

נשובה נא לאחרית דבריו במבואו לתולדות בעלי התוספות ורבני ישראל בצרפת ואשכנז במאות השנים האחרונות לדורות ימי הבינים:

„תולדת ישראל בהמחצית השניה לימי הבינים [1]) דורשת מאתנו להעמיק יותר בחקירתה, וביחוד דרושה מאד החקירה במפעלות חכמי ישראל התלמודיים באותן הארצות, שמעטה החקירה עליהם מפני שחוקרי העתים נתנו משפט הבכורה יותר לחקר השכלה של יהודי ספרד, כונתנו בזה על ספרי חכמי התורה בצרפת ואשכנז. חקירת הספרות יצירת הגיוני לב יהודי צרפת ואשכנז דרושה מאד לא לבד כי ממנה תצא לנו תורה שלמה לשפוט על הדור ההוה, תורת הנהגת הדת בהחיים, חיי התורה וחיי הכנסיה; כי אם עוד יותר לבקש ולמצוא בה את הסימנים המסמנים את תורת המשפטים אשר לעם ישראל ותולדת חכמת המשפטים בישראל העשירה מאד בגרגירי זהב יקרים ונחמדים לתורת המשפט הכללית. בהפרקים הבאים בספר הזה (לקורות העתים והספרות) רפצים הננו לעת עתה רק לאסוף ולכנוס, לסדר ולברר את החמר הרב אשר למ צע הזה בהספרות התולדית ולתת רק רמזים אחדים על דבר תכונת מפעלי החכמים ההם; הספר הזה יאסוף ויכנוס יעריך ויסדר מכסת הפעולה של חכמי צרפת ואשכנז: בעלי התוספות, מפרשי המקרא, המדקדקים, הנקדנים ומחברי ספרי המוסר. תעודת הספר תהיה להביא את הקורא לידי הכרה ודעת את הספרים היותר נכבדים של החכמים ההם ומעתיקיהם, להביא אותו לידי הבנה ברורה בנטות הרוח ודרכי המחשבות שלהם בדורות ימי הבינים וכו׳ וכו׳".

כל ההצעה הזאת היא, כאמור, המבוא הפרטי לחלק הספר המדבר על חכמי צרפת ואשכנז באחרית האלף החמישי ומאתים שנה הראשונות לששי והיא הפרשה הראשונה לחלקה ראשון של הספר, ואחרי

---

[1]) מדורו של רש"י ור"י אלפסי עד סמוך לגרוש ישראל מספרד, או (לפי חלוקתו של צונץ) הזמן השביעי והשמיני.

שהתקין הקורא את עצמו בפרוזדור הוא נכנס לטרקלין: פרק השני על דבר בעלי התוספות.

תקופת „בעלי התוספות" תהל כנגוהות מאפל וחשכת הצרות אשר מצאו את אבותינו בארצות צפון צרפת ומערבית דרומית אשכנז. פעולתם התגמודית גלויה וידועה לכל הוגי התלמוד, אך ערכם בהיסטוריה הישראלית, בֵּרור מעשיהם, שמותיהם וזמניהם, ובכלל דעת פרצוף פניהם של החכמים האלה עם מדותיהם ודעותיהם היתה עד צונץ פנה נסתרה בספר תולדת ישראל. בעלי התוספות הראשונים עם האחרונים האריכו ימים יותר ממאתים שנה ויותר: ממות רש"י (תתס"ה) עד אחרי מות הרא"ש, הר"ש מקינון, רבי ישעיה אחרון ורבי יצחק ב"ר משה מווינא (אור זרוע). אחרי אשר עשה רבנו שלמה היצחקי אזנים לתורת התלמוד וכבש הדרך לפני כל המעיינים, החלו חתניו ותלמידיו ובני בנותיו לעבור על פני התלמוד הבבלי בחקירה ובקרת עיונית: בנתוח הענינים, בישוב הסתירות, בהיקש ודמות ענין לענין ותהי בקרת התלמוד בחקר־ההלכה, כעין המשך מדרכי למוד האמוראים בעלי הגמרא כאשר הגו במשנה. כהאמוראים שמו בעלי התוספות [1]) לפניהם את תעודתם ליישר המעקשים בתירוצי הקושיות ובישובי הסתירות. בעלי התוספות, וביחוד הראשונים, מופלאים מאד בחריפות השכל ובנתוח הענינים בהגיון דק מן הדק עדי מצאם יסודי הענין וכללי הדינים אשר הם מבקשים, ולפעמים יְגֻלה על ידי זה צד שוה בשני ענינים רחוקים זה מזה לפום רהיטא, ושמועות רחוקות תֵעשינה קרובות. מובן מאליו, כי אי אפשר לנטות קו אחד על כל החכמים אשר חיו בזמנים שונים ובמקומות שונים במשך שנים רבות כאלה. להחוקר התלמודי וחוקר התולדי נכבד מאד לדעת זמן כל אחד מבעלי התוספות, מי היו רבותיו ומי חבריו, מי כתב לבדו „תוספות", ומי צרף רק חדושיו לחדושי בעלי האסופות, מה היתה פעולת כל אחד מהם בפנות הדת והלאם האחרות מחוץ לבית תלמודם ומה היו דעותיהם והליכותיהם בעניני הדת והמוסר. לכל זה לא שמו לב החכמים שעמדו לישראל עד צונץ. אמנם כן לפניו נסו כחם בפנה זאת רבי דוד קונפורטי בקורא הדורות ורבי יחיאל

---

[1]) אם השם תוספות פירושו: תוספות לפירוש הקונטרס (רש"י) או תוספות להגמרא כלומר התפתחית הלמוד התלמודי עיין דברי ימי ישראל חלק ד' 183—186, התורה והחיים ח"א צד 28 הערה 1. דור דור ודורשיו חלק ד' עמוד 336.

היילפערין בסדר הדורות¹), אך דבריהם סבוכים ומבולבלים ואי אפשר להציל מהם דבר ברור.

כדרך משנתו הברורה של צונץ הוא נותן לראשונה רשימה מן הראשונים (בזמן) לבעלי התוספות, התגיו של רש״י: רבי מאיר ב״ר שמואל מרמרוג (Rameru) (אביהם של הרשב״ם ורבנו תם) והריב״ן עד האחרונים: רבי שמשון מקינון והרא״ש ואחרים. בכלם יבאר, כפי מדת האפשרות, זמנם, מעשיהם, שמות רבותיהם וחבריהם ובכמה פעמים הובאו דבריהם בהתוספות השונות; ביחוד מפליא לעשות בהביאו על יד כל בעל התוספות רשימת הספרים המיוחדים שחבר מלבד התוספות שכתבו, בדרך הליכו הוא מעיר הערות נכבדות מאד להמעיינים, כן יעיר (עמוד 46) על זה, כי לפעמים מביאים התוספת את פירוש הקונטרס ואינם מכֻונים על פירוש רש״י, כי אם על דברי תלמידיו, וזה יוצא לנו מדברי התוספות במס׳ מגילה²).

ולא רשימה היא כמשמעה, כי אם תולדה קצרה מכל בעלי התוספות, ודבר גדול עשה לנו צונץ שברר את אלה בעלי התוספות שבעצמם כתבו חדושיהם, לאמר שחברו תוספות, ואלה שהובאו דבריהם בשמותיהם בחדושי התוספות הרבים מאד. ואמנם מלבד תוספות התלמוד על ל״ח מסכתות המצויות בידינו שרובם הן תוספות טוך ומעוטם תוספות שאנץ, ישנם כמה מיני תוספות שכתבו החכמים אחד אחד לבדו, או שאספו תלמידיהם והעתיקו אותם בקובצים מיוחדים, ומיני התוספות אלה עולים ליותר משבעים, והנכבדים שבקובצים אלה הם: תוספות איבורא (Evreux), תוספות רבי אליעזר מטוך Touquh; תוספות שאנץ מאת רבי שמשון בר אברהם; תוספות ישנים על מסכתות שונות, תוספות ר״י הזקן ורבי אלהנן בנו, תוספות שיטה, שהן לדעת צונץ תוספות רבנו פרץ ורבנו יחיאל מפריש; תוספות רי״ד (רבי ישעיה די טראני); תוספות רבי יהודה החסיד מפריש המכונה סיר ליאון; תוספות גליון, תוספות חיצוניות; תוספות רבנו יעקב מרומרוג (רבנו תם), תוספות הרא״ש או תוספי תוספות,

---

¹) הראשון לראשונים ששם לבו לברר סדר זמנים וסדרי הדורות של בעלי התוספות היה רבי שלמה לוריא (המהרש״ל בתשובותיו כי׳ כ״ט) ובזמנו של צונץ הראו כחם בהמקצע הביבליוגרפי הזה: שד״ל בספרו הליכות קדם, ובן־יעקב בספריו רבי האיכות וגדולי העניו והתועלת לכל החוקרים.

²) דה״מ ואדם מי קדוש.

תוספות מהר"ם מרוטנבורג, תוספות ספרדיות ותוספות איטלקיות, ועוד רבים עד שבעים ושלש. ומלבד כל החכמים הנזכרים בהתוספות האלה נמצאים רבים מהם בבני הדורות ההם שבאו זכרם וחדושיהם בס' „שיטה מקובצת" (או אסיפת גאונים) לרבי בצלאל אשכנזי, ששם נאספו ונקבצו כל חדושי גאוני העולם על כל התלמוד, אך לנו הגיעה ה„שיטה" הזאת רק על רוב המסכתות בתלמוד בבלי [1]. פה חשף צונץ את כח בקיאותו הנפלאה גם בספרי ההלכה וגם בספרים שהבקיאות בהן קשה מאד גם להשוקדים על תורת ההלכה: לברר כל מיני תוספות, על איזו מסכתות ואיזה פרקים במסכת ידועה באות ובאיזה תחסרנה, לברר כל איש ואיש מבעלי תוספות את כל המקומות שדבריהם מובאים לא לבד ב„תוספות התלמוד" כי אם גם בהרא"ש ותוספות הרא"ש, תוספות האלפסי, הנימוקי יוסף והר"ן, המרדכי והגהות מיימוני, ספר הישר לרבנו תם, הסמ"ג והסמ"ק, תלמידי רבנו יונה ועוד רבים מאד.

והנה יקשה מאד לתת גם ציור מבקיאותו ודיוקו של החכם הזה בעבודה ביבליוגרפית, אשר בלא זה מעטים הם המבינים ערכה, ולדוגמא קטנה נביא רק חתימת דבריו על בעלי התוספות והם דבריו על „פסקי תוספות":

„אחד מחכמי התלמוד באשכנז [2], בימי המאה השניה לאלף הששי, הוציא המסקנא להלכה מפלפולי התוספות ואת הפסקים המחֻדשים סדר על פי המסכתות וציוני הדפים. „פסקי תוספות" נעשו רק על שלשים ושש מסכתות, כי לא נמצא מהם על מסכתות נזיר ומעילה. „הפסקים" מסודרים למסכתות ולפרקים, עם מספרי הסדר

---

[1]) „בשיטה מקובצת" נמצאו רק דברים רבים מבעלי התוספות, אך המקבץ (רבי בצלאל אשכנזי תלמידו של הרדב"ז ורבי ישראל קורינאלי) כוון לאסוף אל הכורו גם שיטותיהם של חכמי ספרד וגם מקדמוני קדמוניהם כרבנו חננאל ור' יוסף הלוי אבן-מיגאש, ובהספר הזה נכללו גם רבים מדברי ה„תוספיות" השונות; השיטה מקובצת נמצא עד היום על מסכת ביצה (בסוף הספר נחלה ליהושע) קושטא תצ"א; כתובות, קושטא תצ"ח; נדרים, ברלין תר"ך; בבא בתרא ונזיר ליווארנו תקל"ד; עוד בבא בתרא, שאלוניקו תקנ"א; סוטה (בס' ברית יעקב), ליווארנו תק"ס; בבא קמא, וויניציאה תקכ"ב; בבא מציעא, אמשטרדם תפ"א; זבחים, בכורות וקצת מנחות (בספר מזבח כפרה), ליווארנו תק"ע והנשאר נמצאים עוד בכ"י (עיין אגרתו של רשז"ח האלבערשטאמם אשר נספחה לספר המפרש ואוה"ס עמוד 573.

[2]) יש אומרים שהרא"ש חבר פסקי תוספות, ויש אומרים שרבי יעקב נורטהויזן (נארדהויזען) עשה פסקי תוספות ועיין בספרי הביבליוגרפיה אוה"ס עמוד 491, קונטרס „דבורים עתיקים" ח"ב דף ט' ואחרים.

מכל מסכת ומסכת ובסך הכל עולה מספר כל „פסקי־התוספות" לחמשת אלפים תשע מאות שלשים ואחד „פסקים"; מזה במסכת ברכות וסדר מועד לבדם שני אלפים ותשעה; מסדר נשים ומסכת נדה — אלף שלש מאות תשעים ושמנה; מסדר נזיקין — אלף חמש מאות ושלשה; מסדר קדשים אלף ועשרים ואחד. בשמנת המסכתות: שבת, פסחים, גיטין, כתובות, חולין, בבא קמא, בבא מציעא, בבא בתרא, מסכתות שעניניהם המה מהמעשים התדירים בחיים (דיני ממונות ודיני הדת המעשית) נמצאים החצי מכל הפסקים. — והמה — הפסקים — נתקבלו להלכה שמורים כן למעשה עד היום [1]. לשון „הפסקים" קצרה מאד; יוצאים מן הכלל הזה הם רק „פסקי התוספות" שבאו בארוכה והם: בבבא בתרא סימן שנ"ז [2] בע"ז סימן ק"ח ואחרים מהפסקים במסכת מועד קטן. מלבד רש"י ועוד אחדים מגדולי המורים כנבדיו: ר"ת והרשב"ם, רבנו שמשון ורבנו יצחק משאנץ מוכירים רק לפעמים רחוקות שמות יתר בעלי התוספות, כמו: את רבי אברהם הלוי (יומא סי' ט"ו); ה"ר אברהם (ע"ז סי' ע"ט); ר' אליעזר הלוי (הראבי"ה) (מועד קטן סי' קמ"ו [3]); רבי מנחם (תמיד סי' ל"ד); הר"ר אושעיא (חולין סי' פ"ד [4]); ר' שלמה בן גרשון (מנחות סי' כ"ח); אך בכלל היו „הפסקים" מתנגדים לרוח בעלי התוספות [כי בזאת תבדל שיטת הרמב"ם משיטת בעלי התוספות הצרפתים: הראשון חשב תמיד ליישר דרך ההוראה הלכה למעשה, ולהאחרונים היו הדרישה והמשא ומתן התלמודי תכלית לעצמם]".

תרגמנו לפי הענין דברי צונץ אלה האחרונים (מלבד המוסגר בין שני חצאי מרובע שהוספנו ליתר באור), לתת מושג וציור להקוראים גם מדרך הדיוק של צונץ ומדתו להגיע כבבכרה את מרחבי הספרות התלמודית בכדי להוציא משפטו על המקצע או הפנה שהוא עוסק בהם, למצוא הסימנים והציונים המסמנים והמציינים את כל ספר ומחברו. הדבר שהוא לאבן נגף לכל המעיינים בספרי צונץ הנה הטעיות במספרים, שכנראה הנה טעיות הדפוס או ההעתקה. בים הגדול הזה

---

[1]) מהרש"ל על קדושין דף ה' עמוד ג' הוצאת ברלין.

[2]) כן הוא בצונץ (צור געשיכטע וכו' עמוד 60), אבל טעות ההעתקה או טעות הדפוס הוא וצריך להיות שע"ו בפרק גט פשוט בדיני ערבות על דבור התוספות (דף קע"ג עמוד ב') חסורי מיחסרא, והפסק הזה כולל בקרבו חמשה פסקים נכבדים מאד בדיני ערבות.

[3]) ג"כ ט"ס וצ"ל קמ"ד.

[4]) ג"כ ט"ס וצ"ל פ"ו.

המלא רבבות ציונים, נרשמים מראי מקומות רבים שלא במספר הנכון, בסימנים ודפים אחרים לפני הענין המבוקש או אחריו, דבר המוגיע מאד את המעיינים עדי תקצר נפשם בעמלם, ורק היודעים מכבר את הענין הדרוש ישיגו חפצם על ידי ספרי צונץ; על המגרעת הזאת עוד נשוב לדבר בהגיענו לשימת עין על יתר ספרי צונץ הגדולים והאחרונים.

אחרי אשר מלא צונץ את תעודתו אשר שם לפניו, להוכיח מה גדלה ורחבה העבודה התלמודית של חכמי צרפת ואשכנז בימי המאה התשיעית והעשירית לרביעי והראשונה לששית, יעבור (בסימן III עמוד 60) אל מפרשי המקרא שביניהם (וביחוד אלה שהיו בין ד׳ תש״ם ובין תתק״ס), ואלה יצאו ראשונה: מפרשי המקרא שמביא רש״י בפירושו על כתבי הקדש, אם בסתמות לאמר: „שמעתי״ אם בשמות מפורשים, כמו: רבי מכיר בן יהודה (אחיו של הרגמ״ה), רבי יוסף טוב עלם, רבי יהודה הדרשן; הפשטנים הגדולים רבי מנחם בן חלבו [1], בן אחיו רבי שמעון קרא וכו׳; וכן יתר החכמים מפרשי המקרא שמביא רש״י בפירושו על הש״ס, כהחכם הרופא רבי שבתי דונולו [2], חכמי הספרדים דונש ומנחם וכו׳. מענין זה יוצא צונץ לענין אחר, לבאר לשונות רש״י בכה״ק ובהש״ס, בהביאו פירושי הקודמים לו בהדבורים: מצאתי, לשון אחר דבר אחר, יש מפרשים, יש פותרים, אנשי הפתרון וכו׳. הפירושים שקבל (שמעתי, שמעתי מרבותי, כך קבלתי) או שדחה (אין הדבר מיושב עלי, לא יתכנו דבריו); דבורי ההסכמה (הגון הדבר, כשר לאמרו, והנאני וכו׳) והדבורים המניחים הענין בהסכמה שאינה החלטית (ויש לאמר, ויש לפתור וכו׳). כל אלה הלשונות השונות מצוינות במראי מקומות בש״ס וכתבי הקדש.

אחרי רש״י מאריך צונץ לדבר על רבינו יוסף ברבי שמעון קרא בן דורו של רש״י וצעיר ממנו, ובכ״ז מזכירו הראשון כמה פעמים, והפשטן הגדול הזה בענוה גדולה לא לקח לעצמו כבוד מפרש בפני עצמו בכדי שלא לפגום בכבוד רש״י, כי אם קבל עליו להעתיק פירושי רש״י ולהוסיף עליהם פירושים ובאורים להשלימם,

---

[1]) את הפשטן המופלא הזה, כאשר יעיר צונץ, מביא רש״י ז״ג פעמים בפירושו לנביאים ופעם אחת גם בגמרא סוטה ל״ה ע״ב וג״כ בפירוש על הפסוק גדן נכון וכו׳.

[2]) רש״י ערובין נ״ו ע״א.

ומרוב ענוה הוא מכנה את עצמו: „הלבלר", „הכותב", או „המעתיק"[1].
פירושי החכם הצרפתי הזה נמצאו בכתבי יד ברוב אוצרות הספרים אשר בערים הגדולות באירופה וצונץ נוטה קו על כל הכתבים, באיזו ביבליותיקה נמצא כ"י זה או כ"י אחר, ורושם בדיוק את כל המפרשים שנסתייעו בפירושיו והביאוהו או שנאותו לאורו ושכחו לקרוא אותו בשם. מדבר על הרשב"ם ורבי יוסף בכור שור ודרכי פירושיהם, וכה יבאר צונץ תולדות עשרים בעלי תוספות שהיו מטובי הפשטנים, ומהם הוא יוצא להחכמים התלמודיים שהיו גם מפרשי המקרא אחר שנת התק"ס (בימי המאה הי"ג למספרם) ובהחשובים שבהם: רבי יהודה החסיד מריגינשבורג ותלמידו רבי אלעזר מגרמייזא (ווירמייזא, ווארמס), מחבר שלשים ספרים, והמפורסם שביניהם: „ספר הרוקח". ומבאר את תכונת ספרי רבי אלעזר וטיבם. אחרי כן מפיץ אור על הפירושים (הקונטרסים) הרבים שעל כל התנ"ך או על ספרים אחדים שנתחברו בימי אחרוני בעלי התוספות; איפה ימצאו, מה הגיע עוד לנו ומה נאבד ברבות הימים. למפרשי המקרא ימנה צונץ את רבנו משה מקוצי בספרו סמ"ג (ספר מצות גדול), שנקרא גם כן ספר הדרשות שדרש הרב המוכיח הנ"ל בצרפת וצפון ספרד[2]. רבי נתן האופסיאלי Official וספרי הנצחון (הישן). בכלל מפרשי המקרא מביא צונץ גם כל באורי המקראות שנמצאו בתוספות על הגמרא[3]. ומזה הוא בא לפירוש התוספות שעל התורה, שנדפסו לראשונה בשם „דעת זקנים". מרשימת בעלי התוספות על התורה בהשוות אותם נגד אלה הנמצאים בהתוספות על התלמוד (רשימה גדולה ומדויקת) נדע, כי העוסקים בתלמוד היו גם כן בעלי מקרא. ברוב דברים יבאר עניני הספר „פענח רזא" לרבי יצחק בן יהודה הלוי, לא מפני חשיבות הספר הזה בפני עצמו, אלא מפני שממנו נדע פשר דבר על חכמים ומפרשים אחרים. ובזה נשלמו הדברים ע"ד מפרשי המקרא עד ה' אלפים ס' (1300).

ויאמר צונץ גם להוכיח, כי גם בהפנה הזאת, אשר עד הנה

---

[1]) על דבר הפשטן המופלא הזה בן דורו של רש"י ונושא כליו עיין בימעי נעמנים להר"א גייגר בההקדמה האשכנזית חקירה עמוקה ורבת הענין. בספר קובץ על יד לר"ל דוקעס ובהשחר שנה שלישית ורביעית שנדפסו שם פירושיו מאת ד"ר וואלף.

[2]) עיין דברי ימי ישראל חלק ה' ע' 66—67 בפנים ובהערות.

[3]) ראש השנה דף ג' עמוד א' וב', בהנ"ל י"א א', ט"ז א', י"ז א' וב', כ"ג א', כ"ו ב', תענית דף ג' עמוד א', ה' א', כ' א', — מסכת סוכה דף ה' ב', ל"א ב', נ"ב א'.

חשבו כי בה יפה רק כח הספרדים — בפנת חקר הלשון — הראו חכמי צרפת ואשכנז את ידם החזקה. אלה חוקרי הלשון, אשר הספרדים קראו להם מדקדקים, נקראו בפי חכמי צרפת בשם „נקדנים". בימי המאות האחרונים לאלף החמישי היו חכמי ישראל בצרפת וחכמי ספרד מוזרים ובלתי נודעים איש לאחיו, למרות קרבת המקום בין שתי הארצות. בסוף האלף הנזכר יקומו חכמי פרובינציאה בתור אנשי בינים ומביאים את חכמי שתי הארצות במשא ומתן בבחינה ידועה. הסבה היתה — בהפסק ההתחברות והמשא ומתן בכלל בין ארצות אדום ובין ארצות ישמעאל ובמעט שלא נמצאו עוברים ושבים מצרפת הנוצרית לספרד הערבית. מכל חכמי הלשון בספרד ידע רש"י ובני דורו רק את שמות שני חכמי ספרד הזקנים ממנו את מנחם בן סרוק ודונש בן לברט, ולא ידעו דבר מראשי חוקרי הלשון: ר' יהודה חיוג ור' יונה אבן־גנאח. על דונש הרבו להשיג ולהשיב: הראב"ע, ר' שלמה פרחון ורבנו תם (עיין להלן), אך בכל זאת חשוב הוא מאד לחכמי צרפת הראשונים: רש"י, ר' יוסף קרא והרשב"ם והאחרים, ומובא הוא כמה פעמים בתוספות (סוכה ל"א ע"ב ד"ה הירוק ככרתי ובכמה מקומות), מראשית המאה התשיעית לחמישי כבר ידעו חכמי ישראל בצרפת ידיעה שלמה את תורת הטעמים, ורש"י בפי' התורה ובפי' התלמוד ובמכתביו מרבה להביא כללי הדקדוק וגם דרכי שמוש הלשון (על מלת „בי" וע"ד „ה"א הידיעה" בשם הנסמך). אחרוני המדקדקים רבי אליה בחור ואחריו רבי זלמן הענויא אמרו לחבר ספר דקדוק על פי הכללים שבלל רש"י.

הראשון בחכמי צרפת שחבר ספר מיוחד בדקדוק הלשון, היה אבי הפלפול לאמתה של תורת ההלכה רבנו יעקב בר מאיר מרומרוג הנודע בשמו רבנו תם „במחברת ההכרעה" להכריע בין מנחם בן סרוק ובין דונש בן לברט בכל חלוקי הדעות שביניהם בכללי הלשון[1], גם חבר שיר על כללי הנגינות והטעמים בכ"י[2]. אך רבנו תם לא היה המדקדק האחד בין חכמי צרפת; וצונץ הולך ומונה ומעיר הערות יקרות על כל שם ושם ועל כל ספר וספר, ושמות המדקדקים וחוקרי הלשון אלה עולים קרוב לחמשים. בהיות

---

[1]) צונץ מציין הספר ככתב יד ונדפס אחרי כן ע"י פיליפובסקי לונדון תרי"א, ועיין מה שכתב על זה הר"א גייגר צייטשריפט חלק ה' מעמוד 418 ולהלן.

[2]) ונדפס גם כן אחרי כן ע"י הרב החכם האלבערשטאמם בישורון לקאבאק שנה ה' מעמוד קכ"ג בהערות.

יהודי צרפת ואשכנז חסידים תמימים ובוחרי דרך אמונה, הביאם להגיון בדקדוק הלשון הצורך הרתי לכתוב ספרי תורה על פי המסורה, להתפלל בהברת המלות כראוי, על כן היו רבים מהמדקדקים סופרי ספרי התורה, והנקדנים היו חוקרי הלשון. אז כאשר לא הביאו עוד את מלאכת הדפוס והספרים כלם ובכללם סדרי התפלות היו כתובים, היתה הנקדנות מלאכה גדולה, ובעלי המלאכה הזאת כיון שתקעו עצמם להתבונן על הכתב והמכתב באו לחקירת הלשון, ויש מהם שעלו ממדרגה למדרגה עד למעלת מושל־מליץ כרבי ברכיה הנקדן בן נטרונאי איש מדינת בורגונד בעל משלי שועלים שעוד יבא זכרו בספר הזה להלן.

בהתימו לדבר על מפעלות חכמי צרפת ואשכנז בתורת ההלכה, בינה במקרא ותורת לשון הקדש בא צונץ להפרשה האהובה לו ביותר והענין אשר לקח לבו ומשך אותו אחריו מיום עמדו על דעתו, והוא: תורת המדות והמוסר; בהלך־רוחו, בחזון לבו ובדרכי מחשבותיו הננו רואים צונץ נוטה אל המוסר במעשה ופועל, אל הדברים היוצאים ישר מן הלב ומתגשמים בהמעשים הטובים, יותר מאל המוסר השכלי והמדות שמוצאם מעבודת כח המחשבה, המחשבת למצוא דרך האשר להאדם וההצלחה האמתית בחיים — מקור תורת המדות לחכמי יון ורומא. כשנדרש צונץ להשיב תשובה בהצעת עניני הקהלה והעדה בישראל על פי התורה התלמודית, שם לנס על תשובתו (עיין למעלה עמוד 172) את המקרא שבקהלת: „האלהים עשה את האדם ישר והמה בקשו חשבונות רבים". את חשבון הנפש הישר, המוסר הנובע ממקור יראת שמים בלי התחכמות יתרה, מוסר נובע מלב מלא תמימות, אהבת הבורא ואהבת הבריות, מצא צונץ רק במורי המוסר שעמדו לישראל באחרית האלף החמישי וראשית הששי בצרפת ואשכנז.

נשובה נא להשקפת צונץ הכללית על עבודת רוח ישראל בעצם ימי הבינים (סוף האלף החמישי עד מאתים שנה לששי) בארצות צרפת ואשכנז:

„מפרשי המקרא ומורי ההלכה היו גם מדריכי העם בדרכי המוסר וטהרת המדות, תורת־החיים זאת תִּגָּלֶה לעינינו בהשירה הדתית ובתורת הדת המעשית. העז והטהר אשר ליסודי המוסר שלהם ותורת המדות שהנחילו לנו הדורות ההם נגלים לנו בחזיונות־לב הפייטנים אשר

חזו להם בנוח עליהם רוח השירה. את אשר היה להפייטנים לחזון לב, למעלה גדולה שלא ישיגו אותה רק גדולים ויחידים, המעלה העליונה הזאת שהיתה להם להגות לב לבדה מתלבשת במעשים מוכיחים היותה ומציאותה; למודי המוסר הכלולים בזמירותיו של רבי שמואל החסיד[1]. וזמירות בית הכנסת אחרים ויוצאים ברוב עז והתפעלות, יוצאים לפועל ומעשה בשאלות ותשובות של רבנו יהודה הכהן[2], רבי שלמה היצחקי, רבי יעקב בן מאיר בפסקי הריב״א (ר׳ יצחק ב״ר אברהם), רבי אליעזר הלוי, רבנו מאיר ב״ר ברוך (מהר״ם מרוטנברג), בכתבי רבי אליעזר ממיץ ורבי משה מקוצי. אך מורי ישראל בזמן ההוא לא אמרו די בפסקי הלכות ולמוד המוסר בתפלות וזמירות, לחבר דברים המכינים את לב האדם ומכשירים אותו לקבלת המוסר, כי אם חברו בעצמם ספרים להבין ולהכשיר את רוח האדם וליישר הלבבות ויחברו ספרי מוסר לתורת הדת והמדות. לפני שבעים שנה נקרה הדבר כי שלטה עינו של אחד מחכמי אומות העולם[3], באחד מספרי המוסר שנתחברו בימי הבינים (צוואת הרא״ש לבניו) ויקרא ברוב התפלאות לאמר: „קשה הוא להאמין, כי בימים ההם (המאה הארבע עשרה למספרם) נמצא בין הנוצרים למודי מוסר כאלה, שהורה היהודי הרב הזה (רבי אשר מטולידה) לבני עמו ודתו״.

ספרות המוסר הזאת נמצאת בתמונת פירוש על מסכת אבות או חלקים ממנה מפוזרים בספרי ההלכות והפירושים על המקרא כשהביא הענין את המחברים לנגוע בצד המוסרי שבמצות התורה, וגם בספרי מוסר מיוחדים. על פי תמונתם של ספרי מוסר אלה נראה מקצתם בתור צוואת הרבנים והחסידים לבניהם או לבני משפחתם אחריהם, או מתלבשים במשל ומליצה ופעם גם בספרים מיוחדים ללמודי המוסר והמדות. במקום הזה הולך צונץ ומונה ספרי המוסר שנתחברו בצרפת ואשכנז בין שנות ה״א י׳—ר״ן, מן רבי יעקב בר יקר רבו של רש״י ורבי אליעזר הגדול, רש״י בעצמו ובעלי

---

[1]) אביו של רבי יהודה החסיד. מדברי צונץ אלה נראה שמייחס את „שיר היחוד״ לרבי שמואל החסיד, אך הדעה הזאת נדחתה בדברי טעם ע״י גראֶטץ. עיין דברי ימי ישראל חלק ד׳ עמוד 293 הערה 5.

[2]) איני יודע לאיזה ר׳ יהודה הכהן מכוון צונץ: אם למחבר ספר הדינים הלא היה תלמידו של רגמ״ה והיה יותר ממאה שנה לפני ר׳ שמואל החסיד, ולא כתב שו״ת, ואולי הוא רבי יהודה בן משה הכהן אשר תשובותיו נמצאות בשו״ת מהר״ם מרוטנבורג ובאור זרוע הקטן סי׳ ק״ג ורכ״א.

[3]) הפרופיססור הירט Hirt, בספרו Bibliothek חלק 5.

התוספות, עד רבי אליעזר ממיץ בעל ספר היראים.
והנה לא להשיב את שמות הסופרים וספריהם באנו בזה, גם לא להכריע בין צונץ ובין גראֶטץ בדבר מחבר ספר חסידים אם הוא רבי יהודה החסיד (מסיר ליאון) מפארים (כדעת גראֶטץ) או ר׳ יהודה בן החסיד רבי שמואל מריגינשבורג (כדעת צונץ), או אם ספר הכבוד וספר חסידים שני ספרים הם או ספר אחד ¹), כוונתנו רק להביא דבריו ודעותיו ע״ד תורת המדות של חכמי צרפת ואשכנז בעצם השכבת הלילה הארוך, ליל ימי הבינים; מלמודי המוסר אלה יביא צונץ ראשי פרקים, ואנחנו נסתפק במקום הזה רק בפתגמים אחדים. רבנו אשר בן יחיאל (הרא״ש) בצואתו ²) יאמר: „שחוק וכעס מבלבלים רוחו של אדם; אל תשית זהב כסלך, כי זאת תחלת עבודה זרה; את דבורך תשקול במאזני צדק, תקל בעיניך הוצאת ממונך מהוצאת פיך; סוד אחר אל תגל, גם אם הדברים שידברו לפניך לא נאמרו על דרך סוד; אל תשים לבך להעולה יותר ממך, כי אם למי שהוא קטן ממך ומי שהוא תחתיך בעבודה וביראה; אל תהי קפדן לדבר מועט נגד שום אדם פן תלקט (תרבה עליך) שונאים על חנם; אל תהי להוט לדעת את הסתרים שבין אדם לחברו; אל תעשה בסתר דבר שתתבייש עליו בגלוי; אל תהשוב עון להאיש הבא להתנצל לפניך אם אמת ואם שקר״.
רבי ברכיה הנקדן בספרו משלי שועלים, היה אומר: „טוב מלא כף נחת בידיך ממלוא הפנים תקוה ביד זולתך; השררה בורחת מכל מבקש גדולה; גם את הטוב תקבל ואם מעט שים ידך עליו והאהזהו...ואל תבחר בתוחלת ממושכה, להרבות על הספק טובה וברכה״. המון כללים ולמודים למדות ומוסר יביא צונץ מספר הרוקח לרבי אלעזר מווירמייזא, אשר רק פתגמים אחדים נביא מהם: „אין עטרה כענוה; אין דבר טוב כשם טוב; אין זכות כמזכה את הרבים; אין קרבן כשברון לב (בטול היצר, התגברות על התאוה); אין אמונה — כהצנע לכת, אין לשנוא כגאות הלב; אין מחלוקת בלי פשע; אין אויב ושונא כהחשק והתאוה...עתה בני שמע בקולי...טהר עצמך מכל חטא, נהוג עצמך במדות תרומיות, אשרי זוכר אהבת צורו, מועך על יראתו, מואס הבלי עולם...כובש יצרו, — יוצרו נגדו תמיד,

¹) עיין דברי ימי ישראל חלק ד׳ עמוד 276 הערה 5.
²) צוואת הרא״ש סי׳ כ״ג, כ״ד, כ״ח–ל׳, מ״א, ע׳, צ״ה, נ״ט, פ״א, מ״ה, ט״ז, ס״ו.

בני הקשיבה לדברי: אל ישלט בך אל זר הוא יצרך הרע, אל תתן תפארת לעצמך; בקש שלום בין איש לרעהו; הוכח תוכח את עמיתך, אך הדריכהו בנחת לשם שמים". דברים רבים מביא צונץ מדברי המוכיח הגדול שעמד לישראל בסוף האלף החמישי הצרפתי רבנו משה מקוצי בעל ספר מצות גדול (הסמ"ג), ואנחנו נביא בזה רק דבריו [1]: „חלול השם, הוא תלמיד חכם שאינו נזהר במעשיו וגורם שאומרים עליו דופי. ואני דרשתי לגליות ישראל, כי המשקרים לגוים וגונבים מהם המה מחללי שם ה', כי גורמים שיאמרו הגוים אין תורה לישראל, הפך מן הכתוב: שארית ישראל לא יעשו עולה ולא ידברו כזב ולא יִמָּצא בפיהם לשון תרמית. בני ישראל צריכים להיות גדורים בתאוות החמר ולשמור את האמת שהיא חותמו של הקדוש ברוך הוא. כשתגיע עת הגאולה ישמחו כל העמים עמם ויאמרו: הן עם בחר לו יה הוא עם הצדק והאמת, אבל אם איש ישראל מְרַמֶּה את הנכרים הלא ישחקו העמים ויאמרו: השם בחר לו עם של רמאים וגנבים". בהגיע רבי משה מקוצי להמקרא: כי הוא הנותן לך כח לעשות חיל, יאמר: „מכאן אזהרה שלא יתגאה האדם במה שחננו הבורא יתברך, הן בממון, הן ביופי והן בחכמה, אלא יש לו להיות ענו ושפל ברך לפני אלהים ואנשים" [2]).

מכל ספרי המוסר והמדות שהגיעו לנו מעצם דורות הבינים באירופה התיכונה, אין ספר בכל הספרות העברית בהמקצוע הזה, שישא עליו חותם הזמן ההוא, בכל צבעו וצביונו, בכל אוריו וצלליו, סוף דבר מפוסם המיוחד אשר לימות הבינים, כ„ספר חסידים" לרבי יהודה החסיד מריגינשבורג (או לר"י החסיד מסיר ליאון מפארים" לדעת גראֶטץ). בשעה שמגיע החסיד המחבר לדבר על דרכי החיים, הננו רואים בעינינו את תמונת ימי הבינים בכל אשר ידע כל אחד ממשכילי הקוראים מבית ספרו, התמונה החקוקה וקבועה בלב כל יודע דרכי החיים בהעתים ההם: „ה„פרשים" הנלחמים בשביל הכבוד", „המוכרים עצמם למיתה כדי למצוא חן בעיני השרות". „ה„פרשים" העוברים ממקום למקום", „הכהנים בעלי קרחה" וכו'. סוף דבר, תמונת החיים במאה הי"ג והי"ד תחזינה עינינו, וגם את תמונת חיי היהודים בהעת החשוכה הזאת נראה, חיים אשר בכל היותם נעדרי האור והדרור, ישיבו נפשנו בקרני אור וזוהר האמונה

---

[1]) עיין דברי ימי ישראל חלק ה' עמוד 67.

[2]) כמ"ג לאוין סימן ב', בהג"ל עשין סימן ע"ג, עוד בהג"ל לאוין סי' ס"ד.

התמונה שאין בה שמץ דופי של קנאה. החסיד המחבר ספר חסידים הפליא להאיר מצפוני הנפש ולגלות כל מסתרי הרגשותיה, להוציא לאור מעומק הלב כל היקר והקדוש בתורת ישראל ובחיי כל אדם מישראל הנאמן לתורת חכמיו הקדמונים, על כן נעים ונחמד הוא הספר הזה לכל החוקרים אף להיותר חפשים בדעותיהם עם כל היותו מלא אמונות תפלות שהיו שליטות בימיו, כי סגנונו חביב ונחמד בפשיטותו, ומשליו ומליצותיו לקוחים ישר מחיי האיש הישראלי, ממנהגיו והשקפותיו, והם אהובים ונכנסים ללב שלומי אמוני ישראל. על כן לא יפלא אם בספר זה דבק לב צונץ בעל הספרים, ואותו שם יותר על נס מכל מחברי ספרי מוסר ביהודי אשכנז וצרפת. רק דברים אחדים מדברי ספר חסידים [1]) שבחר בהם צונץ נביא במקום הזה:

„אסור לגנוב דעת הבריות אפילו דעתו של גוי. הבושה והאמונה נצמדות כשתסתלק האחת תסתלק חברתה. אלה שמחרפים את הנכרים בשעת שאלת שלום והנכרי (שאינו מבין הלשון) סבור שאמר לו טובה חוטאים הם כי אין לך גניבת דעת גדולה מזו (הרי לפנינו תמונה שלמה מדרכי החיים בין בני אמונות שונות שרשומם ניכר גם בזמננו). אפילו מלה אחת של פיתוי וגניבת דעת אסור, אלא שפת אמת ורוח נכון ולב טהור מכל עָוֶל ועזות... אל תהי בז לדבור אחיך, גם בשהוא מדבר בגאוה דברים שאין הדעת סובלתן אל תמהר לתפוש אותו בדבריו, ואל תקנטר שום אדם ואפילו נכרים...

אם תרצה להתחבר עם אדם — שאל מי רעהו. משל לישראל מן הפרשים ההולכים למלחמה להראות גבורתם במצות אדוניהם, לא ינוסו מפני הרב ונפצעים ונהרגים, וכ"ז רק מן הכלימה, כי תחשב להם לכלימה אם ינוסו, אנחנו על אחת כמה וכמה, שיש לנו לסבול צרות ויסורים להשלים נפשותינו אף למות על מצות מלכנו; על כן ישראל ששומע שאומרים עליו שהוא נכרי מחויב לאמר: ישראל אני. אם הולך אדם בדרך ופגע באדם טעון משא... אפילו אם הטעון נכרי, יפסיע מן הדרך עד שיעבור הטעון, ומוטב לאדם שיהיה נדחה מפני חברו ואל יְדַחֶה חברו מפניו. יהודים ונוצרים שעושים תנאי ביניהם לעמוד אלה לאלה והנכרים עוזרים בכל לב, יעשו כן היהודים להנכרים, וע"ז כתיב לא תעמוד על דם רעך. אל יעשה אדם עול לנכרים,

---

[1]) ספר חסידים, ז', כ"ב, נ"א, ע"ג, פ', צ"ד, קי"ז, הק"א, תתרע"ד, תתרע"ו, תתרע"ח, תתר"פ, תתרפ"ו, תתשי"ד.

אלו דברים מורידים את האדם ואין הצלחה בנכסיו: המלוה ברבית יכלה ממונו, וכן כובשי שכר שכיר והעוברים על גזרת המס של המלכות... ממונם מנודה ונגזר עליו שילך לאבוד. ישראל ונכרי שהם יחדו והנכרי אומר: אני רוצה ללכת למקום פלוני ויש שם יהודים ואני ירא פן ירַמוּ אותי הַגד לי מי נאמן ומי אינו נאמן מחויב הישראל לאמר לו: אל יהי לך עסק עם פלוני ופלוני. כשם שאתה צריך להתנהג בנאמנות עם ישראל כך עם הנכרים, ואם יטעה הנכרי צריך להחזיר. אם אין לאדם רק מעט מוטב שיצטרך לבריות ממה שיקח ממון נכרים ויתחלל שם שמים על ידו, שיאמרו על היהודים כלם גנבים ורמאים. אם יאמר לך חכם נכרי או ישראל אכתוב לך קמיע לחן או שיתקבלו דבריך בפני השרים, אסור לשאת... מפני (שאסור) לבטוח בהבלים".

כל זה הוא המעט מן המעט שמביא צונץ מכמה וכמה ספרי מוסר, שצר לנו המקום בזה אף להזכירם, ויציע לנו תורה שלמה משיטת המוסר והמדות של חובת האדם בינו לבין קונו, בינו לבין חברו, יהודי או נכרי, ובינו לבין עצמו. כל אלה הדברים נאמרו בשעה שחשך הבערות כסה ארצות אירופה ואדם באדם שלט לרע לו, ומשפט אחר מלבד משפט האגרוף לא היה באירופה כלה, היהודים היו אז לבז ולמשסה בצרפת בתגרת מושל עריץ ואכזר פיליפפ היפה ובאשכנז בתגרת הפרשים אבירי חמס, דוכסים עריצים ושואפי בצע מעשקות, ודמי היהודים ורכושם היו הפקר.

נכבד מאד מאד בערכו המדעי ובטוב טעמו הוא המאמר הגדול החותם את חלק הספר „צור געשיכטע וכו'", המאמר הששי (עמוד 157) הָאופְיָה של התקופה (Charakteristik der Epoche), שאי אפשר לנו להת בזה גם תמציתו ונסתפק בדברים אחדים ממנו לאמר:

דברי הימים אשר לבני האדם נושאים עליהם רשומים של קֹצר דעתנו ושבלנו, או קֹצר כחנו המוסרי. כותבים הננו דברי ימי אלה האנשים, אשר עיננו לא תוכל נשוא את אורם וגם אלה האישים והעמים, אשר טבע העריצות ושרירות לב הנטוע בקרבנו לא יתננו להכיר צדקם וישרם. את חטאות הכנענים בני קרתגא נדע על פי כפורי מנצחיהם — הרומאים; את תועבות הלאֻמיים הקנאים, או כמו שיכנו אותם אחרים „הפריצים" בירושלים, נדע מפי יוסף בן מתתיהו שבוי הרומאים ואיש שלומם, ואת היהודים בפנים מעירות צחוק וקלסה הננו שומעים מאת פרופיסורים אשכנזים מעל מרומי הקתדרא. ואם בתולדת האדם בכללה נראה עַוָּת הדין כזה, הנה לא יִפָּלא אם קוראי הדורות מוציאים משפט ללא־צדק על תקופה ידועה או זמן שלם. ובכל אלה

משפט האמת מחייב אותנו, כי בחיי מין האדם כלו לא תמצא תקופה שלמה, שתהא כלה חייבת, עד כי נחשיב למותר לבקרה ולמצוא בה דברי חפץ. ובבחינה זאת נדמה כי יש לדרוש לשבח את הנסיון שאנחנו עושים בזה, להחיש זכרונות תקופה נשכחה בתולדות ספרות ישראל ולהוציא כאור צדקה ומשפטה.

זכרונות הספרות הישראלית ליהודי אירופה בימי הבינים מתחילים כמעט יותר מראשית המאה העשירית למספרם, או ממחצה השניה למאה השביעית לאלף החמישי. זכרונות הספרות הזאת ליהודי צרפת ואשכנז אינם קודמים לראשית ימי המאה האחת עשרה למספרם — ואם מכלל צרפת עלינו להוציא, על פי נטית ההשכלה הישראלית מאחרית האלף החמישי, גם את מדינת פרובינציאה (ששם היתה מנשבת רוח כנסת ישראל הספרדית), הננו מוצאים כי במשך תקופה בת חמש מאות שנה (ד״א תש״ס — ה״א ר״ס) לא מצא סופר דברי ימי ישראל בדורות הבינים הצרפתי[1]) רק שלשה שמות ראוים לשום שמם לזכרון בספר דתולדה: רש״י, רבנו תם (בתולדה מלאה דברי הבאי) ורבי פתחיה מריגינשבורג בעל „הסבובים״, יותר משלשה אלה לא מצא הסופר הזה שם חכם ישראלי ראוי להזכר בתולדת הספרות הישראלית. (במקום הזה יוסיף צונץ להזכיר שמות כופרים נוצרים שהזכירו הכמי ישראל בצרפת ואשכנז בדרך העברה או לא הזכירום כל עיקר). אך לא לבד סופרי אומות העולם לא הראו חבה יתרה לכנסת ישראל בימי הבינים אשר בצרפת ואשכנז, כי גם סופרי ישראל לא הראו לה פנים מאירות; כבת הדבר איננה, יען כי חכמי התורה והמוסר באשכנז וצרפת נכוו מחופתם של חכמי ספרד, ולזוהר חכמתם של בן־גבירול, ר׳ יהודה הלוי, אבן עזרא, הרמב״ם, הרמב״ן, הרד״ק והר״י אלבו הועם אורם של חכמי צרפת ואשכנז; לא כן הדבר. סופרי ישראל בזמנינו ממעטים בכפיר תולדות גדולי התורה אלה לסבת אי־רצון והעדר נטיה והפץ לב אל כל אשר יסודתו בעצם היהדות, אי־רצון והעדר חפץ לב זה הוא תולדת ההשכלה (ויותר נכון ההתמשכלות). זה נראה לי לעון ועלבון הולדתנו בשעת שכתבתי לראשונה „תולדות רש״י״, וגם החכמים בזמן האחרון ההלו להודות לי בזה. יהודי צרפת ואשכנז לא קבלו השפעתם והתעוררות לעבודה מושכלת מהערביים ועל כן היו

---

[1]) Deppin בספרו Les juifs dans le moyen âge בעמוד 113, 120, 161, 349.

מְפַנִּים את לבם לְטַפֵּחַ ולְרַבֵּה את פנות הספרות הישראלית: ממקור ישראל, ביסודות חיי רוח ישראל הלאמיים; בימים ההם היתה הדת ממלאה את כל חללה של החברה מלבד הענינים המתיחסים לצרכי חיי האדם, שהיו אז גם כן מעטים; הכהונה הרומאית הקיפה את כל דברי החיים של בני אירופה, וכמובן מלבד של היהודים היושבים באירופה. ובכן בתוך החברה אשר מחוץ למחיצת השפעתה של הכנסיה הרומאית, בחברת העם הישראלי אשר באירופה, התכנסו גם כן כל הכחות החיוניות, למקוה־מי־החיים האחד — להדת, כל הגיוני לב, כל המחשבות והרעיונות וכל ההרגשות וההתפעלות היו רק רגשי לב הדת, לאמר רק רגשי לב איש ישראל, התנגדות להנטיה הלאמית הקיצונה הננו רואים רק בכנסת ישראל אשר בדרום אירופה, וההתנגדות הזאת היא תוצאת ההשכלה הערבית־היוָנית. הכנסיה הנוצרית בימים ההם בטלה את היהודים וכאין ואפס נדמו לה וימודו לה היהודים כמדתה. ויבטלו בלבם כל העולם כלו מלבד עולמו של ישראל.

משרש אחד, משרש רגש דתי ולאמי, צמחו וגדלו שלשה עצים חזקי הגזע ורבי הענפים, שלשה עצים אשר ענפיהם ובדיהם אֲחֻזים עבותים יחדו והם: התורה המעשית, העבודה (שבלב — התפלה) וההכרה הדתית־המוסרית. שתי האחרונות היו לא לבד למכשירות את האדם לקנין השלמות כי אם גם נחשבו לתכלית בפני עצמן. בדבקות היהודי בדתו ערגה נפשו תמיד לשפוך שיחה לפני אלהים בבית הכנסת ושם מצא לו עז ועצמת־לב ונפש להחזיק מעמד בסערת החיים, ובההכרה או בחושו את רגשי הדת כונן לו וימצא לו פתרון לכל חזיונות החיים ומקריהם אשר מצאו אותו. בתנובת הספרות הישראלית בדורות הבינים היתה עבודת הרוח, עבודת התורה המעשית, תורת ההנהגה הדתית והמוסרית אשר להיהדות — המעשים; העבדה שבלב — התפלה היו הפנים ותכן החיים המוסריים בבית אלהים, וההכרה המוסרית היתה לחוש את הדת ולראות את יד אלהים בכל הליכות החיים. — בשלשה יסודות החיים אלה היתה ההלכה היסוד הראשון, מנהגי בית הכנסת היסוד השני ובאורי כתבי הקדש ופירושם על פי הדרך הזאת היסוד השלישי".

בהיסוד הראשון — באור הדת המעשית — ההלכה — יבאר צונץ את כל חלקיו ופרטיו. התורה הזאת למדה את ישראל את חובתו לאלהים ואדם, היא קדשה את המנהגים ודרכי החיים ותהי לבני העם אשר נגזל משפטם ונבדלו לרעה מכל האדם גם לספר תורת המדינה, ספר הדינין והמשפטים ומשטרי החברה, וההלכה, אשר זאת תעודתה:

למצוא פתרון לכל השאלות מתורה שבעל פה ומפרשיה, ההחלקה: א) לפירושים, מרביתם על ד׳ הסדרים שנושאם הענינים הנהוגים גם בזמן הזה ופעולת המפרשים הראשונים זאת נמשכת מאחרית המאה השמינית לאלף הרביעי עד ה״א ס׳. המפרש הראשון להש״ס היה, כנראה, רבי ליאון (רבי יהודה בן מאיר)[1]. ב) תוספות, שיטות נמוקים והערות להתלמוד מן ד״א תת״ע עד ה״א ק׳. ג) קובצים ולקוטים והגהות מימות רש״י (לקוטי הפרדס) עד אמצע המאה השניה לחמישי. ד) פסקים, תשובות, תקנות ודינים. מלבד הספרים שהם ענינים בפני עצמם ואינם נטפלים אל הספרים שקדמום, ומיוסדים על שיטה ידועה, כספר הסמ״ג לר״מ מקוצי על מצות עשה ומצות לא תעשה, והקיצור ממנו ספר מצות קטן להר״י מקורבייל, ספר המרדכי וכו׳.

מכאן (160) עד סוף החלק הזה מעביר צונץ לפנינו את כל מסכת עבודת הרוח של חכמי צרפת ואשכנז. אחרי סקירה ביבליוגרפית על ספרי ההלכה מן הפרדס של רש״י עד הטורים לרבי יעקב בן הרא״ש ואחרים וספרי השמוש מן הא״ב של רבי מכיר בן יהודה (ה״א תת״ם) עד ספר הבריתות להר״ש מקינון, השקפתו על המנהגים, אסף המחזורים, על פירושי התורה, התוספות, על ספרי החקירה והקבלה, הוא נותן לנו תמונת חיי אבותינו בימים הדם, תמונה מרהבת לב ונפש, התיחסות היהודים להנוצרים מכל המפלגות בארצות אנגליה, צרפת ואשכנז, ואלה האחרונים וחברי כהניהם ליהודים, חיי התורה והמשפחה, חיי החנוך והדת, איך ידע היהודי גם בימי עניו ומרודו לברוא לו עולם שכֻּלו שיר ומלא חֶדְוַת־יה גם בהיותו כקוץ מונד בעיני כל אבירי חמס וכהנים קַנָּאים; צונץ מוליך ומביא אותנו לבתי הַגֵּיהֵטו לראות שם את כל נעימות חיי המשפחה התם והטהר אשר שררו אז בכל בתי אבות בישראל, והפרשה הזאת מספרו היתה ליסודו של הספר „קורות החנוך" להחכם הרב גידעמאנן[2]. בדברו על השכלת היהודים במאה הי״ג והי״ד למספרם יודה צונץ, כי בכל שעמדו היהודים בצרפת ואשכנז על מעלה גבוהה בדעת והשכלה מוסרית מנוצרי הארצות האלה, כי כמעט כל היהודים ידעו קרוא וכתוב, ואמונתם היתה אמונה בדעת נפש, היו גבולות ההשכלה הזאת צרים ומצומצמים ביותר; ידיעותיהם היו מוגבלות בגבול הדת והלאמית וכל ידיעה אחרת מעבר

---

[1]) עיין דברי ימי ישראל חלק ג׳ עמוד 372.

[2]) הספר הזה יוצא עתה לאור בעברית בתרגומו של ידידי החכם הד״ר א״ש פריעדבערג ע״י חברת „אחיאסף".

לגבול הזה היתה מוורה להם; דעת גלילות הארץ (הגיאוגרפהיא) היתה אז עוד בראשית צמיחתה, ושדים ורוחות מלאו אז תבל ומלאה, את הים ואת היבשה. הוצרכו לשאול עוברי דרכים לדעת אם הנהר פרת שוטף ועובר מארץ ישראל לבבל או מבבל לארץ ישראל[1]), בחכמת המדידה ידעו רק היסודות הראשונים ולא באו רק לכלל הדעת, כי הכלל שכל אמתא ברבועא אמתא ותרי חומשא באלכסונא אינו מדויק[2]). חסרון הידיעות האלה היה נסבה גם לחסרון הבנה בכמה מקומות בתלמוד. אך חסרון ההשכלה המדעית לא יוכל להיות נחשב לחסרון באותה העת, אשר החשך כסה כל עמי אירופה ועריצות הכהנים ושרירות לב אבירי חמס רדו בהעמים וביותר נחתה ידם בהאומה הירודה שבאומות העולם. היהודי חי אז חיי הנצח, כל אשר לו נתן בעד נפשו הלאמית, המגרעות שדבקו בהיהודים התנחלו להם מאת העמים באירופה התיכונה, והיתרונות והמדות הטובות שהיו מני אז לטבע שני להעם הישראלי באו להם מהיותם אמוני התורה והלאם. בציָר־אמן הכם חרשים הוא גולל לפנינו צורת החיים המושכלים, חיי התלמוד והמעשה, בסוד הישיבות, דרכי המורים והליכות הבחורים; הנוך הנשים והשפעתן על הלך־רוח כל העם כלו; והולך ומונה את הנשים החסידות, אשר היו לאמות בישראל ואות ומופת בקרב עמן בהיותן אמונות לתורתן ומוסרות נפשן על התורה. כה נראה את תמונות החיים כצללים עוברים לפנינו מדור לדור עד עת הדלדול — עת הירידה להגיון התלמודי אחרי מות הרא"ש ובניו ואחרי גלות ישראל מצרפת בפעם האחרונה. בימי תקופה קצרה חזר ונעור כח התורה באונגריה ואויסטריה על ידי הפוסקים בעלי המנהגים (מהרי"ל, מהר"ר איסרלין בעל תרומת הדשן, מהר"י וייל, הר"י מברונא ואחרים). בזה ראוי להזכיר לשבח את „הפוסקים" שעמדו לישראל בצרפת ואשכנז (עמוד 192—196) ממחצה המאה השמינית לרביעי עד מחצית המאה השלישית לששי או מימי רבנו קלונימוס מלוקא עד אחרוני הגאונים

---

[1]) תוספות בכורות מ"ד ע"ב, ובאמת שם ישנה טעות גם בפשט דברי הגמרא בתענית מטרא במערבא סהדא רבה פרת, המדברים בהפשרת שלגים שעל הררי מול-הלבנון ויתר הרי סוריא לחוף הימני של פרת, וכמו כן ישנה טעות בדברי התוספות שם בפשט דברי הגמרא על „סולמי דפרת" (סוכה כ"ה) ודברי הגמרא נכוחים עפ"י ידיעת הגיאוגרפהיא ובעלי התוספות לא ידעו מזה ואכמ"ל.

[2]) עיין רש"י סוכה ח' ע"א, זבחים נ"ט ע"ב והר"ש משאנץ בפירושו לאהלות פרק י"ב משנה ז', ובכלאים פ"ה מ"ה מכחיש הר"ש בפירושו את דברי חכמי המדות.

באשכנז בהדור שלפני גלות ספרד רבי יעקב מרגלית ורבי יהודה מינץ ומהר״י קולן.

בזה תמה הַהַסְמָנָה Characteristik של הפנה היותר נכבדה בשלישת פנות חיי הדת והלאם אשר ליהודי צרפת ואשכנז בימי הבינים — הַסְמָנַת העבודה בפנת תורת המעשים — ההלכה, והמעשים או החיים בכל עצמת פעולתם — חיי המשפחה והצבור — ועוד אמר צונץ לְתָאֵר בספרו „לקורות העתים והספרות" את פעולת יהודי צרפת ואשכנז בהתקופה ההיא בתור מפרשי כתבי הקדש ודורשי הלשון.

ליהודי הארצות האלה באה הבינה במקרא בדרכים שונים, מימות רב סעדיה גאון התעורר החקר בכתבי הקדש על ידי טענות הקראים והנחיצות להשיב על טענותיהם ולהוכיח צדקת התורה המסורה. בימים ההם היתה צמיחת חכמת הדקדוק, אשר כבשה דרך להבינה במקרא על פי באור מסכים לפשטות הכתובים (Hermeneutik), כה נתחברו ה„פירושים" או ה„נמוקים" הראשונים על כתבי הקדש, והפשט השיג מעלה גדולה לעמוד בשורה אחת עם המדרש בפירושו של רש״י; בהפרשן הזה הננו רואים, כי בחשבון ודעת עזב פעם את הדרש מפני הפשט ופעם את הפשט מפני הדרש. בפירוש התורה, במקום שתורת ההלכה למעשה והבאור על פיה נראית כמסגת גבול הפשט הוא מתאמץ להמשיל את הדרש על הפשט, ובספרי הנביאים והמשוררים ובכלל במקום שהדרשה אך דורשת, הוא נושא פנים יותר להפשט ואומר: „הדרשה תדרש". כן משתמש רש״י בכל דרכי הבאור הנהוגים בישראל מדורות עולמים: דרכי באור ההלכה במקום אשר הדינים המקובלים ומסרת התולדה שמים מעצור להמבאר לבלי נטות מהדרך הַכבושה; דרכי באורי המדרש, בחפצו להביא את הדורשים בכתבי הקדש לידי השתכלות והתבוננות בחזיונות הזמן ההוֶה על פי התורה אשר נשמע מדברי ימי האומה בדורות קדומים; התרגומים והדקדוק היו לו למורי דרכי הבאור במקומות קשי ההבנה. גם בהמפרש, שהוא יותר בעל מדרש, ברבי טוביה ב״ר אליעזר [1])

[1]) בעל הספר או המדרש לקח טוב על התורה ותמש מגלות. מצונץ ועד היום נחשב המפרש הזה ליליד אשכנז, ספרו נכתב בעצם ימי ההרגות בגזרת תתנ״ו ובפרשת אמור יאמר: „ואני כותב להיות לזכרון מעשה שעשו קדושי עליון קהל מגנצא שמסרו נפשם ואת נשיהם ובניהם ביום אחד על קדוש שם אלהי ישראל בש׳ ד״א תתנ״ו לב״ע כשנתנו יד יושבי הארץ לעלות לרשת משכנות עליון". באמת נמצאים בלקח טוב מקומות רבים על פי הפשט והדקדוק, ורק במקראות שבדינים הוא שוקד ליישב דעת חז״ל ולהשיב על טענות הקראים. לדעת הרב החכם הר״ש באבער

הננו רואים כבר כח הפשט מתגבר, והכח הזה הולך ומתגבר ע"י נכדו של רש"י רבנו שמואל ב"ר מאיר (הרשב"ם), ע"י ר' מנחם בן חלבו, ר' יוסף קרא וכו'. — ככל אשר יראה לדעת גם גייגר בספרו „פרשנדתא". בעלי התוספות על המקרא הוסיפו לפרש את המקראות בדרך קרובה אל הפשט, אף כי שמרו מכל משמר את ההלכה וההגדה, המדקדקים והמפרשים הפשטנים נקראו אז „הפותרים" או „בעלי הפתרון". המובחר שבהפשטנים מבעלי התוספות היה רבי יוסף בכור שור, בסוף המאה העשירית לחמישי [1]), שנזכר גם פעמים רבות בעניני הלכה בתוספות שעל הש"ס. לעת קין האלף החמישי כבר נרגשה בבתי המדרש של חכמי צרפת השפעתו של אבן עזרא בפירושיו על כתבי הקדש, אך שיטת בעלי התוספת בחדושי התלמוד, כאשר עברה אל גבול באורי כתבי הקדש קלקלה פני הפשט, כי דרך אחרת לבקרת התלמוד על פי הסברות הדקות והפלפול הישר, ודרך אחרת לדרכי באור הכתובים, ומה שטוב ויפה להתלמוד — שהוא התורה המעשית — אינו עולה יפה לפירוש הכתובים ששם ישר ההבנה והמושכל הראשון והפשוט העיקר.

לחנם יצטער צונץ בספרו זה על כי הרמב"ם מגַנֶה מאד את חכמי צרפת ומזהיר את בנו לבלי קרוא בספריהם ומייחס להם דברים מגונים, כי כבר נתברר היום שכל המכתב הזה, אשר כנוהו בשם „מוסר נאה", הוא רק נאצה מגונה, ומזויף הוא מתהלתו ועד סופו [2]).

ראשוני המדקדקים בצרפת וגם ראשוני בעלי התוספות לא ידעו עוד דבר מפעולת המדקדקים חכמי הלשון בספרד הערבית. רק על ידי הראב"ע, ר' שלמה פרחון והרד"ק היו יהודי צרפת לדורשי תורת לשון עברית. כנודע החזיקו הצרפתים עד הנה בשיטת השרשים של שתי אותיות וגם של אות אחת. בימי המאה השניה לאלף הששי בטלו הנקדנים, והמעתיקים שקמו אחריהם, לא העמיקו בעצמם לדעת תורת הנקוד ועם זה יסודות הלשון, ויאמרו די רק בלכתם בעקבות הנקדנים הראשונים שהיו מוחזקים לגדולים ומומחים. מני אז הלכה

במבוא הגדול אשר למדרש לקח טוב לא היה רבי טוביה יליד אשכנז, כי אם מארצות יון וממדינת בולגריא.

[1]) עליו ידבר גם גייגר בפרשנדתא. ספרו בביאורי התורה בשם חדושי תורה נמצא בביבליותי"ה אשר ברעזדען.

[2]) הוכחות ברורות על הזיוף הזה לייחס כתב-פלסתר להרמב"ם נמצאות בד"י ה"ד ציון י"א ובהערתי שם ובחדשים גם ישנים להת' הרכבי שם עמוד 59, 60.

דעת הלשון העברית ודעת כתבי הקדיש הלוך וחסור. עוד מעט וגזרות והרגות לרגלי המגפה השחורה שתו קציר על כל תנובות הספרות מלבד תורת ההלכה למעשה.

כדרכו של צונץ להשלים כל חקירותיו מכל הצדדים לבלי השאר גם עוללות חשב לו לחובה להקדיש דפים אחדים גם לעבודת המעתיקים שעמדו לישראל בימי הבינים. ובאמרנו „מעתיקים" אין כוונתנו למעתיקים או מתרגמים מלשון אל לשון, כי אם לבלרים כותבים בכתיבה תמה את ספרי התלמוד ונושאי כליו, כתבי הקדש ומפרשיהם. ואל תהי העבודה הזאת קלה בעינינו בני הדורות הרואים בעיניהם אלפי אלפים גליונות כתבי העתים נדפסים פעמים ושלש ביום. כמעט שיקשה לנו, הנזונים במזון הנפש ממלאכת הדפוס, לצייר גם בדמיוננו את העבודה הרבה והעצומה הזאת לכתוב אלפי ספרים משם אחד ומאות אלפים משמות שונים ולהפיצם בישראל. ובכל זאת היו ספרי הש"ס מצוים בישראל שבצרפת, עד כי בשרפת התלמוד בשנת ה"א ד׳ נשרפו אלפי ספרי התלמוד בחוצות פארים (כ"ד קרונות מלאים ספרים), גם היו הספרים מתפשטים על פני ארצות רחוקות בימים מועטים לפי הערך ובאותה העת אשר ההתחברות גם בין הארצות הקרובות זו לזו היתה רפויה מאד. הרמב"ם כתב ספרו הגדול משנה תורה במצרים ובשנים מועטות מאד היה הספר לקנין כל בעלי תורה גם בפרובינציאה. עשירי ישראל היו חושבים להם לחובה לפזר הון עצום לסופרים על כתיבת ספרי התלמוד, כידוע לנו מהשבחים שהיו משבחים בהם את קדמוני החכמים רבי חסדאי אבן שפרוט ורבי שמואל הנגיד. — צונץ מונה שמות המעתיקים קרוב למאה וחמשים בימי המאה הראשונה והשניה לששי ופורט שמם ושם אבותיהם וזמן פעולתם, למען שים זכר לפעולתם, כי בהמון הספרים שכתבו זכו לקיים את התורה בישראל. ובדרך הלוכו מעורר צונץ זכרונות נכבדים מאד להתולדה הישראלית, זכרונות הקשורים בחיי המעתיקים, אשר רבים מהם היו גם חכמים וסופרים ורבים מהם נשרפו ונשחטו על קדוש השם במסעי הצלב האחרונים או בהרגות המגפה השחורה

דבר חפץ הוא גם לנו לדעת מחיר הספרים הכתובים בימים ההם בלשון העברית. גם על זה פקח צונץ עינינו, כי מזה תצא לנו תורה לדעת עד כמה היו הספרים חביבים על העם, ויניע את אלפי הספרים ככברה וימצא כתוב לאמר: „בראשית המאה העשירית לחמישי היה מחיר חמשה חומשי תורה בלי נקודות מארק אחד (והמארק היה אז משקלו שמנה אונקיא שהם שש עשרה לאָטה כסף זקוק); חומש עם

מסרה ונקוד — 3 מארק; על משכון חוברת אחת של „סליחות" היו מלוים ארבעים שיללינג". בסוף אחד מספרי הפסקים של רבנו ישעיה הראשון מטראני (באיטליה) כתוב לאמר: „אני דוד בן הרב רבנא ישעיה זצוק"ל מודה ביום זה שהוא ב' בשבת ששי לחדש אב שנת חמשת אלפים ל"ב לבריאת העולם שקבלתי מידי רבי יצחק בר רבי שבתי מעיר קפואה שלש אונקיות זהב (כל לאָטה) וכו'".

בשנת ה"א קמ"ג היו משלמים בעד מורה נבוכים להרמב"ם תשעה דוקאטים זהב. שנים אחדות אחרי כן (קמ"ט) היו משלמים באיטליה בעד ספרי הנביאים שלשים דוקאטים זהב. בתשובות הרשב"ש תקצ"ה הננו מוצאים, כי בעלי חובות מכרו בשומת דין מטלטלים על הלוה וקבלו במכירה בהכרזה (אויקציאן) בעד חומש ויקרא במדבר דברים עם תפלות לכל המועדים מקצתן כתובות על קלף ומקצתן על ניר ארבעה דינרי זהב, ספרי נביאים — שמנה וחצי דינרי זהב.

צונץ מרבה להביא מספרים אלה וחותם בדבריו לאמר: התורה והחכמה היו יקרים לאבותינו אך מצויים להם, הם עסקו בה מתוך הדחק ואנחנו מבטלים אותה מתוך הָרְוָחָה. אם היום מצויים לנו הספרים ובמחיר זול מאד, עלינו להחריש מהזיות אבותינו וגם לעבור בשתיקה על האמונות התפלות וההבליות ששלטו אז, ורק להזכיר שמם באהבה וחבה והכרת טובה, שהנחילו לנו התורה והחכמה והצילו הספרים מידי הכליון, ליהודי אשכנז בדורות האחרונים לימי הבינים יאתה ההלה כי העמידו מקרבם מסדרי אותיות ומדפיסים לבתי הדפוס לספרי ישראל בפורטוגליה, בספרד, באיטליה ובקונסטנטינה, הם המציאו לבתי הדפוס את כתבי היד והם היו המעולים שבמגיהים. קץ דורות ימי הבינים הגיע לעת קץ המאה החמש עשרה למספרם, אך עוד לא בא הקץ לצרות העם הישראלי ועניו ומרודיו בארצות אויביו. בעשרת השנים האחרונות למאה ההיא גלו ישראל מספרד ופורטוגליה, מסיציליה, אויסטריה, שילזיה ונירנברג, אימה חשכה נפלה אז על היהודים המפוזרים במלכיות אשכנז ויחכו לשנת ר"ס, כי אז יבא המשיח ויביא גאולה להעם הנדף והנרדף...

עד הנה שמנו לפני קוראינו תמצית הספר „לקורות העתים והספרות" בחלקיו העקריים. נעביר נא לפנינו בסקירה אחת את יתר חלקיו. והחלקים האלה, בהיותם רובם מסוג מאמרי השמוש,

לא נתנו לא להתקצר ולא להוציא מהם את תמציתם על כן נסתפק כמעט בקריאת שמותם:

החלק השלישי, ביבליוגרפיה יפרד לחמש פרשיות: הפרשה הראשונה: ברורי סדרי הזמנים. רבים מבני המון המשכילים קוראי הספרים בתולדות ישראל מתפלאים ומשתוממים על הערבוביא בסדר הזמנים; יש שנמצא מחלוקת בין בעלי בינה לעתים על דבר אנשים ומאורעות במאות שנים בהקדם או באחור. אך המתפלאים האלה מעידים על עצמם, כי לא קראו ולא שנו את תולדות העמים אשר בקרבם ישבו. תולדות עמי הסלבים וביחוד הרוסים והפולנים, ההיסטוריה המדוייקת והברורה אשר להם תמנה שנותיה לכל היותר תשע מאות שנה ותולדות ספרותם לא יותר מארבע מאות שנה, ובכל אלה רבו שם הספקות יותר ויותר, ולא רק בהעת הקדמוניה שלהם כי אם גם בדברי המאורעות בהתקופה החדשה, והם עמים יושבים על אדמתם, והיו לפנים, ויש שהֵנָם גם היום, עמים בעלי כח וגבורה, בעלי עז ומשרה מדינית; ומה נאמר לתולדתנו — תורתנו, אשר תמנה מספר שנותיה קרוב לארבעת אלפים שנה, והיא ברובה תולדות המחשבות — והצרות, תולדות העם, אשר בחזק יד נעקר ממקום גדולו ועל פני כל הארצות נפוצו המוניו. בהספרות הישראלית נמצאות רשימות הזמנים; הספרים עשו דרכם לארבע רוחות העולם והמעתיקים (לפני המצאת הדפוס) היו אנשים רחוקים זה מזה בהליכותיהם ולשונותיהם, ויש שבשגגה או בזדון החליפו הזמנים ושבשו מספרי השנים והחדשים בהעתיקם את כתבי היד. הזמנים מתבררים יותר אחרי המצאת הדפוס. צונץ מברר זמני הספרים ומחבריהם וגם זמני המאורעות ופותר שבעים ושלש שאלות בפנה זאת. ובפתרון השאלות יש שנקבע הלכה כמותו ויש שחכמי הבקרת ההיסטורית סתרו את דבריו, יען כי נגלו להם מקורים אחרים אשר לא היו לעיני זקן החכמים, הפרשה הזאת מחזקת שש עשרה עמודים.

הפרשה השניה: בתי אוצר הספרים והרשימות. לפני המצאת הדפוס כמעט שלא היו ביבליתיוקיות בעולם, ובכל זאת עלינו להחליט כי בארצות שבטי הרומנים — הגרמנים (איטליה, צרפת ואשכנז) היו היהודים בעלי ספרים רבים יותר מהנוצרים. הם היו נושאי השכלה עתיקה ועומדים בהתחברות עם בני עמם בספרד הערבית (אנדלוסיה) ששם נמצאו ספרים רבים, והם היו המחויבים בחובת הדת להיות יודעי ספר ובעלי לשון וכתב, על כן היתה עבודת ההעתקה מכתב לכתב או הלבלרות עבודה המחיה את בעליה. בימי המאה

השניה והשלישית לששי התגברה התשוקה לאסוף ולכנוס את ספרי עברית, אך אז כבר תקפו הצרות בכל ארצות אירופה המערבית והתיכונה, ודמי ישראל נשפכו כמים מן קשטיליה בדרום ועד שיליזיה וגבולות פולניה בצפון. שנים מועטות אחרי הגלות בדפוס ספרי ישראל (רל״ה) פרצו הגזרות והגרושים מספרד, פורטוגליה, סיציליה, ניאפול וגולה אחר גולה הָגְלְתָה כנסת ישראל העניה והסוערה אשר במלכיות אשכנז, מעיר לעיר וממדינה למדינה. אז היו למשיסה אוצרות הספרים הרבים, האוניבֿירסיטה בהיידעלבערג בזזה לה את ספרי היהודים אשר הגלו מן העיר בשנת 1391 = ה״א קנ״א, אך אחרי כן שבו ומכרו את הספרים והשאירו רק אֶכסמפליאר אחד מכל ספרי התלמוד. בימי הגרוש בפורטוגאליה לקחו ספרי היהודים וישימום באוצר ספרי הממלכה בליסבונה. רבי יוסף הכהן בעמק הבכא (עמוד 86) יספר: „אני יוסף הכהן ראיתי ספר משחת מראהו מאשר החביאו אותם בבורות עד עבור הזעם מעליהם בימים הרעים (בימי פּרא וויצינצו, הכהן הדומיניקי). המקובל רבי יהודה החיט נתן כופר פדיון נפשו מאתים ספרים. בימי הגלות והגרושים נאבדו כתבי יד רבים מאד, יש משערים כי רב מספר כתבי יד שנאבדו מאשר שנדפסו, צונץ הולך ומונה שמות כל חובבי הספרות, אשר היו אוספים וכונסים ספרי עברית לאוצרותיהם מימות התקופה הספרדית. מרבי יהודה אבן תבון אבי המעתיקים „התיבונים״ עד ראשוני „המשכילים״ חובבי הספרים והספרות שבישראל בימות הבינים באיטליה. הרשומים הראשונים לאוצרות הספרים הננו מוצאים ב„מחברותיו״ של עמנואל. ככל התחלות ההשכלה הישראלית בימים ההם שיצאו מאיטליה, כן היו גם בדבר הזה יהודי איטליה למופת לאחיהם ביתר מדינות אירופה. מימי המצאת הדפוס מתרבים אוצרות הספרים באיטליה (אצל רבי עזריה מן הארומים), בקונסטנטינופול, על אי קנדיא (אצל בני משפחת דיל־מידיגו וביחוד הישי״ר מקנדיא), באמשטרדם (אוצר רבי מנשה בן ישראל ואוצרו של ר׳ משה רפאל די אגולאר); מכל אוצרות הספרים גדול ונכבד מאד היה אוצרו של הרב הגאון רבי דוד אופינהיים האב״ד בפראג, אשר קבל בירושה מדודו רבי שמואל אופינהיים הקבלן והשלחני של הקיסר בווינא. על אוצר הספרים הגדול הזה שנתגלגל ויצא ובא לבעלים שונים, עד אשר קם למקנה להביבליותיקה הבודליאנית באוכספורד היה צונץ מצטער כל ימיו והיה קורא מנהמת לבו: נחלתנו נהפכה לזרים! ובאמת לא היה כדוגמתו עוד אוצר ספרים לישראל. לתכונת בית האוצר הזה מקדיש צונץ כמה וכמה עמודים והוא ענין גדול

ונכבד לחוקרי התולדה הספרותית ולאוהבי ספרים בכלל. שני לו במעלה הוא אוצרו של רבי חיים (היימאנן) מיכאל בהאמבורג, אשר זה שמה של הרשימה שלו „אוצרות חיים״. מלבד רשימת אוצרות הספרים ובאור ענינם ותכניתם רושם צונץ שמות כל דורשי רשימות הביבליוגרפיים, מרשימות הראשונות אחרי המצאת הדפוס עד רבי מנשה בן ישראל ורבי שבתי בס (שפתי ישנים), הביבליוגרפיים לספרי עברית מבני אומות העולם ברטולוצי ודי רוססי האיטלקים עם וואלף וגרידיק ואחרים עד אחרון הביבליוגרפיים בזמנו של צונץ (בשנת תר״ה קודם שיצא לו שם להחכם שטיינשניידער) החכם ר׳ אייזיק בן יעקב איש ווילנא.

הפרשה השלישית תדבר ע״ד בתי הדפוס לספרי ישראל במנטובה (משנת רל״ו עד תכ״ב). בתי הדפוס הראשונים לספרי עברית קנו להם מקום נכבד בתולדות ישראל, וראשוני הראשונים היו עוד הפעם ערי איטליה: מנטובה, פירַרָה, פאַנו וסביוניטו ואחרי כן ויניציאה. מליסבונה הגיעו לנו ספרים מועטים, כי עוד מעט והגיעו ימי הגרוש (רנ״ז) ויצאו היהודים וספריהם עמהם, או שהיו לשלל לכהנים ונזירים שואפי חמס ובצע מעשקות ואבד כל זכר להיהדות בהארץ הזאת מלבד זכרונות האינקוויזיציה ומות הקדושים המוסרים נפשם על דתם. המדפיס הראשון שעמד לישראל ראוי הוא לשים אותו לשם ולזכר עולם בקורות ימי עם עולם והוא רבי שלמה כונת הרופא (קטון המשפיעים) וגם הנסמך (Doctor promotus). כנודע היו הספרים הראשונים שנדפסו: ספרי הרלב״ג, ספרי הטורים לרבי יעקב בן הרא״ש (נשלמו ביום י״ד סיון רל״ו והיו למראה עיני כותב הטורים האלה), ספרו של רבי ידעיה הפניני בחינת עולם ואחרים. דברי ימי הדפוס הישראלי במנטובה בימי מאתים שנה המה גם דברי ימי ישראל בדוכסיות איטליה הצפונית וכוללים בקרבם גם דברי הימים הרעים לישראל ותורתו בימי ממשלת האפיפיורים הצוררים את ישראל פאויל הרביעי ופיוס החמישי [1]. דוכסי מנטובה לבני משפחת גונצגה היו מלכי חסד לישראל, כאשר בכלל היו מושלי איטליה הצפונית (לומברדיה) תמיד מטיבים עם היהודים ונותנים להם מנוס ומפלט בארצם. בכל ימי התקופה הזאת הגינו הרוכסים על בית הדפוס לספרי ישראל ובכלל היתה אז הרוחה לישראל וחכמתו;

---

[1] עיין מוצאי גולה לי״פ״ר פרק ז׳ — ח׳.

ובמנטובה ישבו טובי החכמים מבני עמנו (המהרי"ק, רבי יהודה מיסיר ליאון, רבי עזריה מן האדומים), ולמיום שנכבשה העיר לפני צבאות קיסר אשכנז מבני בית האבסבורג התמוטט בית הדפוס ונתבטל לגמרי בשנת תכ"ב.

הפרשה הרביעית והחמישית תדברנה על הוצאות הדפוס ובתי ההדפסה בפראג משנת ש"י עד שנת תק"ס.

במלכיות אשכנז נמצאו יותר משלשים בתי דפוס לספרי עברית במשך השנים ש"י — תק"ס. היותר עתיק מבתי הדפוס אלה היה בפראג, ובשנת שי"ג כבר הדפיס שם ספרים רבי גרשום בן שלמה הכהן אבי משפחת המדפיסים בני הגרשוני [1]). צונץ מונה שמות המדפיסים השונים ותכן הספרים שנדפסו במשך מאתים וחמשים שנה (בהפסקים ידועים וגם הפסק גדול מן שנת ש"ץ עד ת"נ). ומי לא יודה שברור תכן הספרים ועניניהם היוצאים לאור במקום ובזמן ידוע הוא קנה המדה למוד את מעמד ההשכלה והשלמות של עם או חברה ידועה. כנראה היתה התקופה המאֻשרה גם לתנובות הדפוס בפראג, הימים באחרית המאה הרביעית ימי רבנותו של רבנו ליווא ברבי בצלאל הוא הנודע בשם מהר"ל מפראג שזכה לעמוד לפני הקיסר רודאלף ואז חי גם הנדיב הידוע בצדקותיו ובאהבתו את עמו רבי מרדכי מייזיל. בכלל יש להפרשיות הרביעית והחמישית אשר בחלק הזה רק ערך ביבליוגרפי לאלה התוקעים עצמם להדרישה הזאת, אך לא לדורשי תולדות ישראל בכלל.

החלק הרביעי של הספר „לקורות העתים והספרות" גדול בכמותו (כמאה וחמשים עמודים יכיל) ונכבד הוא באיכותו המופלאה — כלו הקירה מיוחדת ומצוינה במינה — אשר רק הקורא אותה בעיון ושום לב ידע להוקיר ערכה ולהכיר את היגיעות שיגע המחבר המופלא לקרוא ולזכור המון ספרים וכתובות ולאסוף ולכנוס אבני זכרון לאין קץ ותכלית. שם החלק הזה זכרונות הצדיקים, וכלו הוא צרופי אותות שמהם נבראה תולדת ספרות ישראל. אמירה־נעימה (Euphemie) היא אחד מדרכי הלשון והפתגם לכל העמים העומדים על מדרגה ידועה במדרגת ההשכלה וחיי החברה המתוקנים. כבוד הבריות, כבוד איש את עמיתו הוא יסוד גדול לתקון העולם והתפתחות החברה המתוקנה; הכבוד הזה נוהג בחיים ובמתים. מקדמות ימי החברה האנושית נשמע

---

[1]) ע"ד משפחת הגרשוני זאת עיין מאמרו של צונץ בצייטשריפט לגייגר חלק חמישי מעמוד 35 ולהלן.

דברי איש לרעהו באמרי־חן, בדברי רצון וידידות אף שלא היה כוונת המדבר לבקש טובה או להפיש לב רעהו בחניפה. וגדול כבוד הבריות שנוהג בחיים ובמתים. בדבר איש לאיש בכל לשון שבלשונות העמים המתוקנים ולא יקרא בשם האיש שיכונן המדבר דבריו אליו: אדון! או שלא ידבר בלשון רבים נוכחים או נסתרים, הרי הוא מלבין פני האיש שהוא מדבר אליו. רגילים הם העמים לחלוק כבוד להמתים וכשמזכירים אותם יאמר העברי „המנוח" האשכנזי „זעליגער", הרוסי Нокойный וכו'. סימני חלוקת הכבוד או דרכי הדבור לאמירה־נעימה Euphemie אי אופני הדבור של כבוד הנהוגים בין בני תרבות מורים על הלך־רוח בני העם המשתמשים בהם ומהם נוכל לדון על הדעות השולטות בקרב האומה. דרכי הדבור אלה נמצאו בין העברים הקדמונים ובין היהודים בכל הזמנים והמקומות הרבה מאד; ובשום לב עליהם נלמד מהם הלך־רוח העם בזמן מן הזמנים. האות הראשון ליסוד כבוד הבריות היה המנהג של שאלת שלום; בשאלת שלום איש את רעהו נראה את הכבוד שנכבד אנחנו את עמיתנו וכי נדרוש טובו ושלומו. על כן בעברית הפעל בֵרֵך נרדף לשאלת שלום. בקדמות האומה הישראלית שאל איש לשלום רעהו בברכה „בשם יְיָ" או „יְיָ עמכם" והמבֹרך ענה „יברכך ה'"[1]; ובימי הבינים היו משיבים: „ברכה טובה" על ברכת „שלום עליכם"[2]. „שלום" הוא הברכה היותר חביבה לאיש ישראל, הוא שמו של הקדוש ברוך היא, וה' מברך את עמו ישראל בשלום; וכן היו הברכות בפגיש איש את רעהו ונתן לו שלום היה מחזיר לו שלום או כשנכנס לביתו היה אומר: „ברוך מתיך לשלום". — מלבד הפגישה היו מברכים איש את רעהו בכל מקרי החיים בחוק המשפחה לנשואין, ללדת זכר או נקבה וכדומה, ללבישת בגד חדש, לבנין בית חדש וחנוכו וכדומה, נוסחאות ברכות או אמירות נעימות כאלה רבות מאד. וצונץ יפרוט אותם ויגלה מקור כל ברכה בהתלמודים, המדרשים וכפרי הראשונים והאחרונים; ביניהם ישנם מוזרים מאד: למשל אנחנו נדע רק נ"י = נרו יאיר או נר"ו = נטריה רחמנא ופרקיה, גם יחיה או שי' = שיחיה, ורבים כותבים יזיי"א = יראה זרע יאריך ימים אמן. יש שכותבים אחרי שם העצם ר"ת כזה נב"ת וי"א = נפשו בטוב תלין וזרעו יירש ארץ (תהלים כ"ה, י"ג). וכשם שהיה המנהג לכבד את האנשים כן היו חולקים כבוד לקהלות בתארי כבוד ובציוני שבח

---

[1] רות ב' ד'.

[2] תוספות על התורה דף פ"ג ע"ג.

ותהלה: יע״א=יכוננה עליון אמן, יעע״ס=יכוננה עד עולם סלה; לפני ערי ארץ ישראל הונהג לכתוב תוב״ב=תבנה ותכונן במהרה בימינו. ציונים כאלה נמצאו במספר רב, ובשנויים בין יהודים יושבי עיר ומדינה אחת בהבדל מיהודי מדינה אחרת, והחכם בעל התולדה מכיר בזה אותות המקום והזמן.

נכבדים מהדברים הטובים שהיו רגילים לקדם פני מכיריהם החיים או לכתוב אחרי הזכרת שמותיהם הם התארים והאמירות הנעימות מביעים רגשי כבוד שהונהגו לכתבם כשמות לווי בראש שם האיש או לאחריו לאחר מותו. אין משים שלום בין בני האדם כהמות. המות הוא ראשית ואחרית כל החיים. בחברת המתים נמצאים אלה אשר הביאו אותנו לחיי עולם הזה, ובמות איש נחזה בו את העתיד המתעתד לבא עלינו. לכל רגשי צרות עין קנאה ותחרות ישים קץ המות, והטינא והקנאה שבלבנו מפנים מקום לרגשי כבוד ואהבה. בכל דברי החכמים הקדמונים מצינו רחשי כבוד למתים: „אין הנשמה יוצאת מן הגוף עד שתראה פני השכינה״ [1]; הנשמות חוזרות ונאספות ומחכות ליום הדין״ [2]; „ואין מספרים אחרי מטתו של מת [3]; „צדיקים במותם קרואים חיים״ [4]; המזכיר שמות הצדיקים שמתו מחויב לאמר „זכר צדיקים לברכה״ [5]; ומי שאינו מזכיר את הצדיקים נוחי נפש לברכה הוא חוטא [6]. מכל זה צמחו המין פתגמים וברכות וביניהם ראשי תבות שונים ומשונים: מהנהוגים בינינו: ז״ל=זכור לטוב; זכרונו לברכה; זצ״ל=זכר צדיק לברכה; זק״ל=זכר קדוש לברכה, או זצוק״ל=זכר צדיק וקדוש לברכה. במקום הזה מבאר צונץ בארוכה מי נהגו לקרוא בשם „קדוש״ בימי הבינים. להמנהג הזה נמצא סמוכים בדיני התלמוד, שכן מחויב הבן לאמר כשהוא מזכיר שם אביו בי״ב חדשים הראשונים „הריני כפרת משכבו״ (הכ״מ) [7]; עם הכבוד שמכבדים את המתים קשורה גם ברכה, וברכת המתים היא המנוחה. כשמזכירים את „רבותינו״ מוסיפים: נוחי נפש (נ״נ) או נוחו עדן (נ״ע). מיני ברכות כאלה עולים למאות, ותמונותיהם וצורותיהם משתנות לפי

---

[1]) ספרי בסופו, ספרא ריש ויקרא, פרקי דר׳ אליעזר פל״ד.

[2]) ירושלמי ברכות פ״ג.

[3]) בבלי ברכות י״ט ע״א.

[4]) שם י״ח.

[5]) ירושלמי שם. מדרש קהלת פ״ט. משנה יומא פ״ג ותוספתא שם.

[6]) בראשית רבה פמ״ט, מדרש שמואל פ״א.

[7]) קידושין ל״א ע״ב.

שנויי הזמנים והמקומות, הצד השוה שבכלן שהן מביעות אמונה שלמה בהשארת הנפש; כמו שיאמר רבי שלמה בן גבירול ב„כתר מלכות": „שם נוה הנשמות הטהורות, אשר בצרור החיים צרורות... והוא העולם הבא... לחיי העולם הבא תביאני ועם החסידים בכבוד תושיבני..." בהפתגמים האלה נשקפים לנו רגשי לבב של העם והגיוני דתו ואמונתו, רוב הפתגמים לקוחים מדברי כתבי הקדש: „והיתה מנוחתו כבוד", „יבא שלום ינוחו על משכבותם הולך נכחו". הספרדים ובני ארצות המזרח וגם הקראים היו נוהגים לכתוב ר"ת רי"ת=רוח ה׳ תניחנו, וגם רמזים לתחיית המתים, לטל של תחיה, להקיצת ישני עפר. — עיקרי ברכת המתים או „זכרונם לברכה" הם: השמים והארץ, זכרון מעשיהם הטובים בהיותם עלי אדמות וברכה, כי נפשותיהם תתלוננה בסתר עליון בצל שוכן מעונה. הברכות היותר מצויות הן לקוחות מחמשה עשר פתגמי כתבי הקדש ובהם פתגמי התהלים — שבעה. וזאת תורת רוח העם לגמול לאיש חסד כמפעלו ולהשיב לרשע רע כרשעתו, וכשם שהיו מקיימים את ראש הכתוב (משלי י׳, ז׳) „זכר צדיק לברכה", שקדו גם לקיים את סופו: „ושם רשעים ירקב" ובר"ת „שר"י" כשהגיעו לזכרון רשעי ישראל או רשעי עולם; כל הפתגמים האלה והמדרשים והמאמרים התלוים בהם — העולים למאות מסַדר צונץ בחלק הספר הזה ומוציא מזה משפט צדק בדבר הלך־הרוח ודרכי מחשבות בני האומה בשנות דור ודור.

רחשי לב בני דורות מאוחרים, רחשי כבוד והכנעה לאבותיהם ורבותיהם בדורות הקודמים הם שגרמו לשמור תורת אבות, לקיים בנו את דבריהם ופתגמיהם, ברחשי כבוד אלה היתה התורה ירושה לבנים מאבות אבותיהם ובמדה מרובה עלינו להודות לרגשי הכבוד אשר יכבדו בנים את אבותיהם, כי נעשו בדורות קדמונים הנסיונות הראשונים לחבור תולדות הספרות (רבי אברהם בן דאוד בספר הקבלה); סופר אחד מראשית ימי המאה הרביעית (רבי שלמה עתיה בהקדמה לפירוש תהלים), בחפצו לקיים מצות „זכר צדיקים לברכה", מוסר לנו רשימת החכמים בני דורו; ורב אחר בן דורו של צונץ חבר ספר „זכר צדיקים לברכה"[1]). במקום הזה מבאר צונץ בבקיאות גדולה וגם בעֹמק העיון דיני ההנהגה בקבורת מתים וכבוד בית הקברות, ומאימתי התחילו האהלים על גבי הקברות להקרא בשם „נפש", ואמרו: „אין

---

[1]) רבי חננאל ניפי מפירוארה.

עושים נפשות לצדיקים מפני שמעשיהם הם זכרונותיהם". כבר בתלמוד מצינו זכר למצבות ולכל הפחות מ„כתב שעל גבי הקבר" [1]); — מקום לקבורה היה נקנה ונמכר ונחשב לקנין איש ואיש [2]); גם היו פוקדין על הקברות בימי הדין וימי התענית [3]). הדבר הנכבד בהמאמר הגדול הזה של צונץ הוא מציאת מקור למנהגי ישראל בהתלמוד. כן יוכיח קדמות המנהג של „יאהר צייט" מיבמות קכ"ב ע"א ברש"י בשם תשובות הגאונים.

הלשון והסגנון שמדברים בהם זכרונות התולדה המה גם כן זכרונותיה. הרשימה שעל המצבה תדבר אך באיש אחד ונוגעת אל הפרט, אך הסגנון והמליצה, ואיך תספר האבן את מעשי האיש הנטמן תחתיה עדות נאמנה היא לרוח העם בעתים ידועות, את השקפות בני הדור, שיחם והגיונם וחזון לבם; גם מעפר, מגלי הקבר נראה חיי המחשבה צומחים ועולים מתחתם. בשמות שקראו המליצים והמושלים לקברי מתים: בור, אשמן, בית שחת, דומה, בית אבנים, בית מועד לכל חי, בית החיים, מקום מנוחה, מנוחת כבוד, משכן, משכב, בית מנוח וכו'; עמק רפאים, חצר מות וכו' ועוד רבות לכמה עשרות, אשר צונץ מראה לנו מקורם עם הערות באיזה זמן השתמשו בשם זה או בשם אחר על בית הקברות. כמו כן בשנוי השמות והכנויים של המצבות: קובה, בנין, דימוס, נפש, במה וכו' קשורים מושגי הדעות השולטות בזמנים שונים. במליצת חכם מליץ ובסגנון חכם בעל המדע והדיוק הוא מספר לנו תולדות החרבנות של בתי הקברות בקהלות ישראל באירופה. בני העם הנרדף, הנדח והנדף בחייו לא מצאו מנוחה גם במותם. צונץ סופר דמעות כנסת ישראל ומשים אותן בבית גנזה של התולדה בספרו לדור, איך נחרשו כפעם בפעם שדות הקברות והחיים היו מלקטים עצמות המתים להביאם למקום מנוחתם; מברר כל עניני התולדה הקשורים עם המאורעות האלה על פי כתבי הרשות והכתבים והפנקסאות שנתקיימו בקהלות ישראל שבמערב. נכבדה מאד ורבת הענין היא רשימתו הארוכה ממצבות אנשי השם שנתקיימו עד היום, או שנוסחתן הגיעה אלינו, מתחיל משנת ד"א תתמ"ג ממצבת האשה רבקה בת רבי יעקב בר יקר

---

[1]) הוריות י"א ע"ב.

[2]) שמחות פרק י"ד, בבא בתרא ק"ל ע"ב המוכר את הקבר וכו'.

[3]) תענית ט"ז למה יוצאים לבית הקברות? כדי שיבקשו המתים רחמים וכו' ועיין רש"י והוספות ד"ה למה יוצאין.

רבו של רש"י בווירמייזא ומסים במצבות ושברי מצבות מאחרית ימי המאה השניה לאלף הששי.

החלק השמושי הזה אוצר בלום הוא לחוקר תולדות ישראל. לנגד עינינו יקומו מבקעת התולדה הזאת ויקיצו ישני עפר ויעמדו חיל גדול מאד לספר את כל הקורות להעם המלומד בצרות בימי שש מאות שנה. מהספר הזה נלמד לדעת איך נתור ונחפש, איך נחקור ונמצא ואיך נצרף האותיות שמהם נבראו עולמו של ישראל בדורות הגלות. — זה הוא תוכן הספר הגדול הזה ואפס קצה מכל החסן המדעי האצור בו. שלשת המאמרים האחרונים: א), מליצי ישראל בפרובינציאה, ב), קורות היהודים על האי סיציליה. ג), ידיעת המטבעות שנזכרו בספרות ישראל בתלמוד ובימי הבינים, השובים הם כשהם לעצמם, מאמרי חכמה ברוח בקרת מדעית, אבל כבר עלו דבריהם בדברי חכמי התולדה המאוחרים ועל כן לא נמצא לנכון להרחיב הדבור בהם.

והספר הזה כשמו „לקורות העתים והספרות" כן הוא; איננו לא ספר קורות ישראל אף לא ספר תולדת הספרות, ובבל זאת נכללו בו גם שניהם. — ויותר מזה הוא ספר מורה דרך החקירה התולדית לבא לידי כללים והנחות מידי פרטים. — ולבקר אחרי כן את הכללים בנתיח הענין לפרטי פרטים. בני הדור אז ראו כן תמהו בראותם את חכמי התלמוד, בעלי התוספות המפולפלים, אלה שאמרו עליהם, כי אין להם בעולמם אלא ארבע אמות של הלכה, עומדים לפנינו בתפארת גאוני הדעת, אדירי אמונה וכבירי המחשבה והמעשה [1]. אם הספר הגדול הראשון של צונץ היה ראי שקוף לחיי היהודי בעולם העבודה בבית אלהים והמרכז הדתי היתה לו „הדרשה בבית הכנסת", ספרו הגדול השני הראה לנו פרצוף פני הגבור במלחמתה של תורה „בבית המדרש", בית חיי העם ובית מועד דורשי תורתו הלאמית.

[1] עיין ציטונג ד. יודענטהומס שנת 1846 גליון 6, 7, 8.

פרק שביעי.

הפיוט בבתי כנסיות לישראל בימי הבינים.

(Die Synagogale Poesie im Mittelalter.)

דבר צונץ לאמר: „צרות ומחשבות הן הן תולדות ישראל״: הפיוט הד המחשבות והסליחות הד הצרות. הפיוט ביחוסו אל שירת תהלים. שירת קדש — שירת תהלים. הנביא והמשורר. הנבואה והחפש. ספר התהלים — קול יהודה — קול כנסת ישראל בימי הגלות וקושי השעבוד. ספר התהלים — שירת גבורים — שיר ספורי (Epos) אשר להאומה הישראלית. ספר-התהלים — יסוד ושרש העבודה שבלב — התפלה. מזמורי תהלים מְכֻוָנים להעתות אשר עברו על עם ישראל — מספרים ששונו ואסונו בכל הדורות — הצרות והסליחות: דור דור וצרותיו, דור דור וקינותיו וסליחותיו. הפיוט והסליחה. תולדות סדר התפלה בישראל, הפיוט, היוצר והקרובות. הקליר. דרכי בנין החרוזים אשר בפיוטי הקליר, דרכי נטיות מפעלים ובניני השמות וגזרתם. צורת הסליחות והפזמונים, דרכי המשקלים וקצב החרוזים, פני הדורות בשנות אלף משתנות ומתחלפות ולפיהם משתנות ומתחלפות צורת הפיוטים והסליחות. פעולת תורת הסוד על הפיוט. תארי ההגשמה. — על דבר פייטני הסליחות. לקורות הגזרות בשנות מאות האחרונות. דורות העת החדשה.

מאז נתן החכם מיַיסד חֵקֶר דברי ימי ישראל בדור האחרון את לבו לעמוד על אופיה של האומה הישראלית, לחקור לחקרי לב האומה הזאת ולדעת שיחה והגיונה ב„שְׁדֵרות הדורות״ באלפי שנות גלותה, היו דבריו לאמר: „„צרות ומחשבות״ הן הנה המרכז, והבריח התיכון המבריח את כל פרקי התולדה הארוכה הזאת. „צרות ומחשבות״ הן הנה כהעדשה — נקודת השרפה — בתוך הזכוכית המלוטשת המקבצת אליה את כל קרני האור הבוקעים דרך בה, יען כי בהן מתכנסות ומתרַכזות כל רגשות הנפש וכל רחשי לב אומה שלמה במשך אלפי שנה״. על כן אחרי שהציע בספריו הגדולים ומאמריו הרבים את תכנית מעשי חכמי ישראל בעיון ולמוד, במדרש הלכה והגדה עוד לא אמר לפעלו די ויתעורר לחקור חקרי לבם ולגלות

מקור הגיון־נפשם בנות עליהם הרוח לשיר שירי תורה והלל, לפאר ולרומם זכרון אל עולם — אל ישראל, או לשפוך שיחם לפניו עת תתעטף עליהם נפשם מעצר רעה ויגון, בשנות מאות ראו רעה בימי ענים ומרודיהם בארצות פזוריהם. אז יאמר להבר ספר מְסַפֵּר לדור דברי הפייטנים בישראל, מעת הֵחֵלָּם לפַיֵּט פיוטיהם, לחברם ולשַׁלְּבָם בהתפלות הקבועות עד ימי הדורות האחרונים. על פי ענינו „ספר הפיוט בביהכ״נ" הוא ההמשך מספר „לקורות העתים והספרות", כי אחרי שעלתה בידי צונץ להציע בספר „לקורות העתים" תָּבנית מעשי תמימי החכמים בצרפת ואשכנז בהעיון הלמודי, אחרי תתו צדק לפְעֻלת כח השכל והמחשבה ההגיונית של בחירי התלמודיים בימי החשך והרדיפות ויברר מכסת עבודתם ותוכן פְּעֻלתם בחלקת ההלכה וההגדה ותורת המוסר, אמר להוסיף שנית ידו ללמדנו דעת תוכן ה„מחשבות" ולהציע פרשת „הצרות" אשר הרעידו והרעישו לב החכמים ההם, עדי נחה עליהם הרוח לשפוך שיחם בתאניה ואניה ב„קינות וסליחות" ולספור טפי הדם והדמע אשר בהם נכתבו השירות־הקִינות האלה בימי אלף שנה.

כדרכו בספריו הקודמים כן דרך צונץ בספר הגדול הזה להתחיל מ„בראשית", לבאר בחקירה עמוקה מקום מצוא השירה הדתית, שירת קדש בישראל, אשר זה שמה הכללי שנקרא לה: „שירת תהלים". עיקרו של הספר הוא: פרשת „הצרות" והמאורעות הרעות שהיו יסוד לחבורי הפיוטים (הסליחות והקינות) ותולדות מחבריהם בקצרה ותרגומם. גם בספר הזה כונן צונץ רוב חקירותיו ותרגומיו. לפייטני צרפת ואשכנז. יוצאים מן הכלל הזה רק שלשה פייטני ספרד: רבי שלמה בן גבירול, רבי יהודה הלוי ורבי אברהם אבן עזרא, מפני שחותם הרוח הלאמית הישראלית טבוע על שיריהם. גם בפעם הזאת הראה צונץ נטיתו המיוחדת לבני צרפת ואשכנז בדורות ימי הבינים — מטעם פשוט מאד, כי יתר שירי הספרדים המה או שירי שבח ותהלה או שירי השכל ודעת (דידקטיק). בדורות האחרונים לשבת ישראל בספרד בימי מאתים שנה נָדַמו כל בנות השיר וגם ימי הרג רב בשנת קנ״א והגרוש הנורא בשנות רנ״ב — רנ״ז לא השאירו לנו לזכרון דברי קינות וסליחות; ובהגיע היום המוכן לפורעניות בדורות עברו ויום מוכן לקינים הנה והי לבני ישראל לדורותם — יום תשעה באב, בהיום אשר אל המשה מאורעות הנודעים בהמשנה נוסף גם המאורע הנורא, כי בעצם היום הזה יצאו צבאות ישראל מספרד, לא נמצא זכר למעשה רב העליליה כזה בקינות בית הכנסת, ומכל

הפיוטים למיניהם וסוגיהם הקדיש צונץ רובי חקירותיו בספר הזה להסליחות. וגם את הדבר הזה נבין, אחרי אשר נדע כי „הצרות והמחשבות" הן שני המקורים אשר מהם נבעה רוח השירה הזאת המופלאה בתמימותה וצורתה. „הצרות" הולידו רוח כהה ונכאָה השפוכה על הסליחות, וגם את „המחשבות" והם רגשי המוסר והנחם, רגשי תשובה להצדיק דין שמים על סובלי הצרות ומסירת דינם לשמים, לעשות נקם בהצרים הצוררים את העם המלומד בצרות. הצרות נסכו על העם רוח יראת שמים, והרוח הזאת נתלבשה רק ב„הסליחות", ששם „הצרות והמחשבות" מתלכדות, דבר שלא נמצא לא בהפיוטים — הקרובות לימי שבת ויום טוב שרובם דברי שיר ושבחה — גם לא בהקינות „המתנות את הצרות" והן מעטות המחשבה, ובכלל אין בהם שפך שיח ותפלה ותחנונים. זה הוא עיקר הספר. אך לפני גשתו אל עצם ענינו הוא, כדרכו, מציע הצעות ראשונות, והן נכבדות מאד כן בערכם המדעי וכן ברוח החן והמליצה, רוח מלא דעת ואהבה נצחת לתורת ישראל ועם ישראל, השפוכה על דברי צונץ, דברים יוצאים מלב־עברי דופק בחזקה, מלב איש ישראל החי בחיי עמו בימים עברו ובימי דור הולך ומלא תקוה לימים טובים ועתידות טובות גם להעם הנגש והנענה מדורות עולמים, זוה תוכן ההצעות ההן ועניניהן.

א.

שירת תהלים*).

לקול שירת נֶבל וכנור, לקול עֹז והדר — דברי הנביאים חוזי־יה — הקיצו העמים הקדמונים מן הַשֵּׁנה הראשונה והשכרון אשר מסכו עליהם החושים הבהמיים. ציורי החזיונות הראשונים היו דרושים להיות נוחים להתקבל גם לההשגה החושית. תעודת החזון בהעת הקדומה הזאת היתה להרעיש הלבבות ברגשי־עז, רגשי פחד ואימה, בדבור מלא עזוז

*) בכל מקום שנזכיר במאמר הזה „המשורר" או „שירת תהלים" אין כוונתנו על המושג המורגל של השם הזה בזמננו, כי אם לשרי שירי קדש — „שירי התהלים" (פסאלמען) או בעלי השירה הדתית; ומפני שלא מצאתי בעברית שם שיהיה מדוקדק להמושג: „פסאלמיסט" אחזתי דרך חכמי צרפת וספרד שהיו קוראים לכל בעלי התהלים (שרי שירת־יה) בשם הכולל „המשורר" וכל דרשותיהם מתחילות בהמלות; „אמר המשורר".

וגבורה להעיר השתאות והשתוממות, לעורר התפעלות, אהבה ודבקות והשתפכות הנפש ורוממותה, כל זה לתכלית אחת — לעורר רוח בני האדם למעשים רבי עלילה, לאהבה, לאחוה ואחרות. כמעט שתתעורר בלב האדם רוח דעת־אלהים הוא מרגיש בנפשו צרך־התפלה, ולחוון־לבו חזון התמימות והצדקה יראה בהדמות בדרכי חייו לאלהיו יוצרו ובוראו. דעת אלהים או ההכרה מביאה לידי יראת שמים והתורה מביאה לידי תפלה. קרן־אורה וזוהר ההכרה האלהית הראשונה נגלים לראשונה באמרות הנבואה, אמרת־אלהים המגיד מראשית אחרית והיא הנבואה אשר תִגָלֶה ותֵרָאֶה בנעורי האומה וטל ילדותה. איש הרוח הצופה ומביט מראשית אחרית, מבשר דברי ה׳ ומשמיע בקהל רב את האותיות אשר תבאֶנה, בחיר האנשים אשר עליו נחה ההארה האלהית ולפני עיניו נגול המסך הפרוש על פני העתיד — הוא ה ח ו ז ה או ה ר ו א ה — הנביא, ציר שלוח מאל עליון — ומלאך ה׳ לבשר דברו בקהל ולהשלים חפצו. והנביא — הוא ב ד ב ר ו ל א י ד ע נ פ ש ו, רוחו במרום תמריא ונעלה ונשגב הוא מכל מושגי החמר, יראת אנוש לא תבעתהו ומבני אדם לא יֵחַת, כי איש אלהים הוא, ואם אלהים דִבֵּר האם לא יִנָּבֵא? — הנבואה והחפש מתלכדים ואינם מתפרדים.

כן הוא בימי נעורי האומה, בהלו נר התמימות על ראשה, בהיות בניה עוד מלאים עז וגבורה מאת ה׳, מלאים כח עלומים וכִפָּתם עוד רעננה. אך בהגיע להעם ימי הזקנה, בכלות כחו, בהתחלשות גבורתו ואמיץ לבו ועז רוחו יעזבוהו — אז ימותו הנביאים (נביאי האמת) ויכתם החזון; כאשר הקולטורה (התַּרבות המושכלת) תביא לידי שעבוד, והשעבוד לידי עבדות וגלות, ישמעו לראשונה קולות קִינים הגה והי, אנחת נכאים ויללת דכאי רוח; או־אז נשמע קול הנחם, קול עם שבי פשע, עם מכיר עונותיו ומתודה עליהם, קול עם מצדיק עליו דין שמים, קול עם אשר עונו נגדו תמיד וממכשול־לב ושברון רוח יריד בשיחו וירבה תפלה ותחנונים לאל סולח ומוחל להעביר עונו ולשים קץ לצרותיו, הוא קול שועת נכאים מתודים על עונם, קול נענים ונגשים המוציאים מלבם האנחה הממושכה אנחת „הצרות". זרעי הנבואה יצמיחו תפלה ותחנה, אך רק כאשר נדמה קול הנביאים נשמע דברי שָׁרֵי־קדש בעלי שירת־תהלים. — ה נ ב י א משמיע קול נבואתו ברמה, מבשר דבר ה׳ בתוך קהל ועדה, ו ה מ ש ו ר ר ישב בדד וידום ורק בהתעטף עליו נפשו — לפני ה׳ ישפוך שיחו; ה נ ב י א ידבר דבר ה׳ אל ב נ י ה א ד ם — בני תמותה, ו ה מ ש ו ר ר ישפוך שיחו לפני א ל ע ו ל ם; ה נ ב י א יוכיח לבני אדם ו ה מ ש ו ר ר ישחר פני ה׳;

הנביא מפיץ אור על פני כל המעשים ומגיד העתידות, והמשורר יתאונן על צרות ימים עברו וכל שיחו והגיונו — התקוה לבדה; הנביא או החוזה המליץ לעמו יתאר את המעשים שנעשו ושֶׁיֵעָשׂוּ, והשר שירת קדש מתפלל ומתחנן עד לסבת כל המעשים ולהשכל הנבדל. עלילות העבר היה תהיינה לשיר גבורים (Epos) בפי הנביא ולשירת־תוגה (Elegie) בשירת תהלים.

ואולם כן הדבר, שָׂרֵי־קדש בספר התהלים הביעו את רגשותיהם בתמונות לקוחות מלמודי הנביאים. יש אשר הנביא מלא רוח ה׳, הנבואה כאש עצורה בעצמותיו כלכל לא יוכל, אך יחסר לו ניב שפתים והכח להוציא בשפתיו את הרעיונות המתרוצצים בלבבו; אז יתאמץ להמשיך עליו כשרון לדבר דבר ה׳ גם בעזרת הכנה חיצונית בנגון ושיר, וכנגן המנגן תהי עליו יד ה׳, לא כן הוא המשורר שירי קדש, שירי תהלים, דבר ה׳ יפונו תמיד על שפתיו, לשונו תמהר לדבר צחות ודברי שיר, אמרתו כטל תזל ומבלי להתאמץ ימצא מענה לשון לכל מערכי לבו. שומעיו לא ישמעו כל חדש, כי שירתו — זאת היא קינתו על צרותיו הגלויות והידועות. גם לא יתנה המשורר — המקונן את צרותיו — צרות נפשו, לא יריע בקול תודה וזמרה על תשועתו; כי קולו קול העם הוא, בצרתו צר לו ובשמחתו ישמח. המשורר משמיע הד קול העם בימי ששונו ואסונו, „לבכות עֱנותו הוא תנים ועת יחלום שיבת שבותו הוא כנור לשיריו". הנביא היה לכלי חפץ ביד ה׳ להשמיע דברו לבני האדם והמשורר הוא כלי שרת להשמיע בו קול האומה, הגות לבה ורגשות נפשה. הנביא והמשורר הקדוש, שניהם נושאים מדברותם אל כל בני המשפחה האנושית, אך האחד מראה להם את האור והשני את — התקוה, תוכן שירי־קדש הם רגשי לב הלאֹם כלו, הגיוני לב האחד (המשורר הלאֹמי) הוא הגיון לב כל בני האומה, וכספרי הנביאים כן גם שירי שרי קדש — שירות התהלים — ספרי־לאֹם.

הקשר שבין הנביאים ובין שרי־קדש בעלי שירת התהלים יסודו בדרכי התפתחות העמים וחקיה. הסדרים שהיו ליסודי הלאֹמית ומכוניה לא ימותו מיתה חטופה כמות האדם היחידי. מעט מעט ולאט לאט נפסקים המעמדים הראשונים; מעט מעט יאבדו אנשי הרוח ויסתם החזון. לראשונה יהיה הדבור החפשי דבר אלהים הכתוב על הספר, המשא היוצא מפרש מפי הנביא יהיה למגלת ספר בָּאֵר על הלוחות, תחת שיר הספורי שיר גבורים הפרזי (Epos) תבא הצעת תולדת העמים בדבור פשוט וסגנון הפרזי; או אז יבא, במקום החוזה או

הרואה מלפנים, החכם, הוא המורה תורה לעם וזה שמו שנקרא לו „חכם וסופר״, ובכח הדעת וההכרה שהתנחלו לו מימות הנביאים יהיה למליץ העם ומגן בעדו, למורה דבר ה׳ ומבשר לעם את תורתו בימי ששון ובימי אסון; בהשירים והפזמונים נדע תפלות התקופה ומשאת נפשות בני הדור ההוא, וכמו כן נדע מדבריהם ומאמריהם את חכמתם ודעותיהם שהן הד דברי הנביאים ומוסר צדק אשר בשרו בקהל.

לפי ההשקפה הזאת היה לנו ספר התהלים כלו לספר קול־קורא, מניפיסט־גלוי מעם יהודה לכל דורות עם יהודה בדורות השעבוד והגלות; פעם יתאנח המשורר על הקלקול, על השחת העם את דרכו, על עונותיו כי עברו ראשו וכלו משחת מבית, ופעם יהגה נבאים על כי ירד פלאים, ורבו צריו מחוץ, כי כלו ביגון חייו, כי היה חרפה לשכניו, למשל בגוים ומנוד ראש בלאמים; עם זה ספר התהלים עמוד זכרון הוא לתת גדל לאנשי הרוח, אדירי־עם אשר לצדק ומשפט גברו בעמם בימי שרי שירת קדש. וכאשר בכל ספר התהלים נראה כי רעיון אחד חופף על כל מזמוריו — רעיון הלאם הישראלי וגורלו בדורות השעבוד והגלות — הוא כלו אחד בכל חלקיו, בכל השנויים והחלופים בתבנית ותכנית הפרשיות השונות, בטעמם ובבנינם, כי תוכן אחד להם, והמזמור הנושא עליו חותם רוח הלאם הוא בכלל כל מזמורי התהלים, ואלה שאין להם הצביון והתאר הזה נחשבים ליוצאים מן הכלל. — במזמור תהלים שהוא בכלל נראה את חלקי בנינו, כי מתחיל בקול־אנחה מתפרץ מעמק הלב, אנחה מכאב אנוש (למה ה׳ תעמוד ברחוק, תעלים לעתות בצרה! תהלים י׳), בקריאה לעזרה (ריבה ה׳ את יריבי לחם את לוחמי! שם ל״ה), קריאה להתבוננות והשתכלות (שמעו זאת כל העמים האזינו כל ישבי חלד! שם מ״ט), קריאה לרנה ותפלה (רננו צדיקים בה׳ לישרים נאוה תהלה! שם ל״ג); יתאר אחרי כן את המעמד הנורא, השוד והשבר, הרדיפות ושפך הדם (תשימנו חרפה לשכנינו לעג וקלס לסביבותינו; כל היום כלמתי לנגדי וכו׳; מקול מחרף ומגדף וכו׳; תמכור עמך בלא הון וכו׳; כי עליך הורגנו היום וכו׳; שם מ״ד); יתאר ענות ענוים ושלות הרשעים, גאות רשע אויב ומתנקם, קול מחרף ומגדף, שאון קמים, גאות צרים, מפטירים בשפה, מדברים בלעגי מעוג, כי תשימנו מדון לשכנינו ואויבינו ילעגו למו; המשורר יתאנח גם על הבוגדים והפושעים עוזבי ה׳ ומפירי בריתו. לפעמים יעריך המשורר מחזה העבר מול מחזה ההוה ומנהמת לב יקרא המליץ הלאמי: „זכור עדתך קנית קדם גאלת שבט נחלתך הר ציון זה שכנת בו... ועתה פתוחיה יחד בכשיל וכילפות יהלמון״,

או כי יאמר: „גפן ממצרים תסיע תגרש גוים ותטעה...כסו הרים צלה...תשלח קציריה עד ים...למה פרצת גדריה וארוה כל עוברי דרך...". חזיונות מקבילים כאלה העבר המאֻשר נגד ההוֶה הרע והמר רבים מאד בספר תהלים והם הסתכלות המשורר בהתולדה הישראלית, ואז יתחנן לאלהי ישראל לזכור לעמו את הברית אשר כרת את אבותם ולשמור להם את הברית והחסד. בהזכר המשורר עון העם יביע דברי תשובה, ודוי, חרטה ועזיבת החטא: „כי פשעי אני אדע וחטאתי נגדי תמיד, לך לבדך חטאתי והרע בעיניך עשיתי". לפעמים ימלא פיהו תוכחות ויספר לדור דברי ימי בני העם אשר מאז ועד הנה ממרים היו עם ה' אלהיהם; ולפעמים יבשר צדקת ה' ירנן וישיר שירי עז וגבורה שירי שבח והודיה לה' השולח עזרתו מקדש לעם בחירו. המשורר יביע שירי תהלה לאלהי ישראל, ושירת תהלה להתורה — תורת ה', שהיא „תמימה, מאירת עינים ומשיבת נפש", ופקודי ה' ה„ישרים ומשמחים לב". כבר אמרנו למעלה (עמוד 76), כי המזמור הגדול שבמזמורי תהלים (מזמור קי"ט או תמניא אפי) הוא כלו, בכל המאה שבעים וששה פסוקים שבו, שיר השירים מספר במעלת התורה, החקים והפקודים דרכי ה' וארחותיו. שירי תהלה על ישראל „העם בחר לו יה—ישראל לסגלתו", העם אשר „כח מעשיו הגיד להם" ו„צוה לעולם בריתו", שירי תהלה לציון ולבית הבחירה (נכספה וגם כלתה נפשי לחצרות ה'...שמחתי באומרים לי בית ה' נלך...עומדות היו רגלינו בשעריך ירושלים...מטה עזך ישלח ה' מציון...), או אהבה וחבה עד כלות הנפש להארץ הנבחרת (רצית ה' ארצך...אך קרוב ה' ליראיו ישעו לשכון כבוד בארצנו). במזמורים אחרים ישיר המשורר הקדוש על אהבת תורה, על מעלת הבטחון לבלי לבטוח בנדיבים כי אם בה', כי טוב ה' לצדיקים ולברי לבב, על התפלה, כי „תיטב לה' משור פר" ו„זבחי אלהים רוח נשברה". השר שירי קדש מפיל תחנתו לפני ה', כי „יעשה עמו אות לטובה ויראו שונאיו ויבשו". ידרוש נקמות משופכי דם נקיים, יקלל שטניו כי „תהיה אחריתם להכרית", יספר בקהל רב כי „כל אלהי העמים אלילים" ו„עצבי הגוים הם כסף וזהב מעשי ידי אדם"; כי „ה' לא יעזוב ענוים וישמור צדקתו לישרי לב"; יביע תקוה, ישועה נצחון או תשועה, ישמיע קול רנה ותודה, מקרא קדש בהתקדש חג. חתימת המזמורים על פי רוב היא אם קול אנחה משברון לב, או קול ששון מלב מלא תקוה ונחמה, במזמורים אחדים יחתום המשורר בברכה לה' אלהי ישראל, או בתקוה, כי „ייראו גוים את שם ה' וכל מלכי הארץ את כבודו...בהקבץ עמיו יחדו וממלכות לעבוד את ה'".

הפרשיות שבתהלים, שהן מעצמן תפלות ופזמונים, היו עד מהרה (אם גם לראשונה לא נתחברו להתכלית הזאת) לשירי זמרה בעבודת בית המקדש, לשיר אותם בימי החגים ומקראי קדש, שירי זמרה הלל והודיה בבתי הכנסת וגם שירים לשיר במסבת מרעים לשם מצוה. כל מקום שנאמר בדברי הימים: „להודות ולהלל לה' אלהי ישראל" (דה"י א' ט"ז, ד'), או „להודות לה' כי לעולם חסדו" (שם מ"א), הכוונה על שמנה עשר מזמורי תהלים שנאמר בהם „הללויה" או „הללו" או שתחלתם ב„הודו" (והם המזמורים: ק"ה, ק"ו, ק"ז, קי"א — קי"ח, קל"ה, קל"ו וחמשה מזמורים האחרונים המתחילים בהללויה ומסיימים בהללויה). הלוים היו עומדים על משמרתם לשיר ולזמר בהיכל ה', והמסרה תְיַחס את המזמורים של הלל לראשי משפחות הלוים: הימן ידותון, אסף ושלשה בני קרח, ולהמלך דוד נעים זמירות ישראל [1]). גם להמסרה הזאת המיחסת תקון השיר וההלל לדוד המלך ישנה חשיבות לאמית גדולה ונכבדה מאד. יהודה היה בימי הבית הראשון ההפך מישראל (יותר נכון: אפרים) אשר זנה אחרי אלהי הנכר וידבק באלילי הגוים שכניו. יהודה היה השבט „אשר עוד רד עם אל ועם קדושיו נאמן" ובאחרית הדורות היה יהודה להשם הנרדף לכל עם ישראל, ישראל בין הגוים עובדי האלילים מעניו ומציקיו; וראש יהודה הוא דוד המלך, אשר כבודו חופף על שבטו, הוא דוד המיַסד ממלכת יהודה ובונה ציון וירושלים, ובשמו וזכרו קשורה התקוה הלאמית אשר לעם יהודה, ובן־דוד ומשיח גואל צדק היו לשם איש אחד, המשיח המְקֻוֶה כי הוא יקבץ נפוצות יהודה, יכנס נפוצות עמו וישיב שבותו להיות שנית לעם חפשי מעל זרים ויושב על אדמתו בארץ אבותיו. הדבר שנאמר בתורה: „בני בכורי ישראל", נשנה בספר תהלים על דוד מלך ישראל לאמר: „הוא יקראני אבי אָתה אלי וצור ישועתי; אף אני בכור אתנהו עליון למלכי ארץ" [2]) את חפש האומה מעול זרים ושובה לדעת את ה' וללכת

[1]) עיין בבא בתרא י"ג:, דברי הימים א' כ"ה, ב'; דברי הימים ב' ז', ו' ושם נאמר והלוים בכלי שיר אשר עשה דויד המלך להודות לה' כי לעולם חסדו בהלל דויד... ועיין עוד שם כ"ג, י"ח; כ"ט, ל'; ל"ה, ט"ו (בכל המקומות האלה נאמר: על ידי דויד, במצות דויד, כאשר עשה דויד).

[2]) תהלים פ"ט, כ"ז — כ"ח. בספר הכתוב עברית לעברים בחרתי להביא עצם הפסוקים במקום אשר צונץ רק מרמז עליהם במראי מקומות. בדרך אגב אעיר על המזמור הזה שהוא כלו שיר לאמי לרומם מעלת דוד המלך וביתו, מזמור נפלא מאד בחזיונות מקבילים. ונראה שנתחבר בימי חרבן הבית הראשון או בעליה ראשונה ע"י זרבבל בכדי לחבב את בית דוד על עולי הגולה.

בדרכיו יתָאֵר הנביא הושע בדבריו לאמר: „ובקשו את ה' אלהיהם ואת דוד מלכם"...(הושע ג', ה'). גם הנביא ירמיהו כאשר יחזה חזון הגאולה כאשר תהיה עת צרה ליעקב וממנה יוָשֵׁע יאמר: „והיה ביום ההוא נְאֻם ה' צבאות אשבור עלו מעל צוארך ומוסרותיך אנתק ולא יעבדו בו עוד זרים; ועבדו את ה' אלהיהם ואת דוד מלכם אשר אקים להם (ירמיה ל', ח'—ט'); וביחזקאל (ל"ד כ"ב—כ"ג) הוא אומר: והושעתי לצאני ולא תהיינה עוד לבז...והקימותי עליהם רועה אחד...את עבדי דויד הוא ירעה אתם והוא יהיה להן לרועה; ובזכריה (י"ב, ח') הוא אומר:...„והיה הנכשל בהם ביום ההוא כדויד ובית דויד כאלהים כמלאך ה' לפניהם".

ובדוד המלך תלוי כל כבוד ספר התהלים, ואף כי נמצאים הרבה מזמורים המתיחסים למשוררים אחרים על פי הכתבת אשר על ראשם: למשה איש האלהים, לשלשת בני קרח, לאסף, הימן, וידותון, נקרא כל ספר התהלים רק על שמו של דוד המלך, ומימות יהושע בן סירא עד היום נודע בישראל רק שם ספר התהלים בהתיחסות אל דוד המלך. בהמשך הזמן נתלבשו שני המושגים: הנבואה ושירת התהלים בתמונות אבי הנביאים ובהמלך נעים זמירות ישראל, ומשה ודוד היו לשמות שני המושגים האלה בהיהדות. כמשה המדבר דברי ה' אל העם, כן היה דברי דוד אל עמו בשם ה', משה שם את התורה לפני בני ישראל ותהי מורשה לקהלות יעקב מימי דורות עולמים, ודבר ה' אל דוד עבדו היה להקים לו את בריתו ולהשיב שבות עמו בימי דורות הבאים. גם כאשר חרב בית המקדש ושיר הלוים נדמה נשאר חותם שני היסודות האלה, הנבואה ושירת קדש, טבוע על עבודת בית הכנסת; הקריאה בשבת היא בספר תורת משה, ההפטרה היא בספרי הנביאים והתפלה היא כלה — מזמורי תהלים ופסוקי תהלים...

אחרי אשר ירושלים היתה לחרבה וגם העיר ביתר נהרסה ותהת גלים נצים ואלפי אלפים הרוגי מלחמה ונהוגים בשבי נקבה שארית החסן הלאמי אשר לעם יהודה, עוד לא חדלו היהודים מעמוד על נפשם הלאמית. הם חדלו מהתיצב נגד האויב במערכה, אבל לא הכירו כח האויב המנצח ומשפטו לשים קץ להלאמיות הישראלית בחרב מלחמה; טיטוס ואדרינוס קיסר לא בכחם גברו עליהם, כי אם היו לכלי זעם ביד ה' ושבט אפו להוכיח בהם את עמו על חטאיו, אבל עוד לא אבד נצח ישראל ועוד יקום ניר להאומה הקדמונית הזאת באחרית הימים. בני העם אשר לבדו הכיר את בוראו, הכיר את

אמונת היחוד, לא יהיו עד ימי עולם עבדים נכבשים תחת על זרים עובדי אלילים והעיר הקדושה לא תהיה לעולם למרמס צבא רומא האלילית. זכרונות המאורעים הנוראים היו עוד חדשים עם בני הדורות ההם, אשר עוד ראו את המקדש על מכונו ובית מועד הלאם בנוי כמו רמים עם הכהנים והלוים העומדים בו על משמרתם, גם לא היו עוד מזמורי התהלים בבידי ימים בערך אל יתר ספרי הקדש אשר זקנת ימי עולם היתה חופפת עליהם; אך בהמדרש ובתפלות בית הכנסת נשמע קול שיר ושבחה אשר ישיר לאלהיו רוח העם הישראלי, אשר שח וישפל, אך לא מת, ועוד ידע לקיים אונו וְעָצְמָתוֹ הרוחנית. בית מועד הלאם נהרס ונְדַש, אך ישראל עודנו חי וקים גם בלי חסן מדיני ובלי מקדש וקרית ממלכה; חסידי ישראל אחרי חרבן ירושלים והריסת ביתר נדמו לאבותיהם החסידים הראשונים בימי היונים הסוריים בגודל נפש ואמץ רוח להערות נפשם למות אך לא למסור נפשם בידי אויב הלאם, ובחייהם ובמותם היו מופת לבני עמם, הכוכבים המאירים את דרכו בימי נדודיו בימי הגלות, ובחייהם ובמותם היו מורי העם ומדריכיו בספרי המשנה, המדרש והתפלות. עוד הפעם מתלכדות ומתחברות הנבואה ושירת תהלים לחזק לב אמוני הישראלי בבית תפלתם, החכם בעל המדרש בדרשתו הוא היוצא בעקבות הנביא, ושליח הצבור בתפלתו הוא הממלא מקום המשורר שירי קדש בהיכל ה׳; החכם בעל הדרשות מגדיל את התורה בלמודיו והחזן או הפייטן יוצא בעקבות בעלי התהלים להאדיר את העבודה. אך השירה והזמרה לא נשמעו עוד בבתי מקדש המעטים. מיום שחרב בית המקדש ושרי קדש—הלויים לא עמדו על הדוכן לשיר בפה ובכלי שיר, נדמה קול כנור ונבל, נדמו כלי השיר וישראל שפך רק את שיחו בצקון לחש לפני אלהיו בלי שיר ונגון, על כן אין משקל וקצב לתפלות הקדמונים בימי המשנה והתלמוד. אך הרעיונות שבשירי התהלים ממלאים גם את המדרש, פתגמי העת הקדומה ומאורעותיה מתיחסים עתה למאורעות הזמן ההוה ומבעד המעשים שאירעו לאבות המדרש נראה את כל המוצאות את בני בניהם. — הרשעים והעריצים, זרוע רשע מנאץ, אויב ומתנקם, אשר עליהם נבאו הנביאים ודרשו נקמה משוררי התהלים, הנה הנם לנגד עיניהם. הצוררים שואגים במועדי אל ולגיונות רומא נתנו את ירושלים לעיים וברגל גאוה ירמסו את חצרות הקדש והמקדש; רומא היתה לאדום, לעשו היתה אז המלכות הרשעה. השירה הלאמית התלבשה אז בשירת כתבי הקדש; שיר השירים איננו שיר רועים דברי חבה בין רועה לרעיה, כי אם כלו קדש קדשים, שירת כנסת

ישראל לדורה השש עליה כמשוש חתן על כלה, משה הוא השושבין ויציאת מצרים אות ומופת היא להגאולה העתידה אשר עליה נאמר: „כימי צאתך ממצרים אראנו נפלאות". — על צרות הזמן כבר נבאו הנביאים ואין לך צרה שבאה על ישראל שלא נמצא עליה רמז בתורה ובנביאים; וכשם שנתקיימה נבואת הנביאים לרעה כן נתחזקה התקוה, כי יבא דברם, אשר דברו, כי עוד יקבץ ה׳ נדחי ישראל ושבו בנים לגבולם; ורבי עקיבא כיון שראה שועל יוצא מבית קדש הקדשים ושמע קול המונם של לגיוני רומא היה מצחק, כי מכיון שנתקימה נבואתו של אוריה: „ציון שדה תֵחָרֵש", בידוע שתתקיים גם נבואתו של זכריה: „עוד ישבו בירושלים וכו׳" (מכות כ"ד:). חלום יעקב וארבעת החיות בחלומו של דניאל הם ארבע מלכיות, והמדרש יודע, כי „חֵיוה רביעיא דחילה ותקיפא" שראה דניאל — היא מלכות רומא וגם אחריתה תהיה עדי אבד; לשוא גזרה מלכות רומא על המילה, על תלמוד תורה ותדין למיתה את כל איש ישראל העובר על פקודתה. בני הלאם הישראלי הראו לדעת כי רצונם חזק עמם לחיות חיי לאם, להאריך ימים כחטיבה לאמית בפני עצמה ולא יאבו להתבולל. עד כה ועד כה ורומא האלילית שנתה פניה ותהי לרומא נוצרית. עבודת הברית החדשה בהיותה תורה נובעת ממקור ישראל, דמתה יותר להעבודה במקדש אלהי יעקב, מאשר לעבודת אלילי היונים והאיטרוסקים (יושבי איטליה הקדמונים), והשירים לכבוד אפולו (אלהי האור אשר להיונים) נתבטלו וַיְפַנו מקום לשירי ישראל, שירי תהלים, שירי דוד מלך ישראל. שירי ציון נשמעו מני אז בבתי מקדש „רומא החדשה", אך להיהודים לא היתה הרוחה בהתמורה הזאת. רומא האלילית הציקה את לאם ישראל ורומא החדשה שנאה אותו תכלית שנאה. רומא האלילית הרסה את היכל העבודה בירושלים ורומא החדשה החריבה את בתי מקדש התורה בטבריא וצפורי, הכחידה את הנשיאות ותשלול מהיהודים גם את תורת האדם ומשפט אורחים. הגמוני רומא, אשר הקנו לעצמם גם שם נשיאי ישראל, ויקנו גם שם ישראל עם כל סגולותיו וחמודותיו מימי קדם לבני עמי מרעיתם, הראו לבני עם ישראל איבה תחת אהבה, רדפו באף ובעברת חמה את כל העומדים מחוץ למחיצת כנסיתם, וביותר היתה עזה כמות שנאתם לבני העם המפוזר והמפֹרד, אשר הקשה ערפו ולא אבה לוַתֵּר על דעותיו ולסור מאהרי תורתו מורשת אבותיו, למכור בכורתו בעד — מציאת חן בעיני בעלי הזרוע והאומות המושלות אז בכפה. זה היה מעמד ישראל בלאֻמים לעת שנתפתחו ונשתלמו המדרשים של בעלי האגדה בבתי מדרשות ובתי כנסיות. וכדברי הנביאים ושירי

תהלים מלפנים, כן נשמע עתה הד הדרשות וההגדות בתפלות ישראל שנתקנו בדורות ההם ונתקבלו בסדרי התפלות הקבועות.

דעת רצון אל והשגת תכליתו, להיות האדם תמים עם ה', מוכה ארחותיו ללכת בדרכי מוסר ומדות טובות; לעורר בדעת אלהים והחפץ לעשית רצונו, את בני האדם, לשלום ואהבה, לאחוה ואחדות, זאת היה החזון אשר חזו הנביאים ואליו נשאו נפשם, כי יקום ויהיה לקץ הימים לעת מן העתים. התכלית הזאת היתה גם נשמת אפו ורוח תקותו של העם הנגש והנענה ותתן לו כח ועצמת הנפש לשאת ולסבול את הצרות אשר השתרגו ועלו עליו, החקים והפקודים הנושאים עליהם צביון היהדות וחותמה טבוע עליהם היו אמצעים להשגת התכלית הזאת. היהודים ראו את עצמם ככלי חפץ בידי ההשגחה להשלים בהם חפצה ותכליתה הנשגבה ובכל עוז רוחם ואמץ לבבם התגגדו לחפצם של אלה אשר אמרו לזכותם בתורות ודעות לא כפי רוחם ולבבם. דבר הלאם הישראלי וחפצו הוא חפץ ה'; הם אמרו, כי ברית כרותה לזרעו של אברהם, שומרי תורת אביהם זה בטהרה, לאלה אשר להם בא היעוד הלאמי, כי כימי השמים על הארץ יעמוד שמם וזכרם, שלא יִפָּחֲדו מהיות לעם, לא תבא עליהם כליה, והשה הפזורה תתקיים ותחיה לארך ימים בין שבעים הזאבים הרעבים. בית המקדש השני (או החֹסן הלאמי) חרב בעון שנאת חנם של אבותיהם ועונות בני בניהם האריכו קץ הגאֻלה; אך סוף שונאי ישראל יאבדו וה' המשפיל רמים הוא יגביה שפלים, יהלין עם עני מְעֻניו ויקים חסדי אבות לבני בניהם. להתורה הלאמית הזאת הצטרפו גם מעשי הצדקה והרחמים, ובכל יום היו מתנים שלש פעמים תוקף תהלות בעל הרחמים אשר „רחמיו על כל מעשיו", (תהלים קמ"ה, ט'). קודשא בריך הוא וישראל קשורים ואחודים המה, הוא אלהיהם והם עמו, הוא אביהם והם בניו, הוא מלכם פודם ומצילם; המה בניו אשר נִטְלם וינשאם כל ימי עולם. לצדיקי הדורות יראי אלהים נחשב אלהי עולם כנשמת האומה הישראלית ומקצתם קראו לאלהי עולם בשם „ישראל סבא" וכר להמקרא בדניאל: „וְעַתִּיק יומין יְתִיב וכו'" (דניאל ז', ט'); וכשם שהקדוש ברוך הוא הוא אביהם של ישראל, כן גם מלאכיו משרתיו עושי דבריו הם קרובים לבניו, ובשעה „שכל כנסיות ישראל גומרות כל התפלות, המלאכים הממונים על התפלות נוטלים את כלן ועושים אותן עטרות לראשו של הקדוש ברוך הוא" (שמות רבה פרשה כ"א). „ואף על פי שנאמר הללו את ה' מן השמים, הללוהו במרומים והכל מרננים לפניו, אמר הקב"ה לכנסת ישראל: אוהב אני לשמוע את קולך בין מרננת

בין מהללה, אל תמנעי קולך! כי קולך ערב..." (מדרש תהלים מזמור ל"ג). דברי החכמים היו אז, כי מיום שחרב בית המקדש ובטלה העבודה אין לנו להתאונן על זה, כי יש לנו דבר ששקול כקרבנות ומכפר על העון כהקרבנות ואיזה הוא? זו תפלה שנאמר: ונשלמה פרים שפתינו [1]).

כה היתה בהמשך הזמנים התפלה, ולדבר ביתר דיוק, התפלה בצבור שנתקנה במקום הקרבנות, המרכז, או הנקודה התיכונה שבה התרכזו כל הגיוני הלאם וכל רחשי לב העם הישראלי בבחינה מדינית ובבחינה דתית, ישראל החושב מחשבות וישראל המשורר שירי תהלה. ומאחר שבארבעת הפנים אלה אשר לעם ישראל: פני התורה והלאמית (רגשי האומה המדינית), המחשבה והשירה, מרוח אחת מוצאם, רוח אלהי ישראל הרועה את עמו מעודו, הנה במרוצת העתים ובימי הדורות התלכדו והתאחדו כל אותם רחשי לב וקנין הרוח של ארבעת הפנים אלה בהתפלה, ולתולדות הלאם ודברי הצרות וספוריהם נתבצר גם כן מקום בתפלות הצבור אשר לכנסיות ישראל, נתבצר מקום בתוך התפלה להעבר והעתיד, ליחס נפש האדם אל יוצר הכל לנשמת העולם, בהיותה גם היא חלק אלוה ממעל, לתורת האדם לבני האדם, ליחס האדם לכל בני הטבע; וכל החסן כל עשר השירה והמליצה שנמצאו ספונים טמונים בכתבי הקדש וספרי המדרשים וההגדות, כל זה היה לענין השיר והמליצה להפייטנים שקמו אחרי בעלי המדרש וההגדות ויצאו בעקבותיהם. כן הננו רואים, כי מסדרי תפלה הפשוטים מאד שהתנחלו באומה מימי קדם קדמתה: קריאת שמע, תפלת שמנה עשרה והקדושה התפתחו והשתלמו סדרי תפלה, או סדר העבודה, כאשר לא נמצא בכל העמים, ויהי סדר העבודה בבית הכנסת לאוצר כל חמדת ישראל אוצר התורה והתולדה הלאמית, השירה והחקירה.

בסדר העבודה הזה, בהציור הנפלא בחליפות גווניו וצבעיו עומד בשורה הראשונה לעיני המתבונן סדר העבודה שבלב זו תפלה ביום הנבחר מכל ימות השנה, יום הקדוש לכל בני ישראל — יום הכפורים. היום הזה נועד לכפרת עונות אם ישוב החוטא תשובה שלמה בהרמה ועזיבת החטא, וכפרת עונות בית ישראל מקרבת את הגאולה; ביום הזה פתוחים שערי רחמים לרוחה לכל דמעות העשוקים, כל תפלה וכל

[1]) עיין ע"ז כל המאמרים המובאים במנורת המאור לר"י אבוהב נר צ"ב וק"ד.

תחנה עולות ומגיעות לכסא כבוד אלהי ישראל. יום הראשון בשנה היא יום הדין, והימים „שבין כסא לעשור" המה ימי ההכנה ליום הנבחר להטהר לפני ה׳ לפני באו. לימי התשובה. „הימים הנוראים" האלה, נתקנו תפלות התנות ובקשות שונות; ביחוד היה צרך בהתפלות האלה ביום הקדוש אשר בו יהיו כל בני העם הישראלי בבתי כנסיתם. במדה הזאת אשר כל חיי עם יהודה וגם לשון לאם יהודה מצאו להם בית מנוס בבית הכנסת, נעשתה אהובה ונחמדה לבני הדורות הבאים לשמוע שירי־התפלה בלשון עברית בבית כנסיתם, לחוש ולהרגיש את כל תוכן תפלותיו, את כל התורה אשר ישמע מפי הדרשן, כל שיחותיו והגיוניו של היהודי בימי גלותו בשירי־תפלה ומליצת הפיוט. כה התחדשו ותשובנה לקדמות ימי נעוריהן הנבואה ושירת קדש בהפיוט והסליחה, לתת די ענינים ונושאים במדה מספקת לחבור קינות וסליחות, לשירת־קדש, שירת התהלים אשר בימי הבינים, קבלו עליהם נשיאי העמים וכהניהם במזרח ובמערב במלכיות ישמעאל ואדום.

ב.

הצרות.

אם ישנן מעלות בסֻלם הצרות; אז עלה ישראל על המעלה היותר גבוהה; אם ארך זמן המכאובים ונשא וסבל אותם במנוחה מטביעים חותם אצילות ורוממות הנפש על בעלי הצרות הסבלנים, אז אין אצילים בתבל ארצה כאצילי בני ישראל; אם ספרות עשירה תִקרא זאת אשר נכתבו בה חזיוני־תוגה (Tragödie) מרעידי לב ומרעישי נפש, מה מרום ונשגב הוא חִזיון־התוגה ההולך ונמשך זה אלף וחמש מאות שנה, הִזיון־תוגה אשר גבוריו הם הם מליציו והם גם הדורכים על בָּמַת־החזיון, המה פועליו ונפעליו והם המציגים כמו חי את החזיון־הזה להרעיש לב ולהחריד רוח כל רואיו, לעיני עמים רבים ובימי דורות עולם!

פזור היהודים, אסון נורא בפני עצמו, וביחוד להם, אשר מטבעם הם נוהים לאחדות וקבוץ, היה נכון למסוך רחמנות והמלה בלב בני האדם ולתת להם כבוד ורחמים בעיני הבריות. הן הם בהיותם על אדמתם היו מגינים על הגר הגר בתוכם ונצטוו לבלי להונות אותו ולבלי ללחצו. ועל מי לרחם, בעד מי יגינו אם לא בעד הלשים וקטני ארץ; אך עמי הארצות לא חשבו כן ויבחרו יותר להצר ולהצק אותם;

להכביד עֻלָּם במסים וארנוניות ולנגוש את העני בקנסות וכסף ענושים, „דרך עֵשָׂו כמשוכת חדק כשם שהמשוכה הזו מתחדקת בבגדיו של אדם והוא מפשר אותם מצד זה והיא מתחדקת מצד אחר, כך היא מלכותו של עשו גובה את הארנון (מס הקרקע) ועד שלא יגבה את הארנון הרי הגלגליות באות עליהם ועד שזאת ניגבת בא עליהם טירבוס (Tribubut-Executor)״ [1]. דברי ימי הבינים באירופה מבארים היטב דברי בעלי המדרש ובעלי הסליחות. הד קול הקורא הב! הב! שקראו שונאי ישראל בימי הבינים נשמע אחרי כן בנאות אשכנז בימי העת החדשה בקריאת העפ! העפ!.

בכל חפצנו לתת פה תוכן דברי המאמר השני הזה הגדול בכמותו (9 — 58) לא נוכל, מפני טעמים ברורים לכל קוראינו, להביא בזה אף מקצת מן המקצת מדבריו המלאים דברי המדרשים ודברי הפיוטנים מחברי הסליחות והמקוננים, אשר שפה אחת ודברים אחדים להם: קריאת הגר של עם־עולם על אומות העולם בדברי קינים הגה והי הכתובים בדמע ודם לב העברי. צונץ נגש לעבודתו להערות מקורי הסליחות והקינות וסבתן — הצרות ולסדרן אחת אחת לסדר חבורי הפיוטים המופלאים האלה; ומגלת הצרות הזאת הוא מציע מדור לדור: עקרי הצרות והרדיפות לישראל החלו מימי כנסיות הכהנים (הקונסיליות) באירופה המערבית בימי המאה הט׳ והי׳ למספרם, כאשר חבורות הנזירים הגיעו לידי כבוד וממשלה במערכות הכהונה הקתולית, כאשר רבו קדושי הכנסיה הזאת ורבו הנוצרים המשתטחים על הקברות בארץ הקדושה, וביחוד מימות הכהן הגדול שברומא הילדיברנד או גריגור השביעי, אשר יסד תוקף ממשלת הכהונה הקתולית באירופה עד הגבירו אותה על המלכות וישעבד אליה כל עמי אירופה ומושליה. מני אז הוכפלו צרות היהודים, ויהיו דוויים וסחופים, נקלים ונבזים, מני אז שחה לעפר נפשם ויהיו לחרפה בגוים ומנוד ראש בלְאֻמים כדברי הפייטנים: יְבַזּוּ יְדִידֶיךָ יְכַנּוּם כְּלָבִים, טִפֵּשׁ נָבָל וְכוֹמֶר תַּעַר הַגַּלָּבִים, חֶרְפָּתָם שׁוֹמְעִים עֲלוּבִים וְלֹא עוֹלְבִים [2]. כי מכיון שישבה הכהונה הרומאית לכסא מלוכה באירופה המערבית אז נוטל על היהודים לשאת משא צרותיהם דומם ויחיל, כי גם מדברי קינים והגה והי מקול אנחה שהוציאו מלבם היתה סכנה רבה נשקפת להם, ויהי אז ישראל לאלם וחרש שאינו

---

[1]) פסיקרא כי תשא.

[2]) הסליחה תערוג אליך כאיל מאת שלמה הקטן ליום ג׳ דעשי״ת.

שומע ואינו מדבר, וע"כ יאמר הפיטן: יֶחֱשֶׁה דומִיָה בְּהַקְשֵׁב... זאת אל לבו יָשֵׁב, עַד יַשְׁקִיף וְיֵרֶא וְיַקְשִׁיב. נֶחֱשַׁבְתִּי כְּעֵד זוֹמֵם, כָּל הַיּוֹם מְדַמֵּם, נַפְשִׁי נִבְהֲלָה וּמְשׁוֹמֵם[1]), אז נתקיימו בכנסת ישראל שבאירופה דברי שיר־קדש: היתה לי דמעתי לחם יומם ולילה באמור אלי כל היום איה אלהיך[2]). והדמעות האלה עודן זולגות מעיני הכנסיה הישראלית זה אלף וחצי האלף שנים. ואלה הם גם דברי המדרש איכה הכלולים בדברי הפייטן:

הַטֵּה אֱלֹהַי אָזְנְךָ לְבוּזָה וּמַלְעֶגֶת: מַה תּוֹחִילִי וְאֵינוֹ נִבְנֶה.
וּשְׁמַע בְּכִיַּת מַסְפִּידִים... מָתַי יִבָּנֶה?!
הַטֵּה אָזְנְךָ לְאוֹמְרִים עָזַב וְשָׁכַח וְנָטַשׁ וְלָעַד שׁוֹמֵם[3]).

שונאי ישראל היו מונים את הנגשים והנענים ומדברים על לבם להתיָאֵשׁ מן הגאולה ולהמיר תורת הלאם בתורת עמים אחרים, ובהשתוחח נפש הפייטן בשברון לבו על שבר בת עמו יאמר:

גּוֹלֶה וְאֵין גּוֹלֶה קֵץ יְשׁוּעָתִי,
מְנוּדֵּר בְּלִי מְעוּדָּד אוֹסֵף חֶרְפָּתִי,
דִּבַּת עַם אֶשְׁמַע וּמוּסַר כְּלִמָּתִי,
בֶּאֱמֹר לִי אַיֵּה אֵפוֹא תִקְוָתִי...
לִי זָרִים אוֹמְרִים בְּגֹדֶל וּבְגַאֲוַת
רוּחַ: עַל רוּחַ תִּבְטְחִי וְתִוָּתְרִי בַּשְּׁבִי...[4])

או בדברים אלה:

דּוֹרְשֵׁי אָבוֹת וֶאֱלִילִים... יֹאמְרוּ אוֹיְבֵינוּ פְּלִילִים:
מָה הַיְּהוּדִים הָאֲמֵלָלִים... וְאִם תִּהְיוּ כָּמוֹנוּ
...לְעַם אֶחָד וְהָיִינוּ.[5]).

ואם בכל הלחץ והמצוקה, בכל דברי הרצוי והפתוי לא יכלו להעביר את הישראלי על דתו, אז שתו לבם לכח הזרוע: הרסו והחריבו בתי כנסיות ובתי מדרשות, אסרו לקיים מנהגי ישראל, גרשום

[1]) הקליר יוצר פרשת זכור.
[2]) תהלים מ"ב, ד'.
[3]) הקליר בקינת הטה אזנך.
[4]) אהבה לשבת ראשון אחר פסח.
[5]) זולת לשבת הנ"ל.

מן הארץ וינסו להטבילם בחזקת היד, כאשר עשו הויסטגֹתים הקתולים בספרד והיונים בקונסטנטינופ֗ול בימי המאה החמישית לחמישי, ולא לבד בארצות הצלב בקשו להעביר את היהודים על דתם, כי אם גם בכמה ארצות ממשלות חצי הירח רבו גזרות השמד מימי המאה התשיעית לספירת הנוצרים [1].

בכל הפגעים הרעים, בכל ההרגות, הרעמים והרעשים, בכל העלילות והרדיפות אשר מצאו את עמנו בכל ימי נדודיו היתה יד פושעי ישראל באמצע. קוץ מכאיב וסלון ממאיר לבית ישראל היו בוגדיו ומלשיניו מאז ועד הנה, המומרים אם מחפצם להוכיח להכהנים כי דבקה נפשם בתורתם החדשה, אם משאפם לנקמה מאחיהם בני בריתם מלפנים, אם מתאות הבצע או הכבוד המיטו שואה על העם אשר ממנו יצאו ויוסיפו יגון על מכאוביו. על כן לא יפלא אם המדרשים ואחריהם הפיוטים מלאים דברי תלונה וקריאת תגר על „בני אמי אשר נחרו בי" (דברי רבי אליעזר בן טוביה במדרש שיר השירים), ובכל התפלות והפיוטים, בכל הסליחות והפזמונים נמצא דברי תפלות ותחנונים להציל את העם הנרדף מידי מרגלי חרש „מפי רשע ומפי מרמה אשר פתחו עליו". מהם, מהמומרים, יצאו לראשונה האשמות והעלילות, אשר היו כעש לישראל והנה אוכלות אותו בכל פה זה יותר מאלף שנים; מהם יצאה העלילה הנוראה והכוזבה — עלילת הדם אשר רבו חלליה בימי כל דורות הגלות זה כשש מאות שנה, גם עלילת הרעלת הבארות, חלול חלות הקדש מן מומרי ישראל יצאו ראשונה; הם גלו פנים בתפלות ישראל והגדות ישראל שלא כהלכה ויעותו פני הכתובים והמאמרים למרבה השנאה ולהפיח זיקי הקנאה והם היו אחרי כן בימי האפיפיורים פאויל הרביעי ופיוס החמישי מבקרי ספרי ישראל, מחרימי התלמוד והמדרשים ושורפיהם. והרעיון הכללי, הרעיון הראשי אשר לכל הפיוטים, הסליחות והקינות הוא מוסר להנרדפים הנרדפים והנדחים לבל יכפרו באמונת היחוד, לבל יהיו לבוגדים בדת מורשה ועם מחצבתם, ובעצם ימי הצרות והמצוקות שמענו דברי מליצה רמה; פרחים נרמסים ברגל גאוה נתנו ריח השירה, והעשוקים היו ברוחם חפשים ובני חורין יותר מעושקיהם הכהנים הצמאים לדם בעצמת קנאתם והפרשים האבירים בעלי האגרופים בשאיפתם לבצע מעשקות. ורבי יהודה הלוי שר על זה שירתו:

---

[1]) רבי סעדיה דאנון דף ט"ז ע"א.

הֲלֹא טוֹב הֱיוֹתֵךְ מְשָׁרֵת פְּנֵי אֵל
מְאֹד, מֵהֱיוֹתֵךְ מְשָׁרֵת פְּגָרִים,
פְּנֵי אֵל, אֲשֶׁר כָּל־נְשָׁמָה תְּהַלֵּל
לְזִכְרוֹ וְלִשְׁמוֹ בְּשִׂמְחָה וְשִׁירִים [1].

ובפרשה השניה הזאת בספר „הפיוטים בימי הבינים" לצונץ, פרשת „הצרות", מתחיל המחבר למנות דור דור ו„צרותיו", דור דור ו„קינותיו וסליחותיו". מתחיל במסע הצלב הראשון, באשר החל ישראל לראשונה לאמן ידיו במלאכת השחיטה — לשחוט בניו ובנותיו מתת להם להמיר כבודם ולבגוד בעמם — ומכיים בגליות ישראל בימי המאה השלישית לאלף הששי — בגרוש הגדול מספרד ופורטוגליה ומגולה אחר גולה שגלתה תמיד כנסת ישראל מעיר לעיר וממדינה למדינה במלכיות אשכנז. או, להגביל מְצָרֵי הזמנים ההם: לראשונה מימי קונסטנטין הגדול הראשון לקיסרי רומא הנוצרים עד אחרי מות הקיסרים לבית קרלוס הגדול והחסיד שבקיסרי רומא באשכנז, ומימי האפיפיור גריגור השביעי וקיסר היינריך הרביעי עד האפיפיור קלימינטי השביעי וקיסר קרלוס החמישי — לערך ארבע מאות שנה — שנות ראתה כנסת ישראל שבאירופה צרות רבות ורעות: מסעי הצלב הראשונים והאחרונים, הרגות ארמלעדער, גזרת בלוויי"ש (תתקל"א), טביחות המות השחור (ק"ט) גזרת קנ"א והשמדות בעקבותיה עד קע"ב — הגרושים הגדולים הראשונים: מאנגליה וצרפת, והאחרונים: מספרד ופורטוגליה, והגליות הרבות והתכופות (במלכיות אשכנז), וחותם דבריו בספורי התלאות הנוראות אשר מצאו שרידי הגולים מספרד ופורטוגליה. ובמגלת תענית הגדולה הזאת עוד לא תמו כל צרות בת יהודה השדודה; לקורות הגזרות בהעת הנאורה — העת החדשה מישנת ש' עד דורו של צונץ — הקדיש המחבר פרק שלם אשר עוד נִיָהֵד הדבור עליו.

ולפני צאתנו מאת הפרק הזה עלינו להציע דברים אחדים מצדנו מדוע יקרו לצונץ הפיוטים והיוצרות (ביחוד הזולתות והאהבות אשר בשבתות של חדשי האביב והקיץ) הסליחות והקינות של האשכנזים וימצא בהם חן נעם וירגיש את כל תקף ההתרגשות הטבעית, כל עז השתפכות הנפש מה שלא ירגישו רוב בני עמנו בקראם אותם קריאה קרועה וחטופה לשם מצות תפלה וקריאה. על האיש אשר חֹנן להבין בחזון העתים לדעת, כי בימים ההם היה חזון השירה יקר באירופה

[1]) ריה"ל פיוט לנשמת קיבץ שיריו כרך ב' מערכת הרכבי הוצאת אחיאסף עמוד 144.

בכלל. עמי צרפת ואשכנז עוד לא קנו להם שלמות בשיר ומליצה, שירי גליא, שירי הפרובינציאים בדרום צרפת — שירי הטרובדורים, לא נשמעו במדינות הצפוניות, שירי המשוררים האשכנזים „מינגעזאֶנגער" עודם מלאים פְּרָאוּת וזרות, אך רצופים כח ועז; והכח הזה הוא העזוז המצוי בין בני אדם הקרובים אל הטבע ונפעלים ממנו התפעלות עצומה. אמור מעתה: ההתפעלות הבאה ישר ממראה עינים ומהלך נפש, היא תעורר גם אותנו בני הדור האחרון להתפעל בקריאת החרוזים או גם את הדבור הפשוט המצַיֵּר לנו המעשים הנוראים, הקריאה בדעת־נפש תציג לעינינו כמו חי את גיא ההרגה, את במות המטבח אשר הוכנו לאדירי אמונה אלה. דבר אחד מדברי האֻמללים האלה, דבר יוצא מנהמת הלב די לנו להראותנו במראה בהיר את כל הנעשה אז באלו נקרו ויאתיו לעינינו ובימינו. וביחוד אם המליצים והמשוררים הם הם גבורי־החזון בעצמם, אז כח גדול וסגולה יתרה לפיוטיהם וקינותיהם למשוך להם לב קוראיהם. הסגולה הזאת נמצאת יותר אצל פייטני אשכנז וצרפת, בעוד אשר פייטני ספרד לא היו שקועים כל כך בצרות, ורק בהרגישם והתבוננם בחזון העתים נחה עליהם רוח השירה הלאֻמית לקונן על שבר בת עמם. כי רוב פיוטי הספרדים נתחברו עוד לפני התגברות הצרות בחצי־האי הפירינאי, כאשר כבר דברנו על זה במקום אחר. הנה כן לא ממראה עינים כי אם מהלך־נפש חברו שירות־קינותיהם וסליחותיהם; בגלל הדבר הזה אין לנו להתפלא על זרות הלשון בפיוטי האשכנזים וסליחותיהם וקינותיהם ולא על רבוי הציורים הפרטיים אשר בם. המה כתבו פיוטיהם בכוונה לחזוק אמונה בלב בניהם, להודיע לבנים מעשי אבות וגבורת רוחם במסירת נפשם על קדוש השם; ובהיות הפייטנים והמקוננים עדי־ראִיה היו האָבים להנחיל לבניהם כל פרטי קורותיהם, כל אשר נשאו וסבלו הם והקדושים אשר מתו על קדושת הדעות הקבועות בלבם. בגלל הדבר הזה הננו רואים כי החרוזים הראשונים שבהסליחות והקינות חזקים מאד ובוקעים ויורדים ללב הקוראים — ובהמשך הדברים רוח השירה הולכת ורופפת, הולכת ומתחלשת במדת האריכות וההפרטה, באזנינו נשמע את האנחות הפורצות מעמק הלב הנרדף והנדף בקראו אל אל אלהיו משגבו ומגנו לאמר: אֵלֶיךָ נְשׂוּאוֹת עֵינֵינוּ, בְּכָל פִּנָּה וּפִנָּה אֲשֶׁר זֵרִיתָנוּ... הֱצִיקַתְנוּ בִטְנֵנוּ מֵרוֹב תַּחֲלוּאוֹת, מִתְּלָאוֹת הַבָּאוֹת אַחֲרֵי תְלָאוֹת... [1]). או הקריאה היוצאת מלב קרוע: אוֹם קְרוּאָה חֲבַצֶּלֶת הַשָּׁרוֹן, אֲבָלוּהָ הֲמָמוּהָ רִאשׁוֹן וְאַחֲרוֹן... וכהנה רבות.

[1]) ליום רביעי דסליחות לפי מנהג אשכנז הוצאת פראנקפורט ת"י.

והבינה היתרה הזאת היא שעמדה לו לצונץ, שהיה לא לבד חכם כי אם גם בעל־נפש מלא רגש השירה, מלא דעת החן והנעימות להוציא מכניר ישראל חשבור ומימיתריו הקרועים מנגינות־יה עד לכלות הנפש, וההיינה הקינות והסליחות בתרגומו של צונץ לשירים נשגבים מלאים הוד מליצה רוממה והדר שיר נשגב. אמנם כן, תרגומיו הכה על פי הענין והטעם ולא על פי המלות והתאר וגם לא על פי הדמות והתבנית, אך בכל זאת נראהו חודר אל כוונת המקונן, מבין לרחשי לבו ומלביש רגשות לב דוי במליצות אשכנזיות נעלות ונשגבות.

לדוגמא נביא בזה רק חרוזים אחדים במקורם העברי ובתרגומם האשכנזי על פי צונץ וראו בני עמנו קוראי הספר איך השכיל לשום כבוד על קדושי עמנו ורוח השירה הטבעית אשר פעמה בהם. את כחו לתת דברי הפייטן או בעל הסליחה בלשון אשכנז בדבור השירי והשקול נראה מתרגומו בסליחה, אשר כלה היא מבטויים קשים מאד, הרוז אחד והוא: בעל הסליחות מדבר בצר הצורר את ישראל ויספר:

לֹא הֵקַל וְרָדָה בְּמַקֵּל וַיְפַצֵּל [1].

וצונץ יתרגם:

ער ציבֿטיגט מיט דעם שטאַב
אונד שאָלט דיע האויט מיט אַב.

ואלה הם דברי הפייטן רבי קלונימוס בן יהודה בסליחתו בקינתו על הרוגי מגנצא בימי מסע הצלב הראשון (תתנ"ו) ותרגום צונץ עליהם [2]:

בעל הסליחה מתאר את ימי המטבח בחדשי הקיץ לשנת תתנ"ו בפשוט גדודי האחים אמוני הקתולים נוסעי הצלב על ערי הריינוס לעשות הרג רב בקהלות ישראל העתיקות ויאמר:

...דְּכָאוּם בַּעֲבָדוֹת וְעֹלָם מַטִּילִים עֲלֵיהֶם;
הוֹרְגִים, תּוֹלִים, מַשְׁמִידִים בְּכָל מִינֵי מַשְׁחִית,
וְכָל זֹאת עָלֶיךָ אוֹתָם מְהַצְמֵד
וְנֹחַ אֵל חַי, תְּפִלָּתָם לְלַמֵּד
הֹנְפִים חֲבָלִים בְּאֵין מַעֲמָד.

---

[1]) סליחה המתחלת „ארכן" ליום ו' דסליחות.

[2]) „את הקול קול יעקב נוהם" סליחה לערב ראש השנה לפי מנהג אשכנז הוצאת פראנקפורט הנ"ל.

טְמֻנִים פַּח לִלְכֹּד כְּשָׁךְ יוֹקְשִׁים,

. . . .

כָּלָה לְגַמֵּר עַם קְדוֹשִׁים,

. . . .

. . . .

שִׂיחַ פּוֹצְחִים עִמָּהֶם לְבַיֵּן,
עַד מָוֶת אֲהַבְנוּהוּ חֲצָצֶיךָ הוֹדַיִן,
פּוֹשְׁטִים צַוָּאר לְאִבְחַת הֶרֶג רָב,
צִדְקָנִיוֹת חָשׁוֹת קִנֵּיהֶן לְקָרֵב,
קָרְבָּן כָּלִיל רֵיחַ הַנֶּעֱרָב,
רֹגְשִׁים לְקַדֵּם מִנְחָתָם לְהֶעָרֵב,
שׁוֹחֲטִים הָאָבוֹת בְּנֵיהֶם בְּדָמֵיהֶם מִתְבּוֹסְסִים,
קָצִים בְּחַיֵּיהֶם וְנַפְשׁוֹתָם לֹא חוֹסִים,
לְיַחֵד שִׁמְךָ רָצִים וְשָׂשִׂים,
מִתְאַשְּׁרִים לְהַשְׁמִיעַ שְׁמַע יִשְׂרָאֵל בִּקְרִיאָתָם
נֹעַם פִּיהֶם בְּבִרְכַּת וְבִיחָתָם,
יַחַד אָבוֹת וּבָנִים, חֲתָנִים וְכַלּוֹתָם,
מְמַהֲרִים לַטֶּבַח כְּלְאַפִּרְיוֹן חֻפָּתָם...

וזה תרגומו של צונץ:

זיע דריקקען אונד בעדראֶנגגען,
זיע טאֶדטען אונד זיע האֶנגען;
וויר אום זאָ פֿעסטער זינד אַן דיך געבונדען[1];
דען לעבענדיגען צו פֿערגעססען,
צו לערנען איהרע מעססען;
זיע שלאגען אונד פֿערוואונדען;
זיא לעגען שלינגען;

[1] נראה לי כי טעה צונץ פה בהבנת הפיוט; הפייטן אומר: „כל זאת (תולים ומשמידים) עליך אותם מלהצמד" לאמר שלא נהיה לך נצמדים והמ"ם צריכה להנקד בצירה והיא מ"ם השלילה, והוא נתן להחרוז הבנה אחרת לגמרי כאלו נאמר: „יבכל זאת", וזאת היא טעות דמוכח.

אָב זיע אונז פִינגען,

. . . .

. . . .

אויך מיט וואָרטען זיע בעריקקען: —
וויר בלייבען דיין מיט געבראָכענען געניקקען,
דיא עדלען פרויען זיך שפוטען,
דאסס אלס אָפּפער איהרע קינדער בלוטען,
פאָטער שלאַגטען ראַש איהרע זאָהנע
אונד שאָנען ניכט דאס אייגענע לעבען.
דיינע איינהייט צו ערהעבען,
ווייהעט דעם טאָדע זיך דיע יונגע אונד דיע שאָנע;
„האָרע איזראעל״! דיע ליפּפען בעבען
אונד פאָם ברייטיגאַם אונד פאָן דער ברויט
איזט „דער איינציגע גאָטט״ דער לעטצטע לויט;
זאָ אים לעבען ווארען זיך געוואָגען
דען אָפּפערטאָדט פעראיינט פאָלצאָגען.

〰〰〰

כהתימו את מגלת „הצרות״, כתובה על חמשים עמודים רשום מפורש כל שם הפיוט (המלות הראשונות בלי רשימת הדף או הסימן ובלי רשימת טיב המחזור או הסליחה מאיזה מנהג הם) וצרתו בצדו, יאמר צונץ בחתימת המאמר: „הולכתי את הקוראים בדרכים אבלות בין שְׂדֵרוֹת הדורות הארוכות מימות קונסטנטין קיסר עד ימי הקיסר קרלוס החמישי בימי אלף ומאתים שנה ויותר. הדורות האלה וקורותיהם מוכיחים אמון המשפט הנחרץ על ימי הבינים לאמר: תולדות ישראל בימי הבינים בארצות אירופה הנוצרית הן שלשלת גדולה וארוכה של נסיונות ובחינות, שנִסו ובחנו העמים, לדעת במה יצליחו להכחיד שם עם ישראל ולכלותו מעל פני האדמה. המעשים ההם מדברים לנו בשפה ברורה, איך היתה יכולה היות השגת היהודים מגדולי העמים אשר בקרבם ישבו בארצות אירופה המערבית ודעתם עליהם; את הנוצרים בארצות הקתולים במערב אירופה חשבו היהודים ללוקחי שוחד, שואפים לבצע מעשקות, נשבעים לשקר, שואפי נקמות ואכזרים בעברת זדון ובחמה שפוכה; את כהניהם ונשיאיהם חשבו לשבט אלוה, שבט אפו ליסר על ידם את עמו על פשעיו ועונותיו כי רבו. לראש וראשונה היתה הסקירה הזאת על כל המאורעות והאסונות אשר קרו את העם

הישראלי בימי אלף שנה ויותר נחוצה מאד להבנת התפלות בבית הכנסת. ההשקפה הקצרה הזאת תלמדנו דעת סבת המרירות, הכעס והתרגזות הנפש אשר בשירי תפלה אלה; בחרוזי הקינות והסליחות נראה את מעינות הדמעות, הים של דם וגלי המים הזדונים אשר עברו על נפשות בני האומה העלובה בימי דורות עולם; נשמע קול האניה ואניה, קול קללת נרצחים ונשחטים, או אז יהיה לבנו פתוח גם לדברי התקוה הטובה, תקות גאולה וישועה שבה יסיימו תמיד המקוננים והפייטנים את שירותיהם. הפיוטים, הקינות והסליחות הם הם מזמורי התהלים שבימי הגלות, וכאשר לא יעלה על הדעת לקרוא תגר על מזמורי התהלים מפני הדברים הקשים שבאו שם, בקרוא המשורר הקדוש מעמק לבו: „יִגְמָר נָא רַע רְשָׁעִים וּתְכוֹנֵן צַדִּיק", או בשעה שיקלל את הרשע ויאמר: „יָשׁוּב עֲמָלוֹ בְרֹאשׁוֹ וְעַל קָדְקֳדוֹ חֲמָסוֹ יֵרֵד; כִּי דֹרֵשׁ דָּמִים אוֹתָם זָכָר; שׁוֹפֵט הָאָרֶץ הָשֵׁב גְּמוּל עַל גֵּאִים" וכדומה; כן אי אפשר להתרעם על הדברים הקשים הנמצאים בשירי תהלים שבימי הגלות — בהסליחות והקינות. התאניות והאניות, האנחות וגם הקללות עוד לא פגעו באיש לרעה וגם אחד מבני בניהם של נוסעי הצלב, אבירי חמס ובעלי האגרופים, הכהנים והאצילים אשר לאמונתם גברו בארץ, עוד לא נקף באצבעו לסבת שירי תהלה ושירי תלונה אלה; אך טוב וחסד, רחמים וחנינה, אהבת הבריות ורגשי חמלה יש בידם להחריש את הקול, קול אלפי אלפים מעֻנים, נהרגים ונטבחים בשם האמונה וגאון תפארתה, העולה מן האדמה ובוקע רקיעים זה מאות בשנים; רק בעשות טוב וחסד, צדק ומשפט לבני בניהם של המעֻנים, בהשב עד צדק משפט האדם אשר לָקח מהם יוכלו העמים למחות עון אבות אבותיהם, ואז תהפך השנאה לאהבה, אהבת עולם בין כל באי עולם בלי הבדל לאם ודת"

ג.

הפיוט והסליחה.

המאמר הזה המחזיק יותר מתשעים עמודים מדבר על דבר צמיחת הפיוט, התפתחותו והתפשטותו, סדר בנינו, תַּבְנִיתו, תכונתו וצביונו, ובכלל פניו המופלאים והמשונים לפי המנהגים השונים ולפי דרכי הטעם השונים בכל הארצות ששם ישבו הפייטנים השונים. תכנית חלקי הפיוטים ביחוסם להתפלות הקבועות, ההבדל בין יוצר, קרובות,

מאירה, אהבה, זולת וגאולה; בכלל הוכי הפיוטים על פי צורתם ותבניתם. החקירה הזאת המיוחדת לחוקרי הספרות מוקדשת יותר לחכמי תורת הטעם והשירה העברית, לאלה שהקדישו עצמם להידיעה הנכבדה הזאת ועל כן לא נאריך בהצעת הדברים, ובכל זאת לא נוכל להמנע מהצעת דברים יקרים מאד בהמאמר הזה, דברים אשר, ככל דברי צונץ בחקר תולדות ישראל וספרותו, היו לאבני פנה לבנין ספרים גדולים ויקרים להחכמים שקמו אחרי המחבר

פתח דבריו בצמיחת הפיוט הם:

„בראשית ימי הבינים (התקופה שאחר חתימת התלמוד הבבלי אי הורות הסבוראים) היה עוד סדר התפלה פשוט מאד, לא היו עוד סדורי תפלה כתובים וגם לא היה עוד ערך־תפלה במערכה מסודרה [1], מעט מעט נתרבו פסוקי כתבי הקדש, תפלות ופיוטים שהתנהלו בעם מימים קדמונים, ביחוד לימי שבת ויום טוב [2], וכל אלה עלו בסדר התפלה. התפלות שהיו יחידים נוהגים לאמרן, הפיוטים שהנהיגו החונים לזמר אותם לפני התבה לעתים מזומנות היו במרוצת העת למנהג קבוע. בתפלות השחר והערב, בברכות שמנה עשרה עלו ונשלבו בתוך התפלות מזמורי תהלים שלמים או חלקים קטנים ובכלל פסוקי כתבי הקדש, והנוספות האלה היו אחרי כן לתפלות בפני עצמן. בספר התהלים ובדברי הימים כבר נמצא תפלות מצורפות מפסוקים כאלה [3]. ובמשנה כבר נמצא, כי הרבו להרחיב את התפלה, לקשטה ולפארה בימי ראש השנה ובתעניות צבור לכלול בתוך תפלת שמנה עשרה פסוקי בה״ק

---

[1]) הדברים האלה מעוררים תמהון, הן נדע כי לא לבד שמנה עשר (י״ט) ברכות נסדרו בימי התנאים הסמוכים לחרבן הבית, אך הלא גם ברכות קריאת שמע; יוצר ואהבה לפניה וגאולה לאחריה; ומשנה שלמה היא (ברכות פ״א) „בשחר מברך שתים לפניה ואחת לאחריה ובערב שתים לפניה ושתים לאחריה״: כמו כן נמצאו מפורשים בגמרא פסוקי דזמרא (כל האומר תהלה לדוד בכל יום וכו׳) ברכות התורה וברכות השחר (עי׳ ברכות דף ט׳ ע״ב; י״א ע״א וע״ב; י״ב ע״א וע״ב; פרק הרואה ס׳ ע״ב; ובר״ף ורא״ש שם, מלבד הדינים בפורס על שמע, תפלות המוספים, תפלות רב ושמואל בראש השנה, תפלת ותודיענו, אשרי ובא לציון (קדושא דסדרא וגם הקדיש שאחר הדרשה, סוטה מ״ט ע״א); וכל דיני שליח הצבור בכמה מסכתות שבש״ס (ברכות, תענית וחולין); וגם במשניות ותוספתא מורים, כי היו אז הסדרים מדוקדקים, וכל עניני העבודה שבלב כבר נערכו ונסדרו לכל פרטיהם גם לפני חתימת המשנה, ואין כאן מקום להאריך יותר; ועיין דברי ימי ישראל חלק ג׳ עמוד 29 — 60 מה שהרביתי להעיר בזה.

[2]) כתפלת אל אדון בשבת ואחרות.

[3]) תהלים מזמור ק״ה, ק״ו ודהי״א כ״ט ושארי מקומות וגם בנחמיה ט׳.

בשלש מערכות: מלכיות, זכרונות ושופרות¹). יש שהובאו פסוקי כתבי הקדש בתפלה בקשר ויחס עם התפלות הקבועות ע"י המלה „באמור"²); בבא בהתפלה דבור יותר ארוך מכתבי הקדש משתמש מסדר התפלה במלת: „ככתוב" או „כמו שנאמר"; כמו שהיה כהן גדול אומר בבית המקדש בוידויו: „ככתוב על ידי משה עבדך"³), ואם מובאים אחרי כן פסוקים אחדים זה אחר זה נוספה המלה „ונאמר"⁴). כל עוד שהיתה הדרשה נהוגה בישראל, דברי בעלי המדרש או „מארי דאגדתא" ודברי התרגומים מהמתורגמנים נשמעים בבתי כנסיות ובתי מדרשות, לא היתה כל סבה אף לא מצאו עת להרחיב את סדרי התפלה ולהגדילה. אך כאשר יבשו מעינות המדרש וההגדה, הדרשה חדלה וגם הלשון הארמית, האחות הצעירה של העברית, חדלה מהיות לשון מובנת להעם; כאשר נשמעו בכל בתי תפלות עמי ארץ הקדם שירי תפלה ורננות בלשון סורסית, יונית ורומית, ולשון עברית הנשכחה, אך זה החלה לשוב לקדמות נעוריה ולצמוח מתחתה בעבודת בעלי המסרה והמדקדקים הראשונים, נתעוררה אז התשוקה לפאר סדר העבודה שבלב על ידי שירי תפלות, לבנות אהל לזכרונות האומה ותולדותיה בדברי שיר ושבחה או תחנה ובקשה בבית ה׳, להלביש את מאמרי המדרש וההגדה מחלצות המליצה ולהביע רחשי לב האומה ורגשותיה באמרות קדש.

מאתים השנים לפני רב נטרונאי גאון (מאה החמישית והששית לאלף החמישי), בימי התקופה שמלבד ההלכה צמחו אז תורת האיסלם ותורת הקראים, קמה היהדות במלכות כוזריה, נשלמה המסרה, צמחה תורת הסוד הקדמוניה, החכמה והמליצה, היו גם זמן צמיחת הפיוט בבית הכנסת; ונראה הדבר שהקדים הפיוט לבא במחנה ישראל אשר בארץ הקדושה ומדינות סוריא לפני באו לארצות שנער ופרס, השם הכללי להמליצה השירית פיוט ולבעל המליצה בשם פייטן הוסב אז ביחוד לשירת בית הכנסת ולפעמים נקראו גם בשם „חזנות"⁵) והפייטן נקרא גם חזן. הפיוטים הראשונים לא נתחברו בחרוזים שקולים ולא בשוויי

¹) כוונת צונץ היא על המשנה והגמרא ראש השנה ל״ב. והמשנה תענית פרק ב׳.

²) המלה „כאמור" נמצאה לראשונה בנשמת, במוסף לשבת, לאל ברוך נעימות, נחם לת״ב, בנעילה וכו׳.

³) משנה יומא פ״ד ופ״ו ובקדושה (ככתוב על יד נביאיך).

⁴) מוסף לר״ה.

⁵) חובות הלבבות שער ה׳, פ״ה; אצל הקראי לוי בן יפת, סדור רס״ג ואחרים.

הברות בסופי הדבורים, רובם סדורים על סדר אלפא־ביתא ובאמרים קצרים. בהמשך הזמן החלו הפיוטים לקבל יותר ויותר תבנית מתאמת להטעם ששרר אז; נתחברו בדעת מלאכת השירה, גם נתעלו ונשתבחו השירים לא רק בתבניתם וצורתם בטוב טעם ודעת, כי אם גם בתוכנם וענינם. במדת התרבות הפיוטים והתגדלותם בעניניהם נעשו הפתגמים יותר ויותר קשי ההבנה ויקבלו הפיוטים אז צביון מיוחד ומְסֻמָּן, כפי הצביון והתמונה שנתקיימו עד היום; וכה היו להפיוט חקים וכללים מיוחדים. החרוז השקיל, השווי במספר ההברות ביתדות ותנועות והתבנית המיוחדת בבנין בתי השיר הנהיגו פייטני הספרדים בימי המאה השמינית לאלף הרביעי.

בימים הקדמונים היה החזן לבדו מתפלל וכל הקהל שומעים [1], החזן הוא שליח הצבור ו„עיניהם של צבור תלויות בו ועיניו תלויות בהקב"ה" [2]. על כן פיוטי החזן היו אלה ששמע והנהיג אותם אחרי כן בתפלות בית הכנסת, וכן נאמר: „הפיוטים שנהגו החזנים לאמר ולהכנים אותם בכלל הברכה כגון מגן ומחיה ויוצר וכו'" [3]. מאה שנה אחרי כן יספר לנו אלחריזי בהתחכמוני [4] על דבר „החזן שהתחיל לאמר פיוטים ושירים, כלם שבורים בלא משקל ובלי חרוז, בלא בנין ובלא ענין". גם בזמן מאוחר מעט מצינו „שהיו הצבור שותקים וממתינים לש"ץ עד שיגמור הזולת" [5], וגם באמצע המאה הראשונה לששי שמענו משליחי צבור שהיו מזמרים פיוטים בתוך ברכות התפלה. מזה יצאו פיוטי „רשות לחזן". — כי החזן שהיה בעצמו פייטן היה מחבר מליצה לפתיחת השירים ומזה נשתרבב המנהג עד היום שהחזן לבדו מזמר את „הרשות".

מיני הפיוטים הראשונים וסוגיהם הם: „יוצר" לברכה ראשונה של קריאת שמע, — „אופן" הפיוט הנשלב בקדושת־המלאכים, „זולת" הפיוט הנספח לברכת אמת ויציב להמאמר „אין אלהים זולתך". הפתיחה „אור עולם באוצר חיים" היא כנראה קדומה מאד וראשית תפלה גדולה בחרוזים שקולים אך בלי שווי הברות בסופם,

---

[1]) סוכה ל"ח עמוד ב' ברש"י, הרמב"ן בלקוטות, ובגמרא שם וברש"י הדבור־ מוסב לא על התפלה הקבועה כי אם על מקרא ההלל יעוי"ש.

[2]) מדרש תהלים כ"ה.

[3]) שו"ת רבי יוסף אבן מיגאש סי' פ"ז.

[4]) שער כ"ד.

[5]) תוספות ר"ה ל"ד דה"מ לדידי ומרדכי שם.

והיתה מיוסדת עפ"י אלפא־ביתא כדוגמת התהלה „אל ארון". פיוטי יוצר היותר קדומים הם לרבי אלעזר הקליר, בנוים מג' בתים בעלי ג' חרוזים ובית שהוא סוגר המסיים ב„קדוש", ובכן חלק הפיוט הוא מי"ב חרוזים והסוגר הוא מפסוקי כתבי הקדש; יוצא מהכלל הזה הוא יוצר ליום כפור, שהבתים הם בעלי שני חרוזים ובסוף כל חרוז השני סוגר מלשון הכתוב. משונה מהם הוא „היוצר"[1] לימים הראשונים של פסח, שכלו בנוי על פסוקי שיר השירים (מפרשה א', א' עד פרשה ג', י') שכל בתיו המה בעלי ארבעה חרוזים והרביעי הוא ראש הפסוק בשיר השירים. אחרי „היוצר, האופן והזולת" נתחדשו „המאורה", „האהבה" ו„הגאולה" (הם על פי הרוב מהפייטנים הספרדים). לסַמֵן את סוגי הפיוטים אלה נוכל אם נאמר: היוצר הוא קלסתר פני הבריאה עטויה שלמת אור (איללוסטרירונג דער וועלט שאֶפּפֿונג); ה„אופן" הוא „הקדושה" של עולם המלאכים, שירת האופנים וחיות הקדש; „הזולת" הנטפל לדברי ברכת קריאת שמע שלאחריה „עזרת אבותינו אתה הוא מעולם, מגן ומושיע לבניהם אחריהם", מביע תמיד התקוה לימים טובים בהמשך והתיחסות לענות בית ישראל ומצוקתו בעבר ובהוֶה; „המאורה" היא חתימת ברכת יוצר אור, ועניגה להתפלל כי אור העולם, אור כללות המציאות, יאיר על ציון, כי תתנער משפלותה, ישלמו ימי אבלה, כי ישים אלהי ישראל שהוא אור עולם קץ לחשך ואור חדש יאיר על ציון ומקראיה. יסוד הפיוטים מסוג זה הוא המקרא בישעיה (ס', א') „קומי אורי כי בא אורך וכבוד ה' עליך זרח". מעין זה היא גם „האהבה" הנטפלת לברכה שניה של קריאת שמע ו„הגאולה" שמקומה תמיד לפני חתימת ברכת גאל ישראל, גאולה הסמוכה לתפלת שמונה עשרה.

„הקרובות" המה הפיוטים המשולבים בשלש ברכות הראשונות, ונחתמות בהקדושה, ולכן נקראו הפיוטים האלה בפי הקדמונים בשם „מגן" (קרובות שבברכה ראשונה) „מחיה" (שבברכה שניה) ו„המשלשים" (הקרובות שבין מחיה מתים לקדושה). צונץ מבאר תבנית הפיוט ואבריו ופרקיו השונים, רשות, אבות, גבורות, קדושות וכו' עד „הסלוק" שבא אחרי „וכן לך תעלה קדושה"; עם זה הוא מוכיח, כי היו להפייטנים וביחוד להקליר כללי־השירה וכללי בנין הבתים והחרוזים, אשר מהם לא סרו; כללים, בכל שאינם מסכימים לכללי הבנין של שירים לפי הבנתנו, מופלאים הם בערכם על פי הדרך המיוחדת להם לבדם ויקרים באיכותם ותכנם, כאשר עוד נדבר בזה. ביחוד היו חביבים על צונץ

[1]) המלה יוצר לשחרית נמצאת לראשונה במס' סופרים פי"ט הל' ו'.

פיוטי הקליר, על פי רוח הלאם החופפת עליהם; לא נוכל לכחד, כי האהבה היתרה הזאת קלקלה לפעמים אצל צונץ את שורת האמת, ובתרגומו הוא מגלה לפעמים בהם פנים שלא כבוונת הפייטן, בכל אופן תרגומו הוא יותר לפי הענין ולא לפי הלשון והמלות. באמת מופלאים הם שירי קדש של הקליר בתמונותיהם וחזיונותיהם וברוח החיים המפעמת על ציוריו, אבל לא מצאנו למסכים עם דרך חקר המדעי, המציין את צונץ, את פירושו שלא כפי המושכל הראשון של דברי הקליר, כי למען שית עליו פאר השיר והמליצה מוציא היא את הפיוט מידי פשוטו. לדוגמא מביאים אנחנו בזה שני פיוטיו מיום ב׳ דשבועות המיוסדים על עשרת הדברים, פיוט ותרגומו אחריו:

תִּתּוּ קוֹל עֹז אֵל אֵלִים,
שַׁלְהָבוּ לַפִּידֵי גֶחָלִים.
רָצוּ בְּרָקִים קַלִּים.
קוֹלוֹת הִרְעִימוּ גַּלְגַּלִּים.
צְרַח שׁוֹפָר מִמְּעָלִים.
פְּצָמָה רְקוּעַת שְׁעָלִים.
עַמִּים אֲחָזוּם בֶּהָלִים.
נְהִי כַּיּוֹלֵדָה חָלִים.
מְרַצְּדִים הָיוּ מְגַבָּלִים.
לְבָנוֹן וְשִׂרְיוֹן כַּעֲגָלִים.
כַּרְמֶל וּבָשָׁן כְּמוֹ אֵילִים.
יַחַד תָּבוֹר וְכָל תְּלוּלִים.
טָרְחוּ בְּגֹבַהּ וְנִמְצְאוּ פְסוּלִים
חַי רָם רוֹאֶה שְׁפָלִים.
זֶה סִינַי כַּדָּךְ לֹא הִבְלִים,
וְהִטָּה אֵלָיו זְבוּלִים.
הֶעֱטִירוּ עֲנָנִים וַעֲרָפֶלִים.
דָּר בּוֹ בְּשִׁנְאַן אֶרְאֶלִּים.
גָּאוֹן קוֹלוֹ הִשְׁמִיעַ לִנְדְגָלִים.
בִּסְבִיב הָהָר נִגְבָּלִים,
בְּנַעֲשֶׂה וְנִשְׁמַע דָּת מְקַבְּלִים.

אִוְנָם שָׁם רֹאשׁ מִלִּים.
אָנֹכִי שְׁמַע לְכְלוּלִים.

* *
*

לְכְלוּלִים הִשְׁמַעְתָּ מִלֶּיךָ.
מְפוֹצֵץ הָרִים קוֹלֶךָ.
אָנֹכִי יְיָ אֱלֹהֶיךָ.

דיא שטיממע ערקלינגט דעס גאָטטעס דער גאָטטער
דיא ערדע לייבּטעט, עס נאהעט איזראַעל׳ס רעטטער
דיע שטערנע ערדראָהנען אים פֿייעריגען וועטטער.
אויס איינאנדער הימּמעל פֿאללען וועלקע בלאָטטער,
אונד אויס דער האָהע דאָננערט פאָזוינענגעשמעטטער.
דאַ פאַקקט דיע פֿאָלקער, זיע מיט דען גאָטצען
בעקלעממונג, שמערץ, אנגסט, ענטזעטצען.
בעטראָפּפֿען שפרינגען אין געוואלטיגען זאָטצען
ליבאַנאָן, סיריאָן וויע יונגע פֿאררען,
אונד כרמל, בשן, תבור האַררען
פֿאָן איהרען גיפּפֿעלן הערנאב מיט שטאלצען בליקק;
דאָך דיע האָהען דער האָכסטע זעטצעט צוריקק;
דען אַרמען סיני, דען ניעדריגען ער ניכּט בעשאָמט
איהם דיע שפיטצען ער מיט וואלקען פֿערבראָמט,
אויף זיינעם ריקקען אויפגעשיכּטעט ווירד איין הימּמעלסצעלט.
ער פֿי״ללט פֿאָן שאַארען דער ענגעלוועלט,
אונד צו דעם מענשענוואלד
דיע איהם געהאָרזאם וויהען

* *
*

דיע געליעבטען אַם היילִגען אָרט
האָרען דאס בערג שפּאלטענדע וואָרט:
„איך דער עוויגע, בין דיין גאטט, דיין האָרט".

בכל אשר נתפלא ונתענג על נעימות השירה בחרוזי צונץ, כמדומה לנו, שבבחינת העתקת תפלה או פיוט רחוקה היא מהיות העתקה לפי המלות, וגם התמונות והציורים אינם אותם של הקליר —

ויותר נובל לקראהו בשם תרגום הענין ובזה הצליח צונץ עוד יותר בתרגום הפיוט הסמוך לו:

אֲשֶׁר כָּל פָּעֳלוֹ תְּמִים,
בּוֹנֶה מַעֲלוֹת בִּמְּרוֹמִים.
גּוֹדֵר תַּחְתִּיּוֹת הֲדוֹמִים,
דֶּלֶת סוֹגֵר בְּעַד הוֹמִים
הַמַּזְרִיחַ מְאוֹרוֹת רָמִים
וּמַנְהִיגָם לֵילוֹת וְיָמִים,
זִיקִים עֹשֶׂה וּרְעָמִים,
חֹשֶׁר טְלָלִים וּגְשָׁמִים,
טִיעוּת מְגַדֵּל וְצִמְחֵי תְלָמִים,
יוֹצֵר וּבוֹרֵא כָּל הַנְּשָׁמִים.
לַחְמָם אָכִין בְּמַטְעַמִּים,
מֵמִית וּמְחַיֶּה וַאֲנִי חַי לְעוֹלָמִים
נִסֵּי גְּדוֹלִים וַעֲצוּמִים,
סֶלָה לְעוֹלָמִים קַיָּמִים,
עוֹזֶרְךָ בִּבְרִית אָבוֹת תְּמִימִים,
פּוֹדְךָ מִסִּבְלוֹת עֲנָמִים,
צִלְלָם בְּנִבְכֵי תְהוֹמִים,
קוֹרֵעַ לְפָנֶיךָ יַמִּים,
רוֹעֲךָ בְּמָן מַטְעַמִּים,
שָׁקַדְתִּי לְבָחְרְךָ לִי מֵאֻמִּים,
תַּרְתִּי לְסַגֶּלְךָ לִי מֵעַמִּים.

דעססען טהון איזט טאַדעללאָז,
דער היממעל בויעט ריעזענגראָסס,
בוימע צימּמערט אים ערדענשאָסס
פֿאָר פֿלוטהען לעגט איין שלאָסס,
אונד לענקעט וויע איין ראָכס.
דער היממעלסליכטער גלאַנץ,
דיע אים רייגענטאַנץ,
פֿיהרען דען טאַג אונד דיע נאַכֿט.

איך ווילל — אונד דער דאָננער קראַכט,
איך שאַפּפע בליטצע, טהוי, דעם רעגענס מאַכט,
ערנאָהרע פּפלאנצע אונד בליטהע,
וואס אַטהמעט, איך בעהיטעט;
אלל אייערער גייסטער,
בין איך מייסטער.
יעגליכען זיינער ווייזע,
לאססע איך צו בערייטען,
צום וואָהלגעשמאקק דיע שפייזע;
איך געבע טאָד, געוואָהרע לעבענסצייטען,
זעלבער לעבענד עוויגקייטען;
ערהאבען, דויערענד איממערדאַר
איזט מיינער וואונדערצייכען שאַר;
איך בעשיטצע דיך
אים בונדע מיט עדלען פּאָרפּאהרען,
איך ערלאָזע דיך
פּאָן לאסטען דער בארבארען,
דען אבגרונד ווינקע איך, דאסס ער זיך ערשליעססע
אונד זיין ראַכען זיע פּערצעהרע,
אונד דיר איינען וועג איך עבנע אים מעערע,
דיך איך שפייזע מיט דעם מאננאס־זיססע

* * *

איך האבע אוים נאציאנען דיך ערלעזען,
טהייערער מיר אלם איינע יָע געוועזן.

כהפיוט ההולך לפניו כן גם תרגומו של הפיוט הזה אינו דומה אליו אלא בעיקרי הרעיון ומשונה ממנו בהתמונות והתארים, בהציורים והתכונה השירית והמליצית. במקום אחר נבאר מה בין העתקות צונץ להעתקות המליין והמשורר בחסד עליון רבי מיכל זקש. חקירותיו של צונץ על דבר הקליר וזמנו אינן נכנסות לענין ספרנו, כי אחרי כל החקירות והדרישות של שי"ר, שד"ל, צונץ ואחרים על דבר זמנו של הקליר ומקום מושבו לא עלה בידם לגלות תעלומות האיש המפורסם בכל תפוצות ישראל זה יותר מאלף שנה, וכל דבריהם אינם אלא דברי השערות ואומדנות רחוקות־או קרובות, ואין מתכלית הספר להוגיע את

קוראיו בדברים המוטלים עוד בספק ועוד לא מצאו להם פתרונים נראים.

מן התרגומים השנים של הקליר נדמה, כי יראו קוראינו מה רבה תשוקת צונץ להשיב כבוד הפייטן הזה אשר רבי אברהם אבן עזרא גנה אותו בתכלית הגנות ויטיח כנגדו דברים קשים (קהלת ה׳, י׳). אך רובי המגרעות שהראב״ע מוצא בפיוטי הקליר במעט שנחשבו לצונץ ליתרונות ומעלות. הראב״ע אומר שבפיוטי הקליר יש ארבעה דברים קשים: א) הם מלאים חידות ומשלים; ב) הם מעורבים בלשון התלמוד; ג) יש בהם טעיות גדולות בנטיות הפעלים ובנין השמות, ולשון הקדש בידו עיר פרוצה אין חומה; ד) הפיוטים כלם מלאים מדרשות והגדות. דעת צונץ בזה מתאמת לדעות רבים מחכמי ספרד (כהר״י אבן מיגאש האוסר לבטל הפיוטים) וצרפת ואשכנז בדורות הקדמונים וחכמי דורנו. א) בדבר החידות והמשלים כבר קדמוהו בזה חכמי ההגדה שבתלמוד, והשמוש המשלי ובדרך ההשאלה היא מופלאה ומושכלה לאלה הדורשים, שבהעבודה תכנס גם ההודה, והתפלה תעורר לא לבד את הרגש כי אם גם את המחשבה; ב) לשונות התלמוד והמדרשים שנמצאו בהקליר מועילות הרבה להרחבת הלשון ולהעשירה בדבורים ומבטאים חדשים; ג) הטעיות בדקדוק הלשון הן, מפני שבזמן הקדום ההוא עוד היתה מסובבת השיטה של הנחת שתי אותיות לשרשים (מפני זה יאמר: על הסלע קך תחת הכה וכדומה); ד) והגנות הרביעית שהפיוטים מלאים מדרשי הגדה, הוא שבחו של הפייטן בעיני צונץ, והן הן גבורותיו של הקליר והפייטנים שיצאו בעקבותיו; כי בימי הדורות אחרי חתימת התלמוד היה קרוב מאד הדבר שתשתכח תורה מישראל — באמרם, כי נחתם הזון התורה, ובכל אופן היתה עלולה אז התורה לְהֵעָשׂות קנין יחידי הדור; אך להחלק המעשי שבהתלמוד, להההלכה, נמצאו גואלים, והם החיים ההתיים בעצמם; כי מתוך שבפנה זאת עוד לא נפתרו שאלות הדת המעשית, ורבו המעשים בכל יום, אשר דרשו שאלות חכם, גם עוד ארכו ימי הישיבות בבבל, וכל הדבר הקשה בארצות הגולה היו מביאים אל סוד חכמי תורה בסורא ופומבדיתא. לא כן היה גורל ההגדה, כאשר אפסו דורשי דרשות ברבים, נפסק מנהג התרגומים; קריאת התורה היתה מני אז רק לצאת ידי חובת מנהג דתי ולא להרבות דעת הדת בעם; אז ראו ראשוני הפייטנים למצוא בית מנוס לחלק הדרשה בתפלות ושירות בית הכנסת. על פי הדברים האלה הדבר שפיוטי הקליר מלאים מדרשות ואגדות יֵחָשֵׁב לו למעלה גדולה וקדושה, כי בהמדרשים ספונה טמונה כל חמדת ישראל, זכרונות אבות עם

עולם, מעלות האומה הקדמוניה, קדושת התורה והמצות, והקשר הרוחני שבין הכנסיה הישראלית ודודה הוא אביה שבשמים. במדרשים ופיוטים באו ציורי התלאות הרעות שמצאו את האומה העלובה בימי עניה ומרודיה, ומבין שורות הפיוטים ואמרות המדרשים יצהירו לעיני היהודי זהרי תקות טובות לעתיד לבא. ומופלאה ונשגבה היתה עבודת הקליר לאסוף מכל התלמודים ומדרשי אגדה כל המליצות וכל הפתגמים המפוזרים שמה, לקרבם ולחברם בחבור מסודר ומתוקן, ליפותם ולשבצם במשבצת השירה כחכם חרשים ואמן מופלא; מכל בית ומכל הרוז נראה התלהבות קדושה, תם אמונת אמון, מעוררת רגשידיה, אהבה לאמית ולוקחת לב המתפללים. גם מהחרוזים המעטים שהבאנו, המצַיר מעמד הר סיני וההופעה האלהית, יראו הקוראים, איך התנשא הקליר על כנפי דמיונו אל שמי מרום תהלות ישראל; איך יצייר ויתא־ את חזיוני המעמד הנשגב; ובכלל בהמקומות שמדבר הקליר במליצה פשוטה, אם גם חרוזית, כאשר ב ה„ס ל ו ק י ם", שופך הוא רגשותיו העזות והזכות כנחל שוטף, וכזרמי מים אדירים יזרמו מליצותיו הבוקעות ונכנסות אל הלב, להרעיש הנפש ולעורר הרגש והמחשבה. זה הוא כחו של הקליר לקנות לב האומה, ובזה זכה להיות לאות ולמופת לפייטני ישראל שקמו אחריו וינסו לחקות אותו ולעשות כמעשהו אך לא עלתה בידם להגיע עדיו.

צונץ מרבה לדבר בחקירה עצומה על דבר החדשות שהמציא הקליר ויתר הפיטנים בנטיות הפעלים ובבניני השמות הנגזרים, ויותר מזה בבנין החרוז — בתנועות ויתדות, בקצב ומשקל בדַמות והשוות לחרוזי הערבים והרוזי סופרי אירופה בלשון רומית. דרכי צרוף פסוקי כתבי הקדש להחרוזים בדלת או בסוגר אצל משוררי הספרדים: בן־גבירול, הרמב"ע, הראב"ע ורבי יהודה הלוי, במה הם משתנים מפייטני צרפת ואשכנז. מברר דרכי הרשימות בראשי החרוזים: סדרי האלפא־ביתות השונות, ראשי ההרוזים בשמות (אקריסטיכון) — וגם בזה יפליא אותנו בדבר שלא שערנו מראש; כן יוכיח שפעמים הרבה שם הפייטן בראשי החרוזים לא רק את אותיות שמו ושם אביו ו„חזק" וכו', כי אם גם את שם אחיו ושם בנו הבכור. בהפרשה הזאת יוצא צונץ מה„פיוטים" אל ה„סליחות", ה„מערביות" וה„הושענות", כי הקליר הרבה גם כן לחבר „הושענות". מין הפיוט האחרון הזה של הקליר נבדל בצורתו החיצונית בזה שהוא כלו בהברה אחת שוה בסופי החרוזים; כאותה ההושענא: „אדם ובהמה; בשר רוח ונשמה וכו'", והדרך הזה, לחתום בהברה אחת כל חרוזי השיר, היה דרכם של משוררי

הערבים, הסורים הביזנטיאים והיהודים, ולא רק שירים קצרים, כי אם גם ארוכים מאד, וכאמור ביותר נמצא זאת בהושענות, רשות וסלוק וגם בקינות ואופנים.

יותר מהפיוטים ירבה צונץ לחקור על צורת הסליחות והפזמונים והדכי משקלם וקצב חרוזיהם, הסליחה אינה משֻׁלֶּבֶת בתתפלה הקבועה כהפיוט ועל כן היתה לענין בפני עצמו. רובי הסליחות נתקנו ל„ימים הנוראים", ימי ההכנה והשבון הנפש לפני בא יום הדין, בימי ראש השנה אין סליחות, ורק בהימים שבין „כסה לעשור" היו אומרים סליחות באשמורת הבקר, ו„סליחות של מעמד" בין מנחה למערב, הסליחה הוא גם המזמור של תהלים שבא לעת מן העתות (כמזמור לדוד בברחו מפני אבשלום בנו, שגיון לדוד וכו') ומתייחס למקרה ידוע, אך על פי תוכנו ומהותו ימצאו בו נפש דאבה ולב דוי את ספקם ודי צרכם לישפוך שיחם לפני אדון הסליחות ובעל הרחמים על כל צרה, מדוה ופגע רע; כן נדע שהסליחה עם הדלת חטאנו צורנו, „אל נא רפא" נתקנה לראשונה לתחלואי ילדים והיא נאמרת בכל תעניות צבור, בימים הנוראים ועל כל הצרות והפגעים הרעים, מפני שרובי דבריה מתיחסים לכל המצבים והמעמדים בימי היות ישראל בגלות. תוכן של הסליחות רצוף: תפלה, בקשת סליחה לחטאים, השתפכות הנפש בדברי תאניה ואניה על הצרות, מסירת דין שונאי ישראל לשמים ומרפא לנפש נאנחה, התקוה לגאולה והקץ אשר ישים ה' לחשך. הסליחה יותר עשירה בדמיונות ומליצות, בניבים ונאֻמים מהפיוטים לסוגיהם: יוצרות, אופנים וזולתות וכו', כי אלה האחרונים נטפלים הם לתפלות של חובה ונסמכים על מקראות כתבי הקדש, והם משוללי החפש להתרחב ולהתפשט כהסליחה, שהיא בעצם תפלת רשות שמוצאה רק מן הכוונה וההרגשות הלב. בהפיוט נשקפים לנו המדרשים ומאורעות הימים שעברו ובהסליחות הננו רואים את המעשים הנוראים, המעשים בכל יום שהיו ובאו בימי בעלי הסליחות. הנה כן בהפיוט נרגיש את משא העבר ובהסליחה—ההוה, הפיוט יהיה לנבואה והסליחה למזמורי תהלים. וכמו שכבר אמרנו למעלה בסימן דראשון לפרק זה (עמוד 250), כי בספר התהלים נמצא „סתם מזמור" (Normal-Psalem) הכולל בקרבו ענינים כוללים ומשותפים לכל המזמורים (הבקשה לעמוד לימין צדיק להושיעהו משופטי נפשו, לעשות נקמות בפועלי אָון, להשיב כבוד לבית ישראל, להרים קרן משיחו) כן ישנן „סתם סליחות", שתוכנן הוא, מצב ישראל באומות המורא מאז, אֹרך ימי הגלות, הסבל והמצוקה, עצר רעה ויגון, לעג וקלס שונאי ישראל, גזרות והרגות; זכרונות הימים הטובים,

בקשת רחמים וגאולה, בקשת סליחה וכפרה, וודוי וחרטה ועזיבת החטא, קבלת עול מלכות שמים, והיות ישראל תמיד בכל עת ועונה, למרות כל הרדיפות והמצוקות, תמים עם אלהיו ונאמן לתורת מורשה. נפלאה מאד השקפת צונץ על תורת המדה והקצב, המשקל והחרוז של הסליחות השונות למיניהן על פי בנינן וגזרתן: שניה, שלישיה, שלמוניות, פזמון ועוד. דברי צונץ בזה הם תורה שלמה בחכמת בנין השירה. אך אם באנו לתת תמצית דבריו במקצע זה, יגדל ספרנו פי שנים ושלשה מכפי אשר שערנו מראש. כמו כן נכבדו מאז הערותיו על דרכי משקלי השמות הנגזרים מן הפעל של בעלי הסליחות (רובם על משקל פֶּעֶל, פְּעוּל, פְּעִילָה, פְּעִיוֹן) והתקצרות השמות שנגזרו מפעלים בעלי גזרות חסרות ונחות.

בימי שנות מאות נשמעו מאת הפיוטים והסליחות הֵד הקול, קול יעקב הוגה נכאים, מוציא מלבו הנשבר אנחות ומביע תקוות לגאולה וישועה, אך עם הקול הזה, הנשמע בלי־חשך ובלי הרף בימי מאות השנים, נשמע גם קול פעמי העתות החדשות ורוח האנושית ההולכת לפנים; מבלי משים נשתנו המושגים, נתחלפו המחשבות, ובשַׁנות רוח בני האדם את דרכו נשתנו גם כן תמונות המליצות וסגנוני הדבור. כל דבורי הפייטנים על דבר עולם המלאכים לקוחים מן התלמוד, המדרש, הפסיקתא, פרקי דרבי אליעזר וההיכלות, ובמקום שאנו מוצאים תמונות הדבור שנראות לנו כחדשות הוא רק מפני שלא נודע לנו מקורם. לא מוזרים יהיו לנו תָאֳרֵי כסא הכבוד וציורי ההגשמה, שרובם מספר ההיכלות ונשנים בכמה פנים בהפיוטים, אחרי כי נדע, שכל הדבורים האלה הם מושגים מתגשמים ומתֹארים בתמונות וציורים של בעלי הלשון בימים ההם.

ובכן כל תארי הגשמה אלה, שאך מעטים מהמה עלו בהפיוטים, הם כלם תארי המושגים והדמיונות. מאמצע המאה התשיעית לחמישי נראה עקבות ההשתלמות וההתפתחות השכלית של החברה האנושית בהפיוטים וזמירות בית הכנסת. בהפיוטים הקדמונים שמענו הד קול בעלי ההגדה והמדרשים, ובהפיוטים האחרונים תשמע אונינו הד קול הדעות המחקריות השולטות אז בארצות הערבים, ולא לבד את הדעות והאמונות הכניסו להפיוטים, כי אם גם את יסודות ההורה של בנין־עולם (קוסמוגרפיה), הליכות הגרמים השמימים ותכונת הכוכבים ודרכיהם במסלותם; כח ארבעה יסודות הבריאה וְסודות היצירה של עולם השפל

והגלגלים על פי הלמודים המוסכמים בימים ההם, כל אלה כללו הפיטנים באורח תפלה ותחנה לאל בורא עולם ואבי כל היצורים. רבי שלמה בן גבירול ב„כתר מלכות" והחכמים שיצאו בעקבותיו הכניסו בפיוטיהם ותפלותיהם סדר הבריאה ומערכות הכוכבים ותנועות הגלגלים; פיוטי הר' יצחק אבן־גיאת „במעמדו"[1]), רבי יהודה הלוי[2]), „בעל שיר היחוד", הרמב"ע והראב"ע, ובכלל בהפיוטים המכונים בשם „תוכחה", לא יעמדו עוד פתגמי ההגדה והמדרש בשורה ראשונה, והפיטנים מסוג הזה כבר נתנו תפיסת יד יותר גדולה בפיוטיהם לחכמת הטבע והנפש, לגדולת היוצר ונפלאותיו בצורת העולם, במעלות הנפש האנושית ומגרעותיה וגם בכבוד האומה הישראלית ויעודה. פתגמי הפילוסופיה ודרכי דבוריה בהגיוניה המופשטים נפגוש רק בהפיוטים שנתחברו באחרית האלף החמישי וראשית הששי.

הפיוטים הכתובים ברוח הבדל ומחיצה בין הבורא ובין הבריאה, היוצר ויצוריו, אינם עשירים בחזיוני הטבע ומפלאות היצורים אשר בו, אף כי נמצאו בכל זה דברי שיר על המציאות, על הדר הטבע והזיונותיו. למופת היו מליצות כתבי הקדש המדברות על מפלאות איתני הטבע (איוב ל"ח מ"א; תהלים ק"ג — ק"ד), ופתגמי התלמוד והמדרשים על ממלכת הדומם הצומח והחי. הפיוטים המספרים כבוד אל בהטבע המה פיוטי ה„יוצר", הנסמכים אל תפלת „מי כמוכה" ופיוטי ה„עבודה". בסדר העבודה „אתה כוננת" שיסד הפיטן הראשון יוסי בן יוסי נאמר:

אֲשֶׁר לוֹ רְנָנוֹת מִפִּי יְצוּרָיו,
מִמַּעְלָה וּמִמַּטָּה יִשָּׂא תְהִלָּה,
אֵל אֶחָד בָּאָרֶץ וְקָדוֹשׁ בַּשָּׁמַיִם,
מַמַּיִם — אַדִּיר בַּמָּרוֹם!
אֶדֶר מִתְּהוֹמוֹת, שֶׁבַח מִמְּאוֹרוֹת,
אֹמֶר מִיָּמִים, זֶמֶר מִלֵּילוֹת,
אֵשׁ תּוֹדִיעַ שְׁמוֹ, עֲצֵי יַעַר יְרַנֵּנוּ
בְּהֵמָה תְּלַמֵּד עֱזוּז נוֹרְאוֹתָיו...

---

[1]) אשר עליהם אמר הר"י אלחריזי (תחכמוני שער ג'): „ושירי הרב גיאת יצחק, על מצת היקר הוחק, ולמבצרי המליצה ישחק, ובספרו אשר חבר ל„מעמד" יום הכפורים" הראה נוראות, ויהיו לאות, כי שיריו צלחה עליהם רוח נבואות".

[2]) אשר בפיוטו „יחוו לשון" (לשבת שבין יו"כ לסוכות, נמצא במערכת הרכבי הוצאת אחיאסף כרך ב' עמוד 107) מציע את כל חוקי הקוסמוגרפיה על פי שיטת בטלמיוס. אל השיר הזה עוד נשוב בהמשך הדברים.

ובסלוק לפרשת שקלים יאמר הקליר: ...כָּל אוֹצְרוֹת רוּחַ פִּלֵּס בְּמִשְׁקָלוֹ, וּמֵי בְרֵאשִׁית מָדַד מְלֹא שָׁעֳלוֹ, וּשְׁמֵי רוּם תִּכֵּן מְלֹא זֶרֶתוֹ, הַרְרֵי קֶדֶם בְּאֶצְבָּעוֹ שִׁקְלוֹ, וְגִבְעוֹת עוֹלָם תָּמַךְ בְּהוֹד אֲגֻדָּלוֹ, גֵּיא וְכָל עַפְרוֹת בְּצִרְדָה הֵכִילוֹ...

נפלאים ונשגבים מהם הם חרוזי ר' משולם בן קלונימוס בסלוק לשחרית יום כפור הראוים להיות למופת, כן ברוח הנשגב והנעלה החופף על שירת הטבע הזאת וכן בתרגומו של צונץ הנעימה והנשגבה, ולכן הננו נותנים בזה את הפיוט ותרגומו כאחד:

...כּוֹכְבֵי בֹקֶר יַחַד מְרַנְּנִים...
הַרְרֵי גוֹבַהּ וַעֲצֵי יַעַר מְרַנְּנִים,
נְהָרוֹת כַּף מְמַחֲאִים,
חַיְתוֹ אֶרֶץ וְזִיז שָׂדַי שָׁרִים כְּחוֹלְלִים,
תַּנִּינִים וְכָל תְּהוֹמוֹת מְחַלְּלִים כְּבַחֲלִילִים,
וְכָל יְצוּרֵי בְרֵאשִׁית פּוֹצְחִים הִלּוּלִים,
לְשֵׁם קָדְשְׁךָ אֵל אֵלִים.

דער שטערנע זינגען דיר אים כֿאָר,
עס זינגט דער בערג, דעס פֿעלדעס פֿלאָר;
אין טהאל אונד וואלד,
דער יובעל שאַללט,
עס שלאַגען אין דיע האָנדע פֿליססע,
אַללעם וואס דאלעבט וועכסעלט קיססע;
דיע ענגעל זינגען אונד דיע גייסטער,
דיע טהיערע וויע געלערנטע מייסטער,
אים מעערע דיע אונגעהייער,
געראטהען אויך אין פֿייער,
אונד יעדע קרעאטור,
פרייזט דען שאָפּפֿער דער נאטור.

צונץ מרבה לדבר בחקר והגיון על דבר ה„עקדה", אשר היתה לענין ויסוד לפיוטים רבים, וביחוד נכבדה מאד חקירתו על דבר ההגדה ממות „עשרת הרוגי מלוכה" והיות מיתתם לכפרת עון עשרת בני אבינו יעקב על מכרם בכסף את אחיהם יוסף; ההגדה הזאת קדומה מאד מימי הגאונים, וספור רבי ישמעאל כהן גדול ושיחתו עם המלאך

מטטרון כבר נמצא בהיכלות דרבי ישמעאל¹); צמיחת ההגדה הזאת לראשונה היא מהמקרא בעמוס (ב׳, ו׳): „על מכרם בכסף צדיק ואביון בעבור נעלים״, נשנית בפרקי דרבי אליעזר (פרק ל״ח) ומשולשת בקרובות למוסף ראש השנה מאת הקליר; וגם רבי שבתי דונולו מהראשונים בחוקרי איטליה מזכיר את עשרת הרוגי מלוכה. הקירות צונץ על דבר עשרה הרוגי מלוכה, בבירור המעשים שהיו מן קשוטי האגדה, נכבדים מאד, אך באשר שכבר עסקו בה החכמים שבאו אחריו ותקנו את דבריו והוסיפו עליהם²). לא נְיַחֵד הדבור על הענין הזה, והקוראים המעיינים ידרשוהו במקומו.

בזה נשלמו רוב הענינים הכלולים בפרשה השלישית של הספר „שירת בתי הכנסת לישראל בימי הבינים״ והגענו לפרק

ד.

על דבר פייטני הסליחות.

הפרשה הזאת היא הגדולה בכל הספר (מחזקת קע״ח עמודים) ובכל זאת יהיו דברינו עליה מעטים; כי רובה ככולה היא מלאה תרגומי הסליחות. והתרגום הוא מושכל ומופלא במינו ומוכיח לדעת את הטוב והנעים, הנעלה והנשגב אשר בשירה המופלאת הזאת. יותר משתי מאות סליחות ותולדה קצרה ומלאה דבר מן מאה משוררי הסליחות ויותר; עם זה מציע צונץ את דרך התפתחות השירה המופלאת הזאת בדרכי בנינה, מתחיל מהסליחות הקדמוניות, עד האחרונות שנתחברו בימי המאה הרביעית לששי.

בבנינם וגזרתם של שירי הסליחות הננו מוצאים שני חֻקִים יסודיים בדרכי הטעם ונעימת ההרמוֹנְיָה — ההשתוות וההתחלפות, כלם הם מַחֲרֹזֶת חרוזים שונים אחוזים וקשורים זה לזה כטבעות בשלשלת גדולה של שירים דומים זה לזה ברוחם, בטעמם, בענינם וצורתם, ובכל זאת בכל סליחה בפני עצמה הננו רואים התחלפות גדולה והבדל מחברותיה, כן בדרכי הדבור וכן בענין ובטעם, ברעיונות ומבטאים, ועל כל אחת פרצוף פני המשורר טבוע עליה. הסליחות הראשונות היו מזמורי תהלים שענינם תשובה ובקשת סליחה ומחילה או בקשת רחמים

¹) מפרק ג׳ עד פרק ו והקיסר הנזכר בפייט אלה אזכרה נקרא שם לופינוס.

²) עיין מאמר גראֶטץ בהירחון לפראנקל 1852 מעמוד 315 ולהלן, ובדברי ימי ישראל חלק שני עמוד 296 — 299.

לחלץ עם עני מעניו; בזמנים מאוחרים, מצאו צורך בדבר ללקט פסוקים שונים והיו לצרור־פרחים אחד, תהלה או תחנה שתביע הגיוני לב המתפלל לפי ענין הבקשה הממלאת את לבו, אם התפלה לבקשת סליחה, או לבקשת רחמים וחנינה לעתות בצרה, והן הסליחות: „שומע תפלה עדיך כל בשר יבאו", „שמע קולנו" וכו' שהן לקוטי פסוקים. כל מלאכת־מחשבת (קונסט) לא נמצא עוד בהסליחות הקדמוניות, אף שהם אינם עוד פסוקי תהלים, כי אם תפלה מחוברת בדברים יוצאים מלב המחבר. דבורי הסליחות הקדמוניות ההם הם פשוטים אך יוצאים מלב מלא תום ויראת שמים; והם הסליחות: „אל מלך יושב", תפלת „הביטה", „מכניסי רחמים", „כי על רחמיך הרבים אנו בטוחים", התפלות הארמיות: „רחמנא רחם עלן", „מחי ומסי". בתמונה חפשית כזאת נתחברו הסליחות המאוחרות מעט בזמן וגם נתחברו על פי סדר אלפא־ביתא; ממין הזה (הסליחות המסודרות עפ"י אלפא ביתא ישר או הפוך, אך בלי חרוז ומשקל בשווי הברות) הן התפלות: „אשמנו מכל עם", „תכפו עלינו צרות" וכו'. רובי הסליחות ממין הזה הן ה„תוכחות" — ו„תוכחה" נקראת הסליחה, המדברת דברי מוסר להאדם, ודרכה — דרך ההתבוננות על תכונת הנפש האנושית ותעודתה. ישנן סליחות קדמוניות שהן אמנם בחרוזים שְׁוֵי ההברות אך לא נתחברו על פי הדוחק והתבונה של החרוז השקול, כמו תפלת „אל ארך אפים נקראת, ודרך תשובה הורית". ראשוני הפייטנים היו גם ראשוני המחברים את הסליחות. צונץ מתרגם את סליחותיו של יוסי בן יוסי—הראשון לפייטנים, ואשר פיוטי מלאים שירה נשגבה בחרוזים שקולים, אם גם בלי שווי הברות בסופם — ופיוטיו של רב סעדיה גאון[1]). בעלי הסליחות הם ספרדים ואשכנזים, וכשם שנמצא ביניהם את רבי שמעון הגדול ורבינו גרשום מאור הגולה כן נפגוש ביניהם את רבי שלמה בן גבירול, רבי יהודה הלוי ורבי אברהם ורבי משה בני עזרא.

ה.

קורות הגזרות בשנות מאות האחרונות.

כהתימו לדבר על דבר שירי תהלים לבני גלות ישראל בימי

---

[1]) בסדור רס"ג של שטיינשניידער כ"י בודליאנא שם נמצא סדר העבודה של יוסי בן יוסי, תרי"ג מצות ואזהרות של רס"ג. עיין „קובץ מעשי ידי גאונים קדמונים" מר"י ראזענבערג (ברלין תרי"ז, המגיד 1859 עמוד 92 והחלוץ ב' עמוד 60.

הבינים — הפיוטים, הקינות והסליחות, אחרי אשר אזן וחקר מכּבת כל „הצרות" ותִקֵן והשב כל „המחשבות" בימי אלף שנה, הקדיש צונץ את פרק החמישי מספרו הגדול לקורות הגזרות בימי העת החדשה. חשכת ליל הארוך — ליל תקופת הבינים — חלפה וכבר עלה עמוד חשחר לימי העת החדשה, אך לכל בני ישראל היה עוד חשך במושבותם, חשך הצרות והרדיפות, השמדות וההרגות; עוד החשך היה הולך ומתמיד גם כאשר מהריפֿורמציה של לותיר וקַלווין, ומהתגלות האמת המדעית והלמודית על ידי חכמי האמת בדורות האחרונים שקמו לאומות העולם שבמערב אירופה: קופירניקוס וגַליליעָה, נזדעזע אז העולם המדיני והמדעי, ועוד לא חדל שלטון האדם באדם לרע לו בכל ימי המאות הרביעית, החמישית והששית לאלף הששי. עדים: שלש מאות ארבעים ושלשה אלפים זבחי אדם אשר עלו עולה בליל על מזבח האינקוויזיציה בספרד משנת ה"א רמ"א עד שנת ה'א תקס"ח; מלבד זבחי אדם מבני ישראל בארצות ספרד ופורטוגליה וארץ ממשלת האפיפיור באיטליה, אכלה הקנאה הדתית אלפי אלפים בני הודו המערבית בארצות אמיריקה שנתגלו אז, במיקסיקה ופערו, ברדיפות הפרוטיסטנטים בצרפת, במטבח שהכינו הקתולים הצרפתים למאות אלפים אחיהם הפרוטיסטנטים בליל קרושם ברתלמי (24 איגוסט 1572, ט"ו אלול של"ב), מעשי האכזריות הנוראים של פיליפ השני בספרד ואיוואן הנורא במוסקבָה והרגות היהודים על ידו בערי רוסיה הלבנה, וחתימת התקופה הזאת — תקופה הראשונה להעת החדשה — היא מלחמת שלשים שנה על דבר דעות ומנהגים שונים בדת. בימים הרעים ההם, ימי בין הזמנים, כאשר אתא בקר וגם ארך עוד הלילה, לא היתה עוד ליהודים תקומה באירופה. בארצות המערב: צרפת, אנגליא, ספרד ופורטוגליה לא נמצאו עוד יהודים נאמנים לדתם בגלוי; מעט מעט כשבלים בודדות נמצאו אז באיטליה ויותר מהם, אם גם כן במספר קטן ודל, באשכנז והמדינות בנותיה, וגם אלה לא היתה להם תקומה בארצות אויביהם רק בכופר, וירבו עוד במחיר האויר מלא מחנק ואֵדים מְעֻפָּשים אשר שאפו אל קרבם בשכונותיהם הצרות — בהגֵיטו —. אם בקורות הצרות לא נמצא עוד בזמנים קרובים ותכופים זה לזה הרגות ושחיטות בהמון, אין לבקש ולמצוא הסבה לזה, כי יגעה יד המכה, או כי עבר עליו רוח חמלה וחנינה, כי אם מפני כי כבר היה דל ומצער מאד מספר המוכים, וכי המכים ובעלי הזרוע היו אז טרודים להלחם איש באחיו מלחמת אבדן ורצח על דבר האמונה. בימי התקופה הזאת התגדלה והתרכזה הכנסית הישראל בארצות המזרח והצפון, בתוגרמה

ובהמדינות הנחשבות אז לארץ ממשלת פולניא. בימי התקופה הזאת קמו המלומדים יודעי דת ודין שבאשכנז ויהיו בעצה אחת עם ראשי חברות בעלי המלאכה, עשירי הסוחרים ואצילי הערים, הפרשים והאבירים הגאיונים יושבי הטירות והחצרות עם הכהנים והנזירים, וכלם כאחד הקימו את ספר התורה שלהם, איך להתהלך עם היהודים, להצר צעדיהם, להקיפם בחומה וָחֵל חקים מבדילים אותם לרעה, לשלול מהם משפטי אדם ולהשפילם בתכלית השפלות. אז נתחברו ספרי התורות והחקים המיוחדים ליהודים עם הדינים ודיני הדינים, סעיפיהם וסעיפי סעיפֵיהם. והתכלית העקרית שבכל האסורים והגדרים, בכל הדקדוקים והחומרות היתה: להשפיל את היהודים, ולבזות צלמם, עדי תשפל רוחם, תאבד בינתם והיו באמת לחרפת אדם ומנוד ראש בלאֻמים. רק בהמדינות המעטות אשר שם כבר נבקעו קרני אורה, האיר אור הדרור מעט גם את חשכת הצרות במושבות בני ישראל. הולנדיה היתה המדינה היחידה במערב אירופה, אשר בהמישה צוארה מעול מלכים עריצים — מלכי ספרד האכזרים ועבדות והכנעה לכהנים קנאים — שמה עיניה לטובה גם על היהודים אשר בקשו להם מנוס ומפלט בעריה.

זאת היא משפט „העת החדשה" בתקופתה הראשונה וגם השניה, כל ימי המאה הרביעית והחמישית לששי וגם עשרות בשנים אחרי כן — צונץ הולך ומונה במנין מדויק כל צרה וצרה בעתה ובמקומה, ומגלת־הצרות הזאת היא ארוכה מאד מרעשת לב ומדאבת נפש; המגלה הזאת תחלתה משנת ש"ז (1547) וסופה בשנת תקי"ז (1757), מתחלת מנגישות ישראל ומצוקותיו על אדמת אשכנז, משרפת התלמוד ושרפת ארבעה ועשרים הקדושים—היהודים האנוסים—בפיזארו ואנקונה בפקודת האפיפיורים פוילוס הרביעי ופיוס החמישי ומסיים בשרפת התלמוד על ידי ההגמון בקאמיניץ פודולסק, ובצאת החקים במדינת באַבאריה באשכנז ששם נקראו בנשימה אחת והוצגו בשורה אחת: היהודים, המצורעים והחזירים. ובנקודת הזמן התיכונה בימי התקופה בת מאתים שנה זאת יעמוד המאורע הגדול והנורא במאורעות שאירעו לעם ישראל בכל ימי „העת החדשה", המטבח הנורא בשנות ה"א ת"ח — תט"ו, ימי ההרגות והמטבחות שהכינו הקוזקים לבני ישראל מפודליה עד ליטא ומאוקריינא עד נפות פולניא במזרחה של הממלכה, הרגות ומטבחות שלא היו גם בדברי ימי העם הישראלי מימות אדרינוס קיסר.

ו„הצרות" הולידו „מחשבות" ותרבינה גם בימי העת החדשה הזאת „הקינות והסליחות", וירבו הפיטנים, המקוננים ובעלי הסליחות. ובעת ההיא קמו מטפחים ומרבים את השירה הדתית. הלחץ והמצוקה

קבלו תמונה ידועה וקבועה, פעולתם היתה לפעולה מתמדת ומוכרחת בטבע העמים והקי הממלכות ותורת המדינה, והלחץ והדחק נתנו יד לבעלי רגש והתפעלות לקונן ולספוד, להוגי דעות — להתבונן ולחשוב ולבעלי דמיון והזיה — לעסוק בתורת הסוד ולבקש מנוחה לנפשם הסוערה בחיק מדרשים נעלמים, רזי עולם ועוד המון שגיונות על דמיונות. והנה באשר כי השירים הכתובים עברית, באותם הזמנים שהרת וצרכיה מלאו את כל חללו של העולם הישראלי, היו על פי תוכנם שירים או קינות מביעים רחשי לב האומה והמון רגשותיה, כמעט שאי אפשר לנטות קו וגבול מצומצם בין שירת קדש בבית הכנסת ושירת החול. כל תנובות השירה הדתית על פי רוחה, אף שלא נתקבלו לשיר אותן בצבור בבית הכנסת לעתים מזומנות בקהלה ידועה, נחשבו בכל זאת לשירת קדש אם המחבר היה גדול בתורה וחסידות וביחוד אם נתחברה השירת־קינה לזכר רדיפות וגזרות; ותהיינה הקינות החדשות ההן לתשלום הקינות הנהוגות בישראל מימים קדמונים.

צונץ מונה והולך שמות כל המקוננים ומחברי הסליחות במשך מאתים שנה, ואנחנו נעבור עליהם בסקירה אחת: בין משוררי הספרדים בתוגרמה, היותר נכבד בימי המאה הרביעית הוא רבי ישראל נגארה איש דמשק [1]) בתפלותיו ובפזמוניו; הוא גם בחיר המשוררים בכל בני דורו ולא רק בין פייטני הספרדים בתוגרמה לבדם. בין הפייטנים הספרדים נמצאו גם אלה שהיו להם יד ושם בהלכה ודרשנות (רבי דוד אבי זמרא — הרדב"ז, רבי שלמה אלקבץ, רבי משה אלשיך, רבי הנניה בן יקר תלמידו של ר׳ יוסף אבן לב שהיו אומרים עליו כי חבר ספר תהלים בחרוזים [2]) ורבי אברהם היכיני [3])). פייטנים או משוררים רבים עמדו להם לישראל אשר באפריקא הצפונית. צונץ מונה הרבה פייטנים בארצות תוגרמה ואסיה המערבית, ומהם אשר שיריהם ראוים להיות נזכרים ונחשבים בין טובי שירי־תהלה ותפלה עד היום. אך השירה העברית שירת התהלים הגיעה לידי התפתחות והפרחה בארץ השירה והזמרה — באיטליה הברוכה. בארבעים משוררים ומליצים

---

[1]) על אדותיו ואדות משוררי הספרדים בכלל בתקופה זאת עיין ספרי „מוצאי גולה" ח"א 353 — 356 ושם מבוארה ברחבה הכונת ספרו „זמירות ישראל".

[2]) עיין על אדותיו שו"ת הראנ"ח (מים עמוקים) סי׳ נ"ב ותשובות מהר"י ן׳ לב ודה"י לבני יחייא מאת כרמולי.

[3]) הוא תלמידו של מהר"י מטראני, חבר ס׳ „היד מלכות" ק"נ מזמורים כדוגמא של ס׳ תהלים, וגם חבר פירוש על תוספתא וספרי דרוש, ונחשד בנטיה לשבתי צבי,

הרבו לפייט פיוטים באיטליה, באי קורפו ובמדינת ממשלת הכהנים אשר בקצה צרפת נגבה באביניון והגליל, ואנחנו נזכיר בזה רק שנים: את העלם המופלא והנפלא רבי גרשון ב"ר משה חפץ, שחבר ספר „יד חרוזים" ללמד להועיל לכל המתחנכים במלאכת השירה ושירת „אזהרות" על תרי"ג מצות ונדפסו שניהם (וויניציאה ת"ס), והפרח היקר הזה נקטף באבו, כי מת בעלומיו ולא הגיע לשנת השבע עשרה, והשני הוא המשורר הגדול בחסד עליון, המליץ המופלא במליצי ישראל עד לדור אחרון, רבי משה חיים לוצאטו, שמלבד שהיה משורר חוזה חזיונות היה גם פייטן וכתב מאה וחמשים מזמורי תהלים כתמונת המזמורים אשר בספר תהלים בכתבי הקדש. בכלל היתה איטליה בימי התקופה הזאת הארץ האחת, מלבד אמשטרדם הספרדית, שבה עוד התקימה השירה הישראלית והדרישה המושכלת בתורת ישראל.

פייטנים רבים עמדו אז גם באשכנז ומדינות פולין וליטא. ומימות הצרות במלחמת שלשים שנה וההרגות של הקוזקים ובעלי בריתם בשנות ת"ח — תט"ו נתרבו הסליחות והקינות מעין המאורעות (רבי שמשון בכרך מפראג על מלחמת ל' שנה ורבי שבתי כהן (הש"ך) מווילנא, רבי יו"ט ליפמאנן העליר בעל תוי"ט ואחרים על גזרות ת"ח ותט"ו). וסימני הסליחות, הקינות והפיוטים של תקופת הדלדול הזאת הם: בקשה, תפלה, תחנה, סליחה וקינה, והקרובות (הפיוטים באמצע התפלה) מעטות מאד, ועל רבים מהם חותם תורת הסוד והנסתר טבוע.

אחרי אלף ומאתים שנה נדמה נדמָה בת שירת־הקינה, ה„סליחה" הד קול ה„צרות" נפסקה בהִבָּקַע לראשונה קַוֵי אור־הדרור לבני אומות העולם בכל העולם, אך עוד לא יצאה הצפירה על בני האומה העלובה עד היום, עוד לא הגיע לה תור הדרור ועוד לא זרחה עליה שמש צדקה במדה כזאת, אשר הקינות והסליחות יְפַנּוּ מקום לשירי ברכות והודיות, שבחים ורננים על הטובה, כאשר ישיבו גם לבני העם הזה את כבוד האדם ומשפטיו בחברת המין האנושי, וכבודו ותהלתו בימים מקדם.

* *
*

הגענו לקץ החקירות והדרישות של צונץ במקצוע הגדול הזה — לקץ השלשלת הארוכה — של קינות וסליחות כאֹרך הגלות; התורה היוצאת מהחקירה הגדולה, אשר אף כי לא אמרה צונץ בפירוש, יוצאת ברור מכל דבריו, כי עתה, כאשר חדלו הדרשות ונדמו שרי־קדש, חובה קדושה מוטלת על היחידים בדורות האחרונים, אשר חֻננו במתנות הרוח לחזות חזיונות־המליצה ולחשוב מחשבות, להעמיק דעת בתורת

תולדתנו, והספרות הישראלית תהיה גם בדורנו — המעון והמכון לתורת התולדה הישראלית, אם במשל וחזיון המליצה אם בהצעת דברים בסגנון מרוצה להקוראים ובדברי חכמים מטיבי דעת. צונץ והחכמים שבאו אחריו עשו את שלהם ועלינו בני הדורות הנוכחים לעשות את שלנו להבב תורתנו־תולדתנו עלינו ועל בנינו בשבעים פנים, פני הדבור ההגיוני וההצעה הדרשנית ופני המליצה החזיונית.

אחרי חמש הפרשיות הגדולות של ספר „הפיוט בביהכ״נ וכו׳״ נמצאים עוד יותר ממאה וחמשים עמודים הוספות ע״ד לשון הפיוטים, גזרות השמות והפעלים, דרכי הדבור, דרכי שמוש הלשון, נטיות מן הכללים וטעמיהן, בכלל כל הדברים המוזרים והנראים כמוזרים, כל החדשות שחדשו הפייטנים בשמוש הלשון ודרכי הטעם בהמבטאים המשתנים בהכרח לפי שנוי המקומות ושנויי העתים בימי אלפי שנים. יוכל היות כי לחוקרים מעיינים התוקעים עצמם לחקירות תולדיות ודקדוקיהן נכבדו דברי צונץ בהוספותיו מדבריו בעצם הספר, אך לפי התכלית ששמנו לפנינו אי אפשר לנו להביא בזה אף מעט מהרבה החלכות הגדולות ששנה שם החכם המחבר.

מחובר לספר „פיוטי בית הכנסת״, ויותר נכון חלק השני מן הספר והמשך ממנו הוא ספר „המנהגים של פיוטי בית הכנסת וסדרי העבודה בהתפתחותם התולדית״, (Die Ritus des Synagogalen Gottesdienstes, geschichtlich entwickelt.)

שנוי המנהגים לפי שנוי מקומות הפזור הישראלי, הוא אחד החזיונות, אשר בהם נמצא מפתח לכמה ענינים סתומים ברוח עם ישראל ותולדתו ופתרון לחידות התולדה הזאת. החזון הזה משך עליו את עיני חוקר מבין ומאזין לדפיקות הלב העברי ושיחו והגיונו בכל תפוצותיו, בצונץ, ויקדיש לו את החלק השני „ספר המנהגים״. — תוכן דבריו הוא:

השפעת הדעות והמנהגים במקומות ודורות שונים נראתה גם על פני התורה המעשית. בימי שמאי והלל רבו חלוקי הדעות והתלמידים שלא שמשו כל צרכם עד שהיתה התורה נראית כשתי תורות [1]; מאתים שנה אחרי כן ראה רבי יהודה הנשיא, כי באה עת לעשות לה׳ והתיר

---

[1]) סוטה מ״ז; סנהדרין פ״ח.

לכתוב התורה שבעל פה (לפי דעת הרמב"ם), וגם בהמשנה לא מצאנו בכל מקום הלכות קבועות, ורבו בה דעות התנאים שלא באה בה ההכרעה הלכה כדברי מי; בכל זאת היתה המשנה הספר האחר המוסכם ומקובל להוראות הדינים שבתורה שבעל פה, אך הגמרא התחלקה מראשית הגלותה לתלמוד בבלי (המזרחי) ותלמוד ירושלמי (המערבי) [1]. ואם המצות המעשיות, הדינים, לא נמלטו מפעולת המקום והזמן, על אחת כמה וכמה במצות העבודה שבלב — התפלה — או סדר העבודה בבית הכנסת — דבר המאוחר בזמן משני התלמודים, שנראו בה שנויים ונטיות לרגלי תנאי הזמנים והמקומות. התפלות הראשונות היו במקום הקרבנות ועל יד הקרבנות. יסודות התפלה הראשונים היו „תפלות אנשי המעמד", אלה „שהיו מתכנסים לעריהם בשעה שהכהנים והלוים שבאותו „משמר" היו עולים לירושלים" [2]. מתפלות מיוחדות לבני חברה (מעמד) נולדו התפלות לכל ישראל, מזמורי תהלים ותחנות ובקשות בזמנים שונים ולסבות שונות. מברכות אנשי המעמד בעת הקרבת תמיד של שחר יצאו תפלות השחר, ברכות קריאת שמע ותפלת השמנה עשרה, שנסדרה אחרי כן לפני רבן גמליאל; וכנראה היתה התפלה הראשונה משש ברכות הנודעות לנו היום: — שלש ראשונות ושלש אחרונות, ובשבת ויום טוב התפללו שבע ברכות — והברכה האמצעית היתה „מעין המאורע". יחד עם התפלה הקבועה נולד גם המנהג. עם נטילת הלולב ומיניו בסוכות כל שבעה נמצא גם את נטילת הערבה ביום השביעי, ונחלקו בה האמוראים אם המצוה הזאת היא מיסוד נביאים או ממנהג נביאים [3]. כל תפלות השחר לפני קריאת שמע וברכותיה, אמירת פסוקי דזמרה, אופן קריאת ההלל וסדר הודוי בערב יום כפור הם בכלל המנהגים [4].

שנוי מנהגים לפי שנוי המקומות נולד לראשונה בימים קדמונים בסדר העבודה שבמקדש ובסדרי העבודה זו תפלה שבגבולים, ומזה נתפשט גם שנוי המנהגים בין בני מזרח ובין בני מערב [5]. בדורות קדומים

---

[1] לפלא היא כי צונץ אשר זה דרכו להרבות בראיות ולהרבות עשות חזק לדבריו הסיח דעתו בדברו על דבר שנוי מנהגים בדינים לפי שנוי המקום מכל המשא ומתן רב הערך והענין בנושא הזה בפ"ק רביעי בפסחים במשנה ובגמרא.

[2] תענית פ"ד.

[3] סוכה מ"ד, ועל המנהג יאמר ריש"י שם שאינו תקנה ואין בו משום לא תסיר.

[4] ספר יראים סי' קכ"ח, משנה סוכה פ"ג, תוספתא יומא פ"ד.

[5] מס' סופרים פי"ג הל' ט'.

כבר נמצאו חלופי נוסחאות בסדר התפלות[1], אחרוני האמוראים וראשוני הגאונים וגם החזנים הנהיגו נוסחאות שונות שנתפשטו במקומות ההם, וביחוד כבר נראו חלופי המנהגים בקריאת ההפטרות והפרשיות שבתורה איזה מהן מחוברות ואיזו נפרדות[2]. בהתרבות הפזור, בהיות העם נדח ונדף לארצות רחוקות לארבע רוחות השמים נתחזקו חלופי המנהגים. בהתמעט ההתחברות על ידי עוברים ושבים ממקום למקום רבו ועצמו שנויי המנהגים, באותה המדה שנמצאו במקומות שונים מורים ורבנים אשר היו כבודם ומוראם על העם והם הדישו או חדשו ויסדו איזו מנהג, שנתקבל ונתקדש לבני הקהלה או המדינה. פעולת השפעה גדולה על המנהגים נראה בדרכי העמים השונים בארצות הגולה; גם מזג האויר ותבונת הארץ פעלו על המנהגים. מושגים ומנהגים רבים קבלו היהודים מן העמים אשר בקרבם ישבו ימים רבים: האלפסי קורא תגר על נגוני הערבים, רבי יהודה החסיד בספר חסידים — על ההשבעות, אחרים גם — על האבלות והזכרת נשמות. גם יד קורות העתים היתה בהמנהגים שבסדר העבודה ותוכן התפלות; המאורעות הילידו ימי זכרון שונים, ימי ששון וימי אסון, וגם תפלות וסליחות מעין המאורע[3]. ולא לבד בין בני מדינחאי (בני בבל) ומערבאי (בני ארץ ישראל) היו שנויי־מנהגים בימים מקדם, כי אם גם בין ערי בבל: סורא, נהרדעא ופומבדיתא בימי התלמוד כבר היו חלוקים במנהגי התפלות[4]. לפני ימי המאה החמישית לחמישי עוד לא נודע החרוז בתפלה ופיוט. מראשית ימי המאה העשירית כבר היו חלוקי נוסחאות בהפיוטים בין מצרים, אנדלוסיה (ספרד הערבית) ובין צרפת ואשכנז. הפיוט המתובל בהגדה ומדרש — פיוט הקליר וההולכים בעקבותיו — נולד בממלכת ביצנץ בארץ הקדושה או בארץ הקדם בבלל ומשם בא ונתקבל לקהלות צרפת ואשכנז; לעומת זה הפיוט שנולד בספרד הערבית קנה לו חזקת ישוב בגלילות אפריקה הצפונית ובכלל בקהלות ישראל אשר במדינות מסביב לים התיכון. מני אז נתפתחו ונתהוו שני המנהגים הראשיים בישראל: מנהג ספרד (שנתקבל בכל מדינות ספרד

---

[1]) עיין שו״ת הרשב״ץ חלק ב׳ סי׳ קס״א.

[2]) ובקריאת האזינו שנמצא לזה סימן בירושלמי (מגילה פ״ג הל׳ ז׳) ובבבלי (ר״ה ל״א): הזי״ו ל״ך כבר היו שנויי נוסחאות (עיין ר״ה בהג״ל תוספות ורש״י ומס׳ סופרים פי״ב הל׳ ח׳).

[3]) עיין לוח אחיאסף לש׳ תרנ״ז מאמרי „מגילת תענית של גליות״.

[4]) עיין שבת דף קט״ז ע״ב, פסחים קי״ז ע״ב.

הדרומית והצפונית, בפרובינציאה, האי מיורקה, סיציליה וכו׳) ומנהג אשכנז, שנתקבל בכל קהלות צרפת הצפונית ואשכנז, פולניא, ארצות יון ומלפנים (לפני גלות ספרד) גם ארץ ישראל.

ארץ ישראל היא ארץ מולדת ההגדה וממנה יצא גם הפיוט. כאשר מקדמות ימי עם יהודה השב מגלות בבל עלו הסופרים למעלת הכהנים, כן השתוו החזנים להחכמים וגם נקראו החזנים הפייטנים בשם „רבותינו״; אם על ה„חכם״ אמרו שהוא „עדיף מנביא״, הנה היה הפייטן שקול בדורו כבעל המזמורים בתהלים. פעולת החזנים והפייטנים התגברה במדת התמעטות ידיעת העם את הלשון העברית וקריאתה הנכונה, כן התגבר כחם גם במדת התגברות המליצה והשירה ובמדה אשר הוסיף העם לאהוב את הנגונים בבית הכנסת. אחרי שיביא צונץ ראיות להחלטותיו מספרי הגאונים הקדמונים, הוא מעיר הערות מושכלות מאד על סדורו של רב עמרם גאון וסדורו של רב סעדיה גאון. בסדורו של הראשון כבר נמצאה תפלת „מי שברך״ לעושי צדקה ומספיקי צרכי ביהכ״נ, לנשים ובתולות העושות מטפחות ומפות לספרי תורה ומספיקות נרות למאור, מי שברך למתענים בה״ב; המנהג הזה היה נהוג אז גם בבתי תפלה של הצרפתים הקדמונים, לקרוא בבית תפלתם שמות המתנדבים ולברך אותם בשם הכהנים והעם. — מהמנהג הזה נתפשט מנהג „מכירת המצוות״ [1]. ובאיטליה ואשכנז נהגו למכור מצוות לכל השנה ביום שמחת תורה [2]. ראשוני אבות הכנסיה הנוצרית היו קוראים לשבת שלפני חג פסחם — „שבת הגדול״; כמו כן נמצא את תפלות ההשכבה או הזכרת נשמות לראשונה בסדר העבודה של הנוצרים. כח המנהג הלך הלוך וחזק, עדי מצאה ידו לנגוע גם בההלכה. הפיוטים או הקרובות נתקבלו לאמרם באמצע התפלה למרות התנגדות אבות ההוראה. רב עמרם קורא תגר על „בגלל אבות״ ובכל זאת נתקבל בכל הקהלות, כמה נוסחאות של ברכות אנו מברכים היום בנטיה מנוסחאות של המשנה והברייתא וכ״ז בכח המנהג [3].

צונץ מבאר ומפרט את כל דברי הגאונים בתשובותיהם מרב יהודאי ורב שמעון מקיירא עד׳ רב האי בן נחשון ורב סעדיה, ואחרי כן דברי רב שרירא ורב האי בנו ע״ד „מנהגי שתי ישיבות״.

---

[1] אור זרוע במרדכי סוף מגילה, שו״ת הריב״ש סי׳ ל״ה, שו״ת מהרי״ק סי׳ ט׳.

[2] מהרי״ל הל׳ סוכה.

[3] בפסיקתא רבתי (מ׳ ז׳) יאמר כי בברכת אלהי נשמה החתימה היא: „מחיה מתים״ ואנחנו חותמים: „המחזיר נשמות״ וכדומה רבות.

לעומת זה קבלו באשכנז מנהגים רבים מירושלים, ובכלל הרבו קדמוני הרבנים ואחרוני הגאונים להשיב תשובות בעניני מנהגי העבודה. אחרי כן יעביר צונץ לפנינו דור דור וספריו ע״ד המנהגים, ספרים שלמים או שאלות ותשובות, עד הספר הגדול מחזור ויטרי של רבנו שמחה מויטרי שנכתב בשנת תת״ם, ואחריו יתר חכמי צרפת ואשכנז בזמן רש״י ובעלי התוספות, וחכמי ספרד עד זמנו של הרמב״ם עד אחרית אלף החמישי. מראשית אלף הששי היו רבי צדקיהו הרופא בעל שבלי הלקט והאבודרהם הנכבדים שבבעלי המנהגים מהראשונים, ואחריהם הרבו חכמי אשכנז המהרי״ל והר״ר איזיק טירנא ואחרים לְיַחֵד עבודתם בהלכה בבאורי מנהגים.

והמנהגים הם רבים מאד, מלבד מנהגי פולין, ליטא, אשכנז וספרד ואחרים הידועים ישנם מנהגי טריפולי, רומא, אבִֿיניון, מנהג אפריקא, יון וכפא, מרוקה ואלגיר. מנהג ספרד מסתעף למנהגי קשטיליא, קטלוניא, אנדלוסיא ועוד; מנהג פרובינציאה הסתעף למנהג נרבונה ומנהג לוניל. ובין המנהגים יש מהם שנוטים יותר אחרי סדורו של רב עמרם גאון ויש — אחרי סדורו של רב סעדיה. שנוי מוחלט בין המנהגים נראה ביותר באלה המנהגים שאין להם מקור בתלמוד; כקריאת פרקי אבות עם פרק קנין תורה אחר המנחה בימי שבתות הקיץ, קריאת שירת משה בשמחת תורה, קריאת איכה בתשעה באב והושענות בסוכות וכדומה. הידיעות על דבר שנוי־המנהגים מתמיהים ומפליאים את רבים מהקוראים, אף אלה שיש להם יד ושם בספרות התלמוד, הפוסקים ושאלות ותשובות; בן נרע, למשל, מספרו של צונץ, כי עוד בימי המאה הששית להמישי היו מדלגים בקריאת שמע של ערבית על פסוקי הפרשה הג׳, פרשת הציצית, ולא היו אומרים רק הפסוק הראשון והאחרון ממנה, הקדושה היו אומרים רק ביום שיש בו מוסף ובימי החנוכה. לחוקר התולדה נכבדים ביותר שנוי המנהגים בהסליחות ועוד יותר בהקינות לתשעה באב. בהמנהגים האלה נכיר את טפוס „הצרות" בכל מקומות נדחי ישראל ותפוצותיו, בכל מקום ובכל זמן היו לעם ישראל „צרות" שונות ומשונות ומטבעת „הצרות" טבועה ביחוד על סדר התפלה והקינות לתשעה באב. במחזור הספרדים הנדפס הראשון נמצאים י״ג קינות לערבית וכ״ו לשחרית. בשחרית במקום שירת הים (אז ישיר) קוראים „שירת האזינו", במנהגי פֿיס ומרוקה נמצאות י״ט קינות לערבית ת״ב ומ״ח לשחרית ומרביתן מספרות התלאות וההרגות שאירעו לשבט ישראל הספרדי בטולידה, שיבִֿיליה, מיורקה וארגוניה, וגם באפריקה: באוראן ויתר הערים אשר באלגיר כאשר רדפו אחריהם

הספרדים והפורטוגיזים. במחזור פרובינציאה נמצאות „יוצרות וקרובות" לשבת חזון שיסד רבי יהודה הלוי בשימת עין על פיוטי הקראים; בתשובות נוצחות על דברי השוטנים אייזעמענגער, ברטולוצי, שודט וחבריהם, בדברי תוכחות באזני המשטינים והמקטריגים האלה, אשר התעוררו על כנסת ישראל העלובה, בגלל הדבר, כי בסליחותיה וקינותיה, תבקש רחמים מבעל הרחמים ותדרוש עלבונה מאל גמולות, מסיים צונץ את חקירותיו על דבר שנוי המנהגים בעבודת בית הכנסת. ואל החקירה הזאת נוספו עוד עשרה מאמרים: ע"ד תשובות הגאונים הקדמונים בענין שנויי המנהגים, ע"ד מבארי הפיוטים בדורות ימי הבינים, ע"ד ספר המנהגים או „המחכים" לה"ר נתן ב"ר יהודה, על דבר רבי יצחק אבוהב הספרדי שחי במאה הראשונה לאלף הששי, והוא, לדעת צונץ, מחבר ספר „מנורת המאור" המצוי בידינו, והוא מאסף לכל הדרושים וספורי המוסר במדרשים והגדות אשר בהש"ס הבבלי והמדרשים, מסודרים בסדר נכון לפי הסוגים והענינים ומוטעמים ומתובלים בהצעות מושכלות. בהמחבר הזה מצא צונץ את האיש שהיה תמים דעים עמו בדרכי דרישת התורה, כי מתרעם הוא בהקדמתו על הנטיה הקיצונית של רבני זמנו לתורת ההלכה והתרשלותם להעמיק בדרשה והגדה; הוא יאמר: „יש עוסקים כל ימיהם לידע עיקר הפסקים, להורותם ברחובות ובשווקים, לכל אחד מהריקים, אך עוזבים אחרי גֵוָם האגדות, התעודות והסודות, המשלים והחידות, אשר הן מזהב חמודות". המחבר הזה כאשר „הבין בספרים, מצא ההוראות והדינים מסודרים בכמה פנים, אבל עזבו המרגליות המתוקות לכל פיות, מפוזרים בזויות, לכן התעורר לחבר דברי חכמי חרשים, אשר מצא במדרשים, אשר הם לכל דבר ראשים, ולכל ענף שרשים"; לפי דברי המחבר כתב ספרים גדולים גם בהלכה (ארון העדות ולחם הפנים). המאמר ע"ד בעל „מנורת המאור" הוא אחד מבחירי המאמרים בבקרת הספרות העתיקה שכתב צונץ; ע"ד הוצאת ספר הסמ"ק (ספר מצות קטן להר"י מקורבייל) על ידי רבי משה מציריך; מאמר גדול ע"ד ההשמטות בהפיוטים והקינות והסליחות ע"י המבקרים הכומרים בימי הבינים שרובם היו יהודים יוצאים מן הכלל; ע"ד הספר „בשמים ראש"; כידוע הוציא לאור הספר הזה הגאון רבי שאול אב"ד בפראנקפורט דאדר בהגאון רבי צבי הירשל לעווין אב"ד בברלין וייחס אותו להרא"ש; הרב הזה, כאשר כבר הזכרנו היו רע ומודע להמאספים ובלבו נטה מאד אחרי המתקנים המחדשים, ויקם ויכתוב ספר שו"ת ובו הרבה להקל בכמה דינים שנהגו עד יכיו להחמיר, ומחפצו

כי יתקבלו דבריו נתלה באילן גדול רבנו אשר ב"ר יחיאל (הרא"ש) שחי במאה הראשונה לששי; אך לא השכיל לעשות במלאכת הזיוף ויאסף בשו"ת כמה דברים הסותרים את דברי הרא"ש בהלכותיו ותשובותיו; בפי הרא"ש ישים הרב רבי שאול את היתר הקטניות בפסח, היתר איסור שלא נתפשט עוד בימי הרא"ש; ישים בפי הרב ההסיד והמחמיר הזה, אשר שנא את הפילוסופים תכלית שנאה, דברי אחד המתפלספים החפשים מבני המאה הי"ח למספרם (בשמים ראש סי' רנ"א); באחת, ר' שאול זייף הספר ולא עלתה בידו לעשות מלאכתו כזייפן מומחה ויבדה מלבו אנשים שלא היו ולא נבראו וישם אותם לבאים לפני הרא"ש בשאלות האיסור וההיתר. המאמר השמיני הוא ע"ד בנין התפעל או נתפעל שבהפיוט; המאמר התשיעי תקוני טעיות בסליחה הוצאת ר' יצחק סטניב והעשירי הוא האחרון הוא הוספה להוספות שבסוף ספר „הפיוטים בבית הכנסת"; השמות המשותפים והשמות הנרדפים שבהפיוטים, המבטאים המתחלפים, תמונות־המליצה השונות ומשקלי שמות ופעלים באופן מופלא ומיוחד לבעלי הפיוטים והסליחות.

ספר „הפיוטים בבית הכנסת" עם הספר „מנהגי הכנסיות" הנלוה אליו הוא ספר גדול מאד (שניהם יחד מכילים 734 עמודים) והוא היום ספר שמושי לכל חכם ומשכיל התוקע עצמו לחקרי תולדות ישראל, בהספר הזה („הפיוטים וכו'"), הננו רואים את תקפו וגבורתו של צונץ גם במקצע תולדות ישראל שלא נמצא אותו בספריו הקודמים; בספריו הקודמים היה רוב גבורתו בבקיאות ספרי הספרות העברית וידלה לנו פנינים מעמקי תהומות התלמוד והמדרשים והספרות הרבנית לכל סעיפיה וענפיה; באחת, ראינו אותו בתור חוקר תולדות ישראל ממקור ישראל ומעטות הנה הערותיו והארותיו מספרי אומות העולם וביחוד ספרי הקורות לעם ועם. אך בספר „הפיוטים וכו'", (ובמקצת גם בספר „מנהגי בית הכנסת") — בפרקי „הצרות" המאמרים הגדולים, ובהפרקים שבין תרגומי הפיוטים, הקינות והסליחות, נראהו גולל לפנינו כל ספרי קורות הדורות, כל תולדות ישראל בארצות פזוריו בכל המגלות והכתבים, בכל הספרים ודברי מלכות וכתבי הרשות בכל דורות עולם במשך ימי הגלות. הננו רואים את החכם הסופר הזה סופר כל דמעות כנסת ישראל וכל צרות בת יהודה השדודה בכל ארצות תפוצותיה. בהיות תכלית ספרנו זה להגיד לישראל הקורא עברית

ישראל שבארצות הסלבים, מה פעל החכם הזה לעמו, עלינו גם להעיר, כי בהספר הזה נמצא גם המון מעשים או רמזי מאורעות שאירעו לאבותינו בארצות צפון ומזרח, ודברי צונץ היו מעוררים לב החכמים החופשים והחוקרים דברי ימינו בארצנו היום, ואם נזכה ונראה בימינו ספר תולדות האומה הישראלית יושבת מדינות רוסיא ופולין אז יהיה עלינו להודות גם להראשון בחקירת הפנה הנשכחה בתולדות עמנו. להדבר הזה עוד נשוב בפרק הבא בהצעת תוכן הספר „לקורות הספרות הפייטנית" ולא נחשוב גם לדברים נעדרי התועלת בהביאנו מקצת זכרונות הנוגעים לתולדות עמנו ברו"פ גם בהספר הזה לעורר לב הקוראים המעיינים.

בספריו: „הפיוטים וכו'" עם „מנהגי ביהכ"נ" גלה צונץ מִקְצָע חדש לחקרי תולדות ישראל, מקצע אשר לא ידע איש חשיבותו וערכו עד הנה. אכן גם לפנת החקירה הזאת בא צונץ בדרך אשר בא לחבור ספרו הראשון והגדול („הדרשות וכו'"). ריבות בעלי הריפורמה ומתנגדיהם, הפיץ הראשונים להרחיק לא לבד את הפיוטים כי אם גם כמה תפלות קבועות ומקובלות, נתנו יד לחקור ולדרוש אחרי איכות הפייטנות ומהותה וביחוד דרכי התפתחות והתגדלות סדר העבודה בישראל בארצות ומדינות שונות, ואיכה נהיה הדבר, כי בעוד אשר התורה אחת היא לכל בני ישראל המחזיקים במסרת אבות וגם בעיקרי הדינים לא נראו נטיות רבות בכנסיות ישראל השונות, הנה בסדרי העבודה רבו המנהגים והסדרים השונים לא לבד לפי המדינות כי אם גם לפי הקהלות והעדות שבמדינה אחת. זאת היתה הסבה שהעירה לבב צונץ לגשת אל המפעל הכביר הזה, ומכיון שתקע עצמו להעבודה הזאת נתחבבה עליו וגלה בדרך הלוכו דברים שלא שערום עוד גם חכמי זמנו. — בחקירותיו וחפושיו באוצרות „הצרות" ו„המחשבות" הוציא לאור תעלומות ויזכור נשכחות מני דברי דורות עולמים, בדרך הלוכו זה האיר את מבואות האפלים בתולדות ישראל פנימה ויפץ גם אור בהיר לא רק על המעשים שנעשו בישראל, כי אם גם על כל מעשי אומות העולם לישראל בימי עולם ושנים קדמוניות. האנחות מבית והמצוקות וכלי החובלים מחוץ הולידו את הסליחות, ובכן מכל דף ודף בספר הזה יזרח אור בהיר על פני המאורעות שאירעו לאבותינו מימי הגאונים עד דורות העת החדשה.

מלבד התכונה המדעית של הספר בפנת החקירה ההיסטורית עוד נכבד הוא בתור ספר מליצי ופיוטי לדעת ממנו תורת הטעם והשירה אשר בשירת קדש לבני ישראל. כבר הבאנו פיוטים אחדים ותרגום

צונץ בצדם וראינו את כל תקפו וגבורתו של החכם הזה בנעימות המליצה וחן השירה הרוממה, כי תרגומו הוא מושכל ונפלא זבת שירתו דרכה עז ותראה את כל הטוב והיפה, הנעלה והנשגב האצורים בהשירה הפייטנית. התרגום הזה נמצא על מאתים עשרים וששה פיוטים וסליחות, ותרגומו זה הרים כבוד הפיוטים וישת עליהם הוד והדר. אך דבר אמת נתן להאמר, כי בהמקצע הזה נמצא מגרעת אחת וגדולה היא, מגרעת השקולה כנגד כמה מעלות אשר להספר הזה, ועל ידה היה כל הספר כמעט ללא יועיל לא לבד להקורא המשכיל כי אם גם לאלה שתורתם אומנתם. כל תרגומי צונץ (רכ״ו במספר) המה על הפיוטים והסליחות הרשומים בהמלות הראשונות שלהם, ולפעמים גם החרוז האחרון, מבלי לרשום באיזה יום בימות השנה אומרים הפיוט הזה או הסליחה הזאת, באיזה מחזור הוא נדפס או בכ״י, לדעת על פי איזה מנהג נוהגים לאמרם, מקום הדפוס וזמנו. בדעתנו כי מספר מיני המחזורים למנהגיהם עולים, לפי ידיעתנו, קרוב למאה, והסליחות — קרוב לשבעים, וקינות יוצר וקרובות לאין מספר, ובכל דפוס ודפוס נוספו ונשתנו והוחלפו הנוסחאות, כי ישנן מאות סליחות ופיוטים שהם בכ״י ורק צונץ ידע לחקור על אדותן ולתרגם אותן אשכנזית, הנה יודה כל איש שאי אפשר למצוא דרך ונתיבה בהערבוביה הרבה הזאת, ומפני שאי אפשר לחפש ולתור כל פיוט על פי מלותיו הראשונות בכל המחזורים הנדפסים ואין צריך לאמר בכתבי יד, אזלת יד הקורא המעיין לעמוד בעצמו על בירור הדברים בתרגומו של צונץ [1]. בחקרי התולדה וביחוד תולדת ההשכלה ועבודת הרוח, יקרים לנו ביחוד הסגנון ודרכי הדבור, ויש אשר ממבטאים אחדים יְפַתֵּחַ לנו מקור נאמן לפתרון שאלות התולדה, ולוּ נכפחו גופי הנוסחאות בעברית אל תרגומיו היה הספר שלם, והאיש המְיַחֵד לבו לדעת ולהבין את קורות ספרותנו ותולדות עמנו השכיל והבין מהם למצוא פתרון לכמה דברים סתומים, והקלקלה הזאת כמעט שאי אפשר לתקנה, וכדברי החכם החוקר הפרופ׳ קויפמאנן ימנה החסרון הזה רק צונץ השני, אם יקום עוד הפעם בישראל

[1]) הדבר הזה חש כותב הטורים לרגל מלאכתו בספר „דברי ימי ישראל״. כשהיה דרוש לי לקרוא גוף הקינה בעברית על גזרת המגפה השחורה המתחלת „אני המקונן״, על שאלתי לגדולי חכמינו לא מצאתי תשובה נכ״נה עד היום. את החסרון הזה בקש למנות החכם ברלינער והביא על מספר פיוטים מתורגמים את גופי הנוסחאות בעברית, אך מלבד שרק מעטים הם מאד והחל ולא גמר הנה גם ספרו יקר המציאות ולא עלתה בידי להשיגו עד היום. „קונטרס הפיוטים״ של געשטעטנער איננו שוה בנזק הנייר והדפוס והוא נעדר כל תועלת.

איש גדל־דעה ממית עצמו על דברי תורתנו ותולדתנו כצונץ הראשון. בצאת לאור ספרי צונץ; „הפיוטים" ו„המנהגים" (תרט"ו — תרי"ט) כבר עבר החכם הזה את גבול השיבה בשנות חיי גבר ועוד היה כחו אז כבהו בימי עלומיו להגדיל חכמת ישראל ולהאדירה, אמנם לפני ספרנו את תולדות צונץ ודברי ספריו האחרונים נשים נא עין בהשקפה קצרה בהליכות חייו וארחותיו בתור איש ואזרח היושב בקרב העם האשכנזי בימים ההם, ימי הסכסוכים בין העם ובין הממשלה בפרוסיה, ודרכי מחשבותיו של צונץ על שאלות החברה ועניני ישוב העולם ותקונו אשר לא מצאו להם פתרונים עד היום.

צונץ היה מן החכמים שעליהם אמרו חז"ל: „זכו נעשית להם התורה סם־חיים". לא היה מן המלומדים החנוטים, שאין להם בעולמם אלא ארבע אמות של העיון והחקירה ודבר אין להם עם החיים ותנועותיהם והשאלות המתחדשות בכל יום תמיד בחיק החברה האנושית בכל המדינות ובכל העמים והלשונות. אחד מחכמי הדור וממכבדיו שעמדו לפניו באחרית ימיו [1]) ידבר עליו בבחינת היותו אזרח ובן הארץ שנולד ונתגדל בה לאמר: האיש אשר לבו הלך אחרי רוח האומה הישראלית בכל פנות שפנתה מקצה השמים עד קציהם בימי דורות עולמים, האיש „אשר עשה לילות כימים" ובימי שני דורות „המית עצמו באהלה של התורה והחכמה", היה חי גם חיי הזמן והתקופה, נסחף בזרם העת ומאורעות העתים, וגורל העמים והמשפחות ככל שאלות החברה ותקון העולם הרעישו את לבו והרעידו כל רגשות רוחו. האיש אשר ידע לעורר את זמני העבר ולהעבירם לפנינו — דור דור וחכמיו, דור דור ומאורעותיו כאלו הם הוָים וחיים לפנינו, לא שכח גם את משאלות החיים ההוָים, ובהיותו חוקר וסופר חכם, בחר ללמד דעת את העם לא לבד בספרים כי אם גם בלשון למודים, וידע לקחת לשונו ולנאום נאום כיאות לחכם מדיני ומליץ לעם להורהו דעת החיים המדיניים והאזרחיים. דרשתו המדינית הראשונה היתה לכבוד האזרחים הנופלים על שדה קטל בימי מלחמת־שערים בחוצות ברלין לעת המהפכה בשנת הפקודה תר"ח, וחותם דרשותיו מסוג הזה הוא הדרשה „מהפכה בשנת 1865", וביניהן דרש דרשות רבות בעניני המדינה והנהגת החברה ומשטריה בכמה חברות ובתי מועד, ונודע אז שמו גם בעולם המדיני. בשנת תרכ"א — 1861 עמד צונץ להִבָּחֵר בסוד בית נבחרי העם למלכות

---

[1]) הפרופיס' קויפמאנן במאמרו לכבוד צונץ בהגיעו לשנות הגבורות 1874 = תרל"ד בכה"ע „מאגאזין פיר דיע ליטעראטור דעס אויסלאנדעס № 24 1875.

פרוסיה. משנת 1861 החלה הממשלה לנטות אחרי האצילים ולקצות במשפטי העם; ובשנת 1863 התגברה עוד יותר הנטיה הזאת, כאשר קרא המלך ווילהעלם את האציל ביסמארק לבית שאֶנהויזען ליושב ראשונה במלכותו. אך לא כלב המלך ומשנהו היה לב העם הפרוסי, כי רוב מנין ובנין נבחריו היו דורשי אור ודרור, אך המלך בעצת משנהו ביסמארק לא שעה להפצי נבחרי עמו, ובמאנם לקיים את החקים אשר שמו לפניהם ואת הוצאות הערכת והכנסות הממלכה, הראה אותם ביסמארק נחת זרועו וימשול בהם ביד חזקה. אז החלה עת הסכסוך (קאנפליקטס־צייט) בדברי ימי מלכות פרוסיה החדשה, ואורחי ברלין הרבו אז להתאסף כפעם בפעם ולשמוע דברי אמוני העם וחכמיו; ובין הדורשים הנ״ל נמנה גם צונץ; והדרשות האלה הן חמש: משא צונץ לפני עדת הבוחרים בברלין בשנת 1861 על הנושא: קדימה, חפש, אמת (פָאָרוואֶרטס, פָריי, וואהר). בדבריו הוא מציע תורה שלמה, יסודות הממלכה המתנהגות על פי ממשלת מלך ובצרוף דעת באי כח העם; משא צונץ ליום הבחירה בחדש דעצעמבר להשנה הנזכרת; משאו בשנת 1862 ביום 20 פיברואר בחברת הצעירים הסוחרים בברלין לעת פרץ הסכסוך בין העם והממשלה ורבים מהנבחרים דרשו מקהל בוחריהם למנוע עצמם מתת המס וכל מְנָיות הממשלה אחרי אשר פרצו שרי המלוכה את גדר תורת־המדינה ויגזלו משפט העם; בהמשא הזה הראה צונץ כח נאומו ועצמת רוחו בתור נואם ומליץ לעם ובעד העם; נושא הדרוש הזה: הגדרת כחות הנפש באדם ובעם במדת התפתחות שניהם על פי שלשת חלקי הזמן: „קינד, קנאַבע, מאנן״. באמרים קצרים הוא כולל יסוד ושרש התורה הסוציאולוגית בהגדרת עבודת האדם לעצמו ודרכי המוסר בינו לבין עצמו או לבין קונהו, ודרכי המוסר ביחס שבין האדם להמשפחה האנושית או תורת המוסר בחיי האזרח. הדרשה הזאת עשתה רושם גדול בפמליא של מעלה, במערכות השרים הגדולים ותגיע עד כסא כבוד המלוכה, ובפמליא של מטה בכל מערכות האורחים בברלין. ומזה ומזה ראו בה דברי אמת ושלום, תורת אמת ואהבת צדק ונכוחה. שֵׁמע תהלתו הגיע לאזני המלכה אויגוסטא וכמה פעמים לקחתהו אחרי כבוד ותקח עמו דברים רבים בעניני החברות ומעשי הצדקות השונים; נכבדה מכל הדרשות הקודמות היא דרשתו על דבר „בריאות הנפש״ (Die geistige Gesundheit) ביום 17 מאֶרץ 1864. הדרשה הזאת היא עיון עמוק בתורת הנפש ודרכי הרוח; נתוח הגדרים בין ההרגש והדעת, בין ההשגה החושית וההשגה השכלית, הצטרפות שתיהן על ידי „אותות מחכימות״ או „התלבשות הרעיון בצלם ודמות״

זאת תורת הפלַסטיקה, ויבאר שהמעלה הגדולה שמצאו בני אירופה בהתלבשות הזאת הביאה אותם גם כן לזה, שהורידו את החכמה והעיון ההגיוני למדרגת שעשועים והשקפות קלות על פני המושגים מבלי להעמיק בתכנם ומהותם ומבלי להתחקות על שרשי הדעות השכליות. הדרשה הזאת היא תורה שלמה בתורת העיון ודרכי החפוש, תורת הנפש המבקשת לדעת דרכי החכמה — חכמת האמת, הנקנית רק בעֹמק העִיון ולא בהשתכלות והתבוננות בלי תבונה. מהנושא הזה הוא בא לבאר חובת החנוך לבני הנעורים, למען יגדלו והיו לאנשים שאינם רואים לעינים כי אם ללבב, חותרים לדעת את הדרך ישכן אור האמת המדעית ולא ישגו עוד במאורות מתעים, לקרוא אמת לכל נאומים נעימים, וצדק לכל הדברים אשר קסם על פניהם להוליך שבי את ההושים וההתבוננות הקלה על פני חזיוני החיים. שתי דרשותיו האחרונות הנה: על דבר ההנהגה הממשלית על העם בידי העם (Selbstregierung) ועל דבר המהפכות בסדרי החברה והחיים המדיניים וסבותיהן. כמובן, אין זאת מתכלית ספרנו להרבות דברים בעניני החרות המדינית ותנועת המהפכה בשנת 1848; וגם אי אפשר לנו להרחיב הדבור על כל הנושאים האלה ודי לנו להעיר, כי הדרשות האלה עשו בזמניהן רושם גדול בכל פנות העם האשכנזי, ושם צונץ נודע על ידיהן לשם ולתהלה גם מעל לגבולות בית ישראל אשר במדינות אשכנז.

במאמריו המדעיים בחכמת ישראל נכבדו מאז חקירותיו בהוראת מבטאים ומלות בלשון עברית: באור המושגים במלות שונות על מושגי „הגאוה", „גבהות לב", „כבוד ושררה" „שררה וגדולה"; מאמרו „על ברייתא דשמואל" בחכמת העבור, אשר רבים חשבוה שהיא אחת עם ספר פרקי דרבי אליעזר המצוי בידינו ועוד מאמרים רבים אשר רובם באו בספר העתי לגייגער בשנות תר"ך — תר"ל.

בחדש אב שנת תרכ"ד, ביום מלאות לצונץ שבעים שנה, חגגה עדת ישראל בברלין ועמה גם קהלות רבות באשכנז את חג יום הולדת האיש רב הפעלים, „שקבץ ורבה פעלים לתורה וחכמת ישראל"; לא נרבה פה לספר את כל היקר והגדולה שנעשה להחכם בעיר מושבו, שלא זכה בה להשיג אף משרה אחת ממשרות הקהלה, ופרנסיה לא מצאו לבם לפרנס בכבוד את האיש אשר שבתו בתוכם לבד היה להם לכבוד ולתפארת בימי יובל שנים, ומהודו נתן על הקהלה אשר ישב בה; רק נזכיר בזה את החברה שנוסדה לזכר שם תהלתו בשם „צונץ־ס

שטיפֿטונג", אשר מיסדיה היו ראשי עדת ישראל בברלין ועשיריה. היושב ראש בהמוסדה הזאת עד היום הוא הרופא סַניטאֶטסראַטה ד"ר נ י י מ א נ ן, ופקיד האוצר בימים ההם היה העשיר המפורסם בלייכֿראֶדער — הם היו חברים־מפקחים (קוראַטאֶרען) ולהם נלוה סוד חברים יועצים (בייראטה) אשר נשיאו הוא הביבליוגרף הנודע החכם ד"ר משה שטיינ־שניידער וחבריו והחכם הפרופ׳. משה לאצארוס, והפרופ׳. ד"ר קויפמאַנן ואחרים; תכלית המוסדה הזאת — חזוק חכמת ישראל לכבוד מיסד החכמה הזאת, להגדילה ולהאדירה — ועם זה הוקדשו הסכומים הראשונים שהם קרן המוסדה לתת אותם במתנה לאות תודה כבוד ותהלה להחכם הישיש צ ו נ ץ ואשתו הכבודה מרת א ד ל ה י י ד, להיות כפי הרבית מהקרן מוקדש לטובת הנאה של אחד מבני הזוג כל ימי חייהם, אחרי מות הזוג מוקדשים סכומי המוסדה להגדיל חכמת ישראל ולהאדירה. (2—1 § §), ותורת התמיכה להרחבת חכמת ישראל תהיה: תמיכת מחברי הספרים או המוציאים לאור כתבי עת בחקר תולדות ישראל וחכמתו, ברוח מדעית, יסוד ביבליתיקיות או תמיכת בתי אסף הספרים כאלה, אשר בהם מצאה חכמת ישראל קן לה או כי יש תקוה לכונן בהם מדור מיוחד לספרי ישראל וחקר תולדתו. תמיכות למורים ותלמידים המיחדים לבם ורוחם לעבודת החכמה הזאת, ותנאי הותנה כי כל זאת תעשה רק בהפ י ר ו ת שיביא הסכום היסודי או הקרן של המוסדה מבלי לנגוע בעיקר הקרן. לא נדע עד כמה הגיע הקרן של המוסדה מראשית הִוָסְדָה עד היום, אך לא שמענו כי הגדילה לעשות המוסדה בתמיכת הספרות הישראלית והפרחתה. בכל אופן היה הכבוד הזה היותר מתאים ונאות לרוח צונץ והפצו תמיד לראות דעת היהדות הולכת וגדלה הולכת ומתפשטת בין אחיו בני עמו במדינות אשכנז, ולא בו האשם, אם תקותיו נשארו מעל ומחשבותיו לא יצאו לפעלן.

פרק שמיני.

דברי ימי צונץ ומפעלותיו בימי השיבה והגבורות.

ספרו „תולדות הספרות הפיוטית" האחרון שבספריו הגדולים מבוא הספר; חשיבות הפיוטים בתור „עמודי-זכרון" לתולדות ישראל. תוכן הספר. תשובה על השאלה: מדוע רבו החכמים, החוקרים והמשוררים בין חכמי ספרד לעת הפרחת הספרות ולא נמצאו ביניהם חכמים יודעים בינה לעתים? סבת ההתרשלות ברשימות הקורות, שנראתה גם בין יהודי צרפת ואשכנז בימי הבינים. הפייטנים שלפני הקליר: יוסי בן יוסי, ינאי ואחרים. הפייטנים שבימי הקליר ולאחריו. הפייטנים שבין יהודי ספרד ושבין יהודי צרפת ואשכנז. מחברי הסליחות. סבת הפסק הסליחות במאות השנים האחרונות. הסליחות חדלו להיות הד אנחת הכנסיה הישראלית על צרותיה ונתחברו על הפורעניות הכלליות. דלדול הפיוט והסליחה באשכנז ופולין. באיטליה מקבלת הסליחה בעת החדשה תמונה שירית-מליצית. תכונת „התחנה" בהזמנים האחרונים. שימת עין על מחברי הסליחות והתחנות שעמדו לכנסת ישראל בארצות הסלבים. החלק השמושי או הביבליוגרפי הוא היותר נכבד בהספר הגדול והאחרון של צונץ. דרשותיו של צונץ ומחברותיו האחרונות בהגיעו לגבורות. במדבריו וספריו האחרונים נראה סימני התרחקות הכנסיה הישראלית באשכנז ממקור ישראל. הכבוד שנעשה לצונץ בהגיעו לשנת הגבורות בשנת תרל"ד ובהגיעו לגבורי גבורות (שנת התשעים) בש' תרמ"ד. מות צונץ י' אד"ש תרמ"ו, והכבוד שנעשה לו במותו. אחרית דבר: משפט כללי על האיש ועל ספריו וזמנו. רשימת ספרי צונץ ומאמריו.

כבר עברו לזקן חכמת ישראל שנות גבר וכבר הגיע לשנות השיבה וימי גבורות קרבו לבא והוא עודנו ככחו אז — לפני חמשים שנה — כחו עתה, לעבוד עבודת עמו ותורתו עבודה תמה בשקידה נפלאה, בכח התמדה לבלי חק וחריצות רבה לבלי הרף ובלי לֵאות. גם בימי שיבתו של צונץ עד לגבורות וגבורי גבורות עוד היה כח נפשו המשכלת הרש עמו ולא חדל מהעמק חקור, עוד לא חדל מחפש ולדרוש אחרי כל קוץ ואחרי כל דקדוק בכל מקצעות התורה אשר לקחו לבו בימי עלומיו ובחרותו. באשר בכבד ראינו את צונץ בספרנו זה בימי

השחרות, כי בכל עשר שנות עבודתו העניק כפעם בפעם לבני ענו מתנובת רוחו ספר אחר ספר ומאמר אחרי מאמר, גדולים וקטנים, שהם ככוכבי לכת הולכים סובבים את המאור הגדול — ספר מאיר עיני חכמי הדור ומעורר גם לב המשכילים — כן גם בהתקופה האחרונה לחיי האיש רב הפעלים, שקבין ורבה וטפח פעלים לתורה וחכמת ישראל, נראה הדרו על פני פעלו — ספרו האחרון שבספריו הגדולים ומספר גדול מאמרים יקרים ורבי הענין. המאמרים רובם באו בספר העתי של הרכם ר"א גייגר ועליהם נדבר בסוף הפרק הזה, והספר הגדול הוא: „תולדות הספרות הפיוטית של בית הכנסת" או — Literaturgeschichte der Synagogalen Poesie, Berlin 1865.

הספר הזה האחרון בספרי צונץ הגדולים הוא התימת מחקריו בשני הספרים (שנים שהם אחד) הקודמים: „הפייטנות בבית הכנסת" ו„המנהגים בבית הכנסת"; ובו הפליא לסדר את תקופת הפיוט מיום הוסדו עד יום התימתו. קורא בשם את כל הפייטנים ומוציא במספר צבא פיוטיהם, סליחותיהם וקינותיהם בכל המוני המחזורים והסליחות למיניהם, לסוגיהם ולמנהגיהם השונים והמשונים, אשר לא לבד כי לא ראו אותם גם רוב הבקיאים והמתגדרים בהידיעה הזאת, כי אם גם לא שמעו את שמעם; בקובצי מחזורים וסליחות נדפסים אך יקרי המציאות ויותר מהם בכתבי יד. בספר זה יחקור צונץ לדעת תולדות הפייטנים, הזמן שחי בו, המאורעות שאירעו לעם ישראל בימיו ובאיזה אופן נשלבו המאורעות האלה בקינותיו ובסליחותיו מפורש או ברמז, יחקור לדעת הלך רוח הפייטן הזה באיזו מקצעות התורה היה כחו יפה: בהלכה או בהגדה, בפסקים והוראות או בדרוש וחדוש, בפירושי המקרא או בדעת המדרש וההגדה ויבאר גם כן שלשלת יחוסו. גם בהספר הגדול והאחרון הזה נראה את צונץ גאון הבקיאות כמו שראינוהו בימי הבחרות והשחרות, זאת הבקיאות שנקנתה לו לא רק בחפוש ועל ידי כלי שרת — ספרי שמוש שונים, כי אם הבקיאות סגלת גאוני הרוח, אשר בכל עת ושעה שהם מיהדים לבם לעבודת החכמה הם באים ותלמודם בידם; גם באשר נהגה בספרו הגדול והאחרון הזה נשתומם וגשתאה על חפצו הכביר לבקש את האמת ולדרשה ונפשנו התענג על סברתו הישרה, השערותיו הנכונות, אשר בהגה יתמוך חקירותיו, דרכי ההטעמה וההסבירה בהצעות חקירותיו וסגנונו הצרוף והמזוקק, מלא דבר ומועט מחזיק את המרובה. ואם אחרי כל אלה לא נמצא נחת שלמה במוצא דברי החקירות האלה ודקדוקיהן, לכלליהן ופרטיהן, הנה נבאר את הסבה בחתימת הספר, ומעתה נשוב עוד

לשים עין עוד הפעם על ילדי זקונים של זקן בית החכמה, וביחוד ספרו „לקורות הפייטנות", וצורתו השכלית, המוסרית והמדעית.

ואלה הם עיקרי דבריו בהקדמתו להספר הנזכר:

„הדעות השולטות בלב חכמי דור ידוע, נותנות יד לפעמים (ואולי גם תמיד) לבני העמים לראות פעולתן ותוצאותיהן בבני הזמנים המאוחרים, ולדעתו מטביעות הדעות ההן את חותמן על בני הדור הבא. באמת המעשים והמאורעות הם בעצמם לפעמים אבות הדעות ולפעמים תולדותיהן ותוצאותיהן. הפיוט בבית הכנסת (או הקינה והסליחה) הוא בן־לְוָיָתָהּ של הכנסיה הישראלית [בכל ימי הבינים]. הדעות השונות בדבר תכונת הפיוט מצד עצמו אם הוא סר טעם או טוב טעם; החפץ לברר כי אין להפיוטים בזמן הזה המשפט להתקיים בסדרי העבודה בבית הכנסת אינו ענין כלל לחֵקר מעלת הפיוטים והשיבותם, בתור מצבות־זכרון, מצבות חָיות וקַיָּמות, המספרות בשפה ברורה את דברי ימי מלחמות אבותינו גבורי רוח אדירי אמונה בעד תקומת תורתם ועמם בימי שנות אלף. כל איש יהודי שמעיד על עצמו כי עודנו יהודי בלבו ומוחו, בכח החושב וברגש הלב המתפעל ומתרגש ברגשי אמוני העם ואמוני התורה, ובכל זאת יעבור על פני אבני־זכרון אלה בלי שום לב, איש כזה לא יכירנו מקומו בסופרי דברי ימי עם ישראל [1]). איש המבזה בלבו את עמו הוא גם נבזה בעיני עצמו ואי אפשר לו להציע דברי ימי העם הזה והעתים שעברו עליו. הלא כה דברי אחד מחכמי המליצה שעמד להעם האשכנזי [2]): „נבזה בעיניו ונמאס לנפשו הוא האיש, הממאס ומבזה את מנהגי אבות אבותיו, מנהגים שהחזיקו בהם, לא בדרך עראי לרגלי איזה צרך זמני או תשוקה עוברת, כי אם בימי דורות רבים ורבּוֹצים". ובכן: „הסליחה", אשר התחלתה ויסודתה הן במזמורי ה„תהלים" וה„פיוט" אשר ממקום קרוש — מ„הנבואה" — יתהלך, והוא מתיחס ומתחבר אליה, נתעלו ונתקדשו בקדושת הטהורים והקדושים שמסרו נפשם „לעתות בצרה על קדושת השם", נקדשו גם הם ב„צרות" העם ותלאותיו, הם אינם רק „מנהגים" ממנהגי ישראל, כי אם מצבות־זכרון לאמוני התורה והלאם, וסדר העבודה המשולב ומשובץ בהסליחות והפיוטים האלה הוא דגל ישראל אשר התנוסס בידי עם שומר אמונים בימי אלף שנים..."

---

[1]) עיין למעלה עמוד 192 במרוין המכתבים בינו ובין גייגר ומהדברים הנאמרים שם נלמד לדעת אל מה ירמזו דברי צונץ המובאים במקום הזה.

[2]) יעקב גריםם בדבריו על אדות אחיו המליץ־המושל ווילהעלם גרימם.

אך האם נוכל לשים פדות והבדל בין עמודי־הזכרון ובין החרשים בוניהם, מקימיהם? האם לא תשאל נפשנו בקראנו את השירות, התפלות והתחנות לדעת גם את מחבריהן? והאם לא נכיר בפרצוף פני המשוררים, המקוננים והמתחננים ומבקשים רחמים וסליחות גם את פני הדורות והעתים שעברו על אומתנו העלובה? ואולם כן הדבר: בחֲזות פני הפיטנים, המקוננים ובעלי הסליחות נחזה, והנה חיל גדול לנגד עינינו, מחנה גדולה וצבא פייטנים מתנים תוקף תהלות אלהי ישראל, צבא מבקשי רחמים ותחנונים שופכים לב כמים לפני בעל הרחמים והסליחות והמון מקוננים הוגים נכאים בוכים ומיללים על שבר בת עמם. בעינינו נראה את המחנה הגדול, מחנה אדירי אמונה ואת דמעות עינם הזולגות ודמי לבבם השותתים ויורדים, נראם וגבירם, כי אחים בני אב אחד הם למחוקק האלהי ולעבדי ה׳ הנביאים שעמדו לישראל, אחים לעבדי ה׳ אשר הורו אותנו תורת חיים ואהבת הסד, שחקו ועלזו בשמחת אומתנו ובכו ונאנחו על שברנו״.

„ובכן (יאמר צונץ), הפצנו לתור ולדעת את בעלי הפיוט, הקינה והסליחה איננו זקוק להתנצלות. כאשר נגשנו בשנות תק״פ — תקפ״א לבנות בנין חכמת ישראל וגם נעשו אז נסיונות להטיב העבודה והתפלה בצבור בבית הכנסת השתתפתי אני בשני הענינים הם, ואז נמשך לבי אחרי בקרת המחזורים, כן לחפץ החקירה הישראלית וכן לתועלת התקונים והטבת סדרי העבודה. הידיעות במקצע זה היו אז קלות ודלות, מן כל המנהגים היתה גם להמבינים ידיעה קלה רק במנהגי פולין ואשכנז. בימים ההם, כאשר לא ידעו עוד דבר מחֹמר התולדה הישראלית, אי אפשר היה גם לחשוב על דבר ספר תולדות ישראל, אשר ימצא בהפרטים הרבים את תבונות הכלל וסגולותיו, ובהמאורעות לסדרי זמניהם ודעת נושאיהם יראה את הגוף והאברים, האורגניזם הישראלי לכל דמותו וצורתו, חקיו ומשפטיו ופרצוף פניו לכל תָוָיו ושרטוטיו״.

„צעד גדול ותנועה נמרצה לפנים עשתה החקירה הזאת משנת תקפ״ט לרגלי התולדות (של רב האי גאון, רבנו חננאל בן חושיאל, רבי שמואל בן הפני, הרגמ״ה וכו׳) שכתב רש״י ראפפופורט וספרי „הדרשות בבית הכנסת״ שיצא לאור בשנת תקצ״ב. הספרים האלה הוכיחו את הקשר והיחס שבין ההגדה ובין הפיוט ובקשו להוכיח מזה גם את „התקונים בבית הכנסת״; אמנם כן, חקירת הספרות הפיוטית היתה אז עודנה בֹסר מראשית התפתחותה. לי נודעו אז רק שמות מאתים סליחות, שמנים ושמנה פחות ממה שנמצא ברשימה כתב יד של וואלף הידענהיים ומהם נודעו (בלשונן) להמחברים רק מאה ושתים,

אך כבר נהרסה המחיצה, ומי הדעת בהמקצע הזה כבר התפרצו למחנה חקר חכמת ישראל, הידיעה הזאת נפרצה ונתגדלה משנת תקצ"ו, ספרי דעליטש, דוקעס, שד"ל ומיכל זקש ואחרים, התגלות המחזורים בכתבי יד ומנהגים חדשים, התפרסמות הדיוואן של רבי משה אבן עזרא ורבי יהודה הלוי וגם הויכוחים ע"ד מנהגי בית הכנסת שהתרבו אז, כל אלה עזרו הרבה להרחבת החקירה הזאת וההתעמקות בה. כאשר נתפרסמו המחזורים של מנהג רומא, אביניון, דומאניא ואחרים עלה בדעתי לחבר ספר ע"ד „הסליחה" כמנהג אשכנז..., אך המחשבה הזאת לא יצאה לפעלה עד שנת תרט"ו...", צונץ מונה והולך במקום הזה את כל שירי הפייטנים והסליחות וכו' שאסף עד השנה הנ"ל, וגם אנחנו נדמה, כי ימצאו קוראים שיהיה להם חפץ גם בהמספרים האלה. בהוציא צונץ לאור את ספרו „הפיוטים בבית הכנסת" עלה סך שירות־תפלה שונות שכנס ואסף להמספרים האלה: ארבעים מיני פיוטי קדושה דמוסף; חמשים ושבעה מיני „מערבית"; שבעים מיני פיוטים לנשמת; שבעים „בקשות" בחרוזים שקולים; מאה מיני „קרובות" (פיוט בתוך חזרת הש"ץ); מאה ועשרים מיני „רשות"; מאה ועשרים „תוכחות"; מאה וחמשים תפלות בלשון ארמית; מאה ושמונים מיני „תחנות"; מאתים „הושענות" (מחציתן עוד בכ"י); כשש מאות שירים ופיוטים בכלל; שש מאות קינות (יותר ממחציתן ספרדיות); שש מאות יוצרות וחלקיהן: אופן זולת וכו'".

המלאכה הגדולה הזאת לבקר את כל השירים השונים האלה ולהתחקות על שרשי דעת התולדה של כל מחבריהם, להוציא תעלומות רבות כאלה לאור ממחשכי הביבליותיקות שנחבאו שם, המלאכה הגדולה הזאת לא יכלה להיות נגמרת כלה בספר אחד; כי אי אפשר היה להסתפק רק לברר את המאורע של התולדה שהיה הסבה ליצירת הסליחה או הקינה, לבאר את התכונה המליצית והשירית של הפיוט והמנהג שנהגו הקהלות באמירתו, כי אם גם לדעת את מקרי השירה הזאת מקום מוצאה וכו'; תוצאות החקירה הזאת נמצאות בשני החלקים של „פיוטי בית הכנסת" (ה„פיוטים וכו'" וה„מנהגים" משנת תרט"ו עד תרי"ח) והם היו הכנות להספר הנוכחי (לקורות הספרות של השירה בבית הכנסת)... בדרך החקירה להוציא לאור תעלומות הפיוטים ולדעת שמות המחברים שבענו די עמל ויגיעה בחפוש ומציאה; אדמה, כי בעלי מלאכת מחשבת בזהב הדעת בימים יבאו ידעו להחזיק טובה להצורפים — הכתיבים, אשר ידעו להסיר הסיגים מן הזהב והפסולת מתוך האכל.

תוכן הספר הזה מתחלק לשלשה חלקים: החלק הראשון רושם תולדות הפייטנים לפני רבי אליעזר הקליר והקליר בעצמו (פרק ב' — ג; החלק השני הם הפרקים ד' — ז', הכוללים דברי ימי הפייטנים מן הקליר עד שנת ד"א תת"ק, שבה נחתמה התקופה הנבחרת לתולדות הפיוט. החלק השלישי המה הפרקים ח' — י"ג המוקדשים להפייטנים ומחברי הסליחות כמנהג אשכנז ורומניא (יון) בימי הדורות משנת ד"א תת"ק עד ה"א ש'. הפרקים י"ד — ט"ו חוזרים על דברי ימי הפייטנים ומחברי הקינות והסליחות, שלא נקראו בשמותם עד הנה וחיו ופעלו מן ד"א תת"ק עד ה"א ש'. הפרק הט"ז כולל רשימות התולדה של פייטנים ומליצים בלי צמצום דורם וזמנם. בכל העבודה הזאת לא היה צונץ לבדו העובד והמסדר, כי נמצאו לעזרתו בעבודתו המדעית עשרים ביבליותיקות שהמציאו לו כתבי יד וספרי דפוס יקרי המציאות והעתקות שונות, מלבד מה שהשיג ידיעות והעתקות שונות משלש עשרה מקומות ועשרים ושמונה חכמים גדולים ומפוארים שהיו בתומכי ידיו וצונץ מקדיש בהקדמתו זכרון טוב להמתים ותודה וברכה לחיים עמו. צונץ הותם דברו בהקדמתו לספרו הגדול האחרון; כי אף שחקירותיו במקצוע הזה עד היום נשענות על חמש מאות כתבי יד מבוקרים, הנה עוד רבו מהם כהנה וכהנה כתבי יד הנמצאים בבתי אנשים פרטים ובבתי אסף הספרים וכתבי יד ברוססיא, בספרד ובארץ ממשלת האפיפיור באיטליה (הדברים נכתבו עוד בשנת 1865), מלבד כתבי יד גם בטורין ובפאריז שעוד לא נתבקרו ולא נבדקו כל צרכם".

עד כאן תוכן דברי ההקדמה ומזה נדע במלה אחת תבונת הספר הזה ובמה נבדל מאֶחיו ההולכים לפניו; בספרו „הפיוטים בבית הכנסת" והנטפל אליו הספר „ע"ד המנהגים" העביר צונץ לפנינו את הפייטנים על פי הפיוטים, הסליחות והקינות למיניהם ולסוגיהם, ובספר האחרון הזה הוא מעביר לפנינו את הפיוטים הסליחות והקינות על פי הפייטנים ותולדותיהם וזמניהם.

בשימנו בזה תוכן ההקדמה של הספר „קורות הספרות אשר להפיוט", כבר יצאנו ידי חובתנו בהצעת תוכן הענינים אשר בספרי צונץ הגדולים. ובכל זאת בחפצנו לשום לפני קוראינו מושג שלם מחשיבות הספר הזה ומהותו עלינו להוסיף בזה חקירות אחדות לדוגמא.

הפרק הראשון הוא המבא ובו יגע המחבר בשאלה אחת גדולה ונכבדה לחוקרי דעת תולדת הרוח של האומה הישראלית והשתלמותה המושכלת לאמר: מדוע נמצא את רוח העברי מתנשאת בתעופתה למרומי החקירה המופשטת, לגשת אל הערפל אשר שם האלהים, רוח

העברי תתבונן בשכל טוב ובחקרי לב נשגבים ונעלים על מפלאות אלהים בהטבע. האומה הישראלית העמידה מקרבה הכמים בחכמות השעורים, בעלי תבונה, חכמי חרשים, אך מדוע בימי אלף שנה בכל דורות הבינים לא עמדו סופרים חכמים יודעי בינה לעתים? תשובת צונץ על השאלה הזאת היא: לאם שנעקר ממקום גדולו והוא יושב על אדמת נכר איננו לאם ה מ ע ש י ם בהתולדה. צרותיו נרשמות בספרי זכרונות הדורות ונזכרים על ידי מליצי העם ומשורריו בשירות־קינות ואנחות לעורר רחמים ותחנונים, אבל בעצם ימי הצרות אי אפשר להעם הזה להעמיד מקרבו חכמים יודעי בינה לעתים וחוקרי ההיסטוריה, כי לעתות בצרה אין דעת בני הדור ושעתם פנויה לחקירה ודרישה בתולדות העתים. התולדה המדינית ללאם ישראל נחתמה באבדן הלאמית המדינית, וגם היה כבד הדבר וקשה לכתוב היסטוריה לעם אשר עצמותיו נפזרו לארבע רוחות העולם, על כן היתה התולדה הלאמית חתומה ושלמה, רשומה ומשוכללת לעיני אמוני העם בימי החרבן; מקום ל חֵ קֶ ר ו ד ע ת בינה לעתים נתנה רק רוח התורה המסורה, למען דעת איך י ח י ה היהודי מעתה חיי דת ולאם לבל יִכָּחֵד השבט הישראלי מעל פני האדמה, לבל תאבד תקותו ולמען יוכל לצמוח מתחתיו ולחדש נעוריו לקץ הימים. החפש הלאמי התלבש והתלכד בחקי התורה ולמודיה ועל כן נשאר חזון — לב העם, הענין אשר אליו השתוקק ולכל בו כל מחשבותיו והגיוני לבו. כן היה העסק בתורה ההמשך מחיי הלאם בבחינה מדינית, דעת תורת המצוה ופקודיה והָקֵם דבריה לערובה נאמנה, כי לא תכחד האומה הישראלית מהיות תמיד לעם על פני האדמה; ומכיון שאומה זו היא חיה וקימה, יש לה גם תקוה לאור באחרית הימים, באור החיים הטובים והמתוקנים אשר לעם ועם בכל העמים בתבל ארצה. החקר וההתבוננות בדרכי התורה ובתולדות נושאיה היו לבדם דרושים וראויים להיות אבני פנות הענינים בדעת בינה לעתים בישראל, והחקר וההתבוננות בהענינים האלה לא פסקו מעולם בישראל. התשוקה לדעת את דעות החכמים והמורים וארחות חייהם — להתבונן על חיי הסופרים, התנאים, האמוראים, הגאונים והרבנים עם החכמים והחוקרים; לדעת ארחות חייהם ודרכי למודיהם להשכיל בזה בדעת התורה הכתובה ופקודיה; התשוקה הזאת היתה תמיד חזקה מאד, וביחוד נראה את כחה ועצמה של התשוקה הזאת בעצם אותן העתים אשר היו התורה ולומדיה צפוים אֱלי רדיפות וקנאה, איבה ועברת זדון של אויב ומתנקם. אחרי חבור התלמודים והמדרשים, צמחו בימי המאה התשיעית והעשירית לאלף החמישי חבורים שונים.

בדעת ההיסטוריה והם: סדר עולם זוטא (ד״א תקס״ה), שלשלת הגאונים, סדר תנאים ואמוראים, אגרת רב שרירא גאון (ד״א תשמ״ח), רבנו נסים גאון (מפתח התלמוד) רבי שמואל הנגיד (מבוא התלמוד לערך תת״י), ספר הקבלה לרבי אברהם בן דאוד הלוי (ד״א תתקכ״ב), רבנו משה בן מיימון (הרמב״ם) בהקדמתו לפירוש המשניות (ד״א תתקל״ה), הקדמת המאירי (ה״א מ׳) וכו׳ וכו׳ עד ימי גלות ספרד וחבורי הספרים של רבי אברהם זכותא בעל היוחסין ורבי סעדיה אבן דנאן.

פה עלינו להפסיק מעט את הצעת צונץ ולדבר דברים אחדים בהדעה היסודית שלו בהמבוא הזה ובספריו הקודמים לאמר: עסק התורה ודעת דרכי החיים הדתיים, דעת המעשים אשר יעשה אותם היהודי וחי בהם חיי־לאם גם בימי נדודיו וטלטוליו, למען תהיה לעם דל תקוה, כי מריח מים — מי התורה הנצחית — עוד יפריח והחליף גזעו, יצמח מתחתיו והיה שנית לעם חי חיים שלמים ומתוקנים. ההשקפה הזאת היא באמת ההשקפה התורנית הלאמית שאליה ישאו נפשם אמוני הלאם והתורה בדורנו זה. ההשקפה הזאת לו באה לידי התפתחות ראויה בבחינה ובקרת מדויקת, היה בכחה לפשט כל העקמומיות שבלב החרדים על מצות התורה ואותיותיה בשעה שהם מדברים על לאמיות ישראל ולברר וללבן גם את בלבול הדעות והמושגים השורר בבית מדרשם של „הלאמיים״. ההשקפה הזאת תביאנו לידי החלטת התלמוד „תורה וישראל חד הוא״; ובבן תועים ומתעים הם אלה האומרים, כי התעצמות אבות האומה בראשית ימי הגלות התנאים והאמוראים היתה להחליש הרגש הלאמי, לברוא לו ארץ חדשה ומקום מקלט במצות ומנהגים, כדי להסיח דעתו מגאולה מדינית לעתיד לבא; ונהפוך — ההתבוננות בהתורה ונושאיה היתה להאריך ימי האומה ולתת לה עז ונצח — בטחון ותקוה לתקומה ותחיה; וכמו כן אך הבל יפצה פיהם של אלה האומרים, כי אפשר ללאמיות ישראל להתקיים בלי דרישת התורה וקיום פקודיה, ביחוד המצות והאזהרות שהן התגלות (מאניפעסטאציאן) היהדות ועקריה הדתיים־הלאמיים; ובבן כל האומר: „אין לו אלא תורה״, בין שהוא מתלמידיו של אברהם (גייגר) ובין שהוא ממעריצי ומקדישי הרבנים החסידים — גם „תורה אין לו״, כי באין יסוד לאמי, באין חפץ לקיים את ישראל בעולם בתור משפחה או שבט שיש לו תקוה לתקומה באחרית הימים,

חיי העם הזה אינם חיים; ומצד אחר כל האומר „די לנו בחפץ תקומת הלאם מבלי להשגיח על התורה וארחות חיי הדת" הרי הוא נוטל נפש האומה ומכבה נר ישראל. ההשקפה היסודית הזאת לו באה לידי התפתחות ותהי לקנין העם, היתה נכונה לעשות שלום בפמליא של חכמי ישראל, ואז לא היה עוד כל מקום לא לחפצי הריפורמה הממעטת דמות האומה ומוחקת רישומי התולדה — וכרונות העבר, כאשר תסיע כעץ כל תקות העתיד, ולא לפעולת משמרים הבלי שוא והמעשים המנוולים את תופשי התורה ונושאי דגלה. למגנת לב חובבי לאם ישראל ודבקים בתורתו, גם המעולים שבין אחינו חכמי אשכנז בדורנו ההולך ובדור העבר, גם בהיותם בעלי הדעה הזאת לא הביאו אותה לידי שכלול ולא חששו לצרפה וללבנה. רוכם, ובכללם גם צונץ, אך הָחֵל הֵחֵלו להתיצב על הדרך הזאת, וכמעט ראו מרחוק את התולדות היוצאות מהדעה העקרית הזאת נרתעו לאחריהם. משום — למה יאמרו הגוים, כי היהודים חושבים עצמם למשפחה או שבט במשפחות העמים.

ומעתה נשוב להשלים הצעת צונץ במבואו.

מעט מעט כאשר רבו הספרים בישראל (בדורות „הרבנים" שקמו אחרי תקופת הגאונים) ובעקבותם גם השיטות ודרכי העיון והמחשבות, שמו עיניהם גם לענפי התורה וסעיפיה מלבד תורת הדינים: לדקדוק הלשון והמסורה, לתורת הסוד והפילוסופיה. באותם המקומות שהמליצה והשירה באו לידי הפרחה והתפתחות קמו חכמי הדבור והלשון וספריהם היו יסוד לספרי תלמוד הלשון שנתחברו אחרי כן, מחשבותיהם ענינים לשירים ומליצות, שירי שבח והודיה בבית הכנסת. כה קמו ונהיו הדיוואנים של רבי משה בן עזרא, רבי יהודה הלוי, ר' אברהם בדרשי, עמנואל הרומי, שלמה בונפֿיד וכו', ספרי הראב"ע, הר"י אלחריזי, ר' שם טוב פאלקיירה, רבי ידעיה הפניני ושירי הַתּוּל של רבי קלונימוס[1]). לזכרונות האנשים גדולי דעה בהספרות המליצית שמו לב קוראי הדורות בישראל כחמשים שנה אחרי ההתעוררות להשכלה ושלמות ע"י ההתעסקות בספרי חכמי יון וערב. בשנת קפ"ו חבר רבי משה ריאטי את שירת־התהלה שלו על גדולי ישראל וביניהם גם המליצים והמשוררים ובהשמיטו את איש מהם יבאר בהערה הטעם והסבה שעבר על האיש הזה ולא נתן מהוד שירתו עליו.

---

[1]) היינו ר' קלונימוס בר' קלונימוס בעל „אבן בוחן".

ר׳ אברהם זכותא ביודסין מודיע לנו שמות ספרים וסופרים על פי סדר הזמנים, אך סגנונו והצעותיו נעדרי השלמות.

עד כמה היתה קלה ודלה דעת קורות הספרות הישראלית בימות הבינים נראה מזה, כי מכל גדולי ישראל וסופריו שחיו בין שנות ד״א רע״ה — ד״א תת״ס לא נדע מאחד מהם יום מותם מלבד אלה שנהרגו על קדוש השם. מכל השנים שבין ד״א תת״ס — ה״א ר׳, נדע יום המיתה רק משלשים אנשי שם (אם לא נמנה את הנהרגים על קדוש השם), עוד פחות מזה נדע תולדות הפייטנים אם לא היו ספרדים או רבנים מפורסמים בכלל מלבד פיוטיהם. הידיעות ע״ד גדולי ישראל מפוזרים בדברי הפוסקים והשו״ת, ותולדות אנשי שם לשם דעת התולדה לא נמצאו אז כלל וכלל. ידיעות מפוזרות כאלה נמצא בתשובת רבנו גרשום מאור הגולה, בהערות שבספרי רש״י, רבי שמחה בעל מחזור ויטרי, רבנו תם, רבי אפרים מבונא, רבי אלעזר מווירמייזא. במאה הראשונה לאלף הששי כבר חשבו את פיוטי הקליר להלקי התפלה הקבועה והמקובלת, ובשנות המאה השניה כבר לא מצאו מענה על השאלה מי היו מחברי הסליחות ומה משפט האנשים והם ומעשיהם. צונץ מבאר ברוב אריכות והוכחות ברורות, כי המעתיקים מכתב לכתב שרבו בהימים לפני המצאת הדפוס היו אשמים בחסרון הידיעה בהמקצוע הזה. חסרון הידיעה גם בחבור התפלות המקובלות נראה בזה שהיו מייחסים כמה תפלות גם לראשוני השופטים, המלכים, הנביאים והתנאים מימות הבית הראשון והשני. כן היו מייחסים תפלת „עלינו״ ליהושע, „ישתבח״ לשלמה, „ה׳ אלהי ישראל״ לחזקיהו, „נשמת״ לשמעון בן שטח ו„אבינו מלכנו״ לרבי עקיבא בן יוסף[1]), ופיוט האזהרות „אתה הנחלת״ על תרי״ג מצות נמצאו מי שמייחסים אותו לאליהו הנביא.

ההגדה והשמועה המלאה דברי הבאי תקפו בעצומיהן את הפיוטים, את יוסי בן יוסי הפיטן הראשון עשו לכהן גדול או החליפוהו ברבי אביתור, גם שללו ממנו את מבחר פיוטיו המה פיוטי „השופרות״, „עליתני אל על כל בנות״ וייחסו אותם לפייטנים אחרים. השבושים והטעיות במקצוע הזה הגיעו לגבול הגדות ושמועות מתמיהות ומבהלות.

---

[1]) המקורים: ר״א מווירמייזא כ״י אופנהיים .1010 F № ; ר׳ יצחק מקורבייל (הסמ״ק) וכו׳; רבי משה מינץ בשו״ת סי׳ פ״א; אבודרהם דף ט״ו ע״ב; רבי הירץ טריוויש בפירוש התפלה: הנ״ל וכו׳. ויש להעיר שבדבר אבינו מלכנו יש להשמועה סמוכים מן הברייתא תענית דף כ״ה ע״ב.

נמצאו מייחסים פיוטים ותפלות קבועות לנוצרים וגם להשלוחים הראשונים, והאמונה הזאת עוד התקיימה בימי המאה האחרונה לחמישי. צונץ מביא דבור גדול מרש"י כ"י על מסכת ע"ז דף י' ע"א על מאמר הגמרא: „תני רב יוסף וכו' (עיי"ש ע"ד הרומאים שאין להם לא כתב ולא לשון) ששם מזכיר לשבח את השלוחים פטרוס, יוחנן ושאול התרסי הוא פויטום שלטובת ישראל היו מעשיהם וכו', וכו'; ע"כ יקרא רבי יהודה החסיד בספר חסידים שלו (סי' קצ"א) את השליח שמעון מכיפא הוא פטרוס בשם צדיק, אשר לפקודותיו נשמעים אמוני הנוצרים. ונפלא הדבר, כי נמצא מבקרים לישראל שהשמיטו בשביל זה את כל הסימן קצ"א מספר חסידים. ובדבר שמעון מכיפא או הקדוש פטרוס נמצאה הגדה, כי בימי שבתו אסור במגדל שברומי חבר פיוטים ושלח לאמרם בכל קהלות ישראל ולו היו מייחסים בסוף האלף החמישי את הפיוט „אתן תהלה" שעל סדר העבודה[1]), ואחרי כן גם תפלת „נשמת" ו„אהבה רבה"[2]). אולי באמת נמצא אז איש יהודי ופייטן ששמו היה במקרה שמעון מכיפא, או שבדו היהודים את הדברים מלבם בכדי לתת רחמנות עליהם בלב נוסעי הצלב, שהתנפלו עליהם. הדבר שנמצאו אנשים שהיו מייחסים גם את „שיר היחוד", להקדוש מיכאל בסיליום הוא מפני ששונאי הפילוסופיה בישראל, וביחוד הקנאי שביניהם רבי משה תקו, היו שונאים את השיר הזה, בשביל שנמצאו בו רישומי הפילוסופיה הדתית של רב סעדיה גאון[3]). ובערות גדולה מזו נמצא בהדבר האמור בשם הספר „זכר צדיק" כ"י בקורדובה בגליון הסליחה „אלהי ישועתנו" לי"ז בתמוז לאמר: „קבלה בידינו כי מחבר סליחה זו המיר דתו ונעשה הגמון ובימיו נעשה עלילה לישראל וגזרו עליהם להשמידם... ודרש להם ובטל את הגזרה, וכאשר באו ראשי ישראל וחכמיהם להחזיק לו טובה, אמר להם: הוא מבקש שישלחו לכל תפוצות ישראל סליחה שחבר ושיקבעו אותה בתוך סדורי התפלות שלהם וכן עשו ושמו רחום אנדריאס ובית אחד נהפך מהמודפס"[4]). והיסוד לכל הספור הבדוי הזה הם ראשי החרוזים שבהסליחה הזאת „אנדישר".

אל הבערות נלותה לפעמים גם הרמאות והזייפנות. בפיוטי הרבנים

---

[1]) כרם חמד חלק ג' עמוד 203

[2]) כ"י אופנהיים Q 1483 №, רבי הירץ טריוויש בהנ"ל.

[3]) עיין אוצר נחמד ח"ג ע' 81 הערה 4 ע"ד רבי משה תקו.

[4]) טעם זקנים לרבי אליעזר אשכנזי איש תונים (פראנקפורט תרי"ד ע' 11) בגליון סליחה כתב ישן על קלף בקורדובה ועיין עמודי העבודה ע' 46.

ובתפלות הקראים נמצאו רבים שהיו מייחסים אותם לאנשי שם. וזאת עשו זייפנים וחשיבים אשר חפצו כי פיוטיהם יתקבלו בתפוצות ישראל; ממין הזה הן התפלות והזמירות המיוחסות לרבי שמעון בן יוחאי, לרבי אלעזר בן ערך, לרבי נחוניה בן הקנה ולרב המנונא; וגם לפייטני דורות מאוחרים: הקליר, רבי משה הדרשן, אבן עזרא ורבנו תם נתייחסו פיוטים רבים שלא כתבו; ונמצאו פיוטים וסליחות שהיו מייחסים גם למלאכי השרת. גם בדורות האחרונים, משנת ה"א ש' והלאה, היתה הידיעה הזאת גרועה ומצערה. פירושי התפלה מימי המאה השלישית והרביעית מלאים צרופי אותיות ע"ד הנסתר, גם רבי יוסף הכהן הכרוניסט הנאמן והמדייק בשמועותיו הביא לנו בדבר הפיוטים ידיעות לקוחות ממקורים מוטלים בספק. צונץ מונה וסופר כל הכרוניסטים שעמדו לישראל שבאירופה בימי המאות האחרונות, מימי רבי יוסף הכהן הנ"ל, רבי דוד גאנס בעל צמח דוד, ורבי דוד קונפורטי, ר' שבתי באס, עד הר"ר הג' יהיאל היילפרין בעל סדר הדורות, והה"ר חי"ד אזולאי (החיד"א) וכלם לא שמו לבם לבירור תולדות הפייטנים. הראשון במקצוע זה פעל ר' וואלף היידענהיים במחזוריו שהוציא (תקנ"ו — תקצ"ו) ובו החלה תקופה חדשה במקצוע החקירה הזאת, ואחרי שנראה קרן אורה בפנה נשכחה כזאת ע"י החכם הנזכר קם המבקר והחוקר ראפופורט במאמרו הגדול „תולדות הקליר" והוא הפיץ אור חדש לא לבד על גבור הפייטנים, כי אם על כל שירי תפלה, סליחה, קינה, בקשה ותחנה בבית הכנסת, והספר האחרון שבספרי צונץ הגדולים הוא חותם החקירה הזאת.

זה הוא מבא הספר, ואחריו הולכים שש עשרה פרקים גדולים, ואנחנו נסתפק בזה רק להציע בזה תוכן מקצת הפרקים וראשי עניניהם.

הפרק השני מדבר על הפיוטים והפייטנים שלפני הקליר: בין התפלות הקבועות שנמסרו לנו מזמן שני התלמודים עד חבורי הפיוטים הבנוים על המשקל והחרוז נמצאה תקופה שבין הזמנים אשר ארכה יותר ממאתים שנה, ואז נתחברו ההוספות שבסדורי התפלות לימי התשובה וימי ההגים הוספות מליצות ושיריות אם גם בלא חרוז ומשקל. בין התפלות הנוספות אלה נמצאו אחדות שנתחברו עוד בזמן יותר מאוחר, וסימני התפלות האלה: קיצור הלשון, פשיטות הסגנון, מקצתן בתמונת תפלות שנקראות ע"י החזן, לפעמים מסודרים המשפטים בסדור אלפא־ביתא, ולפעמים יותר רחוקות, מסודרות המלות בסדור אלפא־ביתא; להן תחשבנה התפלות בלשון ארמית בהדבור הפשוט („בריך שמיה", „רחמנא רחם עלן" וכו'), להן נחשוב גם את ה„אזהרות" (מנין המצות

למוסף דשבועות), „העבודה" בלי חרוזים, אך המה תוצאות זמן יותר מאוחר — סוף המאה החמישית וראשית השביעית לחמישי —, במקצתן נרגיש סגנון המדרש (אין כערכך)[1]. לזמן מאוחר מחבור התלמוד יש ליחס החלקים שבאמצע התפלות והברכות, שנמצאו שם דברים ע"ד תפלות המלאכים וכו'[2], הברכות שלפני פסוקי דזמרא ואהריהן (ברוך שאמר וישתבח) הן קדומות, אך משנוי הנוסחאות שבין סדורי של רב עמרם גאון וסדור הרס"ג, בין סדור הספרדים וסדור מנהג רומניא ויתר הוכחות יוצא לנו המשפט שלא נתחברו בדורות קדומים לפני רבנן סבוראי, ואף שיש מייחסים את ישתבח להירושלמי[3], אך הקדמונים כללו בהשם ירושלמי כל המסכתות האחרונות. להן מתיחסות ה„מערבית" לליל שבת הנמצאות בסדורי רס"ג, רב שלום ב"ר נתן ובסדור רומי. בתפלת „נשמת" חלו שנויים בזמנים שונים. כה הולך צונץ ומבאר התפלות הרבות מאד בדבור פשוט ובכל זאת פיוטי אם גם בלא חרוז ומשקל; והתפלות האלה הן באמת רבות מאד יותר מאשר נדמה, והנה מופלאות ומצוינות בזַפּוּת אמרותיהן ונעם מדברותיהן. לההתפלות האלה יש לצרף גם ברכת „אשר קִדֵּש ידיד מבטן" לברית מילה, מן מיני הפיוטים האלה הם ה„רהיטים" — המיוסדים על מלה אחת החוזרת פעמים רבות זה אחר זה, או שסוגרם הוא פתגם אחד בכל סוף הבתים. רוב הפיוטים שאינם בעלי חרוז ומשקל נתחברו בארץ ישראל או סוריא.

בהפיוטים הקדמונים האלה לא נמצא מבטאים, בנינים ומשקלים נגד חקי הדקדוק מלבד שלפעמים בהפעלים חסרים האותיות שבראשם (Präfixe) (פ"ן, גשים), גם שמות ומבטאים מרמזים על המדרשים וההגדות נמצא בהם רק מעטים. במליצות התקופה הזאת עוד לא נמצא את

---

[1]) עיין ברכות ל"ד ב' (כוונת צונץ היא לבטח להמאמר א"ר חייא בר אבא א"ר יותנן כל הנביאים וכו' עיי"ש, אך ההשערה, כי מסדר התפלה ובעל המימרא כוונו לדבר אחד רחוקה מעט) ואבות פ"ו.

[2]) גם זה אינו מוכרח כי כל התלמוד מלא מדברי מלאכי השרת האומרים שירה, ושירת קדוש קדוש וכו' מקורה מישעיה פרשה ו' ועוד יותר בכל פרטי התמונה שבברכת יוצר ובגמרא חולין צ"א ע"ב: אמר רב חננאל אמר רב וכו' עיי"ש.

[3]) ספר המנהיג דף ח' ע"ב ורבי אהרן הכהן ו' ע"ד.

[4]) צונץ עבר במקום הזה על פני פרשה גדולה שבתלמוד וגם במשנה. במשנה פסחים איתא: „גומר את ההלל ואומר ברכת השיר מאי ברכת השיר?... ור' יוחנן אומר נשמת כל חי, וכו'". חלק ממנו נמצא גם בברכות פרק הרואה עיי"ש ועיין המאמר: „ברכת השיר" לאל"ף בספרי כנסת ישראל שנה שניה במחלקת בית המדרש עמוד 100 — 103 ושם נמצאים דברים של טעם בהרכבת חלקי „נשמת".

המליצות הקשות ובניני הפעלים והמלות הזרות. הסגנון המקושט והמסולסל של היונים בביצנץ ובמצרים, אשר מצא חן גם בעיני נזירי הקתולים והערבים, בסגנון סר טעם זה חשקה נפש הפייטנים שאחרי התקופה הזאת. סגנון הפיוט שלנו לא צמח מתחתיו ולא נברא בדור אחד, כי עומד הוא בקשר ויחס ישר אל בעלי המסורה ו„המבינים במקרא" הראשונים, אשר יגעו ועמלו לדעת ולחקור את דרכי בנין הפעלים ומשקלי השמות העברים הנמצאים במקרא. בפירושי התפלה שנמצאים בפרקי דרבי אליעזר עם מסכת סופרים והקינות שבהיוסיפון לעברים לא נמצא עקבות הקרובות, ובספר יצירה נמצא רק התחלה קטנה לתורת ההברה בהלשון העברית. אחרי כן מוסיף צונץ לבאר את תכונת הפיוטים שחבר יוסי בן יוסי הפייטן הראשון והנכבד שבתקופה אשר לפני הקליר ופיוטי ינאי שבו נראה ראשית צמיחתו של הפיוט הקלירי, ובזה נשלמו חקירותיו בפרק השני.

הפרק השלישי מדבר כלו בפיוטי רבי אלעזר הקליר, ומפני שכבר הרבה הדבור בו, וגם אי אפשר להסביר הענין מבלי להכָּנס לפרטים שאין קוראי הספר נזקקים להם, על כן נעבור על פני הפרק הגדול (ל״ה עמודים) הזה וכמו כן נפסח על הפרק הרביעי, המדבר על הפיוטים אשר לא נודע מי היו מחבריהם, או שמייחסים אותם לפייטנים שונים, וגם כן על יתר הפרקים ונביא רק דברים אחדים מפרק הששי המדבר על פייטני אשכנז וצרפת מרבנו אליהו הזקן והלאה (משנת ד״א תש״ס עד תת״ק).

חמש מאות שנה עברו מזמן חתימת התלמוד (ד״א ר״ס = 500) ועקבות עבודת הרוח להעם הישראלי נודעו רק בארצות אסיה; אך מראשית ימי המאה השביעית לחמישי רואים אנחנו את ההשכלה הדתית ופעולת הרוח הזאת מתפשטות ועוברות מארצות המזרח לארצות המערב; ספרי רבי דוד אלמקמץ ורב סעדיה גאון, תשובות הגאונים וסדורי תפלה שלהם, המסרה ודקדוק הלשון, האגרונים ופירושי המקרא ויתר הספרים אשר מוצאם מבבל ופרס לארצות ממשלת האיסלם באפריקה ולספרד הערבית בימים ההם; באותה העת מצאו קן להם התלמוד והמדרשים, התרגום, הדרשה והפיוט בארצות יון ואיטליה ומשם נתפשטו לצרפת אשכנז וארצות סלַבוֹנִיָה (ביהם) שמה נמצאו גואלים לסעיפי התורה לרבותם ולטפחם. לערך שנת תש״י כבר היה הפיוט מקובל וקבוע בתוך התפלה המקובלת בכל מקומות מושבות היהודים באירופה; בכל ישובי ישראל אשר בארצות הרומנים והגרמנים, ששם נרגשה פעולת הספרים שנתחברו בתורת הלשון, בבינת המקרא ובשיר ומליצה כבר

נמצאו אז רבנים או חזנים אשר חברו פיוטים, תפלות ותחנות נוספות לסדר התפלה בצבור וביחיד. על כן מספר הפייטנים ועניני הפיוט הולכים ומתרבים. מהפייטנים שבדור ההוא (תת"ן — תת"ק), אלה שנודעו בשמם ואלה שלא נודעו, ארבעה מהם הם בני ארצות הרומנים (בסתם), עשרה באיטליה, תשעה בצרפת, ארבעה עשר במדינות הריינוס ומשמונה מהם לא נדע ארצות מושבותם, אך כנראה גם הם יושבי אירופה התיכונה.

רבי אליהו בר מנחם הזקן ממדינת מָנְש (le Mans) [1] היה תלמידו של רבנו גרשום מאור הגולה [2] ואומרים עליו שהיה גיסו של רב האי גאון, דבר הרחוק לשמוע. אחיו היה רבנו יצחק בן מנחם מאורליינוש (Orleans) [3], הוא היה תלמידו של רבי אליעזר הגדול, והוא בא בכתובים עם רבי יוסף טוב עלם [4] על דבר ההיתר להפסיק בתפלה באמירת הפיוטים, לפי זה חי במאה התשיעית לחמישי. ממנו נמצא „אזהרות" שנרמז בם שמו בראשי החרוזים ופיוטים רבים מאד, אהרון הפייטנים בתקופה זאת הוא רבי סעדיה — כל הפייטנים האלה (ארבעים וחמשה) הם מלבד מחברי הסליחות.

הפרק השביעי מדבר על פייטני הספרדים, שאף אם גם הם שמו להם בראשונה למופת את קדמוני הפייטנים: הקליר, ינאי ורס"ג, אך פיוטיהם קבלו תמונה אחרת; וכבר בראשית המאה התשיעית נראה, כי שירי־תפלה של רבי שלמה בן גבירול שונים תכלית שנוי בפניהם ובבנינם מהפיוטים. האחרון שבפייטני התקופה הזאת (תש"ס — תת"ק) הוא רבי אברהם אבן עזרא (הראב"ע) ובו וחתם הפיוט הספרדי בהתקופה הקדומה. בהפרק הזה הננו רואים בקיאות צונץ ועמקותו גם בדעת דרכי המליצים הספרדים. אחרי שמונה כל פיוטי ראשון הפייטנים בספרד רבי יוסף בן יצחק אבן שטנאס (אבן אביתור) מקורדובה, הר"ר יצחק אבן גיאת, הוא בא אל נעים שירת ישראל בימי הגלות בדורות הבינים, לרבי יהודה הלוי. המשורר הזה חבר כל מיני פיוטים לשבתות שונות, (שבת חנוכה, שבת ראש חדש, ארבע פרשיות, שבת הגדול, „מאורות", „גאולות", „אהבות",

---

[1]) תשיבות מהרש"ל סימן כ"ט.

[2]) צונץ סותם משנתו בשם מהרש"ל. אך אם קבלה הוא ביד מהרש"ל נקבל ואם לדין התולדה הדבר רחוק מאד, כמו שנבאר במקום אחר.

[3]) מובא ברש"י שבת ס"ז ע"א. סוכה מ' ע"א, בבא מציעא ז' ע"ב, תמורה ד' ע"א.

[4]) צונץ אינו מעיר על המקור והוא בשבלי הלקט סימן י"א.

„סלוקים"; פיוטים למועדי השנה לפני שמונה עשרה ובתוך שמונה עשרה (בשלש ראשונות — הקרובות). רובי התפלות היקרות והנחמדות שלו עוד לא נראו בדפוס. הקובצים של שד"ל, ושני הכרכים של מערכת הרכבי שעלו בהם שירי שד"ל אינם כי אם חלק קטן מכל שירי קדש ששר אבי משוררי ישראל אחרי חתימת כתבי הקדש.

נפלא משפט צונץ בקצר מלים על הראב"ע באמרו: החכם הזה פזר ביד נדיבה אוצרות הרעיונות וההגיונות עם מכמני השירה, ולשומעיו העניק מטובו לעורר לבם כי ישכללו הם את הרעיון ויכללו את המליצה. על ידו נפתח תהום מפסיק בין הפיוט ובין השירה המופלאה וההבדל שבין שתי השירות האלה נראה לעינים. בכלל לא היתה השירה אומנתו של הראב"ע. מהרוזיו נשקפים ואורבים החרוז והמשקל, מבין שורותיהם יצהירו ויבהיקו אורות השכל, יבריקו ברקי השנון והחדוד, אך לא נראה תמונות הדמיון בתעופתו והתרוממות הנפש במליצה נשגבה, שיריו ופיוטיו המה רבים (מאה וחמשים), מהם גדולים (מעמד, עבודה, תוכחה) וקטנים (רשות אופן וכו') לכל עתותי השנה בימי שבת ומועד. כל אחד מפיוטי אבן עזרא הוא ענין שלם בפני עצמו, ערוך על פי מחשבת הפייטן בצורה שלמה ומתוקנת להביע את כל הרעיון אשר מלא אז את לב המשורר־הפילוסוף; והרעיונות האלה הם: מוסריים, לאמיים, אמונות ודעות בדת והקר אלה. בכל בית חרוז ומלה נראה עבודת הפייטן והתעצמותו לְעַלֵּה ולְכַלֵּל את הרעיון והתאר; על פי טוב הענין, יפי הבנין של שירי תפלה שחבר הראב"ע, המה אבני חפץ באבני נזר הפייטנות כפיוטיהם של ר' משה אבן עזרא, רבי שלמה בן גבירול ורבי יהודה הלוי ועוד אחרים; ובזה נשלמה תקופת הפייטנים בספרד עד להלאה משנת תת"ק.

הפרקים ח', ט' י', י"א וי"ב מדברים על מחברי הסליחות, אלה שנודעו שמותיהם ופעולותיהם ואלה אשר לא נודעו לנו על אדותם דבר; כל אלה במשך הזמן מן ד"א תש"מ עד ה"א ש', תקופה בת חמש מאות שנה ויותר, ארוכה כארך הגלות וכליל הארוך של ימי הבינים; כל הסליחות בימי חמש מאות וששים שנה אלה, היא מגילה אחת כתובה בדם ודמע ואנחה ממושכה יוצאת מלב כל בני האומה האובדים והנדחים מקצה השמים עד קציהם. וכבר דברנו גם בהספר הזה מה שיש בו די על תכונת הסליחות וחשיבותן, ולא נשאר לנו רק להביא בזה דברים אחדים מתוכן [1].

---

[1]) תוכן דברי צונץ להלן אינם לקוחים ממנו ואף לא הקיצור והתמצית מהם.

הפרק השלשה עשר המדבר על הסליחות שנתחברו בימי „העת החדשה" (ה"א ש' — ה"א תק"י). זמן חבור הקינות והסליחות של פייטני צרפת נחתם בשנת הגרוש הראשון ה"א ס"ו. הסליחות הנהוגות באשכנז ופולניא נתחברו רובן עד שנת ק"ס; בפרובינציאה, איטליה וממלכת ביצנץ (ארץ יון והאיים על הים התיכון) נתחברו סליחות עד שנת ר"פ; ובשנת ה"א ש' — כבר היו סדרי העבודה במה שנוגע לאמירת הסליחות סדורים וערוכים בכל קהלות ישראל, כי לרגלי המצאת הדפוס התפשטו הספרים מהר בין העם והמנהגים נתקבלו בזמן קצר מאד, ובהשנים ההן נתקבלו המנהגים במדינות שונות וקבלו סדרי ביהכ"נ הצורה הקבועה שלא נשתנו פניה עד היום. חבור הסליחות והקינות נפסק לא מפני שנפסקו הצרות והרדיפות; אדרבה, בשנות המאות הראשונות „להעת החדשה" החלו הצרות ולעתים גם ההרגות והשחיטות להיות עוד יותר תכופות, אם גם לא כל כך גדולות ונוראות (מלבד גזרות ת"ח — תט"ו האיומות והנוראות), אך כבר יבש מעין הדמעות, קָהָה ההרגשה וגם כהתה כל רוח ולא נמצאו עוד אנשי לב שידעו להביע צערה של הכנסיה הישראלית ולשפוך שיחה לפני אלהיה. באוצר הסליחות שהנחילו לנו אבות אבותינו מצאו אבותינו די והותר מגלות קינות על כל הצרות והפגעים הרעים; לכל צרה היתה סליחתה בצדה. אחרי המטבח הגדול והנורא בשנות ת"ח — תט"ו ע"י הקוזקים ובעלי בריתם בממלכת פולין והמדינות בנותיה נתבקש רבי יו"ט ליפמאנן העליר בעל תוספת יום טוב שהיה אז רב בקראקא לחבר סליחות על המאורע כשם שחבר סליחות שלשים שנה לפני זה בפראג, ויהי דברו: „הסליחות שתקנתי לפני שלשים שנה היו על צרה כללית — מלחמת שלשים שנה — שהיא היתה הסבה להתנפלות על היהודים — ושם נכללו כבר דברי זכרון לכל מיני צרות ורדיפות והרגות, על כן על הגזרות שהיו בקראקא בשלשה ימים שונים: ביום חול המועד של פסח, בכ"ה בניסן וביום שמחת תורה; גם כן לא חברתי סליחות חדשות, כי אם התקנתי לאמר הסליחות הישנות מעין המאורע, וכן נכון לעשות עתה ולשַׁלֵב בהן דברים המזכירים צרות הימים האחרונים.

ממחצה המאה הרביעית (משנת ש"ס והלאה) נראה חזון חדש

במקום הזה, כי רק את הכוונה הראשית שמרתי והבאתי גם בתוך דבריו דברי והשערותי. והרוצה לדעת ולברר הדברים יעיין בספרו ליטעראטור געשיכטע וכו' מעמוד 415 ולהלן.

בסליחות מה שלא נמצא בכל הסליחות הקודמות שנתחברו עד הנה: בני ישראל מבקשים רחמים ותחנונים לא על העברת רוע הגזרות מעל ישראל, כי אם להסיר פורעניות מן העולם בכלל; ובכן נראו אז לראשונה „הסליחות לתחלואי ילדים" (פזמון אל נא רפא) „סליחות לבלאַטערן" (מחלת האבעבועות) „לעצירת גשמים ורבוי גשמים", „על השרפות על המלחמות" (כי ינצחו במלחמה אלה המלכים, אשר בני ישראל יושבים בארצותיהם, ותפלות כאלה נושאים עליהם חותם המקום, ורוח הממשלה, בכלל אותות רמיזה שקבלו היהודים מפמליא של מעלה כי טוב להם לעשות נחת רוח לבעלי הממשלה והמשרה... ומרביתן הן מימית מלחמת שלשים שנה). המאורעות הרעות שאירעו בימים ההם לא נתנו ענין לחבור הסליחות כי אם לקינות והזכרות נשמות הקדושים. במדה הזאת אשר השירה הפייטנית נתדלדלה באשכנז ופולין, ובאיטליה קבלה תמונה מליצית ושירית לפי רוח הזמן באיטליה ופני הפיוט הקדום לא היו לה עוד, באותה מדה אבדה גם להסליחה פרצוף פניה מאז, ותהיינה: הסליחה, התחנה, הקינה והתפלה לענין אחד; הסליחה אבדה תכונתה וצביונה בהתרבות חלקי תפלה אחרים: ה„וודויים", ה„יהי רצון", תפלות „מענה־לשון" על שדה הקברות, „תקון חצות", ובכלל, התגברות יסוד־הסוד בהתפלות והתודות עם כוונותיהן ויחודיהן המעיטו דמות הסליחה. נוסף לכל הסבות בבית ישראל פנימה, הנה מ„עת החדשה" נתחדשו גזרות אחרות על ישראל, אשר לא שערום ולא עלה על לב הפייטנים בימי הבינים, והן: הבקרת והחפוש, עלילות האינקוויזיציה ומזמות הכומרים הישועיים, מלשינות היהודים המומרים ועלילות פקידי הרשות שונאי ישראל. כל אלה פקחו עיניהם ביחוד על כל אמר והגה שבהם נראה ונרגיש את דפיקת לב העברי ואהבת לאמי, ותקם הבקרת... עבודה מרובה היתה להמעיין למצוא ידיו ורגליו בספרי התפלה שנשתנה תמונתם ונשחתה צורתם.

אך גם בדורות האחרונים נתחברו סליחות אם גם לא נקבעו לאמרם בבתי כנסיות; הסליחות ההן נתחברו לסבת להין ומצוקה, רובן, בתכונת תוכחה או בקשת סליחה וכפרה, מקצתן לאמרן בתפלה בשביל יחידים (תפלת הזכרת נשמות, על החולים וכו') או בשביל חברות. כי מחברי הסליחות, התפלות, הקינות, התחנות, ההזכרות הם יותר ממאה, ומהם: ארבעים במדינות פולין ביהם וארצות המזרח ושנים עשר באשכנז; גם חברו אז היהודים יוצאי ספרד ופורטוגליה סליחות שראויות הן להשם הזה, מהן נמצאו סליחות כתובות משנת ת' והלאה ע"י מחברים בלתי נודעים לנו בשם.

והסליחות או התחנות והבקשות שנתחברו במאות השנים האחרונות.

בכל היות רבות מהן גרועות בסגנונן ולשונן על פי הטעם השולט בימינו, נכבדות לנו — יהודי יושבי ארצות הסלבים ביחוד, כי נתחברו באותה העת אשר הכנסיה הישראלית בפולין והמדינות בנותיה היתה כמעט לרוב מנין ובנין כל האומה ובסליחות וקינות רבות נמצא זכרונות נכבדים ודברים מעוררי לב בעלי בינה לעתים בתולדות ישראל אשר במדינותינו. למגנת לבנו, נהג גם בנו צונץ את מנהגו ברוב ספריו הגדולים, כי מרבה הוא לציין ציונים ומראי מקומות גם כשאינם דרושים בהחלט, וסותם הוא את דבריו במקום שהיה לו לפרש. ובהיות לנגד עינינו תועלת רוב קוראי הספר הזה נביא בזה רשימות אחדות מהחשובים שבמחברי הסליחות בהתקופה הזאת — אם מחשיבותם בעצמם כאחרים מפייטני הספרדים אשר בשירות־תפלה שלהם הוכיח כי עוד לא חדלו נעימי זמירות ישראל מקרבם, או (והם עוד יותר נכבדים לנו) אלה אשר רשימותיהם נותנות לנו יד לתור ולהוסיף דעת בדברי ימי עמנו במדינותינו.

רבי שלמה לוריא (המהרש"ל), מת בלובלין בשנת של"ד, מלבד „מה שכתב חדושי סדר הגדה של פסח בליל השמורים בנוסח ההגדה וברכותיה והנהגתה כלה בחרוזים"[1]), חבר גם כן תשע זמירות ליום השבת ותחנה אחת (אל מלך עליון אין בשיעור); וזמר למוצאי שבת על אליהו הנביא ושם נמצאו כל השמועות וההגדות ע"ד אליהו הנמצאות בהתלמוד[2]).

רבי אליעזר ב"ר אליהו הרופא אשכנזי, יליד מצרים, חכם תלמודי ודרשן וזך הרעיון, וגם היש"ר מקאנדיא מרבה לספר בשבחו. הרב הגדול הזה התרומם בפנים ידועות מעל בני דורו, חבורו הראשי הוא הספר „מעשי ה'" באור כל ספורי המעשיות שבתורה; הוא, לפי ידיעתנו, האחד ברבני ארצות הקדם שנתקבל אחרי כן לרב בכמה קהלות גדולות בפולין. בשנת שב"א יצא ממצרים ומקרים שונים וחליפות רבות עברו עליו ונמצא בשנת שב"ו על האי קפריסין ואחרי כן: בפראג, ווינציאה, פאדובה, קונסטנטינופול, קרימונה (בשנת של"ו), משם נתקבל לרב בפוזנא ובגנעזען במדינת פולין גדול, וימת בשנת שמ"ו בקראקא. הוא חבר תחנות וסליחות,

---

[1]) הדברים שבסימני ההסגר הם עצם דברי המהרש"ל בשו"ת סימן ס"ד בסוכה של התשובה.

[2]) וזמירותיו אלה יזכיר גם בתשובה הנ"ל ויאמר „הזמירות והתחינות שתקנתי..." הועתק בכמה סדורים".

תפלות לנצחון המלך על איביו. סליחותיו נתקבלו בפראג ובהם נמצא רישומי ההיסטוריה לא מעטים.

רבי ישראל ב״ר משה נגארה, המשורר היותר נעלה בדורותיו [1], הוא היה בימי המאה ההיא משורר עברי בחסד עליון, וביופי הסגנון, בשגוב הרעיון ובטוב טעם המליצה קרובים שיריו לשירי טובי המשוררים הספרדים הקדמונים. אביו היה רב בדמשק, ובחצי ימיו העתיק רבי ישראל משכנו לְעַזָּה ותפש שם ישיבה. שנות פעולתו — המחצה הראשונה למאה הרביעית לחמישי; הוא היה משורר לאֻמי בעצם הוראת התאר הזה; לכל שירות־קדש שחבר היו הנושאים: מעמד עמו המורה מאד בכל תפוצותיו בין העמים ואהבת כנסת ישראל את אלהיה וגעגועיה עליו [2], ובהשתפך עליו נפשו וגם בהֶאָנחו על שבר בת עמו תזל כטל בת שירתו — קינתו וכנוזלים מן לבנון; וגם על המציקים לישראל לא ישפוך חמתו בשצף קצף, כי אם בהגות לב נדכה ונשבר יצפה לישועת ה׳ ולאור חדש אשר יאיר על כל העמים והמשפחות בתבל ארצה. מספר הפיוטים שנדפסו ממנו עולה לארבע מאות ושבעים [3]. עשרה מפיוטיו עלו בסדור אשכנז ואיטליה וגם במחזורים ובסליחות (דפוס וויניציאה תע״ב).

רבי שלמה אפרים לונטשיץ בעל „עוללות אפרים״ ו„כלי יקר״ ועוד ששה חבורים, נודע לתהלה בהיותו המעולה בהדרשנים בימי המאה הרביעית; הוא היה רב בפראג ומת שם בשנת שע״ט. ושלש סליחות נמצאו ממנו: („אלה אזכרה ואשפכה״, „לך ה׳ הצדקה כי שמת בנפשנו״, „תולעת יעקב אל תראי״) ונתקנו לאמרם כלם ביום ב׳ אדר, לזכר המאורע באותו היום בשנת שע״א, כי הבקיעו חיילות של

---

[1]) בספר עולת חדש להר״י נגארה הוצאה שניה (וויניציאה ש״ס) ישיר רבי יהודה די מודינה עליו שיר תהלה, ויאמר: „לא קם עוד (משורר) בישראל כישראל״; ובדבר הזה כוון מתנגד הקבלה לדעת אבי הורת הסוד והקבלה בדור ההוא האר״י הקדוש שהעיד על רבי ישראל, כי „זמירותיו חשובות בשמים״ (שה״ג מערכת ספרים ערך „זמירות ישראל״).

[2]) ע״ד המשורר הזה הרביתי לדבר בספרי „מוצאי גולה״ ח״א ע׳ 354 — 355, משיריו כלם הנכבדים הם „שירי תקוה לעתידות כנסת ישראל; כמו השיר: יוֹשֶׁבֶת שְׁבִי, קוּמִי נָא שְׁבִי, בְּתוֹךְ אֶרֶץ צְבִי, או הקינה הנפלאה: שִׂימִי רַעְיָה בְעִצְּבוֹנֵךְ ... שָׁנַיִךְ אָרְכוּ בַּשִּׁבְיָה וכו׳.

[3]) החכם רשי״פ טעה ויאמר כי חבר פיוטים וסליחות במספר ת״ק לישראל; ובאמת ק״ת סליחות ופיוטים נמצאים רק בהחלק הראשון (עולת תמיד) וביחד עם שני החלקים האחרים (עולת שבת ועלת חדש) עולה המספר כהאמור בפנים.

„פאססויער" ל„עיר הישנה" בפּראג והיה שם הרג רב ומלחמת החיילות והאזרחים, ולזכר המאורע נתחברו הסליחות והוקבע היום לתענית ואמירת הסליחות[1].

רבי מנחם מאניש חיות בן רבי יצחק חיות האב"ד בפראג בשנת שמ"ד, ואחרי כן בערים שונות בביהם ומשם נתקבל לאב"ד בווילנא וימת שם בשנת שצ"ו. רב גדול שהיה נקרא מאור הגולה וחבר ספרים רבים ומהם הספר „חקת עולם" פירוש על עשר ספירות וס' „קבלת שבת" או „זמירות לשבת" (פראג שפ"א), וחבר ג"כ פיוטים וזמירות כדי קובץ שלם, ולנו נודעו רק שיר לכבוד השבת מתחיל: „מזמור שיר ליום השבת", קינה „מקום מקדש מרום מראשון"; בהקינה הזאת נמצאים זכרונות התולדה, המצב הרע של היהודים בכלל ודבר השרפה בפוזנא[2].

רבי משה מרדכי ב"ר שמואל מרגליות תלמידו של מהרש"ל, ומתנגד לבעלי הכוונות והיחודים של המקובלים, בשנת שמ"ד היה בקראקא והגיה את כל ספרי הסליחות, ואחרי כן חבר ספרו „חסדי ה'" על „המדות" (השלש עשרה); שנים אחדות אחר זה היה לרב בווינא ובשנת שס"ג חבר הסליחה שנדפסה בלובלין: „אלהים למדתני מנעורי" לזכרון נפשות הקדושים שנהרגו על קדוש השם באכזריות נוראה בווארשא בשנת שנ"ו. שמות הקדושים האלה הם שני האחים משה ויקותיאל[3]. הוא מת בקראקא ושמה נמצאה מצבתו.

רבי יום טוב ליפמאנן העליר בעל תוספות יום טוב. צונץ מאריך בתולדתו, ואנחנו נזכירהו רק מפני היותו רב בנימירוב ובוולאדימיר הוואלינית ובאחרית ימיו בקראקא (שנת ת"ג). הוא חבר סליחות על ימי המהומות בראשית שנות מלחמת שלשים שנה (שע"ח — ש"פ) ועל גזרות אוקריינא בשנת ת"ח וחברן בשנת ת"י. הסליחות הראשונות מתחילות: „ארכו הימים ותלאה רבתה" „אנוסה לעזרה עדיך", מרובות מהן סליחותיו על גזרת ת"ח והן: „פולין ארין מלוכה", „אלה אזכרה בדמעות שליש" על סדר אתב"ש, „אל מלא

---

[1]) עיין לוח אחיאסף תרנ"ז במאמר „מגלת תענית" לשפ"ר עמוד 142 וששם נדפס בטעות שנת שס"א תחת שע"א.

[2]) על אדותיו עיין סדר הדורות בערכו, ספר „חקת עולם", וביחוד קריה נאמנה לרשי"פ מעמוד ס"ג ולהלן.

[3]) עיין להלן בהרשימה: רבי שמואל אידלש (המהרש"א).

רחמים שוכן מרומים". הסליחות נתקבלו בקהלת קראקא לאמרן ביום כ' סיון יום ההרגה בנימירוב, כי היה היום ההוא מוכן לפורעניות גם לבני קראקא והם היו מתענים ואומרים סליחות באותו היום על מאורעות רעות שאירעו בו גם להם.

רבי שמואל אליעזר אידלש (המהרש"א) יליד קראקא, התלמודי המהולל בחריפותו ועמקותו, היה לרב בפוזנא (שס"ט) ונקרא בשביל זה גם רבי שמואל מפוזנא (בתוי"ט סנהדרין פרק ג'), והיה עוד בחיים בשנת שצ"א ומת באוסטרהא אשר בפלך וואלין. הוא חבר הסליחה „אל אלוה דלפה עיני" על קדושי ווארשא משנת שנ"ו, והפיוט הזה נדפס בשנת שס"ח¹).

ר' צבי ב"ר מרדכי מפודהייץ וישב בלובלין. הוא חבר סליחה על שני קדושים: מרדכי ונחמן בימי הקיץ לשנת שצ"ו; את השני ענו ביסורים קשים מאד, וכאשר לא שמע לקול מעניו להמיר דתו גזרוהו לגזרים ואת ראשו שמו על נס, ואז הציעו בסוד אספת המדינה לגרש את היהודים מן העיר. הסליחה מתחלת בהמלות „אלהי אל דמי לך ואל תחרש" ומסיימת במלות: „תמיד תמלך עלינו" והתום שם המחבר בראשי החרוזים: „אני צבי הנקרא הירש בן אבי אדמו"ר, ה"ר מרדכי ז"ל חזק".

עוד נמצאו ידיעות מתולדות עמנו במדינותינו מתפלות „אל מלא רחמים" מאת אלמוני מדבר הגזרות והרדיפות במדינת פולין גדול בשנת תט"ו. בימים ההם עברה הרנה במחנה העברים, כי עתידה הגאולה לבא בשנת ת"ח, וכאשר נהפכה השנה הזאת מגאולה להרג ואבדן לעת הטביחות והשחיטות של הקוזקים, בקש בעל התפלה „אל מלא רחמים" רמזים אחרים על היות השנה ההיא שנת פקודה ומוכנת לפורעניות. בהסליחה הזאת נמצאו שמות המומתים על קדוש השם בימי הגזרות בפולין גדול והם: רבי אפרים הרב בוורעשנא, ר' לוי (ישראל) בסלוטובה, ר' זעליג (בן משה מקראקא או מלובשינץ), ר' יצחק בראַגאָזען; רבי אריה יעקב בן יוסף הדרשן, ור' אברהם יעקב בן פינחס יצחק, שני האחרונים המה בני פוזנא ונענו והומתו ביום הכפורים.

רבי אברהם הכהן בן אליעזר, כנראה מלובשינץ. בתפלת „אל מלא רחמים" שחבר בשנת תנ"ב על מות הקדושים וקורא

---

¹) שטיינשניידער בהנ"ל ברשימת הענינים (onomostic. № 5, S. X).

אתם בשמות: ר׳ ישראל מסלוטובה, ר׳ אפרים מוורעשנא, את רבי יצחק ואת רבי מרדכי החזן, את הפרנס רבי יהודה, את ר׳ מתתיהו מקראקא ואת ר׳ יצחק ור׳ עוזר מלבשין (Lewszyn).

רבי שמואל ב״ר דוד אויערבאך. הוא נמלט מתוך רדיפת לובלין בשנת תט״ז, ובתחנת „אל מלא רחמים״ שחבר הוא מזכיר את הקדושים שנדונו למיתה בשנת תנ״א (או תנ״ב) והם: שלמה בן זנוויל מקרזשיסקוב, יהודה בן אהרן ואברהם בן יהודה מלובלין, וואלף בן נפתלי, זעליג בן יעקב, פינחס בן משה מטומאשוב, עוד אלמוני אחר. בקינה שנתחברה בלשון אשכנזית־יהודית המתחלת: „דער בארמיגער פֿאטער מיין, מיינע אויגען טהון ניכט אנדערס וויע נאסס זיין״ ונושא הקינה הוא הפסוק (תהלים מ״ד כ״ג) „כי עליך הורגנו כל היום נחשבנו כצאן טבחה״, קורא בשמות את הקדושים: אברהם מאָשציסקער מתתיהו מקראקא ופינחס מטומאשוב [1].

עוד אלמוני [2] חבר סליחה ומזכיר שמות הקדושים: מתתיהו מקראקא, אברהם מאשציסקער ופינחס מטומאשוב בשנה הנ״ל.

ועוד אלמוני אחר מזכיר שמות שלשה נדונים למיתה על קדוש השם בעיר ווילנא בשנת תנ״א והם נקובים בשמותיהם: יחזקאל, משה ואברהם [3].

רבי שבתי הכהן בן רבי מאיר אב״ד במאהילוב, איש ווילנא ומת בהעלישויא אשר במדינת מאָהרען בשנת תכ״ג — הרב הגדול הזה אחד מגבורי התורה ונודע לשם בכל תפוצות ישראל בחבורו „שפתי כהן״ או כמו שהורגלו לקרוא אותו בר״ת „הש״ך״, היה בכלל זך הרעיון מאד והיו לו משא ומתן ועמד בברית ידידות גם עם הכהנים הנוצרים המלומדים [4] והוא חבר את הסליחות הידועות על צום כ׳ סיון לזכר גזרת ת״ח.

כהנה וכהנה רבו בהספר הזה רשימות מחברי סליחות ופיוטים לזכר המעשים וההרגות שנעשו במדינות פולין וליטא בימי המאות הרביעית והחמישית לאלף הששי, ומה שהבאנו בזה אינה אלא מקצה מן המקצת. ביחוד מרובים היו ימי הרדיפות וההרגות בערים שונות.

---

[1] רשימת שטיינשניידער בהבודליאנא נומר 3691.

[2] בהנ״ל נומר 4030.

[3] בהנ״ל נומר 4028 ועיין זינאג. פאעזיע עמוד 438.

[4] עיין קריה נאמנה לרש״י פין עמוד 76 — 78.

אשר במדינות פולין בעד עלילות דם או לסבות אחרות למיום שנתן המלך זיגיסמונד השלישי מהלכים להכהנים בני חברת הישועים בממלכתו, עד אחרית ימי ממשלת המלכים מבית המלוכה הזכסונית. הרשימות המעטות האלה נותנות יד להקירות רבות בדבר תולדות עמנו במדינותינו היום ולכן נכבדו רשימות צונץ הקצרות גם בפנה זאת; אם כי, כאמור למעלה, בדרכו לסתום דבריו המעיט התועלת וימנע את הטוב מאתנו.

הפרק החמשה עשר: רושם תולדות הפייטנים הספרדים והאיטלקים בני התקופות האחרונות של ימי הבינים (משנת ה"א ס' עד ה"א ש').

הפרק הששה עשר מדבר על הפייטנים אשר לא נודע לנו בדיוק זמנם, ולפיכך לא נדע מתולדותיהם דבר כי אם שמם לבד, ומאליו מובן שהחקירה עליהם היא מעטת התועלת והענין, מספר פיוטיהם עולה למאות.

נכבדות מאד גם החקירות אשר בהציונים, אך כלם הם הדברים המסורים לחכמים שתורתם אומנתם; לדוגמא: רשימת הפייטנים ובכלל רבני ישראל בימי הבינים שנודע לנו יום מיתתם; מי היו הרבנים שנתכנו בשם „הגדול" בדורות ימי הבינים; על דבר השמות המושאלים שנמצאו בהפיוטים (להרים מצוקים לארץ — פצימה, רגובה וכו'); ההגדות ע"ד „ימות המשיח" עם חקירה ע"ד ספר „זרובבל", „נסתרות דרבי שמעון בן יוחאי", „אמירות לעתיד"; ע"ד „מעשי מרכבה" ו„ספר חנוך" ו„היכלות" וכדומה. ובהנוספות להספר הזה הוסיף צונץ להביא לנו חמר יקר לחקירות נכבדות. וזה תוכן הנוספות האלה:

הנוספה הראשונה היא הרשימה הראשונה של הסליחות עם כל עצם הכתב הנכבד ההוא בעברית, והכתב הזה נכבד מאד לקוראי הדורות. לפי הוכחות צונץ, וכפי היוצא מדברי הכתב בעצמו ידע מחבר הרשימה מגזרות המגפה השחורה (ק"ט — ק"י), ואם כן חי באמצע המאה השניה לששי.

הנוספה השניה נכבדה מאד לדורשי תולדות הספרות והתפתחות הלשון העברית והיא מדברת על: שמוש הלשון וגזרת מלות ושמות חדשים בהפיטנות, מלות ושמות שיסודם בכתבי הקדש אך נתהוו על פי מתכנתם וגזרתם במשנה ובתלמוד, כמו זמן התחדשות המבטאים: „יאיר עינינו במאור תורתו", מבטא לקוח מכה"ק (תהלים י"ט, ט'; קי"ט, ק"ה וקל"ה), אך במושג זה נשתמשו בו חכמי

המדרש לראשונה והוא (צונץ) מוכיח, כי שם התואר וגם שם עצם פרטי „אמתי" הנגזר משם המקרה אמת, והחבור ממנו אמהת (בא לראשונה במכתב רב חסדאי אבן שפרוט אל מלך הכוזריים) ונמצא מזה שם הנגזר בתמונת הרבוי „אמתות", ושם התאר „אמתי"; שם המקרה „יחוד" והפעל יַחֵד או יָחֵד (שנמצא גם בתפלת אהבה רבה — ויחד לבבנו); הפעל יַתֵּר (נמצא בספרי בהעלותך ובמכילתא פ׳ יתרו) ומזה ג"כ הפעול הבינוני: „מיותר". חקירת השם „חטיבה" נכבדה מאד, כן נכבדה חקירתו בהגדרת השמות והמלים המסתעפים מהפעל טָבַע ויבאר דרכי השמוש בהשם „טבע" (Natur) על הבריאה בכללה (נמצא לראשונה אצל יוסיפון העברי), ומזה גם הרבים — טבעים, וגם כן יש „טבע" שהוראתו מָהות (Wesentlichkeit) והפייטנים משתמשים בו לרוב. דרכי התקצרות הפעלים (נָם ת׳ נָאַם) וכדומה. הנוספה השלישית היא להשוות את נוסחאות העבודה של יוסי בן יוסי לנוסחת הצרפתים. והרביעית היא הפתיחה להעבודה של הצרפתים „אתן תהלה", אחת מהתפלות היותר יקרות ונחמדות בין התפלות הקדומות שנתקנו בימי הגאונים, והיא כתובה על טהרת לשון הקדש, בסגנון נחמד ונעים ומלאה רעיונות נעלים ונשגבים וראויה היא לפרסמה עתה ברבים מה שנעשה עוד לעת מצוא.

ובזה תמו דברי הספר האחרון והגדול בכמות מכל ספרי צונץ הקודמים. ובכל זאת עלינו לאמר כי באיכות לא תגיע מעלת הספר הזה האחרון למעלת ספריו הגדולים הראשונים. את פני צונץ המאירות נכיר גם בבן זקונים זה: הַחֵקֶר והחפוש, העיון העמוק והשקידה המופלגת, וגם דרך הצעתו הצרופה והברורה; אך גם לא נוכל לכחד, כי אם בספרי צונץ הראשונים נראה מגרעות בזה שלא שם לבו כפי המדה הדרושה להקורא המעיין, המתחקה על שרשי הדברים בהספרות העברית, ובהעדר גופי הנוסחאות וגם בהעדר מראה המקומות המדוייק נמנע להמעיין להוציא משפט על ההלטות צונץ והנחותיו, ומה גם להבין דבר מתוך דבר ולבא לכלל ידיעות ודעות חדשות, הנה נרגשו כל המגרעות האלה עוד במדה יתרה בהספר הגדול הרביעי הזה. ולמנות החסרון הזה היה נקל מאד לו לבדו, למשל אם היה מציין מקום הפיוט או הסליחה באיזה יום בשנה ובאיזה מחזור וסליחה ומקום הדפוס וזמנו. עתה אין למנות עוד החסרון, וכבר הזכרנו (צד 296) דעת אחד מראשי חכמי הזמן, כי העבודה הגדולה ורבת התועלת הזאת תוכל להיות נשלמת רק על ידי „צונץ השני", כי רק גְדָל־דעה שכמותו יוכל להסיר המגרעת הזאת מעל ספריו. כל עוד אשר יעמוד הנגע הזה בעינו לא יהיה אפשר להסופר החוקר

ומתחקה על שרשי הדברים בעצם לשונם וביחוד להכותב חכמת ישראל בלשון עם ישראל לתת לקוראיו ציור נאמן מתכונת שני הספרים הגדולים: „הפיוטים בימי הבינים" ו„קורות הספרות הפיוטית".

בעשרת השנים בין השיבה והגבורות (תרכ"ד — תרל"ד) לא הוסיף עוד צונץ לחבר ספרים גדולים, אך לא חדל מהעניק לקוראיו מאמרי חכמה נכבדים מאד, מקצתם באו בכתב העתי לגייגר ומקצתם ביתר כתבי העת ואחרים מהם גם בחוברות מיוחדות והנכבדים בהמאמרים האלה הם:

א) על דבר הספר „אור זרוע" מאת רבי יצחק בן משה ונודע שמו בר"ת „הריא"ז" תלמידו של רבי יהודה החסיד (מיסיר ליאון) בפארים ור׳ שמחה משפייאר (שפירא). יספר תולדותיו ומהות הספר שהוא בדמותו וצורתו של ספר הראב"ן באורי התלמוד על פי סדריו ו„הלכותיו"; יעיר על עניני התולדה, אשר באמת רבים הם בהספר הנכבד הזה וימצא בו כ"ה מקומות שהוא מביא מלות מלשונות סְלַבִּיות הנקראות אצלו „שפת כנען", הענין שכבר דברנו עליו בהספר הזה (עיין למעלה צד 194). ומלבד מאמר צונץ שבארנו את תוכנו שם, עוד דבר על זה בספרו „המנהגים" עמוד 72, (המאמר הזה נכתב בשנת 1868).

ב) „השירה הקדושה או שירת עבודת האלהים אשר לעם ישראל", דרשה מאת צונץ ביום 11 יאנואר בשנת תר"ל; הדרשה הזאת שדרש בעת היותו בן שבעים ושש שנים היא אחת מאבני החן אשר בנזר תהלתו, נזר התורה והחכמה, אשר יציץ על ראש החכם הזה. באמרי בינה ומליצה נעימה מציע הוא את דבר הנבואה ומהותה, סוד שיחה בתור מליצה אלהית להטבת דרכי בני האדם ולרומם ולעלה את נפשם עד אל אלים, רבון כל המעשים וחי העולמים. בלשונו הצחה והמדויקת יבאר וימליץ לנו תורת דבר הנביאים, ונשמת ישראל הלאמית האצורה בכל דבור ודבור מדבריהם. — תכלית הנבואה והתעצמותה היו: הסרת סיגי החמר וצד הבַּהמות אשר בנפש האדם כי יחדל האדם להיות בן־אדמה הדואג רק לתקומתו החמרית, כי יפשוט את לבושו הגשמית וביתו בית חֹמר, אשר בשביל זה כבהמה נדמה, שלא תחוש, לא תרגיש ולא תדע דבר מלבד עצמותה, טובתה והנאתה, ויהיה לאיש המעלה אשר חייו ונשמתו, שיחו והגיוני לבו כלולים בכלל המין האנושי והמשפחה הלאמית אשר אליה יתחשב. בהפסק החֵרות הלאמית נפסקה הנבואה, אך הֵד קולה לא חדל עוד להיות נשמע מפי החכמים

והסיפרים — והוא מבאר איך התנחל הרוח הזה מן תקופת הנביאים (התקופה הראשונה) לתקופת החכמים (מן ימי הבית השני; עד הפרחת החכמות והשירה והמליצה בכנסת ישראל אשר באספמיה הערבית בימי רבי שמואל הנגיד ורבי שלמה בן גבירול (במשך תשע מאות שנה); וממנה להתקופה השלישית מימי הפרחת החכמות בישראל עד ימינו גם כן בערך תשע מאות שנה. הדרשה הזאת גדולה בכמותה (י' עמודים) וכתובה בסגנון נמרץ ובעז ועצמת השירה המליצית עד כי קשה להאמין שיצאו הדברים מאיש שהגיע לגבורות.

ג) הוא ספרו הקטן והאחרון כמעט לכל תנובות רוחו „דיע מאָנאַטסטאגע דעס קאלענדאר יאהרעס (ברלין 1872), והיא רשימה של שמות גדולי ישראל וחסידיו ואנשי מעשה עם שמות חסידי אומות העולם, זכרון ספריהם שחברו, מעשיהם הטובים בקיצור ויום מותם, מסודרה לפי חדשי השנה וימי החדש. המלאכה הזאת כשהיא לעצמה ביחוד רשימת יום המיתה והשנה שבה נפטרו אנשי השם שעמדו לישראל, יקרה מאד והיתה נכונה להיות לתועלת גדולה, כן להעוסקים באספת זכרונות ההולדה, וכן לאנשי לב ובעלי רגש התאבים לדעת ימי פטירת גדולי האומה בכל שנה ושנה. אך גם מהספר הקטן הזה, נראה עד כמה התרחקה כנסת ישראל שבאשכנז ממקור ישראל. הבינה הישרה תחיבֿ, כי רשימת ימי הפטירה לגדולי האומה הישראלית: רב האי גאון, הר"י אלפסי, הרמב"ם, הר"י קארו צריכה להיות למנין שמונין בני ישראל; כי עקרו של הקונטרס הזה הלא נתחבר לבני ישראל, והרוב הגדול ברשימת אנשי השם הלא הם חכמינו, סופרינו וגאונינו, וחסידי אומות העולם בטלים במעוטם בהרשימה הגדולה העולה לכמה מאות שמות ותולדות; אך כבר נשקעו אז אחינו שבאשכנז כל כך בדרכי ההקוי וההתבוללות עד למחיקת רישומי הלאֻמית הישראלית, עד כי גם בדברים שבקדושת הדת או רגשי הכבוד שכל איש מישראל מרגיש בלבבו לאבות האומה, הנם זקוקים לאותות וציונים זרים, והיה אם לב העברי תאֵב לדעת יום פטירת הרמב"ן או הרמ"א ויתור ויבקש לדעת זאת מעל רשימת צונץ וימצא רשום יום פלוני ופלוני לחדש ספטמבר או אקטאבער בשנה שמונין למנין עמי אירופה ואת יום הפטירה על פי מספר בני ישראל לא ידע אם לא יבקש חשבונות רבים, ואם ימצא איש חסיד שאין לו ידיעה מיום פטירת הרב מלאדי, או מתנגד הרוצה לדעת יום פטירת הגאון מווילנא וימצא האחד בימי חדש דעצעמבר 1813 והשני בימי חדש אקטאבר 1797, והיאהרצייט שאותו ידרוש לדעת האיש הנלבב לא ימצא. בכל אופן היה ראוי לצונץ לרשום

את המנין הישראלי ועמו גם את יום החדש והשנה לפי מספר עמי אירופה בין שני חצאי לבנה, וימי פטירת חסידי אומות העולם אוהבי ישראל היה מציין רק במנין ומספר הרגיל. וגם בכל עיקר הדבר, שהכנים ברשימת ימי הפטירה של חכמי ישראל גם חסידי אה״ע, הננו רואים אותות עבדות והכנעה יתרה; גם אי אפשר לאמר שכוונת צונץ היתה רק שהרשימה הזאת תהיה לעזור לדורשי רשימות התולדה המלומדים ולהם לא יכבד למצוא תמיד את המנין העברי עפ״י כללים ידועים, כי בשער הספר הוא כותב „זכרון לנפטרים״ (אנדענקען אַן הינגעשיעדענען), ומה טעם בדבר הרשימה הזאת על פי המנין שמונים כל אומות העולם מבלי לרשום כלל המנין שמונין בני ישראל? הארכנו בדבר כזה, שאע״פ שהוא קל כשהוא לעצמו, אך הדבר הקל הזה מעיד עדות נאמנה, כי במשך מאה שנה היו לזרא לכל יהודי אשכנז כל אותות הלאם הישראלי וכל הדברים הנושאים עליהם דמות האומה, עד כי איש כצונץ בשעה שהוא עוסק בזכרונות גדולים וגאונים, זכרונות שהיו קדושים גם לו, ראה עצמו זקוק למחות מספרו הקטן זה רשומי הלאם הישראלי ותחת סדר זמני ישראל הציב סדרי זמנים של אומות העולם, ואין לך אות מצַיֵן ומְסַמֵן את הלך־רוח אחינו בני עמנו באשכנז יותר מזה, לדעת מכ״ו עד כמה התנכרו ללאם מחצבתם.

בשנת תרל״א = 1871 ביום 2 יאנואר, נכתר צונץ שנית בכתר החכמה בתור דוקטור בפעם השניה מאת האוניבירסיטה בהאַללע, אחרי עבור חמשים שנה למיום שיצא מוכתר במעלת דוקטור מישיבה של מעלה זאת, וחכמי בית המדרש הגדול הזה הפליגו בשבחו בכתב תעודתו ואמרו, כי את התפארת והגדולה האלה הן לו בגלל עבודתו בחקירת פיוטי ישראל.

ויהי בימי חדש מנחם אב לשנת תרל״ד = 1874 ויגיע רבי יום טוב ליפמאנן צונץ לשנות הגבורות, ובעשור לחדש אויגוסט הוא יום כ״ז מ״א הגגה עדת ישראל בברלין ועמה כל איש ישראל, המוקיר חכמת עמו וחקר תולדתו, יום הלדת לפני שמנים שנה זקן חכמת ישראל ונאמן ביתה. בצדק אמר אז אחד ממכבדיו אשר כתב זכרונות היום ההוא (ד״ר א. עהרליך המגיד 1874 נומר 33): „היום הזה יתוה תו בחיי עם ישראל יושבי אדמת אשכנז, כי מהתן היובל זה פנה ויתד לכל מלאכת הרוח אשר נעור בקרב (יחידי חכמיה) להגיה השכם ולפחת רוח חיים בעצמות היבשות״. כבוד גדול נעשה אז לזקן החכמה בהגיעו לגבורות, בכל כתבי העתים לבני ישראל הוקדשו מאמרים גדולים לשם צונץ ויתנו תוקף תהלתו ופעלו הרב לבית ישראל, וחברי המוסדה של צונץ

אמרו לכבד את היום הזה במפעל גדול ונכבד לכל דורשי הכמה, כי בהכסף שכבר נתאסף בידם מהקרן הקימת נגשו להוציא את כל הספרים והמאמרים החשובים שכתב, לאסוף אותם אחד אל אחר ויצאו להם שלשה ספרים רבי הכמות (960 עמודים) וגדולי האיכות, כל אלה ספרים ומאמרים שלא באו בארבעת ספריו הגדולים; ראשי המדברים בספרי העתים אשר לבני ישראל באשכנז היו: פיליפזון (אללג. צ. ד. יודענטה.), הפרופים׳ קויפמאנן (מאגאצין פיר דיע ליטעראטור דעס אויסלאנדעס) ויעלינעק (נייצייט) וגם בכה״ע לב״י בעברית וצרפתית ובלשונות עם ועם היה מוקטר מֻגש לצונץ דבר תודה וברכה, תהלה ותפארת. מכל דברי התהלות נמרצו דברי הברכה אשר הגישו לו חברי המוסדה אשר על שם צונץ ויועציה באמרם: „היום אשר בו נולד יום טוב ליפמאנן צונץ יהיה נזכר ונעשה בישראל לדור דורים כיום טוב ויום שמחה וגיל״.

אך שמחת צונץ ערבה ועוד מעט ונהפכה לאבל, כי ימים מועטים אחרי חג יובלו זה מתה עליו אשתו, אשת נעוריו וחמדת לבו מרת אדלהייד, אשר כל יודעיה העידו עליה, כי היתה אשה גדולה וכשרה, אשה חשובה ויקרה, מעוטרת בכל מעלות הרוח שנשתבחו בהם בנות ישראל מאז ומקדם; ועל מחמד לבבו אשר נלקחה ממנו לא אבה צונץ להתנחם וילך קדר ברוב יגונו עליה עד יום מותו. ואחרי אשר נלקח מהישיש, שעברו עליו שנות הגבורות, מחמד עינו, אשת נעוריו אשר ראה עמה חיים ואהבה כחמשים שנה, החלו גם לו שנות הירידה. כח היצירה והחדוש (כפי עדותו של ידידו ורעו מנֹער ועד זקנה החכם רבי משה שטיינשניידער)[1] לא נחלש; אך כבר קץ בחיים ותחסר לו התעוררות לעבודת הרוח ותשוקת ההגיון, ובהמאמרים והספרים שנדפסו בשנות תרל״ה — תרל״ו, שלשת החלקים הגדולים הנודעים בשם „געזאממעלטען שריפטען״ כבר מאֵן צונץ להשיב ידו על המאמרים שכתב מכבר ולהגיהם, לשנותם, להוסיף או לגרוע. — הנה כן כלו ימי העבודה להזקן הגבור בחכמה שהגיע לגבורי גבורות והגיעה גם העת להזקן שבע ימים וכבוד לשבות מעבודתו ולהִנָּפש מעמלו הגדול בימי שמונים שנה שהמית עצמו באהלה של תורה. אף אמנם התהלך בלא חמדה עלי אדמות, ובשבתו בסוד חבריו ותלמידיו, היה אומר (כדרכו תמיד לדבר בדרך הלצה): „חמתי על מלאך המות, אשר מדי

[1]) בהקדמה למהדורא שניה של הספר „הדרשות״ בבית הכנסת בשנת 1891 ואז היה צונץ עודנו חי.

יום יום ילכוד בחרמו צעירים ובריאים ממני, ועלי יעבור ולא ישית לי לב וישכחני״ [1]. בדעותיו נגד הריפורמה, ומדי דברו גם על שנוים קלים בעניני העולם או עניני הבית היה רגיל לאמר: „נור קיינע רעפארם״. שיחתו היתה נעימה ומתובלת במילי דבדיחותא וזכרונות ימי חייו הארוכים.

עד כה ועד כה ותגיע שנת התשעים להולדת רבי יום טוב ליפמאנן צונץ בחדש מנחם אב לשנת תרמ״ד. ליום הנכבד הזה התעוררו לקדם פני זקן בית ההכמה בישראל כל יודעיו וחושבי שמו בכל תפוצות האומה הישראלית. מכל ארצות הישוב הישראלי מקום אשר דבר צונץ ושמע חכמתו מגיעים עפ״י כתבי ברכה ותלגרמות, וצירים רבים נשלחו מקהלות וחברות גדולות, לברך את האיש אשר במישך טפחות ימיו טִפַּח ורִבָּה, עבד ואסף, חקר ואִזן רוב מקצעות שבתורה ותולדות ישראל, האיש אשר כל ימיו שאף בלי חשך ובלי הרף, שאֹף ועלֹה שאֹף והתנשא למרום קץ התבונה, ויבכר פריו לעתים, פרי חמד לשמח אלהים ואנשים; ולהאיש הזה אשר אליו מֻקטר מֻגָּש במחנה כל החכמים והחוקרים העובדים עבודתם על הרי ישראל, הביאו זקני היוגבים, אנשי המשמר טובי החכמים שבדור, שי למורם בטנא בכורי פרי הזרע אשר זרע רבם הגדול לחכמה ותושיה — הוא ספר היובל בשם „תפארת שיבה״ מקדש מֻגָּש לשם צונץ, במלאות לו תשעים שנה. הספר הנעלה הזה הוא עמוד־פאר ומצבת זכרון לזקני חכמי הדור, כי ידעו לחלוק כבוד לרבם הגדול ומורם להועיל. היטב אשר דבר „נשיא מוסדת צונץ״ הד״ר היועץ לשמירת הבריאות (סניטאֶטסראַטה) ניימאנן בהקדמתו לספר היובל לאמר: „הספר הזה המֻגָּש לשם מיַסֵד חכמת ישראל בדור האחרון, הוא מעשי ידי חכמים מובהקים בענפי דעת היהדות השונים, כלם נכתבו ונתחברו לכבוד המורה הגדול, וגם בעניניהם המה נשענים ונמשכים אל חקרי־לבו בימי שבעים שנה; כל דברי החכמים — תלמידיו וחבריו המה אותות כבוד ויקר מֻגָּש מכל מושבות החכמים ההם בארצות הישוב הישראלי. הספר הזה יביא נחת רוח לחתן היובל, יראה וישמח לבו, לב מורה נאמן, בראותו, כי זרע אמת שזָרַע על לב תלמידיו הכה שרש ועשה פרי תהלה, וכי בכח פעולותיו הכבירות הקים תחתיו דור שלם, דור דורשי חכמת ישראל ושוחרי תורתו״. ובאמת „ספר היובל״

---

[1]) פרטי הדברם הבאים ברפים אלה הם מהדברים שמסר לי במכתביו ומפה לאזן ידידי איש בריתי החכם המופלא פרופיס׳ קויפמאנן ויתר אנשי שם אשר ידעו את צונץ ועמדו לפניו בשנות חייו האחרונות.

הזה מלא מאמרי הכמה כרמון, והשתתפו בו בחלק העברי ובחלקו האשכנזי החכמים: שטיינשניידער (ברלין), מורטארה (איטליה), נחום ברי״לל (פראנקפורט ענ״מ), גידעמאנן (ווינא), דוד קאססעל (ברלין), נייבויער (לונדון), יעלינעק (ווינא), יה״ש (בראדי), קויפמאנן (בודא־פעסט), דערענבורג (פאריס), ענגער־ס (גלאגוי) פ. פראנקל (ברלין [1]). מכל החברות ששלחו כתבי ברכה וצירים לברך את צונץ ביום חג יובלו, למלאות לו תשעים שנה להולדתו ושבעים שנה לעבודתו היקרה, יש להזכיר גם את חברת „מרבי השכלה״ בפטרסבורג, אשר אצלה לו ברכה ותתכבד לקרוא אותו בשם חבר נכבד; חברת „כל ישראל חברים״ בפארים והחברה לדרישת חכמת ישראל שמה שלחו לזקן חכמי עמנו את ברכותיהן על ידי הישיש השני לו בזקנה וחכמה את חברו וידידו מנער הפרופיסור יוסף דערענבורג שכבר הגיע גם הוא אז לגבורות, הוא הביא עמו גם כתב־תעודה והתמנות (דיפלום) לחבר נכבד מאת חברת דורשי דעת ארצות הקדם בפארים. כל כתבי העתים, אף הבוללים, המדברים רק בעניני המדינות והחברה הכללית הביאו מאמרים ראשיים מעין המאורע לספר כל תוקף תהלות האיש המופלג בחכמה שהגיע לזקנה מופלגת כזאת, וכל כתבי העת באשכנז המביאים דברי יום יום בציורים, כתבו מאמרים וחקקו על לוחותיהם צורת האיש שזכה לחיים ארוכים רבי הפעלים וגדולי התוצאות; ומהוד חכמתו אצל צונץ כבוד ותהלה גם בערב ימיו על בני עמנו נגד בני אומות העולם. לכבוד היום הזה אסף החכם ד״ר דוד קאססעל חבורה גדולה של תלמידי הכמים מקשיבי לקח בישיבות של מעלה אשר בברלין וידרוש לפניהם על כל הגדולות בעולמו של ישראל שעשה צונץ בימי שבעים שנה.

וככל הימים לעתים מזומנות כאלה היה גם ביום ההוא ראש המדברים בין כל הדורשים ונואמי נְאֻם — אבי דרשני הדור רבי אהרן יעלינעק, הוא בדרשתו (נדפסה בכה״ע „נייצייט״ 1884 גליון 32, ואלה קצות דבריו:

„לפני הִגָּלות רוח צונץ, רוח מבקר מלא חריצות וחריפות ומבט חד וחודר לתוך הענינים ורוח חכם חרשים מלא דעת וכח היצירה לתת פנים מאירות לחקירותיו ולהמשיך עליהם חוט של חן וחסד, לפני שנודע שם כבוד חכמתו, לפני שבעים שנה, מלבד שהיה מעמד היהודים בממלכה ובחברת האדם בכלל מורה מאד מפני החקים המעיקים בהיותם

[1]) השקפה מפורטת על ספר „תפארת שיבה״ ספר היובל לכבוד צונץ נמצאה במאמרו של הד״ר בערנפעלד „ספרי היובלים״ בהאסיף תרמ״ו.

מוקפים חומה של סיגים וגדרים בכל פנות שכנו, הנה מצאו שונאיהם יד גם להבזות את כבוד נפשם המשכלת ולא נודע דבר (או אלה שידעו את האמת היו מתכוונים למרוד בה ועשו עצמם כלא יודעים) מחשיבותם בתולדות התפתחות ההשכלה האנושית והשתלמותה בימים מקדם; ובימי דורות הבינים היו היהודים נבזים ושפלים עבדי בית קיסר אשכנז, כופרים נרדפים, רוכלים וסוחרים ומלוי ברבית, כן היה מצב ישראל בלאֻמי אירופה עד שקם צונץ, ובדבר אמת על פי חקרי־לב חכם הוגה דעות, ובדברי תוכחה בשבט פה, דברי תוכחה ליַסֵר רשע כסל וגזל־משפט עם שלם, דברי תוכחה כאשר יצאו מפי אבירי המוכיחים ומליצי יון הגדולים, עמד לפני עמי אירופה וחכמיה לתנות תוקף תהלות ישראל, והשפעת רוח היהדות לזרוע אור ולהנחיל תורת אמת לבני דור ודור גם בימי דורות הבינים. צונץ הוכיח לעמים רבים כי גם אז, כאשר כסה החשך ארצות וערפל הבערות וההזיה לאֻמי אירופה זרחה לישראל שמש החכמה ואור המדעים עליו נגלה. צונץ השיב את העטרה, עטרת חכמת ישראל ליושנה, ושבו וראו כל העמים, כי ממקום שזרח להם אור הכרת אלהי אמת ואמונת היחוד לפני אלפים שנה שם הוא שואף זורח, בכל הימים אשר עמי אירופה עוד לא זכו לדף אחד בדפי ספר תולדות אדם. צונץ בספריו ומאמריו גרם לזה, כי אלה גסי הרוח שבחכמי אומות העולם, אשר בקלות דעתם ובגבהות לבם בזו לכל דבר כתוב בספר שכתבו עברי, שבו והכירו את דעת היהדות להכמה ותורה שלמה, ומני אז הוסכם הדבר בבית מדרשם של בעלי בינה לעתים, כי רבות פעל ישראל לא לבד לשמור ולהחזיק כי אם גם לטַפֵּחַ ולרַבּוֹת את המדע והדעת בעתותי החשך, כאשר היו החכמות ומחזיקיהן שנואים לעמי אירופה. צונץ הוא כהן נאמן במקדש חכמת האמת ומיום עמדו על דעתו יש בו מדעת קונו להיות שומר אמת לעולם, על כן לא יחליק בשפתיו, לא ימליץ בלשונו, לא יכסה על פשעים ולא ידבר בלב ולב גם לטובת התעודה אשר שם לפניו בחיים להיות מליץ יושר בעד אחיו; הוא ודבריו — אמת וצדק, וכאיש שומר אמת לעולם ודובר אמת בלבו, פיו ולבו תמיד שוים בדברו משפטים עם אחיו היהודים ועם בני אומות העולם. להראשונים יאיר באבוקת אור האמת ובראי מוצק יַרְאֶה להם את הַתְּעוֹתם בפעם בפעם מדרכי צדק ומישרים והעונשים הבאים עליהם עקב נטיתם מדרך הישרה והנכוחה; וגם להאחרונים דבר אמת בפיו, אבל האמת הנכוחה, בדברי תוכחה יוצאים מן הלב ברגשי קדש, בכל חם אהבתו את המקום ואהבתו את הבריות, דברים נאמרים בלהבת שלהבתיה:

כנביא ומוכיח בימי קדם קדמתה... בכבוד ורגשי אהבה — אהבת תלמידים לאב ומורה מאיר עיני חכמי הדור — הננו מביטים ומשתאים על הזקן שהגיע לגבורי גבורות, אשר לשמו ולזכרו תהיה עוד תאות נפש הטובים והמעולים שבבני האומה הישראלית בדורות הבאים".

עד הנה דברי התהלות והתשבחות שנשמעו בימי חדש אב לשנת תרמ"ד, ועוד נשוב אליהם, לבררם ולהעמידם על האמת ההיסטורית השופטת עם ואיש במישרים, אם גם בלי תפארת המליצה וחן הדבור הנאה. שרש דבר התהלות והתשבחות אמת וצדק, אך גם ריח הפרזה והפלגה נודף מהם, כאשר ננסה לברר דעתנו זאת בחתימת הספר הזה.

בימי חג יובלו למלאות לו תשעים שנה עוד היה צונץ שלם בגופו ונשמתו, את כל דברי הדרשות לכבודו וקריאת כתבי התהלה שמע עומד על רגליו וגם שפתיו דברו נגידים, וכל שומעי דבריו מהצעיר שבחבורה עד הזקנים וביחוד זקן החברים רבי יוסף דערענבורג העידוהו כי זה הוא החכם צונץ אשר ידעוהו לפני שנים רבות, אלה כזקן־החכמים המלא כח עלומים לתורה ולתעודה ואלה בימי בחרותו ושחרותו, מלא טעם זקנים. אך קץ שם הטבע גם לחיי גבר חכם בעז ואחרי עבור עשרים חדשים לימי חג היובל נפקדה פקודת כל האדם גם על רבי יום טוב ליפמאן צונץ; וביום העשירי לירח אדר שני שנת ה' אלפים תרמ"ו מת ויאסף אל עמיו גבור התורה והתושיה ויישן שנת עולמים, שנת העובד עבודה תמה על הרי ישראל בימי שני דורות. ויובל לקברות ביום הפורים. ההלויה היתה ברוב כבוד ותפארת כקבורתו של חכם מופת הדור. ומהספדיו של האדם הגדול הזה וממלויו ומספידיו להחכם, כן בפניו וכן בכתבי העתים, הננו יודעים שהיה בן עולם הבא, בן עמו אשר שמו ומפעליו יהיו נזכרים בתוך עמו לעולמי עולמים. יחד את החוקר החכם מ. יואל מברעסלוי, מ. לאצארוס ושטיינטהאל מברלין חלקו לו כבוד גם הרב הילדעס־היימער והחכם הנודע לירא חטא הד"ר אברהם ברלינער. נשגבים ונעלים המה דברי הספדו של החוקר יואל מברעסלוי, מנהמת לבו קרא להנפטר דברי התנא: רבי! כל הפורש ממך כפורש מן החיים! כי היית נר ישראל ואורו. על צונץ נאמרו הדברים שנאמרו על האחד מארבעה שנכנסו לפרדס בעמדו על דרך ההשכלה הזמנית: לא הציץ ונפגע, כרבים מבני דורו וחבריו, לא הציץ ומת מיתה רוחנית לתורתו וללאמו, לא יצא מחוץ לתחום כידידי נעוריו היינע וגאנס — כי אם

כרבי עקיבא נכנס בשלום ויצא בשלום, ויחתום דברי הספדו במקרא שכתוב (מלאכי ב'): תורת אמת היתה בפיהו ועולה לא נמצא בשפתיו, בשלום ובמישור הלך ורבים השיב מעון. הד"ר מאיבוים תמך דרשתו על המקרא (ישעיה מ"ב, א), „הן עבדי אתמך בו, בחירי רצתה נפשי נתתי רוחי עליו", קרא עליו: „צנא מלא ספרי". הרב הישיש ד"ר אונגערליידער נתנהו לכהן גדול במקדש חכמת ישראל, ומעין המאורע וענינא דיומא אמר לחכם בפניו: „ליהודים היית אורה ושמחה ששון ויקר", וישיבו את רבי יום טוב ליפמאנן צונץ לעפרו ויקברוהו במעלה הקברים על יד אשתו אשר הלכה לפניו למנוחות לפני שתים עשרה שנה. צונץ היה כמעט היחידי בחכמי הדור באשכנז, אשר בו נתקיים מאמר חז"ל (שבת קנ"ג.): „איזהו בן עולם הבא? זה שנאמר בו: ואזניך תשמענה דבר מאחריך זה הדרך לכו בו...", כי כל כתבי העתים לבני ישראל, מן בעלי הריפורמים הקיצונים עד המדברים בשם שומרי אמונים. והחרדים הספידו אותו כמעט בסגנון אחד, רק בכבודו האחרון על שדה הקברות לא מצינו רבני הריפורמה נזכרים בין אלה שהשתתפו בקבורה והספד [1].

אחרית דבר.

הנה כן הגענו לקצה הספר הזה שאיננו בעצם ספר דברי ימי חיי האיש צונץ, ספר ביוגרפי במובנו הרגיל, כי אם ספר תולדות צונץ, ותולדותיו של החכם הזה הן — ספריו ומאמריו. בדבר זה נדמה הכם עמנו זה להעם, אשר באהבתו שגה כל ימי חייו; כאשר צִיֵּן וסִמֵּן הוא את התולדה הישראלית לפי דעתו, שאינה מלאה מעשים מרעישים ארצות בכח הזרוע ומלחמות תנופה, כי אם כלה היא הצעת מעשי המחשבות או התפתחות הדעות (עיין למעלה עמוד 47) כן הוא בדבר הצעת תולדותיו — מחשבותיו—הן הן מעשיו—מעשים רבי העלילות וגדולי התוצאות יותר מפעולות אנשי המעשה אשר בעולם הכללי ובעולמו של ישראל. להרחיק מאתנו כל השגה ותפיסה, כי המעטנו בהצעת קורותיו וספורי העתים שעברו עליו, הננו מוסרים מודעה, כי לא יכלנו עשות את הדבר שלא הספיקו לעשותו חבריו

---

[1] עיין צט"ג ד. יורענטהומס, יודישע פרעססע, איזראעליט מגליון 12 לשנת 1846.

תלמידיו ומוקיריו בין היהודים יושבי ארצו זה עשר שנים. הד״ר מאיבוים במחברתו "Aus dem Leben von Leopold Zunz" יאמר: „האיש שיאמר לכתוב תולדות צונץ, מלבד שעליו לדעת את דרך ההתפתחות של הדעת שנודעה לנו בשם „חכמת ישראל״ בימי מאת השנים האחרונות, אשר ביסודה וגדולה נראה ביותר השפעת צונץ הגדולה והכבירה, עוד עוד עליו לדעת ידיעה שלמה, אם בידיעתו בעד ראיה או מפי עדים נאמנים, את מעמד בתי הספר ובתי החנוך לבני ישראל בעדת ברלין במחצית הראשונה להמאה הנוכחית; עליו לדעת כל התנועה המדינית והסוציאלית שנתפתחה ונתגדלה באותן השנים שלפני שנת המהומה והמהפכה, קורות כל שנת הפקודה ה״א תר״ח = 1848, והשנים שאחריה לעת גברה יד שונאי האור והדרור בפרוסיה; עליו לדעת גם הליכות ההשכלה הישראלית בפרוסיה ויתר מלכיות אשכנז בימי שני דורות, ועם זה לדעת גם את תולדות הספרות היפה — ספרות הספורים והשירים עם הספרות העתית Journalistik בפרוסיה וביחוד בברלין״. ובגלל הדבר הזה לא נמצא עד היום, אחרי עבור אחת עשרה שנה למות צונץ, סופר דברי ימי האיש הגדול הזה מיושבי עיר המטרפולין ששם חי, קרא ושנה, חשב ופעל החכם הזה בימי שבעים וחמש שנים, בהעיר ששם נמצאו עד היום כתביו ומכתביו וביחוד מגלת ספרו שבו רשם כל מכתביו והעתיק את עקרי הדברים בהאגרות שכתב מן קץ שנת תקצ״א עד ימי זקנתו, ועוד יותר נכבד מגלת הספר שבה רשם צונץ את המוצאות אותו, המעשים בכל יום בימי חייו הארוכים ומשפטו עליהם עד שנת תר״מ, בשם „ראס בוך צונץ קינפּטיגען עהרליכען לייטען געווידמעט״, ונמצאה המגלה הזאת בידי היורשת אותו מרת תיאודורה מאיר[1]), ואם חכמי ישראל באשכנז, הקרובים אל החכם במקום וזמן ומחויבים יותר ממנו להציב מזכרת־כבוד ותהלה להאיש אשר מקרבם יצא ובקהלם פעל את כל הגדולות בעמו וספרותו, לא עשו זה, אנחנו מה, כי נמנה את החסרון הזה.

אך כל עיקרו של הספר הזה אינו לספר מקרי החיים וכל המוצאות את החכם בשבתו בתוך עמו ובהליכותיו בביתו ובקרב קהל מוקיריו, כי אם להודיע למאות רבואות אחינו בני עמנו, להעברים בעברית, את תוכן עלילות החכם בתורת ישראל וחכמתו, ועם זה

---

[1]) לפי הידיעות שקבלנו ברגע כתבנו הדברים האלה נמצא הכ״י הזה בהביבליותיקה של מוסדת צונץ, בבית ישיבה של מעלה לחכמת ישראל בברלין.

לרשום בחרט אמת תורת החיים השכליים והדתיים של אחינו יושבי אשכנז, מה הגיע אליהם ברפצם לצאת מן המצר למרחביה, מה היתה התעצמותם והתאמצותם בכל עמלם. בפנה זה נדמה כי בהספר הזה הננו מסייעים בסיוע שיש בו ממש להשכלה התולדית וגם לדעת בינה לעתים מה נעשה בישראל (ובמקצת גם לישראל) יושב אירופה התיכונה בימי מאה שנה לערך. ותקותנו כי מעתה ימצאו בקיאים יותר ממנו בכל פרטי הענינים ותכונת המעשים בחיק החברה אשר בקרבה ישב צונץ, והם יבאו וישלימו, יתקנו ויבררו את כל דברי הספר הזה.

ואולם פה המקום לנו להביע גם הגות לבנו בהתבוננו על כל מעשי צונץ ובני דורו, חבריו ותלמידיו בימי שני דורות, והתורה היוצאת מהם, לנו מאות הרבואות בני ישראל יושבי ארצות הכלבים, לנו, שהננו היום רוב מנין ורוב בנין האומה הישראלית, ואשר כל פסיעה ופסיעה בהולה ביותר שהננו עושים בדרכי חיינו, ביחוד לרגלי התנאים הקשים (תנאי המקום והזמן) שהננו חיים או רק מאריכים חיינו על פיהם, יש מקום לפחד וחשש לבל נפגע לרעה בעצם נפש האומה וקיומה. והננו בזה לאמר:

אין פלא, אם בני דורו ובני ארצו של החכם המופלא, מופלג בחכמה, מופלג במדות, מלא יראת הרוממות לתורת ישראל ולמסרת אבות ודבקות עזה בהאומה הישראלית וכל סגולותיה וכל הקדוש והיקר לה, אם בני דורו ובני ארצו הפריזו על מדת השבח והתהלה, וישנם גם חכמים החיים אתנו ואומרים, כי היה צונץ היחידי והאחד ואין בלתו בימי שני דורות. אמנם לנו העומדים מרחוק במקום ובזמן, ועוד יותר בהיותנו קרובים יותר מהם אל המקור העברי שממנו שאב צונץ רוב ידיעותיו, לנו נכון וגם נחוץ לדון על החזיון הנפלא הזה הנודע בשם „צונץ" במדת האמת שאינה משוחדת בגאונות הרוח של האיש ובלי כל נטיה להפלגה והפרזה, הנטועה בלב הקרובים אל האיש הגדול בקרבת זמן ומקום, ולכן נאמר: אם שגור הוא בפי כל המוכירים את שם צונץ לקרוא אותו בשם: מיסד חכמת ישראל בדורות האחרונים ובונה ביתה בשקידה רבה וחריצות נפלאה, לא נוכל להבין את הדברים האלה כמשמעם ולהודות להם בהחלט על פי כוונתם הפשוטה וההוראה הראשונה של המבטא הזה. פעולת צונץ בולטת ונכרת ביותר בקורות חלק הספרות הישראלית, שיש לה נגיעה לסדרי העבודה בבית הכנסת, להספרות המדרשית וההגדית וגם לתולדות חכמי ישראל ופעולתם בתוך עמם. אל הספרות המדרשית וההגדית יִחֵס צונץ

בעצמו את הפייטנות, הוא לבדו היה הראשון אשר ידע להכנים אור בהיר בערבוביא גדולה ולברוא עולם חדש מן תהו ובהו ומחשבי דורות עולמים — אך כל זה רק בהמקצע אשר זה שמו באשכנזית: „ליטעראר־היסטאָריש"; אך במדה פחותה ממנה נראה כחו וגבורתו ביתר מקצעות התורה העיונית והמחקרית, מעט מאד נראהו מברר ומלבן את תורת היהדות ההגיונית, תורת דעת־אלהים (Theosophie) של חכמי ישראל בימי דורות הבינים מימות רב סעדיה גאון עד רבי יוסף אלבו, תקופה ארוכה יותר מחמש מאות שנה, עוד פחות מזה נראהו מעמיק בחלק ההלכה שבתלמוד והספרים הנספחים עליו וביחוד לגלות אור הדעת והשכל הצפון בחלקי התלמוד במקצע תורת הדינים וכל הדברים שבין אדם לחברו. בכלל בירור ההוויות שבגמרא והמחשבות על הדת והחיים שבהים הגדול הזה, בשני המקצעות האלה אשר בתורת ישראל וחכמת האמת הפליאו לעשות: החכמים מונק ויואל בבירור שיטות דעת אלהים — התיאוסופיה הישראלית, והחכם המופלא פראנקל בתורת המשנה והתלמודים השנים, ביחוד בספריו על ה„רַאֲיָה" וה„חזקה", וחטא נחטא להאמת, אם נאמר בדרך כלל: „צונץ היה האב לכל חכמת ישראל". בתורת המחקר הדתי ובהסברת כללי התלמוד והמשנה לענפיהם וסעיפיהם הרבו לעבוד שלשת החכמים הנזכרים יותר מצונץ עד לאין ערך ושווי; ובפנה זאת יפה גם כח גייגר מכח צונץ, אשר בכל שנתנגד לדעותיו של גייגר ונודה, כי בכל פנה שהיה פונה היתה כוונתו להזיק ולהרוס מוסדות היהדות, והסתירה הזאת חשב הוא לבנין, אבל בכל אופן היה תלמודי מעמיק יותר מצונץ. ההבדל בין שני החכמים האלה היה, כי גייגר עסק בתורת היהדות וספרותה כמבקר שאין לו בעולמו אלא בקרת הענין, עבד רק במוחו ולא בלבו; כי לב גייגר היה מלא קור וכפור, ולא נכרו בו רגשי חם, חיים, אהבה ודבקות בלאמו, לא כן צונץ — היהדות והאומה היו לו דברים שנשמתו תלויה בהם, ובקראנו את דברי חקירותיו נרגיש גם דפיקת לב־העברי מכל דבור ודבור, לב־העברי הדבק באלהיו ועמו באמת ותמים. ובכן בדרך כלל אי אפשר לאמר שהיה צונץ יחיד בדורותיו; אך באחת היה באמת יחיד ומיוחד במדת האשכולות אשר בו, כי אם לא גדלו ורמו חקירותיו במדה אחת בכל מקצעות שבתורה, לא נמצא גם מקצע אחד שיהיה מוזר לו מכל וכל. באלפי הספרים שקרא ואשר היו לו לקנין תורה ורכוש רוחני, נהג מדת טוב עין, וישב ויוציא את רכושו זה בתמונה נאורה ונהדרה, תמונה מלאה זיו ומפיקה נוגה השכל.

ובבא קורא הדורות להוציא משפט על פעולת צונץ אי אפשר לו לעצור ברוחו מבלי להביע מגנת לבו, כי צונץ תקע עצמו יותר מדאי אך להעבודה העיונית, ומפני התלמוד הסיח דעתו מן המעשה. איש כמוהו, אשר דבריו היו נשמעים בכל מערבות ישראל אשר בארצות המערב, היה בכחו לעמוד בפרץ בימי מהומת הריפורמה; ותחת להשמיע בחדר למודו את תלונתו על המתקנים המבקשים לעקור את הכל, היה לו לצאת בראש גלי נגדם, לקרוא אחריהם מלא ולסבב פני התנועה לחפצי האומה וטובתה. ובדבר הזה צדק גייגר במכתבו אליו (מיום 3 נאוועמבר. 1847) [1], כאשר יתרעם עליו על השמיעו את דעתו מן הצד על דבר מעשי המחדשים ויאמר: „איש רב פעלים יצא המערכה ביום קרב ולא יאמר די במה שהוא מתרעם על מעשי בני הדור; על איש כביר כח כמוך להתערב בעניני הכלל ולהטות פני התנועה לתקונים לעבר אחר ולהניע לב בני הדור לרוח הפצך", רק פעם אחת נראה את צונץ יוצא המערכה ובשבט פיו יוכיח את המחדשים המהרסים, בקול הקורא מאת הועד להקים הריסות העדה בברלין ביום 14 סעפטעמבר 1848. ששם נאמר מפורש: „הרעיון הקדוש של היהדות אי אפשר לשעבד לחפץ ההתיפות וההתהדרות החיצונית" [2]), קול הקורא הכתוב מאת צונץ והוא הראשון החותם תחתיו. בכלל התרחק מאד מעשות מעשים בפועל. לו היה נאה ויאה להיות המיסד ישיבה של מעלה לחכמת ישראל בעודנו עומד עוד בחצי ימיו, אך הוא נטש הדבר ויתן מקום לגייגר להתגדר בו. בית המדרש זה קבל צורה שונה ומשונה ממה שהיתה לו, לו נבנה בית כזה בידי חכם ודבק בעמו ותורתו כצונץ, ובכן קמו ויהיו בעיר מושבו מפעלים גדולים ורבי העלילה בבחינת החיוב או השלילה, מבלי אשר השתתף ומבלי שהתערב בדבר, ועל זה ידוה לב רבים מאוהבי עמם ותורתם באשכנז.

ואם נסור לראות תוצאות בנין חכמת ישראל באשכנז גם כן לא נוכל לאמר, כי זכה צונץ לראות בחייו תשועת היהדות והצלחה ביסוד חכמת ישראל והתפתחותה. עוד לא עברו עשר שנים למות החכם המופלא, וחכמי ישראל חבריו ובני דורו, נאספו גם הם אל עמם או הגיעו לגבורות, ומהדור ההולך אין כל תקוה עוד לתקומת ישראל. קבו

---

[1]) לודוויג גייגער־ס „צייטשריפט פיר דיע געשיכטע דער יודען אין דייטשלאנד" באנד V, במאמרו „אויסדעם נאכלאסס צונץ־ס" עמוד 245.

[2]) עיין למעלה פרק ה׳ עמוד 199.

מאורות החכמה הישראלית, ועתה נִקו לאור חדש ואין; בתי „ישיבה של מעלה", אשר גם רבים ממשכילי ישראל בארצנו משתוקקים אליהם כמעט שנָשַמו בכל אשכנז; תופשי התורה המעטים הנמצאים עוד כשבלים בודדות בקרית מלכות אשכנז הם רובם ככלם ילידי ארצות אחרות שבאו לגור באשכנז לפני שנים רבות או מעטות; היהדות עומדת עתה על נקודת הדלדול בכל מדינות אשכנז ומיום ליום הלך הלוך ודלה, ועוד מעט ותגיע לנקודת האפס... החזיון היותר מעציב ומדאיב לב הוא התמעטות הכנסיה הישראלית באשכנז לא לבד בבנינה כי אם גם במנינה, וכל זה מרפיון רוח התורה והתמעטות אמוני־העם והדת, באשמת הרבנים, אשר, מלבד יחידים יוצאים מן הכלל, הם לא לבד מעוטי תורה, כי אם גם קטני־דעת. ה„דרשה בבית הכנסת", אשר בה ראה צונץ גאולת ישראל ותקותו ותחייתו, לא לבד שלא מלאה את העודתה זאת, כי אם גרמה לבטול התורה ורפיון כח הדת והרגש הלאמי. כל עסקו של הרב האשכנזי הוא הדרשנות, לדרוש עשר פעמים או יותר במשך השנה, ומלבדה אין כל עבודה לפניו, והבטלה הזאת מביאה אותו לידי שעמום וגם לידי מעשים המגנים אותו ואת מפלגתו על הבריות. הראשונים, כצונץ וחבריו, עוד פרדו בריח התורה; והמה שתו מי חכמתם ממקור חיי האומה, והאחרונים שמים עיניהם בספרי חכמי ישראל לקבל את התורה מכלי שני ושלישי, ובידיעותיהם הקלושות והחלושות עוד יאמרו להוסיף התמעטות דמות האומה והדת ולמחוק כל רישומי היהדות. המצב הזה יורה דעה גם למשכילינו בארצנו, להיות זהירים ברוחם, שלא לאמר טוב ונעים לכל אשר יתראה להם מרחוק לטוב ונעים, ידעו נא כי רק התורה ממקורה הראשון ובלשונה המקורית, לשון המקרא והמשנה, לשון התלמוד והמדרשים, לשון הגאונים והרבנים והבקיאות בהם ובמשנתם, אך הם מקור חיים לדעת התורה וחזוק תקומת האומה הישראלית בעתות הללו.

זאת היא התורה היוצאת לנו מהשקפתנו על הליכות חיי האיש הגדול הזה, שהיה חותם תבנית דעת התורה והחכמה; האיש שנטה גם הוא אחרי ההתהדרות וההתיפות החיצונית, אך במדת האמת שהיה מצוין בה לא בוש מהגד בפומבי „ברם דברים שאמרתי טעות היו בידי". היתה עת שהאמין גם הוא, כי הריפורמה, הסתירה הזאת בנין היא, אך עוד מעט שב וראה, כי הדור אינו ראוי גם להשנויים החיצונים שהוא אומר לעשות בסדרי העבודה גם בלי לנגוע במצות.

המעשיות, כי חבריו אינם מהורי־לב כמוהו וכוונתם אינה כלל לשם שמים, וישב ויעמוד במחיצת המחזיקים בתורת מורשה לכל קהלות יעקב, בהתורה שהיתה לנחלה לכל בני האומה הישראלית, ולא בהאמונה הישראלית, האמונה הקלושה התלויה בהבל פי הדרשנים בבתי הכנסיות להאשכנזים בני דת משה.

רשימת ספרי צונץ ומאמריו השונים לסדר זמניהם*).

1) Predigt über Religiosität, Berlin Dietrich 1817, (Gesam. Schriften II S. 83).

2) Etwas über die rabbinische Litteratur. Nebst Nachrichten über ein altes bis jetzt ungedrucktes hebräisches Werk. Berlin, Maurer, 1818, (Ges. Schriften S. 1—31).

3) Zwei Predigten: Erweckung zum Fortschreiten Leipzig, 1820. (Gesam. Schr. II, S. 91 f.)

4) Zeitschrift für die Wissenschaft d. Judenthums. Herausgegeben v. dem Verein für Cultur u. Wissenschaft der Juden, (Redacteur: Dr. Zunz). Erster [und einziger] Band Berlin 1823.

(המאמרים היותר נכבדים שכתב צונץ בעצמו בצייטשריפט הם):

א) Rabbi Salomo b. Jsaak או „הולדות רש"י", נעתק לעברית ע"י בלאך.

ב) Grundlinien einer künftigen Statistik d. Juden, (Gesam. Schr. I, S. 134 f.).

ג) Ueber die in den hebräisch-jüd. Schriften vorkommenden hispanischen [u. provençalischen] Ortsnamen

5) Predigten. Gehalten in der neuen Jsraelit. Synagoge zu Berlin. Berlin, Schlesinger, 1823.

6) Rede gehalten bei der Feier v. Moses Mendelssohns hundertjährigem Geburtstage, den 12 Elul, oder 10 September 1829 zu Berlin. Daselbst, (Ges. Schr. II S, 102 f.).

*) הרשימה הזאת לקוחה מרשימת שטיינשניידער, שחברה בשנת תרי"ז והגישה לצונץ במלאות לו ששים שנה. את רשימת ברלינער לא השגתי לראות. ע"כ אינני ערב בעד שלמות הרשימה הזאת ויוכל היות שנשמטו ממנה כמה מאמרים נכבדים מאותם שכתב צונץ אחר שנת תרי"ז.

7) Moses Mendelssohns hundertjähriger Geburtstag. Fliegend. Blatt, 1829. Bericht aus der Haude-und Spener'schen Ztg. 1829 (Ges. Schr. S, 116 f.).

8) Beleuchtung des Buches: Theorie du Judaisme des Abbè Chiarini. Berlin 1830 (Ges. Schr. I S, 271 f.).

9) Die Gottesdienstlichen Vorträge der Juden historisch entwickelt. Ein Beitrag zur Alterthumskunde und biblischen Kritik, zur Literatur-und Religionsgeschichte I Auflage, Berlin A. Ascher 1832. II-te Auflage vermehrt u. verbessert nach dem Handexemplar d. Verfassers, herausgegeben v. d. Zun-Stiftung unter Revid. d. Rabbiners Dr. N. Brüll, Frankfurt a/M. 1892.

10) S. M. Ehrenberg. Zu Ehren d. silber. Hochzeit etc. Berlin 1833.

11) Namen der Juden. Eine geschichtliche Untersuchung, Leipzig 1837 (Ges. Schriften II S. 1 fg.).

12) Die 24 Bücher der heilig. Schrift. Nach dem masoretischen Texte. Unter der Redaction v. Dr. Zunz übersetzt v. u. s. w.—יצאו לאור בראשונה בברלין בהוצאת) Veit et Comp. Berlin 1838 (ומני אז ועד היום יצאו בי"ג מהדורות.

13) Zeittafel über die gesammte heil. Schrift, Berlin, 1838.

14) Damaskus, ein Wort zur Abwehr (Aus d. Leipziger Allg. Zeitung 1840, № 152, Separatausgabe, Berlin 1859, Ges. Schr. S. II. 160 f.).

14a) Geographische Literatur der Juden, Von den ältesten Zeiten bis zum J. 1841, כתוב בלשון אנגלי כפתיחה לספר) מסעות בנימין טולידה, הוצאת אשר, לונדון 1841 ונמצא גם באספת ספריו ומאמריו Ges. Schr. I. S 146–216. והוא מהגדולים שבמאמריו, מחזיק שבעים עמודים).

14b) Zur Palästinischen Geographie aus judischen Quellen גם כן נתפרסם לראשונה באנגלית לפני ספר המסעות הנ"ל וגם כן) (Ges. Schr. II, S. 265—304) גדול בכמותו 39 עמודים.

15) Tefillin, eine Betrachtung (v. 1822) Jahrb. für Isr. J. Busch. Jahrg. II 1843-4. Ges. Schr. II, S. 172 f.).

16) Eine alte Stimme (אגרת המוסר לרבי שלמה אלעמי) Jahrb. für Isr. v. Busch Jahrg. IV. (Ges. Schr. II S. 177. f.) 1844.

17) Kurtze Antworten auf Kultusfragen. Berlin, Springer. 1844 (Ges. Schr. S. 204 f.) (המחברת הזאת פעלה הרבה על סדרי קהלות ישראל בפרוסיה לפי מערכת החקים מש׳ 1847.

18) Gutachten über die Beschneidung. Frankfurt a/M. 1844 (Ges. Schr. II, S. 191 f.).

19) Eingefundener Brief. Jahrb. f. Isr. v. Busch, Jahrg. V, 1845. (Ges. Schr. II, S. 183. חמשת המאמרים או המחברות מן 15 עד 19 ערוכים נגד הריפורמה הקיצונה.

20) Zur Geschichte und Litteratur, Erster Band, Verlag Veit et. Comp. Berlin 1845. (הספר הגדול הזה המחזיק 607 עמודים הוא הראשון לשלשת הספרים הגדולים ע״ד הפיוטים והפייטנים, וכבר בארנו בפנים הספר, כי הספר „דיע זינאג. פאעזיע" וה„ריטוס" נחשב לספר אחד).

21) Rede, den Hintenbliebenen der Märzhelden Berlin 1848 (Ges. Schr. I, S. 301 f.).

22) Rede, im vierten Berliner Wahlbezirke 1848 (Ges. Schr. 301—302).

23) Die Principien der Demokratie (1849, Ges. Schr. S. 302—307).

24) Samuel Meyer Ehrenberg, Denkmal etc., Als Manuscript gedruckt. Braunschweig 1854.

25) Die Synagogale Poesie des Mittelalters. Berlin, Springer 1855 (מחזיק חמש מאות עמודים).

26) Wünsche für ein Wörterbuch d. hebräischen Sprache, Zeitschrift d. Deutsch-Morgenländischen Gesellschaft Bd. X 1856, (Ges. Schr. II 14—30).

27) Die Eideslestung der Juden. Springer, Berlin 1859 (Ges. Schr. 241—264).

28) Die Ritus d. Synagogalen Poesie. Berlin 1859 (מחזיק 25 עמודים והוא חלק שני מהספר דז״פ).

הספרים או המאמרים בעברית יצאו כלם לאור בימי עשרת השנים תר"א — התרי"א (1841 — 1851)

והננו רושמים אותם במקום הזה :

29) הפליט רשימת כתבי יד ובקרת עליהם יצא לאור בתוספות הקירות והדרישות מאת החכם שניאור זק"ש, ברלין תר"י.

30) תולדות רבי עזריה מן האדומים או די־ראססי, כרם חמד חלק ה' מעמוד 131 ולהלן, עם הוספות בכ"ח חלק ז' מעמוד י"ט ולהלן. מאז ועד הנה נדפסה התולדה הזאת ביחד עם ס' „מאור עינים" לר"ע מן האדומים הוצאת בן יעקב, (ווילנא תרכ"ו) ואח"כ בווארשא הוצאת אלאפין תרנ"ז.

31) מכתב ע"ד רבי אליעזר הקליר; כרם חמד חלק ו' מעמוד 8 ולהלן.

32) הקדמה לספר מורה נבוכי הזמן לרבי נחמן קראָכמאַל, לבוב התרי"א.

---

33) Sterbetage [bis Sept. 27 S. 16] Berlin. [Poppelauer] 1864 [s. unten IV, 10.]

34) Die hebräischen Handschriften in Italien, ein Mahnruf des Rechts und der Wissenschaft. (20 S.) 8, Berlin. [Adolf et comp.] 1864. (Ges. Schr. III. 1—14).

35) Die geistige Gesundheit. Vortrag gehalten am 17. März 1864 im Verein junger Kaufleite von Berlin. (15 S.) 8, Berlin. [Druck von R. Ball.] 1864. (Ges. Schr. I. 332 — 340).

36) Selbstregierung. Vortrag gehalten am 4. October 1864 im Bezirksverein der Stadtbezirke 78 bis 81 und von dessen Vorstand herausgegeben. [15 S.] 8, Berlin. [Commiss. von Poppulauer.] 1864 (Ges. Schr. I 340 — 347). Schreiben vom 16 August 1864 [I S.] [An die Gratulanten zum 70 Geburtstag.]

37) Revolution. Vortrag im Bezirksverein. [15 S.] 8, Berlin [Friedländer.] 1865.

38) Literaturgeschichte der synagogalen Poesie. [Vgl. oben Nr. 23.] 8, Berlin [Gerschel] 1865 12. S (Ges. Schr. I. 347—345.)

38) Nachtrag zur Litteraturgeschichte der synagogalen Poesie [76 S]. 8, Berlin (Adolph Cohn) 1867.

39) Festrede zur Jubelfeier des Herrn S. L. Lewandowsky, königl. Musik-Directors am 13 December 1865 (15 S.) 8, Berlin (Peiser.) 1865.—(Ges. Schr. II. S. 335—343).

40) Israel's gottesdienstliche Poesie. Vortrag gehalten am 11 Jänuar 1870. [14 S.] 8, Berlin. [Ascher.] 1870 (Ges. Schr. I. S. 323—341).

41) Die Monatstage des Kalenderjahres, ein Andenken an Hingeschiedene. [80 S.] 8, Berlin. [Poppelauer.] 1872

42) Deutsche Briefe. 8, Leipzig. [Brockhaus.] 1872.

Gesammelte Schriften von Zunz. Herausgegeben von Curatorium der „Zunz-Stiftung" 3 Bde., gr. 8, Berlin. 1874-76 I. Bd. 354 S. II. und III Bd. 304 und IV. 301 S. [Louis Gerschel in Berlin].

בשלשת החלקים הגדולים האלה באו רוב המאמרים הנזכרים למעלה בפרטות ולכן לא רשמתי סימן המספר עליהם.

43) Die Organisation der Israeliten in Deutschland. Ein Versuch von S. L. Hellvitz. Auf Kosten des Verfassers zum Besten armen Handwerker (70 S.) [המחבר הוא צונץ] 8, Magdeburg [in Commis. bei F Rubach] 1819.—

44) Jüd. Zeitschrift u. s. w. her. von A. Geiger. Analecten: 9. Verfehltes Wortverständniss VI, 101—5 (1868). 10. Begleitnamen in Chiffern p. 187—96 Zusätze in VII, 284).

45) Alte Sentenzen über Hochmuth und Demuth p. 315—8, VII, 280—84 (1869). 12. Chasir hagadisch Gedeutet VIII, 101—4 (1870). 13. Erlösungsjahre IX, 104—11 (1871.) 14. Saadia's Emunot we-Deot, ältere Uebersetzung X, 4—10 (1872).

46) Daselbst: Aus einem Briefe an Herrn Prof. Dr. Jaffè 4 Febr. 1867 VI, 60 (1868) (gegen Levy) 16. Febr. p. 76. (gegen Auerbach) 28. Aug. p. 306. Berichtigung (Zu VI, 307) VII, 283 (1869) Aus einem Briefe an einen Freund X, 249—50 (1872).

47) Hebräische Bibliographie her. von M. Steischneider (von Bd. IX an her. v. J. Benzian mit lit. Beilage) Die Censur hebräischer Werke I, 42—4 (1858.) Der Zurcher Semack p. 83—6, 102—4 abgedr. in synag. Poesie) Die Baraita Samuels V, 15—20, 25 und III. Elasar b. Samuel und Elieser b. Sam. VII, 20—1. Anzeige von Or. Sarua (1865) VIII, 1—3. Das Buch Wehishir p. 20—6. Nachträge zur Literaturgesch. d. s. P. p. 150—2. (aufgenommen in Nachträge oben I, 35). Nachlese zur Sprachkunde (1869) IX, 86—90. Mose Kohen b. Elasar p. 113—4. Miscellen 1—9 p. 132—7 (Berichtigungen S. VIII) א״ה und בע״ה X, 49—53. Misc. 10 ר״ק p. 130—5; n. 11—14 XI, 16—8. 68—71. Notiz über das Ritual von Sanaa XIII, 58—9. Hebr. Hymnen nach provencalischen Melodien XIV, 36—Kürtzere Notizen s. I, 88, III, 37, 45, IV, 73, V, 335, 343 und p. III. VI, 88, 117, VIII, 27.

כל אלה המאמרים באו בחלק השלישי לאספת ספריו ומאמריו ובלוח המפתחות להחלק הנ״ל ימצאם המעיין.

48) Allgem. Encykl. der Wissenschaft und Künste her. von Ersch und Gruber Sect, II, vol, XX p. 56: Joab; p. 111: Jochana (cf. Johannes der Essener und Joh b. Levy aus Giskala); p. 158: Joel.—

Belletristisches.*)

Der Gesselschafter her. von F. W. Gubitz 1817 n. 123,—125: Vorlesung über das Büchermachen. N. 135: Marktschreierlied. 139: Liebesglück. 154, 160 (1818 n. 42, 47, 48, 55, 58, 63, 61, 65; 76, 82, 85, 88, 90, 194, 199, 201; 1819 n. 6, 59, 63, 75, 77, 104): Sinngedichte (mit. besonderen Ueberschriften). Ne 176, 178, 186: Sentenzen aus meines Vaters Testament. 212: Das Gespräch.—1818 N. 29, 37, 54, 74, 186—7: Aphorismen 46: Anecdoten. 83, 87: Liter. Anzeigen. 190—3;

---

*) בקרת גדולה על מאמרי צונין, ספריו ואמרי בינה Aphorismen שכתב, נמצאה בחלק ה׳ של צייטשריפט פיר געשיכטע דער יודען אין דייטשלאנד מאת הפרופ. לודוויג-גייגער

Viel Lärm um Nichts.—1819 n. 62 (abgedr. in Aprilaunen des Gesellsch.): Ueberraschung. 80: Lyrische Ueberschriften. 94—8: Das Gastmahl der Ehe. Nach Fischart. 177 (abgedr. in Berliner Stadt-und Landbote 1834 n. 103) 180, 187: Fabeln (6) nach dem Hebräischen.—1820. N. 174.—

Die Leuchte, her. von J. D. Simansky, 1818 N. 3—6: Der Ruhm des Geldes. 11, 14, 23, 30, 42: Allerlei aus Abu Tabel's Miscelanen. Hefte (anonym). 25, 44: Betrachtungen. 31: Literar. Anzeigen. 41, 104: Vermischte Anzeigen und Bekanntmachungen. 51—52: Gratulationsepistel eines Israeliten an seinem Collegen, den weiland Satyriker J. H. Friedrich (gegen dessen Art im „Freimuthigen". 82; s. das. n. 144 Friedrich's Entgegnung. Z. unterschreibt „Mastix"). 62: Exegegen. Scholie. 63—4 Cross readings.—

Haude und Spener'sche Zeitung. 1817. n. 81: an Johanna.—

Der Freimuthige für Deutschland, her. von K. Müchler nud J. D. Simansky, 1819 n. 82.

Iris 1823 N. 32: Der Todesengel.—

Briefe an verschiedene Herausgeber sind abgedruckt z. B. v. S. G. Stern zu Parchon's Wörterbuch, von. A. Berliner zu Raschi.

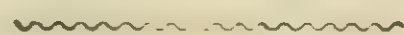

רשימת

שמות האנשים המקומות והענינים הבאים בספר הזה עפ"י סדר א"ב

א.

ב.

ג.

ד.

ה.

ו.

ז.

ח.

ט.

י.

כ.

ל.

מ.

נ

ס.

ע.

פ.

צ.

ק.

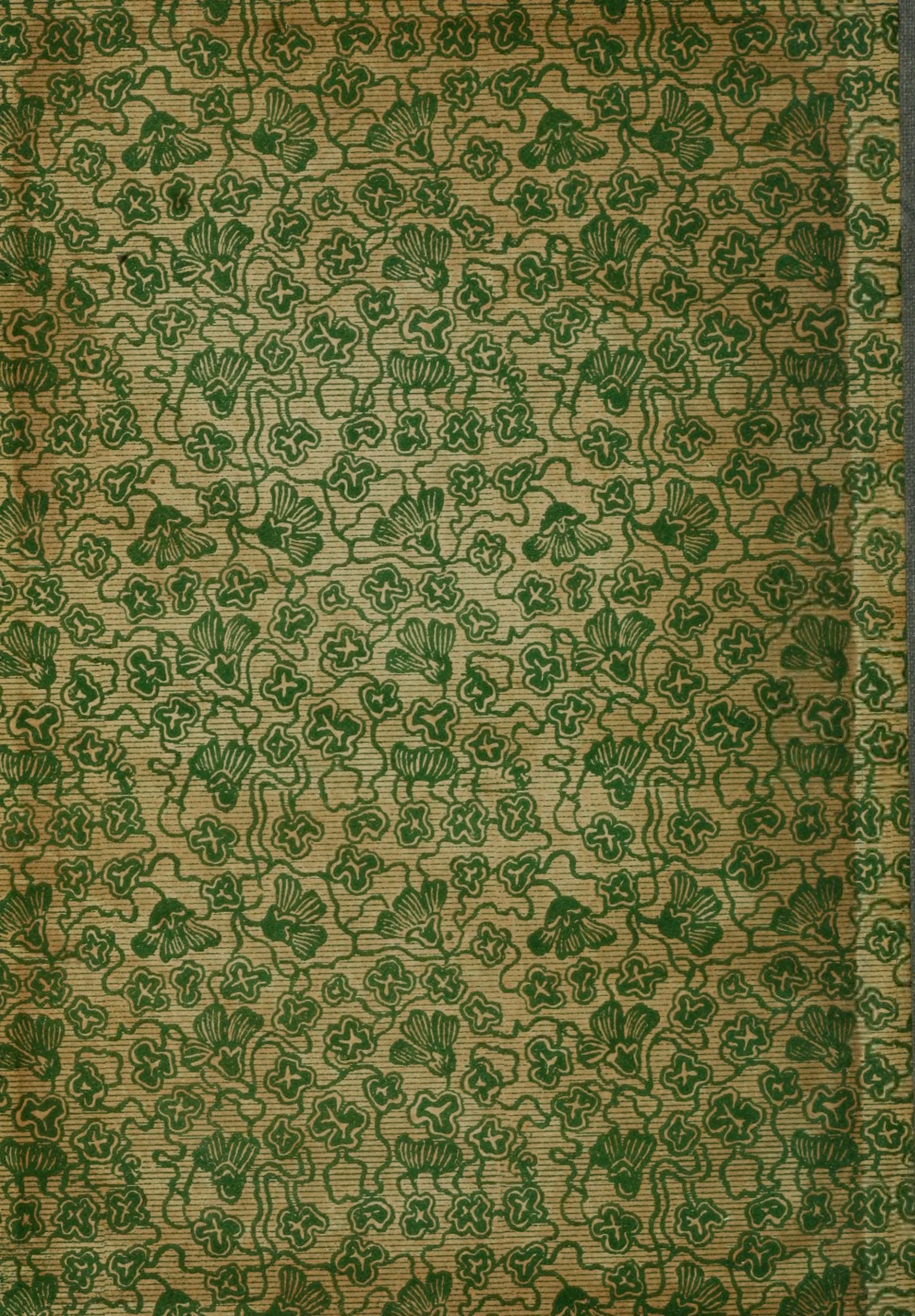
ר.

ש.

ת.

תכן הענינים.

3 1761 07290355 2